ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ALEXANDRA TRIFONOVA

Βυζαντινή Αρχαιολογία

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Α΄ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2010

ALEXANDRA TRIFONOVA

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Τομέας: Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Αρχαίας και Βυζαντινής Τέχνης και Πολιτισμού
Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 17.12.2010

Εξεταστική επιτροπή:

Αθανάσιος Σέμογλου
Γεώργιος Βελένης
Ευθύμιος Τσιγαρίδας

Αριστοτέλης Μέντζος
Πολυμνία Κατσώνη
Ναταλία Παπαδημητρίου-Πούλου
Αγγελική Σταυροπούλου

Alexandra Trifonova

Α.Π.Θ.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά.
Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας

ISBN

«Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα» (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ……..……6

Ι.ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ……...……..10

ΙΙ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ…….…15

ΙΙΙ. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ…….19

IV. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ……..……..54

1.Λειτουργικός-ευχαριστιακός κύκλος……54

2. Σκηνές του διευρυμένου Δωδεκάορτου……..….90

3. Μεμονωμένες μορφές……166

- Ολόσωμοι άγιοι……...166

- Άγιοι σε μετάλλια……239

4. Διακοσμητικά θέματα……272

- Ταινίες με φυτικό διάκοσμο……...…….272

- Ζώνη με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς……..273

- Διάχωρα με «φυλλοφόρους» σταυρούς……..274

- Κοσμήματα ενδυμάτων……...280

V. Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ…….282

1. Σκηνές……282

- Γενικά χαρακτηριστικά……282

- Αρχιτεκτονικό και φυσικό περιβάλλον……...…284

2. Ανθρώπινη μορφή, φυσιογνωμικοί τύποι, καλλιτεχνικοί τρόποι …….291

3. Πτυχολογία……309

4. Χρώμα……313

VI. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ……...315

VII. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΥ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 14ΟΥ ΑΙΩΝΑ……323

Βιβλιογραφία…… ……351

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή με θέμα «Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας» έχει ως σκοπό να παρουσιάσει αναλυτικά τις τοιχογραφίες του κυρίως ναού και να εξετάσει τις σχέσεις τους με τα μνημεία του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Το θέμα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι αναφέρεται σε ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του τέλους του 14ου αιώνα, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά γενικώς στα Βαλκάνια. Οι τοιχογραφίες του ναού είναι πολύ σημαντικές, καθώς εντάσσονται στα κορυφαία έργα του τέλους του 14ου αιώνα της Καστοριάς.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί εν μέρει από τον καθηγητή Ε.Ν. Τσιγαρίδα στο άρθρο του «Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), 386-389 και κυρίως στο βιβλίο του *Τοιχογραφίες της εποχής των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1998. Με τις τοιχογραφίες του ναού ασχολήθηκε επίσης σε άρθρο ο I. Djordjević, «O zidnom slikarstvu XIV veka u Kosturskoj crkvi Svetog Djordja του Βουνού», *Treča jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac 10-13.05.2000, Beograd-Kruševac 2002, 451-461. Για πρώτη, ωστόσο, φορά στην παρούσα μελέτη γίνεται μια πλήρης εξέταση και ανάλυση των τοιχογραφιών του κυρίως ναού, της εικονογραφίας και της τεχνοτροπίας τους.

Ειδικότερα, η μελέτη διαρθρώνεται σε επτά μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται εισαγωγή στα ιστορικά γεγονότα της εποχής και αναφέρεται η καλλιτεχνική δραστηριότητα στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στην αρχιτεκτονική του ναού. Στη συνέχεια, στο τρίτο μέρος, παρουσιάζεται το εικονογραφικό πρόγραμμα και η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Στο τέταρτο μέρος εστιάζεται το ενδιαφέρον στην εικονογραφία των σκηνών και των μεμονωμένων μορφών, ενώ στο πέμπτο μέρος εξετάζεται η τεχνική και η τεχνοτροπία του εντοίχιου διακόσμου. Στο έκτο μέρος διερευνάται η χρονολογική τοποθέτηση των τοιχογραφιών του ναού και γίνεται λόγος για τον καλλιτέχνη τους. Στο τελευταίο, έβδομο μέρος, σχολιάζεται η ζωγραφική του Αγίου Γεωργίου του Βουνού σε σχέση με τα μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της

νοτίου Αλβανίας του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα που σχετίζονται άμεσα και έμμεσα με τις τοιχογραφίες του εξεταζόμενου ναού.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον σύμβουλο καθηγητή κ. Αθανάσιο Σέμογλου, επικ. καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., για την πολύτιμη συνεργασία, τις καίριες και κύριες υποδείξεις του πάνω στα κείμενα, καθώς και για την παραχώρηση δυσεύρετης βιβλιογραφίας. Τις ευχαριστίες μου εκφράζω, επίσης στον ομ. καθηγητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Γεώργιο Βελένη, πάντα πρόθυμο για βοήθεια και για συμβουλές σχετικά με τα θέματα αρχιτεκτονικής και κυρίως επιγραφικής. Τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη απευθύνω στον δάσκαλό μου, ομ. καθηγητή της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης του Α.Π.Θ. κ. Ευθύμιο Τσιγαρίδα, που μου ενέπνευσε την αγάπη για τη βυζαντινή τέχνη. Στον ίδιο εκφράζω τις ευχαριστίες μου για το εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα της διατριβής που μου εμπιστεύθηκε. Τον ευχαριστώ, επίσης, εγκάρδια για τη συμπαράστασή του σε κάθε στάδιο της εκπόνησης της διατριβής, καθώς και για τη χρήση της επιστημονικής βιβλιοθήκης και φωτογραφικού αρχείου του. Για τον ίδιο λόγο ευχαριστώ την αρχαιολόγο Δρ Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, καθώς και για τις επιστημονικές συμβουλές της. Τις θερμές μου ευχαριστίες απευθύνω επίσης στον ομ. καθηγητή κ. Νικόλαο Μουτσόπουλο, ο οποίος, χωρίς να του ζητήσω, πρόθυμα μου παραχώρησε από το αρχείο του παλαιές αδημοσίευτες φωτογραφίες της δεκαετίας του 1970, καθώς και σχέδια των τοιχογραφιών, απόγραφα επιγραφών του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, προϊόν μακροχρόνιας έρευνάς του σε μνημεία της Καστοριάς, στοιχεία ιδιαίτερα σημαντικά για την έρευνα της διατριβής μου. Ευχαριστώ και την καθηγήτρια της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα Αγγελική Σταυροπούλου για το ενδιαφέρον της και για τη πρόθυμη διάθεσή της.

Ευχαριστώ την Προϊστάμενη της 16ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καστοριάς κα Αγγελική Στρατή για την παραχώρηση άδειας μελέτης και φωτογράφισης του μνημείου. Δεν μπορώ να παραλείψω να ευχαριστήσω και τον φύλακα της ίδιας Εφορείας τον κ. Θωμά Μωραΐτη, ο οποίος ήταν πάντα πρόθυμος να με συνοδεύσει στην επίσκεψη των μνημείων της Καστοριάς ακόμη και εκτός ωραρίου εργασίας. Δεν θα ήθελα να παραλείψω να ευχαριστήσω και την οικογένεια του κ. Γεωργίου Μπίμπα που κατοικεί δίπλα στο ναό του Αγίου Γεωργίου του

Βουνού για τις διάφορες παραδοσιακές λιχουδιές που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, που θα μου μείνουν αξέχαστες.

Ευχαριστώ επίσης δύο αγαπητές μου φίλες, την αρχιτέκτονα Sonia Andonova, η οποία πρόθυμα, με ιδιαίτερη επιμέλεια αποτύπωσε τα σχέδια του ναού και με τη βοήθειά της οποίας ολοκλήρωσα τα σχέδια του εικονογραφικού προγράμματος, καθώς και την αρχαιολόγο Elena Kostić, η οποία με ζήλο και κόπο μετέφρασε το άρθρο του I. Djordjević, «O zidnom slikarstvu XIV veka u Kosturskoj crkvi Svetog Djordja του Βουνού», *Treča jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac 10-13 May 2000, Beograd-Kruševac 2002, 451-461 και το τριακοντασέλιδο άρθρο του G. Subotić, «Kosturska slikarska škola. Nasleče i obrazovanje domačnih radionica», ιδιαίτερα σημαντικά για τη διδακτορική μου διατριβή. Πολύτιμη βοήθεια στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας είχα από τους υπεύθυνους των Βιβλιοθηκών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Κώστα Καρούδη και Σωτήρη Αλεξόπουλο αντίστοιχα. Ευχαριστώ επίσης τον Δρα Νίκο Μπονόβα, αρχαιολόγο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και τον Σωτήρη Αλεξόπουλο, οι οποίοι ανέλαβαν πρόθυμα τη γλωσσική επιμέλεια αυτού του πονήματος.

Σημαντική ήταν η βοήθεια διακεκριμένων επιστημόνων, συναδέλφων και φίλων από διάφορα μέρη του βαλκανικού και του ευρωπαϊκού χώρου. Από τη θέση αυτή έχω την ευκαιρία να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον ακαδημαϊκό της Ακαδημίας Επιστημών των Σκοπίων τον κ. Cvetan Grozdanov και στον Διευθυντή του Μουσείου της Struga, τον ιστορικό τέχνης Dr Sašo Cvetkovski, για κάθε διευκόλυνση που μου παρείχαν στις επισκέψεις μου σε μνημεία της χώρας τους, καθώς επίσης και για τις γόνιμες συζητήσεις που είχα μαζί τους. Ευχαριστώ επίσης τον ιστορικό τέχνης του Ινστιτούτου Προστασίας Μνημείων της Αχρίδος Goce Angeličin-Žura και τον συντηρητή του Μουσείου της Μεσαιωνικής Τέχνης στην Κορυτσά τον Genti Postoli για τη βοήθεια τους στην επίσκεψη των μνημείων της περιοχής της Αχρίδας και Κορυτσάς αντίστοιχα. Ευχαριστίες εκφράζω στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου των Βρυξελών Lydie Hadermann-Misguich για την αποστολή δυσεύρετης βιβλιογραφίας, αλλά και στον Dimitrije Kostić, στον Zoran Stanković, υπάλληλο του Πατριαρχείου της Σερβίας και στον προϊστάμενο του Σερβικού Μουσείου της Κέρκυρας Ljubomir Saramandić, για τα ογκώδη και ιδιαίτερα σημαντικά σερβικά βιβλία που μου προμήθευαν από το Βελιγράδι. Ευχαριστώ την καθηγήτρια της Ακαδημίας Επιστημόνων της Βουλγαρίας κα Liliana

Mavrodinova, την καθηγήτρια της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Σόφιας κα Biserka Penkova και τον υπεύθυνο της βυζαντινής συλλογής του Μουσείου Hermitage κ. Yuri Pyatnitsky για τις πολύτιμες υποδείξεις τους.

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσω ότι η κύρια μελέτη των μνημείων της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της Αλβανίας οφείλεται στις επανειλημμένες επισκέψεις, στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος, με την επιστημονική ομάδα αποτελούμενη από τον ομ. καθηγητή κ. Ευθύμιο Τσιγαρίδα, τον Δρ αρχαιολογίας κ. Γεώργιο Φουστέρη και τον ιστορικό τέχνης Dr Sašo Cvetkovski.

Οφείλω να ευχαριστήσω επίσης τα δύο Ιδρύματα που μου χορήγησαν υποτροφίες, το Κοινωφελές Ίδρυμα «Α.Σ. Ωνάσης» (ακαδημαϊκό έτος 2006-2007) και το Ίδρυμα «Α.Γ. Λεβέντης» (ακαδημαϊκά έτη 2007-2008, 2008-2009, 2009-2010), χωρίς τις οποίες θα ήταν αδύνατον να εκπονήσω τη διδακτορική διατριβή και να επισκεφθώ επί τόπου τις περισσότερες φορές αδημοσίευτα μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, της Σερβίας και της Αλβανίας, απαραίτητα για τη μελέτη των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αλλά και βιβλιοθήκες στο εξωτερικό, όπως τη Bibliothèque Byzantine du Collège de France στο Παρίσι. Το γεγονός, επίσης, ότι υπήρξα επιστημονικός συνεργάτης του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (Ε.Κ.Β.Μ.Μ.) ήταν αποφασιστικός παράγων να παραμείνω στην Ελλάδα και να ασχοληθώ με τη διατριβή έως το προτελευταίο έτος της εκπόνησής της. Για το λόγο αυτό τις θερμές μου ευχαριστίες απευθύνω στον πρόεδρο του Κέντρου, τον ομ. καθηγητή κ. Νίκο Ζία, στις κατά καιρούς διευθύντριές του κα Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, κα Αναστασία Τούρτα και της αναπληρώτριας κας Ευαγγελίας Χατζητρύφωνος, καθώς και στην κα Ελένη Περιστεροπούλου, υπεύθυνη οικονομικών.

Στην καθηγήτρια κ. Axinia Džurova, διευθύντρια του Κέντρου Σλαβο-Βυζαντινών Ερευνών «Prof. Ivan Dujčev», από το οποίο έλαβα υποτροφία (2010-2011) για την προετοιμασία του 22ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, εκφράζω θερμές ευχαριστίες, κυρίως για την αμέριστη κατανόησή της και υποστήριξή της στα τελευταία στάδια της εκπόνησης της διατριβής μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογενειά μου Philip, Saška και Martin Trifonov και τον φίλο μου, Emil Ivanov για την συμπαράστασή και ηθική υποστήριξη στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι εσωτερικές έριδες και μάχες εξασθένησαν τις δυνάμεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα να ανοίξουν οι δρόμοι στους ξένους κατακτητές[1]. Από την κατάσταση αυτή επωφελήθηκε κυρίως ο Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Ούρεσης Δ΄ Δουσάν (Stefan Uroš IV Dušan) (1308-1355)[2].

Ο Στέφανος Δουσάν εισβάλλει στην Καστοριά ήδη από το 1334, ενώ με τη βοήθεια του βυζαντινού Συργιάννη, καταφέρνει να κατακτήσει πολλά βυζαντινά οχυρά στην Μακεδονία, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονται η Καστοριά, η Αχρίδα, η Στρώμνιτσα (Strumica) και ο Πρίλαπος (Prilep)[3]. Εν τω μεταξύ ο Συργιάννης δολοφονήθηκε και ο Στέφανος Δουσάν αναγκάστηκε να συνάψει συνθήκη ειρήνης με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο (1328-1341), η οποία υπογράφηκε το 1334 στη Θεσσαλονίκη, διότι το κράτος του απειλούνταν από την εισβολή των Ούγγρων. Ύστερα από την συνθήκη της Θεσσαλονίκης σε σερβικά χέρια εξακολουθούν να παραμένουν η Αχρίδα, η Στρώμνιτσα και τον Πρίλαπο, αλλά όχι η Καστοριά[4]. Την Καστοριά οι Σέρβοι κατέκτησαν κατά το 1342/3, οπότε πήραν και το Βεράτιο (Berat), την Έδεσσα, τη Φλώρινα, το Μελένικο και το 1345 τις Σέρρες[5]. Κατά τη διάρκεια αυτής της κυριαρχίας η Καστοριά έχασε τη θέση της ως «πρωτόθρονη», όπως μαρτυρεί το χρυσόβουλλο που έστειλε ο κράλης Στέφανος Δουσάν στη μονή Εσφιγμένου στο Άγιον Όρος. Ειδικότερα, στο χρυσόβουλλο αναφέρεται ότι κατά το έτος 1346 ο «πρωτόθρονος» υπήρξε ο μητροπολίτης των Σκοπίων, ο Ιωάννης[6] και επομένως η «πρωτόθρονη» θέση την εποχή εκείνη κατείχαν τα Σκόπια. Όλη η βυζαντινή

[1] G. Ostrogorski, *Istorija na Vizantijskata daržava*, München 1996, 631.

[2] G. Ostrogorski, «Dušan i njegova vlastela u borbi sa vizantijom», *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana* I (1951), 79. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984. S. Pirivatrić, «Ulazak Stefana Dušana u carstvo», *ZRVI* 44/2 (2007), 381-409.

[3] Ostrogorski, *Istorija*, 639.

[4] M. Dinić, «Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantijskih gradova», *ZRVI* 4 (1956), 7. Ostrogorski, *Istorija*, 640. Ε. Δρακοπούλου, «Η σερβική παρουσία στην Καστοριά τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, Αθήνα 1996, 88.

[5] *Istorija Srpskog Naroda*, I, Beograd 1981, 519, 523 (B. Ferjančić).

[6] Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 92.

Μακεδονία, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, βρισκόταν στην κυριαρχία του σέρβου τσάρου Στεφάνου, ο οποίος άρχισε να αποκαλεί τον εαυτό του «κράλη και αυτοκράτορα Σερβίας και Ρωμανίας»[7]. Μάλιστα το 1346 ο Στέφανος Δουσάν στέφεται στα Σκόπια, την πρωτεύουσα του κράτους του, ως «βασιλεύς και αυτοκράτωρ Σερβίας και Ρωμανίας»[8].

Κατά τη βασιλεία του Στέφανου Δουσάν στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας παρατηρείται ιδιαίτερη καλλιτεχνική άνθηση, η οποία σχετίζεται με τη διακόσμηση με τοιχογραφίες μεγάλου αριθμού μνημείων. Ανάμεσα στα μνημεία αυτά είναι η Bela crkva στο Karan κοντά στη Užice (1332-1337), ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (1337) και ο ναός του Αγίου Δημητρίου (1345) στο Ιππέκιο (Peć), η μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346-1349) και η μονή της Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350).

Την Καστοριά ο κράλης Στέφανος Δουσάν κατέκτησε οριστικά το 1350, γεγονός που αποδεικνύεται από μια συμφωνία που σύναψε με τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό στη Θεσσαλονίκη[9].

Η πόλη της Καστοριάς κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα περιέρχεται στη διοίκηση διαφόρων κατακτητών. Διάδοχος του θρόνου του Στέφανου Δουσάν αναδείχθηκε ο Συμεών Ούρεσης Δ΄ Παλαιολόγος (Simeon Uroš)[10] (1355-1371), ετεροθαλής αδελφός του Δουσάν, ο οποίος ανακηρύχθηκε κυβερνήτης της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας[11]. Μετά το 1358 ο Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος μεταφέρει την έδρα του από την Καστοριά στα Τρίκαλα της Θεσσαλίας, μη παύοντας όμως να έχει στην εξουσία του την Καστοριά. Αυτό μαρτυρείται από την κτητορική

[7] M. Laskaris, «Povelje srpskih vladalaca u grčkim publikacijama», *Prilozi za književnost* 8 (1928), 185 -186.

[8] Στην στέψη παρίσταται η σερβική αριστοκρατία, ο σερβικός και ο βουλγάρικος κλήρος και ο Πρώτος του Αγίου Όρους (Γ. Σούλης, «Η πρώτη περίοδος της Σερβοκρατίας εν Θεσσαλία (1348-1356)», *ΕΕΒΣ* Κ΄ (1950), 57-58). Να σημειωθεί ότι δεν τον έστεψε ο Οικουμενικός πατριάρχης, πρόσωπο που κατά κανόνα παρίσταται οπωσδήποτε σε στέψη αυτοκρατόρων (M. Purković, «Srpski patriarsi srednjega veka», *GSND* XV-XVI (1936), 17-18).

[9] F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, *V (1341-1453)*, München-Berlin 1965, αρ. 2967. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 89. Ε. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία-Τέχνη-Επιγραφές*, Αθήνα 1997, 62.

[10] R. Radić, «Ο Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος και το κράτος του μεταξύ της σερβικής και βυζαντινής αυτοκρατορίας», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14ο αιώνα*, Αθήνα 1996, 195-298.

[11] R. Mihaljčić, *Kraj Srpskog carstva*, Beograd 1975, 13-20. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 90.

επιγραφή του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά[12], όπου αναφέρεται ότι ο ναός διακοσμήθηκε το 1359/60 επί της βασιλείας του Συμεών του Παλαιολόγου. Επίσης, κατά την εποχή της κυριαρχίας του χτίζεται και διακοσμείται ο ναός της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[13], το βόρειο παρεκκλήσι του ναού της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα (1364/5)[14] και η μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[15]. Την εποχή αυτή η «πρωτόθρονη» επισκοπή δεν είναι πια τα Σκόπια, αλλά η Δεάβολης, όπως αποδεικνύεται από την κτητορική επιγραφή στο ναό της Παναγίας του Zaum (1361), στην οποία ως πρωτόθρονος επίσκοπος αναφέρεται ο Δεαβόλεως Γρηγόριος[16].

Ο τελευταίος Σέρβος ηγεμόνας της Καστοριάς υπήρξε ο κράλης Marko (Marko Kraljević)[17] (†1395), ο οποίος μετά το θάνατο του πατέρα του Vukašin (1365-1371), δεσπότη του Πρίλαπου, διαδέχθηκε την περιοχή από τον Αξιό ποταμό (Vardar) έως την Αλβανία. Δεν είναι ωστόσο φανερό πόσο κράτησε η κυριαρχία του κράλη Marko και πώς και πότε έχασε την Καστοριά και άλλες πόλεις της Μακεδονίας, όπως την Αχρίδα και τα Σκόπια[18]. Το μόνο γνωστό είναι ότι η εξουσία της πόλης της Καστοριάς περιέρχεται από τον κράλη Μάρκο στη διοίκηση των Αλβανών. Ορισμένοι ερευνητές, όπως ο A. Ducellier[19] και η Β. Κράβαρη[20] θεωρούν ότι η Καστοριά κυριεύθηκε από τους Αλβανούς το 1372, ενώ σύμφωνα με την Ε. Δρακοπούλου[21] αυτό έγινε στο διάστημα ανάμεσα στο 1371 και το 1383/4.

[12] Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*, 94.

[13] Cv. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo od XIV vek*, Ohrid 1980, 16.

[14] Grozdanov, Ohridskoto zidno slikarstvo, 16.

[15] G. Subotić, «Počeci monaškog života i crkvi manastira Sretenja u Meteorima», *ZLU* 2 (1966), 125-181. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 95.

[16] Grozdanov, Ohridskoto zidno slikarstvo, 197. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 92.

[17] Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 91. Ο κράλης Marko σχετίζεται με την ανέγερση και τη διακόσμηση ναών στην περιοχή έξω από τα Σκόπια, όπως η μονή του Αγίου Δημητρίου, γνωστή επίσης ως μονή του Marko (1375-1381) και ο ναός του Αγίου Ανδρέα στην Treska (1388/9), ενώ στο ναό του Αγίου Δημητρίου στον Πρίλαπο (Prilep) επαναζωγραφίζεται ο τρούλλος (1370-1380).

[18] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 19-20.

[19] A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thessalonique 1981, 485.

[20] V. Kravari, *Villes et Villages de Macédoine Occidentale*, Paris 1989, 55, σημ. 173.

[21] Η Ε. Δρακοπούλου δέχεται ως *terminus post quem* για τη σερβική κυριαρχία στην Καστοριά το έτος 1371 κατά το οποίο στην πόλη κυριαρχούσε ο κράλης Marko, ενώ ως *terminus ante quem* το έτος 1383/4, κατά το οποίο η πόλη βρισκόταν υπό την κυριαρχία της αλβανικής οικογένειας των Μουζάκη

Κατά την κυριαρχία της αλβανικής οικογένειας των Μουζάκη η επισκοπή της Καστοριάς επανέκτησε τον τίτλο της «πρωτόθρονης», γεγονός που μαρτυρείται από την κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη, όπου αναφέρεται ότι το 1383/4 επίσκοπος και πρωτόθρονος υπήρξε ο Γαβριήλ[22].

Η ιστορική κατάσταση της Καστοριάς αλλάζει ξανά γύρω στο 1385[23], όταν πιθανότατα η πόλη περιέρχεται στη Τουρκική εξουσία με επικεφαλής τον Εβρενός Μπέη[24], ο οποίος ανάμεσα στα έτη 1358 και 1417 κατακτά όλη τη Βόρεια Ελλάδα[25].

Παρόλη τη ταραγμένη ιστορική περίοδο του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα, στην Καστοριά ανεγείρονται, διακοσμούνται ή ανανεώνεται η διακόσμηση αρκετών ναών[26]. Η διακόσμηση ορισμένων ναών, βάσει κτητορικών επιγραφών, είναι ακριβώς

καθώς αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά, βλ. Ε. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 92, 95-96.

[22] Β. Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον*, Αθήνα 1974, 451. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 93. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*, 98. Την επιγραφή δημοσιεύουν οι Γ. Χρηστίδης, «Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* ΟΣΤ΄ (1922), 279. Α. Ορλάνδος, «Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ABME*, τόμ. Δ΄, 2 (1938), 157. Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949, 116-117. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1992, 106, 114, εικ. 8. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Καστοριά. Λεύκωμα*, Θεσσαλονίκη 1972, εικ. 4. Δρακοπούλου *Η πόλη της Καστοριάς*, 95-96, εικ. 79.

[23] Kravari, *Villes et villages*, σημ. 178.

[24] Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, 43. Για τον Εβρενός Μπέη γενικά, βλ. I.H. Uzunçarşılı, «Evrenos», *Islam Ansiklopedisi* 4 (1964), 413-418. F. Başar, «Evrenogoğulları», *Türkiye Diyanet Vakfi Islâm Ansiklopedisi* 13 (1996), 549-550. L. Kayapınar, «Osmanli Uc Beyi Evrenos Bey Ailesinim Menşei, Yunanistan Coğrafyasındaki Faaliyetleri ve Eseleri», *Abant Izzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2004), 133-142.

[25] H.W. Lowry, *The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350-1500. The Conquest, Settlement & Infrastructural Development of Northeren Greece*, Istanbul 2008, 66. Ο συγγραφέας, παρά το γεγονός ότι ασχολείται με την κατάκτηση της Βορείου Ελλάδος από τους Οθωμανούς, πουθενά όμως δεν αναφέρεται στην πόλη της Καστοριάς.

[26] Σύμφωνα με τον καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα οι ναοί είναι οκτώ και συγκεκριμένα ο Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη, ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη, ο Άγιος Νικόλαος του Βουνού, η Παναγία Φανερωμένη, ο Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα, ο Άγιος Νικόλαος Μητροπόλεως (του Πετρίτη), ο Άγιος Αλύπιος και ο Ταξιάρχης Μητροπόλεως (οι τοιχογραφίες του 1359/60) (Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες του Μουσείου της Καστοριάς», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας*, Αθήνα 1992, 253. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η χρονολόγηση των τοιχογραφίων του ναού του Αγίου Αλυπίου στην Καστοριά», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 2, 656), ενώ σύμφωνα την Ε. Δρακοπούλου οι ναοί είναι έξι: ο Ταξιάρχης Μητροπόλεως, ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη, ο Άγιος Νικόλαος της ενορίας του

χρονολογημένοι, όπως ο Ταξιάρχης Μητροπόλεως (1359/60) και ο Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη (1383/4), ενώ οι υπόλοιποι, οι οποίοι δεν έχουν κτητορικές επιγραφές, εντάσσονται σ' αυτή τη χρονική περίοδο βάσει της τεχνοτροπίας του ζωγραφικού τους διακόσμου. Σ' αυτή την κατηγορία, εκτός από το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, συμπεριλαμβάνονται και οι ναοί του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), του Αγίου Νικολάου Μητροπόλεως (του Πετρίτη) (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα), του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380), του Αγίου Αλυπίου (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[27], του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Ομονοίας (τέλος 14ου αιώνα)[28], της Παναγίας Φανερωμένης (τέλος 14ου-αρχές 15ου αιώνα), καθώς και οι εξωτερικές τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (Γκάλιστας) (1365-1385)[29].

Αγίου Λουκά, η Παναγία Φανερωμένη, ο Άγιος Νικόλαος του Πετρίτη και ο Άγιος Γεώργιος του Βουνού (Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 93-94).

[27] Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση, 655. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002, 9.

[28] Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού έχει εκφραστεί η άποψη από τον Ε. Τσιγαρίδα ότι εντάσσονται στο διάστημα τέλη 14ου με αρχές 15ου αιώνα, βλ. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς», Σύμμεικτα, *Μακεδονικά* 25 (1986), 386.

[29] Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο 1365-1385, βλ. Μ. Παϊσίδου, «Η κτητορική παράσταση και η χρονολόγηση των εξωτερικών τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκησιάς», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΔ΄ (2003), 227.

ΙΙ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της συνοικίας Απόζαρι[30] ή Βαρλαάμ[31] της ενορίας του Αγίου Παντελεήμονα[32] στην Καστοριά. Ανεγερμένος στο άκρο της πόλης και στις πρόποδες του βουνού του Αγίου Αθανασίου, ο ναός έχει εξαίρετη θέα προς τη λίμνη και την περιοχή (εικ. 1-2), καθώς λόγω της τοποθεσίας του απέκτησε και η προσωνυμία «του Βουνού»[33].

Ο ναός κτίστηκε κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, ως μονόχωρος δρομικός ξυλόστεγος ναός, μικρών διαστάσεων, με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη, ο οποίος δεν έχει απόλυτα ορθογώνιο σχήμα, αλλά ελαφρώς σχήμα τραπεζιού[34] (σχεδ. 1α και 1β).

Στον ανατολικό τοίχο του κυρίως ναού προεξέχει η αψίδα του ιερού, η οποία είναι ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά. Αριστερά από την αψίδα ανοίγεται μικρή ημικυκλική κόγχη της πρόθεσης, η οποία είναι εγγεγραμμένη στον ανατολικό τοίχο.

Οι είσοδοι του κυρίως ναού είναι δύο, από τις οποίες η κύρια είσοδος βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, ενώ η άλλη στο νότιο.

Το αρχικό δάπεδο του ναού είναι πλακόστρωτο, το οποίο σήμερα, ύστερα από μεταγενέστερες επεμβάσεις, καλύπτεται με επάλειψη κόκκινου χρώματος.

Το εσωτερικό του ναού φωτίζουν αμυδρά δύο μικρών διαστάσεων ορθογώνια παράθυρα, μορφής φωταγωγών, τα οποία είναι ενταγμένα στο νότιο τμήμα της στέγης. Τα παράθυρα αυτά στην σημερινή τους μορφή είναι κατασκευάσματα σε μεταγενέστερη εποχή[35], όπως και ολόκληρη η ξύλινη στέγη του ναού.

Η τοιχοδομία του ναού σήμερα δεν είναι ορατή, επειδή καλύπτεται από νεώτερο κονίαμα. Διαπιστώσαμε όμως ότι ο ναός είναι λασπόχτιστος, με τοιχοποιία

[30] Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 211. Μ. Παΐσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, 34.

[31] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 169. *Καστοριανά μνημεία*, Καστοριά 1995, 59 (Ι. Σίσιου).

[32] Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 133.

[33] *Καστοριανά μνημεία*, 59 (Ι. Σίσιου).

[34] Κάτοψη του ναού και τομή κατά μήκος δημοσιεύει ο Ν. Μουτσόπουλος (Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 53, εικ.1), ενώ προοπτικό σχέδιο του κυρίως ναού ο Ε. Τσιγαρίδας (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 214, σχεδ.2).

[35] Αυτό συμπεραίνουμε και από τη φωτογραφία του εξωτερικού ανατολικού τοίχου που μας παραχώρησε ο ομ. καθηγητής κ. Ν. Μουτσόπουλος, τον οποίο ευχαριστώ.

αμελή, που αποτελείται από αργούς λίθους διαφόρων διαστάσεων με χρήση θραυσμάτων πλίνθων και κεράμων στους αρμούς[36]. Στο τριγωνικό αέτωμα του εξωτερικού ανατολικού τοίχου του ναού, επάνω από την αψίδα του ιερού, έχει διατηρηθεί το αρχικό κονίαμα, το οποίο είναι σε χρώμα της ώχρας και φέρει ζωγραφικό διάκοσμο του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα (εικ. 80). Το διακοσμητικό αυτό θέμα χωρίζεται από δύο κάθετες γραμμές σε τρία διάχωρα, καθώς κάθε διάχωρο περιβάλλει μαύρη λεπτή ταινία. Στο κεντρικό διάχωρο παριστάνεται κόκκινος φυλλοφόρος σταυρός, ενώ στα δύο πλάγια τρίγωνα διάχωρα εικονίζονται κομψοί κόκκινοι ελισσόμενοι βλαστοί[37] (εικ. 80, σχεδ. 2).

Σε μεταγενέστερη εποχή ο ναός δέχθηκε ορισμένες αλλαγές. Κατά το 16ο αιώνα[38], έγινε υπερύψωση του κυρίως ναού[39] και προστέθηκε νάρθηκας διαστάσεων (2,05μ x 8,50μ+1,79μ x 5,55μ), ο οποίος περιβάλλει το νότιο και το δυτικό τοίχο του κυρίως ναού σε σχήμα Γ[40] (σχέδ.1β). Στο ανατολικό τμήμα του νάρθηκα κτίσθηκε ξύλινο περίφραγμα τάφου (2 x 2 μ.)[41]. Ο νάρθηκας έχει δύο θύρες εισόδου, από τις οποίες η μία βρίσκεται στο νότιο τοίχο, ενώ η άλλη στο δυτικό τοίχο. Πάνω από τη δυτική θύρα, μέσα σε άβαθη κόγχη του εξωτερικού τοίχου, εικονίζεται ο άγιος Γεώργιος έφιππος που σκοτώνει τον δράκο[42]. Σε ακόμα μεταγενέστερη εποχή κατά το 20ο αιώνα κτίστηκαν δύο αντηρίδες στο βόρειο εξωτερικό τοίχο του ναού για

[36] Η αμελής και λασπόχτιστη αυτή τοιχοποιία, που παρατηρείται σ' όλους τους ναούς της περιόδου αυτής στην Καστοριά, αποδεικνύεται ενδεικτικό στοιχείο των δύσκολων οικονομικών συνθηκών που αρχίζουν να διαμορφώνονται στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα, λίγο πριν από την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους. Ευχαριστώ θερμά τον ομ. καθηγητή κ. Ν. Μουτσόπουλο για την παραχώρηση της φωτογραφίας του εξωτερικού ανατολικού τοίχου του ναού της δεκαετίας του 1960.

[37] Οι ελισσόμενοι βλαστοί αποδίδονται με ανάλογο τρόπο όπως οι ελισσόμενοι βλαστοί της ζώνης των αγίων σε μετάλλια του κυρίως ναού.

[38] Τσιγαρίδας, Έρευνες, 386.

[39] Με την υπερύψωση του κυρίως ναού προστέθηκε μια νέα ζώνη με προφήτες σε προτομή, από την οποία σήμερα διατηρείται ελάχιστο τμήμα στο νότιο τοίχο του ναού.

[40] Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, πίν. 23α.

[41] Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 133.

[42] Η τοιχογραφία χρονολογείται στο 1651, βλ. Χρηστίδης, Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας, 169. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 169. Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 134. Γ. Γκολομπίας, «Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1998), 83. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 34.

αντιστήριξη του, κατασκευασμένες από λίθους και θραύσματα κεραμιδιών ανάμεσα τους.

Ο ναός έχει ξύλινο γραπτό τέμπλο και ξυλόγλυπτο λυπηρό, περίτεχνα διακοσμημένα με ζωγραφιστά ανθικά μοτίβα, τα οποία ανάγονται στα μέσα του 17ου αιώνα[43] (εικ. 3). Μαζί με το τέμπλο έγινε εκ νέου η στέγη του ναού, όπως προκύπτει από τις ξυλοδεσιές της και από τις ελκυσήρες που διατρέχουν το εσωτερικό χώρο του ναού και συνδέουν το νότιο με το βόρειο τοίχο (εικ. 5 και 6). Οι ξύλινες αυτές κατασκευές διακοσμήθηκαν με ανάλογο τρόπο. Τα θωράκια του τέμπλου είναι επίσης περίτεχνα διακοσμημένα με ανθικά μοτίβα, τα οποία αναπαριστούν ανοιχτόφαιο πλοχμό με ρόδινα κρινάνθεμα με πράσινα φύλλα επάνω σε βαθυκύανο βάθος (εικ.4). Ανάλογα τέμπλα με ανθικό διάκοσμο υπάρχουν σε ναούς της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη, στους Αγίους Αποστόλους και στην Παναγία Ρασιώτισσα[44], καθώς και σε ναούς της Βέροιας, όπως στον Άγιο Νικόλαο Λαμαρίνας και στον Άγιο Πατάπιο[45].

Βάση επιγραφικής μαρτυρίας[46], αλλά και προφορικής παράδοσης[47], γνωρίζουμε ότι ο ναός υπήρξε καθολικό μονής, πλαισιωμένο με κελιά[48]. Η μετατροπή του ναού του Αγίου Γεωργίου σε μοναστήρι πρέπει να ανάγεται σε μεταγενέστερη

[43] Σύμφωνα με τον Γ. Γκολομπία, το τέμπλο πιθανότατα είναι έργο του ζωγράφου των τοιχογραφιών του νάρθηκα του 1651 (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 84). Στην ίδια περίοδο φιλοτεχνήθηκαν οι δεσποτικές εικόνες του Χριστού, της Παναγίας και της μεγάλης Δέησης. Στην κάτω αριστερή πλευρά της εικόνας της Παναγίας αναγράφεται η ακόλουθη αφιερωματική επιγραφή: *δεησι[ς] / τυς δουλη [ς] / τοῦ θ(εο)ῦ / σικλητῆκὴ / μοναχη* (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 84). Η μοναχή Σικλητική, σύμφωνα με τον Γ. Γκολομπία, είναι μια από τις δύο κτητόρισσες των τοιχογραφιών του νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού του 1651 (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 84).

[44] Προσωπικές παρατηρήσεις.

[45] Η σύγκριση βασίζεται σε φωτογραφίες από το αρχείο του ομ. καθηγητή Ε. Ν. Τσιγαρίδα, τον οποίο ευχαριστώ.

[46] Η επιγραφή αυτή βρίσκεται επάνω σε μεγάλη τοξοειδής πύλη εισόδου της αυλής του ναού και αναφέρει ως εξής: *1749 Σεπτεμβρίου 11. Ει μεν φιλος πεφυκεν και ηλθε χαιρων, ει δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος πόρρω πέφευγεν εκ τῆς μονῆς ταύτης.Θωμᾶς ιερεύς* (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 170). Ο Τσαμίσης δημοσιεύει την επιγραφή με μικρές διαφορές: *Εἰ μὲν φίλος πέφυκας εἴσελθε χαίρων. Εἰ δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος πόρρω πέφυγε. Ἐκ τῆς Μονῆς ταύτης* (Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 133).

[47] Η πληροφορία οφείλεται στον ντόπιο καστοριανό κ. Γεώργιο Μπίμπα ο οποίος κατοικεί δίπλα στο ναό.

[48] Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 133. Χρηστίδης, Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας, 169.

από την ανέγερσή του εποχή, δηλαδή μετά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[49], πιθανότατα κατά το 16ο αιώνα. Την περίοδο αυτή ο ναός δέχθηκε προσθήκες, τόσο αρχιτεκτονικές, όσο και διακοσμητικές[50]. Λίγο αργότερα, στην εξωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του νάρθηκα ιστορείται μια παράσταση του αγίου Γεωργίου, η οποία έγινε με δαπάνη της Ευπραξίας και της Συγκλητικής το 1651, οι οποίες ήταν μοναχές. Επομένως, η μονή θα μπορούσε να ήταν γυναικεία λόγω του φύλλου των κτητορισσών[51]. Ακόμα, στο ανατολικό τμήμα του νότιου σκέλους του νάρθηκα, υπάρχει ξύλινο περίφραγμα τάφου (2x2 μ.), το οποίο, σύμφωνα με τον Π. Τσαμίση[52], ανήκει στις δύο κτητόρισσες, την Ευπραξία και την Συγκλιτική.

[49] Άλλωστε, στο εικονογραφικό πρόγραμμα της αρχικής ζωγραφικής του κυρίως ναού δεν εικονίζονται μοναχοί άγιοι και επομένως ο ναός αρχικώς είχε το ιδίωμα ενός ναού και όχι ενός μοναστηριού.

[50] Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα του 16ου αιώνα, εκτός από μοναχοί άγιοι εικονίζονται και μαρτύρια αγίων, γεγονός που μας βοηθάει να προσδιορίσουμε την μετατροπή σε μοναστήρι στην εποχή αυτή. Παρόμοιο αρχιτεκτονικό σχέδιο έχει και ο ναός του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (14ος αιώνας) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 37).

[51] Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 34.

[52] Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 133.

ΙΙΙ. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Η ζωγραφική διακόσμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ανήκει συνολικά σε τρεις χρονικές περιόδους[53]. Η αρχική εντοίχια διακόσμηση ανάγεται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[54] και περιορίζεται μόνο στον κυρίως ναό και στο ιερό. Η δεύτερη φάση[55] της ζωγραφικής εντάσσεται, πιθανότατα, στο 16ο αιώνα και περιλαμβάνει τις τοιχογραφίες της ανώτατης ζώνης διακοσμήσεως του νότιου και του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού με τους προφήτες σε προτομή[56], μερικά σημεία στο ιερό[57] και στην κάτω ζώνη του νότιου[58] και του βόρειου τοίχου[59] του κυρίως ναού, καθώς και τις τοιχογραφίες του νάρθηκα[60]. Η τρίτη φάση χρονολογείται στα μέσα του

[53] Τσιγαρίδας, Έρευνες, 386. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 212.

[54] Σύμφωνα με τον Ε. Τσιγαρίδα, οι τοιχογραφίες της περιόδου αυτής εντάσσονται στο τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα (Τσιγαρίδας, Έρευνες, 387), χρονολόγηση την οποία μεταγενέστερα προσδιορίζει στο διάστημα 1368/9 με 1388/89 και πολύ πιθανόν στα 1385 (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225). Αντίθετα ο I. Djordjević χρονολογεί τις τοιχογραφίες στην εποχή της σερβικής κυριαρχίας στην Καστοριά και συγκεκριμένα στο διάστημα 1361 λίγο νωρίτερα ή λίγο αργότερα (I. Djordjević, «O zidnom slikarstvu XIV veka u Kosturskoj Crkvi Svetog Djordja του Βουνού», *Treča jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac 10-13 May 2000, Beograd-Kruševac 2002, 459-460). Για άλλες απόψεις και λεπτομερή εξέταση του θέματους, βλ. ό.π., 315-318.

[55] Στην φάση αυτή θα πρέπει να κτίσθηκε η ταφική κατασκευή στο ανατολικό τμήμα του νότιου σκέλους του νάρθηκα, χωρισμένο από τον υπόλοιπο χώρο με ξύλινο κιγκλίδωμα (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 211-212). Επίσης, στη δεύτερη αυτή φάση του 16ου αιώνα έγινε η επιζωγράφηση του θέματος της Άκρας Ταπείνωσης στην κόγχη της πρόθεσης (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213, 215, Ι).

[56] Τσιγαρίδας, Έρευνες, 388. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 211. Σ' αυτή τη φάση έχουμε τη γνώμη ότι ανήκει και το τμήμα του νότιου τοίχου του κυρίως ναού.

[57] Δεξιά από την αψίδα, στο κάτω μέρος των ιεραρχών.

[58] Παρατηρείται στο αριστερό κάτω τμήμα του θρόνου του ένθρονου αγίου Γεωργίου.

[59] Παρατηρείται στο κάτω δεξιό τμήμα του θέματος της Δέησης, στο σημείο των ποδιών του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

[60] Τσιγαρίδας, Έρευνες, 388. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 211. M. Paissidou, «A propos des sujets iconographiques dans les églises monastiques postbyzantines à Castoria», *Međdunarodna naučna konferencija «Manastirskata kultura na Balkanite»*, Sofia 2005, 203. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα στην πλειοψηφία τους είναι αδημοσίευτες. Ωστόσο, δημοσιευμένες είναι ορισμένες μορφές από τη Δευτέρα Παρουσία, καθώς και ορισμένες μορφές αγίων ανάμεσα στους οποίους οι άγιοι Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης, Εφραίμ ο Σύρος, Γεράσιμος, Αθανάσιος ο Μέγας, καθώς και τμήμα της σκηνής των μαρτυρίων των αγίων Ευστρατίου, Αυξεντίου, Μαρδαρίου, Ευγενίου και

17ου αιώνα. Στη φάση αυτή ανήκει η τοιχογραφία του έφιππου αγίου Γεωργίου[61] στη δυτική όψη του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, η οποία χρονολογείται με βάση σωζόμενη κτητορική επιγραφή, στο 1651[62], καθώς και η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης του ανατολικού τοίχου[63].

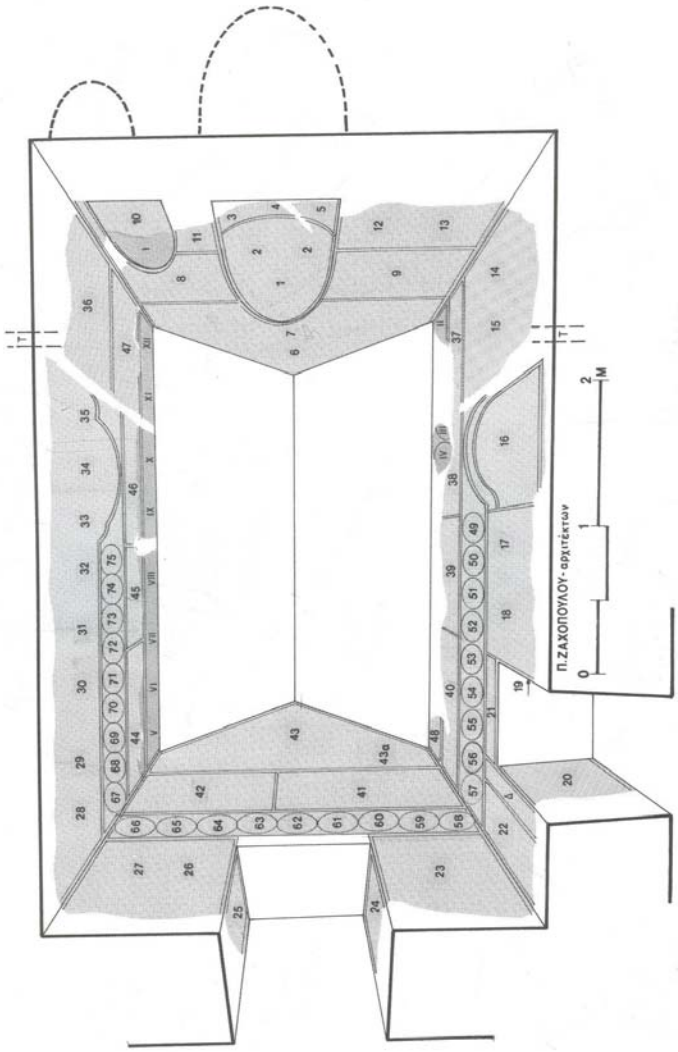
Ορέστου (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, πίν. 9α-β. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και της Βέροιας. Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 12-14.11. 1984, Θεσσαλονίκη 1986, 227, εικ. 3. *Καστοριανά Μνημεία*, 61, εικ. 113, 60, εικ. 109 (Ι. Σίσιου). Σύμφωνα με τον Ι. Σίσιου, οι σκηνές των μαρτυρίων αγίων ανάγονται στο 12ο αιώνα. Υποθέτουμε ότι πρόκειται προφανώς για κάποιο τεχνικό λάθος, αλλιώς δεν μας βρίσκει καθόλου σύμφωνους με τη χρονολόγηση αυτή (*Καστοριανά Μνημεία*, 61, εικ. 113, 60, εικ. 109 (Ι. Σίσιου). Ο Γ. Γκολομπίας θεωρεί ότι οι τοιχογραφίες του νάρθηκα του ναού είναι του 1651, καθώς βασίζεται στην κτητορική επιγραφή που αναγράφεται στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, κάτω από την απεικόνιση του έφιππου αγίου Γεωργίου (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 83). Επιπλέον ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ότι «Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα όμως έχουν τεχνοτροπικά στοιχεία που δεν επιτρέπουν μια τόσο πρώιμη χρονολόγηση· εξάλλου, η κτητορική επιγραφή, που αναφέρει «ανέγερση» και «ανακαινισμό» του ναού σημειώνει και τη μέρα που τελείωσαν οι εργασίες, μας κάνει να υποθέσουμε ότι αυτές δεν περιορίστηκαν βέβαια μόνο στην εκτέλεση της εξωτερικής παράστασης του Αγίου Γεωργίου» (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 83, σημ. 88).

[61] Ο άγιος Γεώργιος συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟC ΓΕΩΡΓΙΟC / Ο ΤΡΟΠΑΙΟ/ΦΟΡΟC*, βλ. Παϊσίδου, Οι τοιχογραφίες, 226, πίν. 100 β.

[62] Η κτητορική επιγραφή έχει ως εξής: *Ἀν(ηγ)ερθη και ανακεναιθη ο αγιος μεγαλομάρτις Γεωργιος δια σην[δρο]μης κοπου και ἐξοδευσης της δουλης του θεου Επραξηας καὶ Σηνκλιτική ἐφιμερεύοντας ο κηρ Παπακυραζης·ετελοιοθη μοινος Απριλίου κη᾽ επι ετους ΑΧΝΑ (=1651)* (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 169). Ο Π. Τσαμίσης δημοσιεύει την επιγραφή με μικρές διαφορές: *Ἀνε(γε)ρθη καὶ ἀνεκενισθη ὁ αγιος μεγαλομάρτις Γεώργιος δια σην(δρο)μης κοπου καὶ ἐξόδου της δουλης του Θεου Ευπραξηας καὶ Σηνκλιτικὴ ἐφιμερευοντας ο κηρ Παπακυριαζης· ετελοιοθη μηνος Απριλίου κη επΗ ΕΤΟΥC ΑΧΝΑ (=1651)* (Τσαμίσης, Η Καστοριά, 134). Απόγραφο της κτητορικής επιγραφής δημοσιεύει ο Ν. Μουτσόπουλος (Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, 97, επιγρ. 252). Την επιγραφή και την ερμηνεία της παραθέτει και η Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 49-50.

[63] Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 84, σημ. 95.

Στη μελέτη του εικονογραφικού προγράμματος του ναού[64] θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με τις τοιχογραφίες της πρώτης περιόδου της ζωγραφικής διακόσμησης που ανάγονται, όπως ήδη αναφέραμε, στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα (εικ. 7-14, σχεδ.Ι και 2).

Σχέδ. Ι. Προοπτικό σχέδιο του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 214, σχεδ.2).

[64] Γενικά για εικονογραφικά προγράμματα ναών, βλ. S. Dufrenne, «Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et postbyzantin», *L'Information d'Histoire de l'Art* 10/5 (1965), 185-189. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises Byzantines de Mistra*, Paris 1970. Γ. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, Θεσσαλονίκη 2005 (Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή του τμήματος Ιστορίας–Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.) και κυρίως για τα εικονογραφικά προγράμματα ναών της μεσαιωνικής Σερβίας, βλ. I. Djordjević, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994, 65-128.

Πρώτη περίοδος διακόσμησης

1. *Παναγία ένθρονη η ΠΑΝΥΜΝΗΤΟΣ* **2.** *Εξαπτέρυγα* **3.** *Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος* **4.** *Μελισμός* **5.** *Άγιος Βασίλειος ο Μέγας* **6.** *Ανάληψη* **7.** *Άγιο Μανδήλιο* **8.** *Αρχάγγελος Ευαγγελισμού* **9.** *Παναγία Ευαγγελισμού* **10.** *Αδιάγνωστη μορφή* **11.** *Άγιος διάκονος Εύπλος* **12.** *Άγιος Αθανάσιος ο Αλεξανδρείας* **13.** *Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος* **14.** *Άγιος Κύριλλος ο Αλεξανδρείας* **15.** *Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων* **16.** *Άγιος Γεώργιος ένθρονος* **17.** *Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων* **18.** *Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης* **19.** *Αγία Μαρίνα δαιμονομάχος* **20.** *Εξαπτέρυγο* **21.** *Θέση επιγραφής* **22.** *Άγιος Ονούφριος* **23.** *Αρχάγγελος Μιχαήλ* **24.** *Φυλλοφόρος σταυρός* **25.** *Άγιος Συμεών ο Στυλίτης* **26.** *Άγιος Κωνσταντίνος* **27.** *Αγία Ελένη* **28.** *Άγιος Αρτέμιος* **29.** *Άγιος Μερκούριος* **30.** *Άγιος Προκόπιος* **31.** *Άγιος Δημήτριος* **32.** *Άγιος Νικόλαος* **33.** *Παναγία Δέησης* **34.** *Χριστός Δέησης* **35.** *Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Δέησης* **36.** *Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας* **37.** *Γέννηση* **38.** *Υπαπαντή* **39.** *Ανάσταση του Λαζάρου* **40.** *Βαϊοφόρος* **41.** *Κοίμηση της Θεοτόκου* **42.** *Ελκόμενος* **43.** *Μεταμόρφωση* **43α.** *Προφήτης Ιωήλ* **44.** *Σταύρωση* **45.** *Επιτάφιος θρήνος* **46.** *Λίθος* **47.** *Ανάσταση* **48.** *Αδιάγνωστος δίκαιος* **49.** *Άγιος Κοσμάς* **50.** *Άγιος Δαμιανός* **51.** *Άγιος Παντελεήμων* **52.** *Άγιος Ερμόλαος* **53.** *Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ο ΝΕΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ* **54.** *Άγιος Άβιβος* **55.** *Άγιος Σαμωνάς* **56.** *Άγιος Γουρίας* **57.** *Άγιος Τρύφων* **58.** *Άγιος Μαρκιανός* **59.** *Άγιος Μαρτύριος* **60.** *Άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης* **61.** *Άγιος Ευστάθιος ο Πλακίδας* **62.** *Αγία Ιουλίττα* **63.** *Άγιος Κήρυκος* **64.** *Άγιος Βικέντιος* **65.** *Άγιος Βίκτωρ* **66.** *Άγιος Μηνάς* **67.** *Άγιος Νικήτας* **68.** *Άγιος Χριστόφορος* **69.** *Άγιος Στρατόνικος* **70.** *Άγιος Βάκχος* **71.** *Άγιος Σέργιος* **72.** *Αγία Ελισάβετ* **73.** *Προφήτης Ζαχαρίας* **74.** *Αγία Άννα* **75.** *Άγιος Ιωακείμ* **Δ.** *Διακοσμητικό*

Δεύτερη και τρίτη περίοδος διακόσμησης

Ι. *Άκρα Ταπείνωση* **ΙΙ.** ***Αδιάγνωστος προφήτης***[65]**.** **ΙΙΙ.** ***Προφήτης Ιερεμίας***[66] **IV.** ***Προφήτης Αβακούμ***[67] **V.** *Αδιάγνωστος προφήτης* **VI.** *Προφήτης Μωυσής*[68] **VII.** *Προφήτης Ιερεμίας*[69] **VIII.** *Προφήτης Ησαΐας* **IX.** *Προφήτης Ιωνάς* **X.** *Προφήτης Δαβίδ*[70] **XI.** *Προφήτης Σολομών* [71] **XII.** *Προφήτης Αβακούμ*[72]

Τ. *Αρχική θέση τέμπλου*

[65] Στο νότιο τοίχο ο αδιάγνωστος προφήτης ανήκει σε τρίτη περίοδος διακόσμησης.

[66] Ο προφήτης Ιερεμίας στο νότιο τοίχο ανήκει σε τρίτη φάση διακόσμησης.

[67] Ο προφήτης Αβακούμ στο νότιο τοίχο ανήκει σε τρίτη φάση διακόσμησης.

[68] Κρατεί ειλητάριο με το ακόλουθο κείμενο: *ΟΨΕC/ΘΑΙ ΤΗΝ / ΖΩΗΝ / ΥΜΩΝ / ΚΡΕΜΑ(ΜΕΝΗΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΟΦΘΑΛΜΩΝ ΥΜΩΝ)*.

[69] Κρατεί ειλητάριο με την περικοπή: *ΚΑΙ ΕΙΔΩ/ΜΕΝ ΑΥ/ΤΟΝ Κ(ΥΡΙΟ)Ν / ΟΥΚ ΗΧΕ / ΙΔΟC ΟΥΔΕ(Ν).*

[70] Κρατεί ειλητάριο με το κείμενο: *ΑΝΑ/CΤΗΤΩ / Ο Θ(ΕΟ)C Κ(ΑΙ) / ΔΙΑCΚ/ΟΡΠΙC /ΘΗ ΤΩ(CΑΝ ΟΙ).*

[71] Κρατεί ειλητάριο με την περικοπή:. . . . *ΕΙ / ΕΙC ΤΟΝ / ΕΩΝΑ /ΕΟC.*

[72] Στο ειλητάριό του αναγράφεται το κείμενο: *Κ(ΥΡΙΕ) ΕΙCΑ/ΚΗΚΟΑ / ΤΩΝ ΑΚΩ/ΥΝ CΟΥ / Κ(ΑΙ) ΕΦΟ(ΒΗΘΗΝ)*.

Οι τοιχογραφίες στο χώρο του ιερού[73] διατάσσονται σε τρεις ζώνες στον ανατολικό τοίχο και στους πλάγιους, νότιο και βόρειο. Αναλυτικότερα, στην αψίδα του ιερού οι τοιχογραφίες αναπτύσσονται σε δύο ζώνες. Στην άνω ζώνη, στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, παριστάνεται η ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα η Πανύμνητος, περιβαλλόμενη από δύο μετωπικές μορφές χερουβείμ. Στη θέση αυτή, εκατέρωθεν της Παναγίας της αψίδας, συνηθίζεται η απεικόνιση αρχαγγέλων, ενώ η απεικόνιση χερουβείμ είναι εξαιρετικά σπάνια. Στην κάτω ζώνη της αψίδας διακρίνεται σε πολύ κακή κατάσταση το θέμα του Μελισμού, το οποίο πλαισιώνεται, όπως είναι ο κανόνας, με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες, τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο και τον άγιο Βασίλειο τον Μέγα, οι οποίοι κρατούν κλειστά ειλητάρια. Δεξιά στον ανατολικό τοίχο ακολουθούν οι άγιοι Αθανάσιος ο Μέγας και Γρηγόριος ο Θεολόγος με ανοιχτά ειλητάρια. Η ζώνη αυτή των ιεραρχών συνεχίζεται και στον πλάγιο νότιο τοίχο του ιερού, όπου απεικονίζονται δύο ιεράρχες, οι άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Ελεήμων που κρατούν επίσης ανοιχτά ειλητάρια.

Στην πρώτη κατώτατη ζώνη αριστερά της αψίδας του ιερού και δεξιά της κόγχης της πρόθεσης, εικονίζεται ο άγιος Εύπλος. Η θέση αυτή που κατέχει ο άγιος Εύπλος[74] σε μονόχωρους ναούς προορίζεται συνήθως για κάποιον άγιο στυλίτη, κυρίως τον Συμεών το Στυλίτη[75], ενώ η θέση απεικόνισης του αγίου Εύπλου σε

[73] Γενικά για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος, βλ. S.E.J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, Seattle-London 1999. Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των Μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001. Γενικά για το εικονογραφικό πρόγραμμα της πρόθεσης, βλ. M. Altripp, *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*, Frankfurt am Main 1998, ενώ γενικά για το εικονογραφικό πρόγραμμα της αψίδας του ιερού, βλ. C. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsimalerei von vierten Jahrhundert bis zur Mitte des Achten Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960.

[74] Στον Άγιο Λάζαρο στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) ο άγιος Έυπλος επίσης εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του ανατολικού τοίχου του ιερού, αλλά στην δεξιά πλευρά (B. Babić, «Pećinska crkva svetog Lazara u Tikvešu», *ZLU* 3 (1967), 163, σχεδ. 1.16 , εικ. 1. V. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, Kavadarci 2002, 8, σχεδ. 1.16), ενώ στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) ο άγιος Εύπλος εικονίζεται αριστερά της αψίδας του ιερού, επάνω από την κόγχη της πρόθεσης (G. Gerov, «Newly Revealed Murals from 1476 at the Dragalevci Monastery», *ZMSLU* 32-33 (2003), 81).

[75] Όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2), στην Παναγία Ελεούσα της Μεγάλης Πρέσπας (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 38, σχεδ. 15), στον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (G. Subotić, *Ohridska slikarska škola XV veka*, Beograd 1980, 56, σχεδ. 32) κ. ά.

μονόχωρους ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[76] είναι κατά κανόνα, στην κόγχη του διακονικού.

Στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται το θέμα της Άκρας Ταπείνωσης, το οποίο όμως είναι μεταγενέστερο και αποτελεί δεύτερο στρώμα ζωγραφικής[77]. Έτσι, αγνοούμε εάν το αρχικό θέμα που απεικονιζόταν στη θέση αυτή ήταν η Άκρα Ταπείνωση[78].

[76] Σχετικά παραδείγματα, βλ. στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975, σχεδ. 3, εικ. 32. Cv. Grozdanov, *Kurbinovo i drugi studii za freskoživopisot vo Prespa*, Skopje 2006, 159), στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.20), στη μονή Porečki στο Manastirec κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (M. Mašnić, «Porečki manastir Rodjenja Bogorodice u selu Manastircu u Makedoniji», *Niš i Vizantija* II, Niš 3-5.06.2003, Niš 2004, 283), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) (P. Miljković-Pepek, «Crkvata Mali Sveti Vrači vo Ohrid», *KulN* 19-20-21 (1992-93-94), 111, σχεδ. 1, 128, εικ. 12), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο στο Barovo κοντά στα Σκόπια (τέλη 14ου αιώνα) (B. Vidoeska, «Crkvata Sv. Nikola s. Barovo», *ZSU* 3 (2001), 122), στους Άγιους Τρεις (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1), όπου ο άγιος Εύπλος απεικονίζεται μαζί με τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά (Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, εικ.12) κ. ά.

[77] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213. Σύμφωνα με τον Γ. Γκολομπία «στην κόγχη πρόθεσης υπάρχουν δύο στρώματα τοιχογράφησης, από τα οποία το νεότερο ίσως οφείλεται πάλι στον ζωγράφο των τοιχογραφιών του νάρθηκα», δηλαδή εννοεί του 1651 (Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 84, σημ. 95).

[78] Το θέμα της Άκρας Ταπείνωσης απαντά στη θέση αυτή στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (1363/4) (Α. Ξυγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1970, εικ. 56), στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Λογκανίκου (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (O. Chassoura, *Les Peintures Murales Byzantines des Églises de Longanikos*, *Laconie*, Athènes 1991, εικ. 88) κ.ά., αλλά κατά την περίοδο του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα δεν συναντάται σε ναούς της Καστοριάς, παρόλο που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο σε φορητές εικόνες. Στη θέση αυτή της κόγχης της πρόθεσης σε μονόχωρους ναούς της περιοχής κατά το 14ο και το 15ο αιώνα εικονίζεται συνήθως ο άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς, όπως στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (γύρω στο 1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 27), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1345) (P. Thomo, «Byzantine Monuments on Great Prespa», *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*, Melbourne 2001, 216, εικ. 232), στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252, σχεδ. 3) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) στην Καστοριά (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2), στον Άγιο Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*,

Στην τρίτη ζώνη επάνω από την αψίδα του ιερού, στο χώρο της αετωματικής απόληξης, απεικονίζεται η σκηνή της Ανάληψης, στη μέση της οποίας εντάσσεται το θέμα του αγίου Μανδηλίου. Η απεικόνιση του αγίου Μανδηλίου στον ανατολικό τοίχο μονόχωρων ναών παρατηρείται ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο[79] και σχετίζεται με την Ενσάρκωση του Χριστού και το μυστήριο της Θείας ευχαριστίας[80]. Ειδικότερα, η ένταξη του αγίου Μανδηλίου στη σκηνή της Ανάληψης παρατηρείται σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας από τα μέσα του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345)[81], στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[82] και κατά το 15ο αιώνα[83].

Wien 1997, σχεδ. 1.6), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385) (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 455) και στην Παναγία Φανερωμένη (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) στην Καστοριά (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 288, σχεδ. 4) κ. ά.

[79] A. Grabar, «La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe», *SemKond*, Praga 1931, 23 -29. Βλ. σχετικά στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 52, σχεδ. 1.11) κ. ά.

[80] Για το συμβολισμό αυτό του αγίου Μανδηλίου, βλ. Grabar, La Sainte Face de Laon, 26.

[81] Προσωπική παρατήρηση. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο 1343-1345, βλ. Cv. Grozdanov, D. Cornakov, «Istorijski portreti u Pološkom», *Zograf* 14 (1983), 63. Για το ναό γενικά, βλ. A. Ristovska, *L'église Saint-Georges de Pološko (Macédoine) : Recherche sur le monument et ses peintures murales (XIVe siécle)*, Paris 2010 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).

[82] R. Rousseva, «The Murals of the St. Demetrios Church in Boboštica: Local Traditions and Constantinople Influences in the Ecclestical Art of the Prespa-Korča Region in the Fourteenth Century», *S&e-S* 5 (2007), 192, εικ. στη σ. 198. Για το ναό γενικά, βλ. P.N. Miljkuov, «Hristianskija drevnosti Zapadnoj Makedonii», *IRAIK* IV (1899), 77. G. Koch, *Albanien. Kunst und Kulter im Land der Skipetaren*, Köln 1989, 193-194. R. Lozanova, «Predvaritelni beležki varhu ikonografiata na neizvestni stenopisi ot XIV vek v carkvata Sv. Dimitar v Boboštica (Albania)», *Sbornik v Pamet na Stefan Kožuharov "Peti Dostoit"*, Sofia 2003, 508-517. Th. Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri (shek.VI-XIV)*, Tiranë 2006, 157-163. Rousseva, The Murals, 183-199. Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν χρονολογηθεί από την R. Lozanova στην έβδομη δεκαετία του 14ου αιώνα (Lozanova, Predvaritelni beležki, 515), τις οποίες λίγα χρόνια αργότερα η ίδια αναχρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα (Rousseva, The Murals, 184, 194).

[83] Στους ναούς των Αγίων Πάντων στο Lešani (1450) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 74, σχεδ. 48) και της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2) κοντά στην Αχρίδα (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102, σχεδ. 78), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1483/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179α-β, 180α) κ. ά.

Στην κατώτατη ζώνη του βορείου πλαγίου τοίχου του ιερού εικονίζεται το θέμα του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, το οποίο θεωρείται εικονογραφικό παράλληλο του Μελισμού και αποτελεί μέρος του ευχαριστιακού κύκλου[84]. Αυτός είναι ο λόγος που το θέμα αυτό απεικονίζεται στο ιερό βήμα και κατά κανόνα στο βόρειο τοίχο, δίπλα στην κόγχη της πρόθεσης[85]. Στη δεύτερη ζώνη του βορείου πλαγίου τοίχου εικονίζεται η Ανάσταση, ενώ στο νότιο η Γέννηση, που είναι μισοκατεστραμμένη.

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού διατάσσονται σε τέσσερις ζώνες[86], από τις οποίες οι πρώτες τρεις κατατάσσονται στον αρχικό διάκοσμο του ναού. Στην πρώτη κατώτατη ζώνη του αρχικού διακόσμου παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι, στη δεύτερη ζώνη στηθαίοι άγιοι μέσα σε μετάλλια, στην τρίτη ζώνη σκηνές του Δωδεκάορτου και των Παθών, ενώ στην ανώτατη τέταρτη ζώνη[87], στην οποία δεν διασώζεται η

[84] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213.

[85] Βλ. τον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252, σχεδ. 3, 276, εικ. 160), τον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α), την Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (K. Kirchhainer, «Die Fresken der Marienkirche in Cerskë bei Leskovik (Südalbanien). Ein beitrag zur spätbyzantinischen Monumentalmalerei im Nördlischen Epirus», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, τ. ΚΕ΄ (2004), 92, σχεδ. 3), τον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), την Παναγία Ελεούσα στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 41, σχεδ. 18), τον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 34), τον Άγιο Νικόλαο στη Βεύη κοντά στην Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 93, σχεδ. 70), τη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (Gerov, Newly Revealed Murals, 81), τον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 181β). Σε ελάχιστους μονόχωρους ναούς το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας παριστάνεται στον νότιο τοίχο του ιερού, δίπλα στην κόγχη του διακονικού, όπως στο ναό της Παναγίας στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 66, σχεδ. 42).

[86] Να σημειωθεί ότι η ζώνη με τους ολόσωμους αγίους στο κάτω μέρος της, διατρέχεται από νεώτερο λευκό σε χρώμα σουβά. Από τη μαρτυρία του κ. Μπίμπα, γίνεται γνωστό ότι σουβατίστηκε για να προστατεύει από εισβολή διάφορων εντόμων και μικρών ζώων. Ωστόσο, σ' αυτή τη σημερινή της κατάστασης δεν γνωρίζουμε εάν το τμήμα αυτό έφερε διακοσμητικά θέματα, όπως π.χ. παρατηρείται στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 153α, 154α, 152α-β), στους Αγίους Τρείς (Αβιβός, Σαμωνάς και Γουρίας) (1400/1) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[87] Είναι πολύ πιθανό παρόμοια τέταρτη ζώνη να υπήρχε και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4). Η ζώνη αυτή σήμερα είναι κατεστραμμένη επειδή το κονίαμα έχει

αρχική ζωγραφική, διατηρείται μονάχα ένα ελάχιστο τμήμα του διακόσμου στο νοτιοδυτικό άκρο του νότιου τοίχου. Πρόκειται για τη μορφή ενός δικαίου σε προτομή, πιθανώς ο δίκαιος Ενώχ, ο οποίος συνοδεύεται από την επιγραφή[88]: *Ο ΔΥ/Κ(ΑΙ)ΟC / Ε/ [. .] / Χ/* [89].

Ο κύκλος του Δωδεκάορτου, ο οποίος είναι διευρυμένος, καθώς ενσωματώνει και σκηνές των Παθών, αναπτύσσεται στη δεύτερη ζώνη του ιερού και στην τρίτη ζώνη του κεντρικού κλίτους, οι οποίες είναι ισοϋψείς. Οι σκηνές του κύκλου διαχωρίζονται, όπως είναι ο κανόνας, με κόκκινες ταινίες[90].

Ειδικότερα, ο κύκλος ξεκινάει με τη σκηνή του Ευαγγελισμού, που απεικονίζεται στον ανατολικό τοίχο, εκατέρωθεν της αψίδας του ιερού, θέση καθιερωμένη για τη σκηνή αυτή σε μονόχωρους ναούς. Οι σκηνές του Δωδεκάορτου συνεχίζονται στη δεύτερη ζώνη του νότιου τοίχου του ιερού με τη σκηνή της Γέννησης, η οποία συνηθίζεται στη θέση αυτή. Ακολουθεί η σκηνή της Υπαπαντής στη δεύτερη ζώνη του νότιου τοίχου, ενώ μετά, στην τρίτη ζώνη του κυρίως ναού παραλείπεται η σκηνή της Βάπτισης και εντάσσονται οι σκηνές της Ανάστασης του Λαζάρου και της Βαϊοφόρου. Στην τρίτη ζώνη του δυτικού τοίχου παριστάνονται οι

εκπέσει λόγω της εισροής των όμβριων υδάτων από την στέγη, βλ. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109, εικ. 2, 114, εικ. 8.

[88] Η ανάγνωση της επιγραφής έγινε με βάση φωτογραφία του αρχείου του καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα της δεκαετίας του 1970, εποχή κατά την οποία τα γράμματα διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση.

[89] Με λίγες διαφορές η επιγραφή αυτή δημοσιεύεται από τον I. Djordjević: «*ΔΥ[ΚΑΙ]ΟC*», βλ. Djordjević, O zidnom slikarstvu, 455.

[90] Βλ. σχετικά τις σκηνές στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1369) (Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232, 219-221, εικ. 241-247), στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252, σχεδ. 3, 276, εικ. 160), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, σεδ.1, εικ. 2, 114, εικ. 8) και του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 183α, 184α-β). Ωστόσο, σε ορισμένα μνημεία οι σκηνές αυτές δεν χωρίζονται με ταινίες, αλλά ακολουθούν μια συνεχή ιστόρηση όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3). Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008, 46-51, εικ. 20-23), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 168α-β). Υπάρχουν επίσης μνημεία, όπου ο κύκλος του Δωδεκάορτου διαχωρίζεται με ταινίες, ενώ ο κύκλος των Παθών ακολουθεί μια συνεχή αφήγηση, όπως στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102-103, σχεδ. 78-79).

σκηνές της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Ελκόμενου Χριστού, ενώ η σκηνή της Μεταμόρφωσης, τοποθετείται στην τέταρτη ζώνη, στο αετωματικό τρίγωνο. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι σε μονόχωρους ναούς συνηθίζεται η σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου να καταλαμβάνει όλη τη ζώνη του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού. Ωστόσο, ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα[91] δίπλα στην Κοίμηση εντάσσεται κάποια σκηνή του Δωδεακάορτου. Μάλιστα, κυρίως από τα μέσα του 14ου και σ' όλο το 15ο αιώνα, λόγω των περιορισμένων επιφανειών στην ανάπτυξη του εικονογραφικού προγράμματος των ναών, παρατηρείται η σκηνή της Κοίμησης να συναπεικονίζεται μαζί με σκηνές από τον κύκλο των Παθών του Χριστού, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1369)[92], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[93], στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[94], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[95], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[96] κ.ά.[97] ή από τον κύκλο του βίου

[91] Βλ. σχετικά στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191), όπου εκατέρωθεν της Κοίμησης της Θεοτόκου εικονίζεται η Βαϊοφόρος, αριστερά και η Μεταμόρφωση, δεξιά (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ.6. Grozdanov, *Kurbinovo*, 262), στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα), όπου δίπλα στην Κοίμηση εικονίζεται η Μεταμόρφωση (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 52, εικ. 1).

[92] Στο δυτικό τοίχο του ναού, δίπλα στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου, εικονίζεται η σκηνή του Ελκόμενου, βλ. Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232

[93] Στο ναό αυτό δίπλα στην Κοίμηση της Θεοτόκου εντάσσεται η σκηνή της Κρίσης του Άννα και Καϊάφα μαζί με την Άρνηση του Πέτρου, βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 143α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1, 114, εικ. 8.

[94] Εκατέρωθεν της Κοίμησης της Θεοτόκου εικονίζονται η Βαϊοφόρος, αριστερά, και η Σταύρωση, δεξιά, βλ. Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 4. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών ο Th. Popa εξέφρασε την άποψη ότι ανάγονται στο 11ο-12ο αιώνα (Popa, *Miniatura*, 135-142), η οποία έχουμε τη γνώμη ότι είναι λανθασμένη. Ωστόσο, θα ακολουθήσουμε την άποψη της K. Kirchhainer, σύμφωνα με την οποία οι τοιχογραφίες ανάγονται στα τέλη του 14ου αιώνα (Kirchhainer, Die Fresken, 110).

[95] Εκατέρωθεν της Κοίμησης της Θεοτόκου εικονίζεται η σκηνή της Άρνησης του Πέτρου μαζί με την Κρίση του Άννα και του Καϊάφα αριστερά και τα Εισόδια της Θεοτόκου δεξιά, η οποία είναι επιζωγραφημένη, βλ. R. Lozanova, «The Church of Christ Zoodotes in Emborion (Albania)», *Obraz i Slovo*, *Εικόνα και Λόγος*, *Recueil à l'occasion du 60e anniversaire du prof. Axinia Džurova*, Sofia 2004, 159.

[96] Δεξιά της Κοίμησης της Θεοτόκου εικονίζεται η Προδοσία του Ιούδα (προσωπική παρατήρηση). Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη έχουν διατυπωθεί οι ακόλουθες απόψεις: Ο G. Subotić τις χρονολογεί λίγα χρόνια πριν το 1359/60 (G. Subotić, «Kosturska slikarska

της Παναγίας[98] και σπανιότατα από τη συνένωση των κύκλων των Παθών του Χριστού και του βίου της Παναγίας[99] ή κάποιο άλλο θέμα[100]. Η ένταξη της σκηνής της Μεταμόρφωσης στην αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου είναι φαινόμενο που παρατηρείται ήδη από το 12ο-αρχές 13ου αιώνα σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας[101]. Η απεικόνιση της Μεταμόρφωσης στη θέση αυτή γίνεται του συρμού

škola. Nasleče i obrazovanje domačnih radionica», *Glas SANU Otdelenje Istorijskah Nauka* 10 (1998), 118). Ο I. Djordjević τις εντάσσει στο διάστημα λίγο νωρίτερα ή λίγο αργότερα του 1361 (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 459). Ο Ε. Κυριακούδης τις εντάσσει στο διάστημα 1360-1380 (E.N. Kyriakoudis, «La peinture murale de Kastoria pendant la deuxième moitié du XIVeme siècle et ses relations avec l'art de Salonique et des Pays Balkaniques Limitrophes», *IVe Colloque Serbo-Grec* «*L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*», Belgrade 1985, Belgrade 1987, 36) και ο Ε. Τσιγαρίδας στο διάστημα από 1368/9 έως το 1388/9, και πιθανότατα στα 1385 (E.N. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Τζώτζα στην Καστοριά», *Μνείας Χάριν, Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 274. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224). Έχοντας υπόψη όλες τις διατυπωμένες απόψεις, αλλά και το στυλ των τοιχογραφιών, θεωρούμε ότι μπορούν να ενταχθούν ακριβέστερα στο διάστημα 1370-1385.

[97] Στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5), όπου δίπλα στην Κοίμηση της Θεοτόκου δεν εικονίζεται σκηνή των Παθών, αλλά το όραμα του προφήτη Ηλία (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35), στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στην Φλώρινα (1460/1), όπου η Κοίμηση εικονίζεται ανάμεσα στην Προδοσία του Ιούδα αριστερά, και τη Μετάνοια και το Απαγχονισμό του Ιούδα δεξιά (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 93, σχεδ. 71), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2), όπου εκατέρωθεν της Κοίμησης της Θεοτόκου εικονίζονται η Απόνιψη του Πιλάτου αριστερά και η Μεταμέλεια του Ιούδα και ο Απαγχονισμός του δεξιά (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 80), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493), όπου η Κοίμηση εικονίζεται ανάμεσα στην Προδοσία του Ιούδα και στην Άρνηση του Πέτρου (K. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi" v Kremikovskia manastir*, Sofia 1980, 24, εικ. 17).

[98] Βλ. σχετικά στον Άγιο Νικόλαο στο Staničanje της Σερβίας (1331/2), όπου δίπλα στην Κοίμηση της Θεοτόκου εικονίζονται τα Εισόδια της Θεοτόκου και επάνω η Μεταμόρφωση, βλ. Sm. Gabelić, «Prilog poznavanja živopisa crkve Sv. Nikole kod Staničenja», *Zograf* 18 (1987), 27, εικ. 6.

[99] Όπως π.χ. στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476), όπου εκατέρωθεν της Κοίμησης εικονίζονται αριστερά η Άρνηση του Πέτρου και δεξιά η Μετάσταση της Παναγίας, βλ. Gerov, Newly Revealed Murals, 77 .

[100] Όπως στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1461/2), όπου δίπλα στην Κοίμηση εικονίζεται το Όραμα του προφήτου Ηλία, βλ. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, εικ. 35.

[101] Βλ. στον Άγιο Μηνά Βελβεντού Κοζάνης (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα) (E.N. Tsigaridas, «La peinture à Kastoria et en Macédoine Grecque Occidentale vers l'anné 1200. Fresques et icônes», *Sudneica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, Beograd 1988, 313, εικ. 25), στον Άγιο Νικόλαο

κυρίως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μονόχωρους ναούς της περιοχής, όπως στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους στην Αχρίδα (1340-1350)[102], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[103], με ελάχιστες μάλιστα εξαιρέσεις[104], όπως και στο 15ο αιώνα[105]. Επίσης, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι στην αριστερή άκρη της σκηνής της Μεταμόρφωσης εικονίζεται επιπλέον ο προφήτης Ιωήλ σε προτομή, με ανοιχτό ειλητάριο, ενώ στην δεξιά άκρη της σκηνής δεν υπάρχει αντίστοιχη απεικόνιση προφήτη.

Στην τρίτη ζώνη του βορείου τοίχου απεικονίζονται η Σταύρωση, ο Επιτάφιος θρήνος, ο Λίθος και η Ανάσταση, η οποία κατέχει τη δεύτερη ζώνη. Ο κύκλος του Δωδεκάορτου ολοκληρώνεται με τη σκηνή της Ανάληψης, που αναπτύσσεται, όπως ήδη σημειώσαμε, στην τρίτη ζώνη του ανατολικού τοίχου, στο τριγωνικό αέτωμα του ιερού, ακριβώς απέναντι από τη Μεταμόρφωση. Η θέση αυτή της σκηνής της Ανάληψης συνηθίζεται σε μονόχωρους ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα[106] και εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα σε ναούς της περιοχής από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1345)[107], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά

Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (P. Kostovska, «Programata na živopisot na crkvata Sv. Nikola vo Varoš kaj Prilep i nejzinata funkcija kako grobna kapela», *ZSU* 3 (2001), 56, σχεδ. IV.16).

[102] Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači, 112, σχεδ. 2.

[103] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142α-β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2.

[104] Π.χ. στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα), παριστάνεται η σκηνή της Πεντηκοστής (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.33), στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1369) στο σημείο αυτό παριστάνεται η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου (V. Djurić, «Mali Grad Sv. Atanasije u Kosturu, Borje», *Zograf* 6 (1975), 34, 42, εικ. 28) κ. ά.

[105] Στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2), βλ. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 80.

[106] Στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Grozdanov, *Kurbinovo*, 182-183, 242-243), στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.26. A.W. Epstein, «Frescoes of the Mavriotissa Monastery near Kastoria: Evidence of Millenarianism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade», *Gesta* XXXI /1 (1982), 23, σχεδ. 4).

[107] Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232.

(1383/4)[108], στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) [109], καθώς και σ' όλο το 15ο αιώνα[110].

Στη δεύτερη ζώνη, που είναι και η στενότερη, και η οποία περιτρέχει όλο το δυτικό τοίχο του κυρίως ναού και εν μέρει το νότιο και το βόρειο, εικονίζονται είκοσι επτά άγιοι σε προτομή, μέσα σε μετάλλια, ανά εννέα σε κάθε τοίχο. Η απεικόνιση των αγίων σε προτομή αρχίζει στο νότιο τοίχο, επάνω δεξιά από τη μορφή του αγίου Γεωργίου, διατρέχει όλο το δυτικό και τμήμα του βορείου τοίχου, καθώς τελειώνει στο σημείο του θέματος της Δέησης. Ο κάμπος της ζώνης, που είναι βαθυκύανος, φέρει ποικίλα περίτεχνα διακοσμητικά θέματα, τα οποία αρθρώνονται σε ελισσοειδή βλαστό, ο οποίος σχηματίζει κοσμήματα σε χρώμα της ώχρας[111], ενώ τα μετάλλια των αγίων αποδίδονται εναλλάξ σε κεραμιδή και σε γαλάζιο χρώμα[112]. Το βάθος των μεταλλίων είναι γενικά μονόχρωμο, με εξαίρεση ορισμένα, όπου παρατηρείται μια τονική διαβάθμιση. Το ίδιο φαινόμενο συναντάται και σε άλλα μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα κυρίως της Καστοριάς[113], αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[114]. Σημειώνουμε ότι ελάχιστοι από τους αγίους

[108] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1, 114, εικ. 8.

[109] Rousseva, The Murals, 192, εικ. στη 198.

[110] Βλ. στον Άγιο Γεώργιο του Μικρού στη Βέροια (πρώτο τέταρτο 15ου αιώνα) (Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία*, Αθήνα 2003, 38, εικ. 31), στον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 56, σχεδ. 32), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179α-β, 180α-β) κ. ά.

[111] Πανομοιότυπη διακόσμηση στη ζώνη, ανάμεσα στα μετάλλια, παρατηρείται επίσης στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158) και με μικρές διαφορές στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α) κ. ά.

[112] Γενικά για το θέμα αυτό, βλ. S. Tomeković, «Evolution d'une procédé décoratif (fonds et nimbes de couleurs différents) à Chypre, en Macédoine et dans le Péloponnèse (XIIe s.)», *Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ. Χ.»*, Θεσσαλονίκη 29-31.10.1992, Θεσσαλονίκη 1995, 321-343.

[113] Βλ. στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109, εικ. 2, 112-113, εικ. 6-7), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158β) κ. ά.

[114] Βλ. σχετικά το ναό της Μεταμορφώσεως Zrze κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1368/9) (Z. Ivković, «Živopis iz XIV veka u manastiru Zrze», *Zograf* 11 (1980), 73, εικ. 4-5, 75, εικ. 7-8), στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (1368-1370) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 129-130. L. Mojsoska, *Sveta Bogorodica Bolnička*, Ohrid 2001, 32-33, 36-38) κ. ά.

σε προτομή ταυτίζονται με βάση τις σχετικές επιγραφές που τους συνοδεύουν, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των επιγραφών έχει εκπέσει. Έτσι, ταυτίζονται, εφόσον είναι δυνατόν, με βάση τα εικονογραφικά και τα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά[115].

Ειδικότερα, στο νότιο τοίχο αρχίζοντας από αριστερά προς δεξιά, εικονίζονται οι θεραπευτές άγιοι, Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων και Ερμόλαος. Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός κρατούν στο αριστερό χέρι κιβωτίδιο φαρμάκων και στο δεξιό λαβίδα, ενώ ο άγιος Παντελεήμων κρατεί μόνο σταυρό και ο ηλικιωμένος ιεράρχης άγιος Ερμόλαος ευλογεί με το δεξί χέρι. Η απεικόνιση του αγίου Ερμόλαου δίπλα στον άγιο Παντελεήμονα εξηγείται από τη στενή σχέση που τους συνέδεε, καθώς ο άγιος Ερμόλαος δίδαξε στον άγιο Παντελεήμονα τη χριστιανική πίστη και την ιατρική[116]. Στην ίδια θέση, αλλά με αντίθετη σειρά, οι παραπάνω άγιοι αποδίδονται και σε άλλα μνημεία του 14ου αιώνα του βαλκανικού χώρου[117]. Ακολουθεί ο ιεράρχης άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς που ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Δίπλα εικονίζεται η ομάδα των αγίων Τριών, που απαρτίζεται από τους αγίους Άβιβο, Σαμωνά και Γουρία. Ο άγιος Άβιβος κρατεί σταυρό και λιβανοθήκη, ενώ οι άγιοι Σαμωνάς και Γουρίας κρατούν μόνο σταυρό. Η ζώνη ολοκληρώνεται στον νότιο τοίχο με τον άγιο Τρύφωνα, ο οποίος εικονίζεται με σταυρό στο δεξί χέρι.

Στο δυτικό τοίχο απεικονίζονται, από αριστερά προς δεξιά, οι άγιοι Μαρκιανός, Μαρτύριος, Ιάκωβος ο Πέρσης, Ευστάθιος, Ιουλίττα, Κήρυκος και τρεις μάρτυρες, ίσως Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς. Ο άγιος Βικέντιος προηγείται του αγίου Βίκτωρα, ενώ κανονικά συμβαίνει το αντίθετο[118]. Όλοι αυτοί οι άγιοι, εκτός από τον άγιο Κήρυκο, εικονίζονται να κρατούν σταυρό στο δεξί χέρι μπροστά στο

[115] Το μεγαλύτερο μέρος των αγίων σε μετάλλια έχει ταυτισθεί από τον Ε. Τσιγαρίδα (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 215). Ωστόσο, κάποιες συμπληρώσεις στην ταύτιση των αγίων σε μετάλλια έχουν γίνει από τον I. Djordjević (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 454).

[116] H. Delehaye, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902, 843, 847.

[117] Π.χ. στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Kalotina της δυτικής Βουλγαρίας (1331-1337) (G. Gerov, A. Kirin, «New Data on the Fourteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina», *Zograf* 23 (1993-1994), 59-60, εικ. 16), στον σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci στη λίμνη Tikveš (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) (Babić, Pećinska crkva, 163, σχεδ. 1, εικ. 1 και 3. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 8, σχεδ. 1, 11, εικ. 2, 13, εικ. 5) κ.ά.

[118] Βλ. σχετικά στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2), βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχεδ. 5. 27-28.

στήθος, ενώ το αριστερό καλύπτει το ένδυμά τους. Αξίζει να σημειώσουμε επίσης ότι η απεικόνιση της αγίας Ιουλίττης προηγείται εκείνης του αγίου Κηρύκου, όπως παρατηρείται και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[119], ενώ συνήθως συμβαίνει το αντίθετο[120].

Στο βόρειο τοίχο οι μορφές των αγίων σε προτομή συνεχίζουν με την απεικόνιση ενός αγίου μάρτυρα, ίσως του Νικήτα, του αγίου Χριστόφορου και τριών αγίων μαρτύρων, ίσως ο άγιος Στρατόνικος, ο άγιος Βάκχος και ο άγιος Σέργιος, οι οποίοι βαστούν σταυρό στο δεξί χέρι, μπροστά στο στήθος. Θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι οι άγιοι Βάκχος και Σέργιος κατά κανόνα εικονίζονται σε αντίθετη σειρά, αλλά φαίνεται ότι στην Καστοριά αυτό δεν είναι μεμονωμένο φαινόμενο, καθώς απαντά αργότερα και στον Άγιο Γεώργιο του Ρουσούλη (1441/2)[121]. Ακολουθεί η αγία Ελισάβετ που προβάλλει το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος και ο προφήτης Ζαχαρίας, που ευλογεί με το δεξί. Η απεικόνιση αυτή των γονέων του αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου, μέσα σε μετάλλια, δεν είναι συνηθισμένη, αλλά συναντάται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) [122] και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[123]. Η ζώνη των αγίων σε προτομή, η οποία τελειώνει στο σημείο όπου αρχίζει το θέμα της Δέησης, ολοκληρώνεται με τους γονείς της Παναγίας. Αριστερά εικονίζεται η αγία Άννα, η οποία προβάλλει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος και δίπλα της ο άγιος Ιωακείμ που ευλογεί με το δεξί χέρι. Η απεικόνιση των δύο αγίων σ'αυτή τη θέση δεν είναι

[119] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.66-67.

[120] Βλ. σχετικά στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (S. Cvetkovski, «Crkvata Sv. Djorgija vo Matejče», *ZSU* 5 (2006), 87, εικ. 7, σχεδ. 11), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385), στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1485-1490) (προσωπικές παρατηρήσεις), στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (B. Živković, *Poganovo*, Beograd 1986, 25, πίν. VII, εικ. 14-15), στον Άγιο Νικόλαο στη Βεύη κοντά στην Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 93, σχεδ. 70) κ. ά.

[121] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 167β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχέδ. 5.22-23.

[122] Οι άγιοι εικονίζονται στον ανατολικό τοίχο του ιερού, εκατέρωθεν της αψίδας βλ. Babić, Pećinska crkva, 163, σχεδ.1, εικ.1. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 8, σχεδ. 1, 14, εικ. 7.

[123] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.75(;)-76, όπου αναφέρεται μόνο η απεικόνιση της αγίας Ελισάβετ, ενώ εκείνη που προηγείται αναφέρεται ως άγιος, για τον οποίο έχουμε την γνώμη ότι είναι ο Ζαχαρίας.

συνηθισμένη σε μονόχωρους ναούς της περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο αιώνα, αλλά στην Καστοριά συναντώνται στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[124]. Οι θεοπάτορες απαντώνται μέσα σε μετάλλια, αλλά σε άλλη θέση, όπως π. χ. στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν της αψίδας του ιερού στο ναό της Παναγίας Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[125] και στο ναό του Χριστού στη Βέροια (1315)[126], ενώ στη δεύτερη ζώνη του νότιου τοίχου του ναού στο ναό του Berende της δυτικής Βουλγαρίας (τέλη 14ου αιώνα)[127] κ.ά.[128]. Η απεικόνιση των γονέων του Προδρόμου και της Παναγίας δίπλα στη Δέηση με τον Χριστό, την Παναγία και τον Ιωάννη το Πρόδρομο τονίζει με έμφαση το μυστήριο της Θείας ενσάρκωσης. Ο ζωγράφος ολοκληρώνει τη ζώνη με τους αγίους σε μετάλλια στο σημείο αυτό θέλοντας να τονίσει την μορφή του Χριστού της Δέησης που αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα από τους υπόλοιπους ολόσωμους αγίους.

Η τάση απεικόνισης αγίων σε προτομή μέσα σε μετάλλια, καθώς και η τοποθέτησή τους στη δεύτερη ζώνη μονόχωρων ναών, εμφανίζεται ήδη από το 13ο αιώνα σε ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[129]. Η τάση αυτή εξακολουθεί να διαδίδεται με μεγάλη συχνότητα στην περιοχή κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα[130], αλλά κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο

[124] Προσωπική παρατήρηση.

[125] Djurić, Mali Grad, 35. Thomo, Byzantine Monuments, 216.

[126] A. Tsitouridou-Turbié, «Remarques sur le programme iconografique de l'église du Christ Sauveur à Veroia», *Byzantinische Malerei*, εικ. 4, πίν. 45.

[127] E. Bakalova, *Stenopisite na carkvata pri selo Berende*, Sofia 1976, 83, εικ. 55.

[128] Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η απεικόνιση των αγίων Ιωακείμ και Άννα μέσα σε μετάλλια στον ανατολικό τοίχο και εκατέρωθεν του αγίου Μανδηλίου συναντάται στην Πελοπόννησο στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Μεγάλη Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης (Σ. Παπαδάκη-Oekland, «Το Άγιο Μανήλιο ως το νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΔ΄ (1987-1988), 291, εικ. 2), αλλά συνηθίζεται κυρίως σε ναούς της Κρήτης, κατά το 13ο και το 14ο αιώνα όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου Σκλαβοπούλα Σελίνου Κρήτης (1290/1) (Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανδήλιο, 284-285, εικ. 1, 2-3), στον Άγιο Γεώργιο Λειβαδάς Σελίνου (1314-1316) (Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανδήλιο, 283, σημ. 2, όπου και άλλα παραδείγματα)

[129] Βλ. σχετικά τη μονή Porečki κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 284-285).

[130] Βλ. το ναό του Χριστού Βεροίας (1315) (Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης, Όλης θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήναι 19942, πίν. Ι, πίν. ΙΒ΄, ΙΔ΄, 6-10, 40. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 1994, πιν. 9. Παπαζώτος, Οδοιπορικό, 22-23, εικ. 7-8), στον Άγιο Νικόλαο Kalotina της δυτικής Βουλγαρίας (1331-1337) (Gerov, Kirin, New Data, 55, εικ. 9, 56, εικ. 11, 59, εικ. 17-18) κ. ά.

σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[131], στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1369)[132], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[133], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[134] κ.ά. [135], καθώς επίσης και σ'όλο το 15ο αιώνα[136]. Μάλιστα, από τα μέσα του 15ου αιώνα παρατηρείται η τάση ένταξης των στηθαίων αγίων είτε σε δύο ζώνες, στη δεύτερη και στην ανώτατη ζώνη[137], είτε σπανιότερα μόνο σε μία, την ανώτατη[138].

Στην πρώτη κατώτατη ζώνη του κυρίως ναού εικονίζονται έντεκα ολόσωμοι άγιοι, η Δέηση και ο προστάτης του ναού άγιος Γεώργιος. Αναλυτικότερα, στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, δίπλα στο τέμπλο και μέσα σε αβαθή αψίδα εικονίζεται ο άγιος Γεώργιος ένθρονος. Η θέση αυτή του αγίου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, στο νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο και μέσα σε αβαθή ή σε ζωγραφιστή αψίδα, είναι γνωστή ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα σε μονόχωρους ναούς της

[131] Babić, Pećinska crkva, 163, σχεδ. 1, εικ. 1, εικ. 3. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 8, 11, εικ. 2, 13, εικ. 5

[132] Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232.

[133] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 143β, 151β. Djurić, Mali Grad, 38-39, εικ. 21-22. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, 112-113, εικ. 1-2, 6-7.

[134] Προσωπική παρατήρηση.

[135] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 307. Βλ. σχετικά το παρεκκλήσι του Γρηγορίου στην Παναγία Περίβλεπτο (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1364/5) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 138, σχεδ. 37, εικ. 110), την Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (1368-1370) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 130. Mojsoska, *Sveta Bogorodica*, 32-33, 36-38), το ναό της Μεταμορφώσεως Zrze κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1368/9) (Ivković, Živopis, 71, σχεδ. 1, 73, εικ. 4-5), το ναό του Αγίου Πέτρου στο Golem Grad της Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (B. Knežević, «Crkva svetog Petra u Prespi», *ZLU* 2 (1966), εικ. 2).

[136] Στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 166α, 167α-β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 313, εικ. 170, 319, εικ. 176), στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 91-94, σχεδ. 69-71), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102-103, σχεδ. 78-79), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 18, εικ. 11, 21, εικ. 14, 24, εικ. 17), στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 23-30, πίν. V-X)

[137] Βλ. στους ναούς της περιοχής της Αχρίδος, τον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 56, σχεδ. 33, 34) και τους Αγίους Πάντες στο Lešani (1450) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 74, σχεδ. 49, 50).

[138] Βλ. στο ναό της Παναγίας στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444), βλ. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 66, σχεδ. 42, 67, σχεδ. 43.

Μακεδονίας[139], καθώς γνωρίζει διάδοση σε ναούς της περιοχής και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου κατά το 14ο και το 15ο αιώνα[140]. Σε μνημεία της Καστοριάς, ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[141] και στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1)[142]. Δίπλα στον άγιο Γεώργιο εικονίζονται οι άγιοι Θεόδωροι, Τήρων και Στρατηλάτης, στον εικονογραφικό τύπο των αντωπών αγίων και όχι μετωπικά, όπως αποδίδονται οι υπόλοιποι άγιοι του ναού. Οι αντωποί άγιοι Θεόδωροι καταλαμβάνουν σπάνια τη θέση αυτή στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, όπως συμβαίνει και σε ένα άλλο μνημείο στην Καστοριά, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[143]. Επίσης, σπάνια οι αντωποί άγιοι Θεόδωροι παριστάνονται στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού[144], ενώ αντίθετα η συνηθισμένη θέση τους είναι κυρίως στο βόρειο τοίχο[145]. Στο νότιο τοίχο του ναού, αριστερά της νότιας εισόδου,

[139] Για το θέμα αυτό γενικά, βλ. S. Tomeković, «Les répercussions du choix du sqint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse», *Zograf* 12 (1981), 25-42. Βλ. σχετικά στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Grozdanov, *Kurbinovo*, 180-181), στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 54, εικ. 4) και στον Άγιο Στυλιανό στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα), όπου ο άγιος Γεώργιος εικονίζεται επίσης ένθρονος (Tsigaridas, La peinture, 309-310).

[140] Στον Άγιο Νικόλαο στη Kalotina της δυτικής Βουλγαρίας (1331-1337) (Gerov, Kirin, New Data, 55, εικ. 9), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 49, εικ. 6. Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači, 113, σχεδ. 3, 118, σχεδ. 3, εικ. 6), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 18, εικ. 11).

[141] Βλ. τον προστάτη άγιο Αθανάσιο, βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, 145β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2.

[142] Προσωπική σημείωση.

[143] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.

[144] Όπως στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500), βλ. A. Grabar, *La peinture peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, πίν. LXIVa. G. Subotić, *Manastir Poganovo Izložba kopija fresaka iz manastira Poganova*, Beograd 1975, εικ. 2. Živković, *Poganovo*, 25, πίν. VII, εικ. 16.

[145] Π.χ. στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1368/9) (Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, 159), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 93, εικ. 6), στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχεδ. 5, 317, εικ. 174), στο ναό του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά (1490-1500) (Ι. Σίσιου, *Επτά εκκλησίες της Καστοριάς. Ιστορία-αρχιτεκτονική-ζωγραφική*, Καστοριά 1995, 68, σχεδ. αντίγραφο της

απεικονίζεται ο άγιος Ονούφριος στον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο με υψωμένα χέρια μπροστά στο στήθος.

Στο δυτικό τοίχο, δεξιά της δυτικής εισόδου, παριστάνεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, κρατώντας ξίφος στο δεξί χέρι και ενεπίγραφο ειλητάριο στο αριστερό. Η θέση αυτή του αρχαγγέλου Μιχαήλ δίπλα στη θύρα εισόδου συνδέεται με την ιδιότητά του ως φύλακα του ναού και συνηθίζεται από το δεύτερο μισό του 14ου και του 15ου αιώνα σε ναούς της Μακεδονίας[146], κυρίως μονόχωρους[147]. Στο δυτικό τοίχο, αριστερά της δυτικής θύρας εισόδου, όπως είναι ο κανόνας σε μονόχωρους ναούς[148], ακολουθούν οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, κρατώντας τον ζωοποιό σταυρό ανάμεσά τους.

κεφαλής του αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη στη σ. 67. *Καστοριανά Μνημεία*, 136, εικ. 283 (Ι. Σίσιου) κ. ά.

[146] Στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Sm. Gabelić, *Manastir Lesnovo. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1998, εικ. LXIII), στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[147] Στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 4), στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνο και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 85, σχεδ. 64, εικ. 55), στο ναό της Παναγίας στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 67, σχεδ. 44), στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 24, εικ. 17, 25, εικ. 18).

[148] Βλ. σχετικά στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Palež κοντά στη Studenica (γύρω στο 1350-1355) (D. Vojvodić, «O vremenu nastanaka zidnog slikarstva u Paležu», *Zograf* 27 (1998-1999), 127, εικ. 8), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (A. Serafimova, «Freskoživopisot vo crkvata sv. Dimitrij vo Ohrid vo kontekst na gradskoto slikarstvo od vtorata polovina na XIV vek», *ZSU* 6 (2007), 79, εικ. 15), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Lozanova, Predvaritelni beležki, XXXIX, εικ. 6. Rousseva, The Murals, 193, εικ. στη 200), στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35), στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βεύη κοντά στην Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 94, σχεδ. 71), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 80), στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 24, εικ. 17, 25, εικ. 18) κ.ά. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ορισμένες φορές οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη εικονίζονται αριστερά από την δυτική θύρα εισόδου όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (γύρω στο 1330-1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 38), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340) (Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači, 112, εικ. 2), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης,

Στο βόρειο τοίχο παριστάνονται πέντε ολόσωμοι άγιοι και το θέμα της Δέησης. Αναλυτικότερα, από αριστερά προς δεξιά εικονίζονται οι άγιοι Αρτέμιος, Μερκούριος, Προκόπιος και Δημήτριος ως μάρτυρες με την ιδιότητα των αυλικών αξιωματούχων και όχι των στρατιωτικών, όπως συνηθίζεται. Ο άγιος Αρτέμιος είναι ο μόνος άγιος που εικονίζεται με συστροφή του σώματός του προς τα δεξιά. Αντίθετα, οι άγιοι Μερκούριος, Προκόπιος και Δημήτριος εικονίζονται μετωπικοί και η θέση τους στο βόρειο τοίχο του ναού συνηθίζεται σε μονόχωρους ναούς της περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο και το 15ο αιώνα[149]. Ακολουθεί ο ιεράρχης άγιος Νικόλαος που ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου στο αριστερό. Ο άγιος Νικόλαος, παρά το γεγονός ότι είναι ιεράρχης, δεν τοποθετείται στο ιερό, αλλά απεικονίζεται συνήθως στο νότιο τοίχο, δίπλα στον άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός[150] και σπανιότατα στο βόρειο, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, που μάλιστα αποσκοπεί την ανάδειξή του ως ιδιαίτερα τιμώμενου αγίου. Ανάμεσα στον άγιο Νικόλαο και το τέμπλο εικονίζεται το θέμα της Δέησης με την Παναγία, τον ένθρονο Χριστό και τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο, το οποίο πλαισιώνεται από γραπτό τόξο διπλής καμπυλότητας, στοιχείο που

Καστορία, πίν. 154β), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Djurić, Mali Grad, 35, εικ. 9) κ. ά.

[149] Βλ. τους αγίους Μερκούριο, Προκόπιο και Δημήτριο στον Άγιο Γεώργιο στο Rečani στο Κοσσυφοπέδιο της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1370) (V. Djurić, «Nepoznati spomenici Srpskog srednjevekovnog slikarstva u Metohiji I», *SKM* 2/3 (1963), 81), τους αγίους Προκόπιο και Δημήτριο στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 34), τους αγίους Προκόπιο, Μερκούριο και Δημήτριο στο ναό της Παναγίας στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 67, σχεδ. 43), τους αγίους Μερκούριο, Προκόπιο και Δημήτριο στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 79).

[150] Όπως στη μονή Porečki κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 284, 286, σχεδ. 1), στον Μικρό Άγιο Κλήμη στην Αχρίδα (1378) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 154), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2), στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1) (προσωπική παρατήρηση), στην Παναγία Ελεούσα της Μεγάλης Πρέσπας (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 39, σχεδ. 16), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχεδ. 5), σε ναούς της περιοχής της Αχρίδας, όπως στο ναό της Παναγίας στο Velestovo (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 67, σχεδ. 42), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 78) κ. ά.

παρατηρείται συχνά σε ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[151]. Το θέμα της Δέησης, που εισάγεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών υπό την επίδραση της Θείας λειτουργίας, απεικονίζεται, όπως είναι ο κανόνας, στο βόρειο τοίχο[152], δίπλα στο τέμπλο, απέναντι από τον άγιο, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός.

Στην ανατολική παρειά της νότιας θύρας εισόδου παριστάνεται η αγία Μαρίνα που σκοτώνει τον διάβολο με το σφυρί. Η θέση αυτή της αγίας Μαρίνας στο εικονογραφικό πρόγραμμα μονόχωρων ναών, γνωστή ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191)[153], δεν συνηθίζεται κατά το 14ο και το 15ο αιώνα. Ωστόσο, πιο διαδεδομένη θέση απεικόνισης της αγίας Μαρίνας είναι στον κυρίως ναό, στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους, δίπλα σε άλλες αγίες[154].

Στη δυτική παρειά της νότιας θύρας εισόδου αποδίδεται με κόκκινο περίγραμμα, χωρίς να είναι συμπληρωμένο με χρώμα, ένα εξαπτέρυγο, συνοδευόμενο με την επιγραφή χερουβείμ. Η απεικόνιση εξαπτέρυγου στη θέση αυτή, απέναντι από

[151] Όπως στη μονή Porečki κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 286, σχεδ. 1), στον Άγιο Νικόλαο στο Manastir (Moriovo) (1271) (D. Koco, P. Miljković-Pepek, *Manastir*, Skopje 1958, 36-37, εικ. 37), στον Άγιο Γεώργιο στο Položko κοντά στο Kavadarci (1343-1345), όπου το τόξο είναι ανάγλυφο (D. Kornakov, *Položki manastir*, Skopje 2006, 78), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150β), στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389), στην Παναγία στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/2) (προσωπικές παρατηρήσεις), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 186α), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 172β) κ. ά.

[152] Ωστόσο, υπάρχουν ελάχιστες εξαιρέσεις όπου το θέμα βρίσκεται τοποθετημένο στο νότιο τοίχο, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, 81, 89, σχεδ.3 και 13, εικ. 10-11), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 148, εικ. 104. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 13),

[153] L. Hadermann-Misguich, «Contribution à l'étude iconographique de Marina assomant le démon», *AIPHOS* 20 (1968-1972), πίν. I, εικ. 1, πίν. II, εικ. 3. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σχεδ. 3 (75), εικ. 121, 123. P.L. Vocotopoulos, «Fresques du XIe siècle à Corfu», *CahArch* 21 (1971), 161. Grozdanov, *Kurbinovo*, 166-167.

[154] Η αγία Μαρίνα απεικονίζεται στον κυρίως ναό συνάμα με άλλες αγίες στο σπηλαιώδη ναό του Σωτήρας κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα) (G. Angeličin-Žura, «Pešternite crkvi vo Ohridsko-Prespanskiot region (R. Makedonija, R. Albanija, R. Grcija)», *Niš i Vizantija IV*, 393, εικ. 8).

την αγία Μαρίνα, είναι πολύ σπάνια και τεκμηριώνεται προφανώς από την ιδιότητά τους ως φύλακες των πυλών του Παραδείσου[155]. Συνήθως, τα εξαπτέρυγα εικονίζονται στο χώρο του ιερού[156], ενώ στη θέση της παρειάς της θύρας εισόδου συνηθίζεται η απεικόνιση φυλλοφόρου σταυρού[157] και σπανιότερα αγίων, όπως ο άγιος Ζωσιμάς και η αγία Μαρία η Αιγύπτια[158].

Επάνω από το υπέρθυρο της νότιας θύρας εισόδου, στην ίδια ζώνη, εντάσσεται ορθογώνιο διάχωρο (διαστάσεων 0,99 x 0,09 εκ.) με λευκή προετοιμασία και κόκκινο πλαίσιο, το οποίο προοριζόταν για την κτητορική επιγραφή. Στην ίδια θέση εντάσσεται και η κτητορική επιγραφή στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[159]. Ανάλογο διάχωρο με λευκό χρώμα (διαστάσεων 0,90 x 0,10 εκ.), όχι όμως περιποιημένο και οριοθετημένο, εντάσσεται επάνω στο υπέρθυρο της δυτικής θύρας εισόδου. Ωστόσο, δεν υπάρχει παραμικρό ίχνος από επιγραφή, η οποία δεν γράφτηκε ποτέ για λόγους που αγνοούμε. Ο Ε. Τσιγαρίδας[160] δεν αποκλείει η απουσία της επιγραφής να οφείλεται στην αναχώρηση

[155] «καὶ ἐξέβαλεν τὸν Ἀδὰμ καὶ κατῴκισεν αὐτὸν ἀπέναντι τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς καὶ ἔταξεν τὰ Χερουβὶμ καὶ τὴν φλογίνην ῥομφαίαν τὴν στρεφομένην φυλάσσειν τὴν ὁδὸν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς», (Γεν. 3:24).

[156] Βλ. στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 3), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 155α), στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483) (E. Georgitsoyanni, *Les peintures peintures murales du vieux catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes 1992, 63, 540, εικ. 16) κ. ά.

[157] Βλ. σχετικά στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, Contribution, πίν. I, εικ. 2. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 235-236), στον Άγιο Νικόλαο στο Staničanje κοντά στο Pirot της ανατολικής Σερβίας (1331/2) (Gabelić, Prilog poznavanja, 27, εικ. 6), στον Άγιο Γεώργιο στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη εύδρομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, σχεδ. στη σ. 96), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[158] Όπως συμβαίνει π.χ. στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 53-54), στο ναό του Αγίου Πέτρου στο Golem Grad της Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Knežević, Crkva svetog Petra, 252), στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Kalotina της δυτικής Βουλγαρίας (1331-1337) (Gerov, Kirin, New Data, 61), στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Subotić, *Manastir Poganovo*, εικ. 2-3. Živković, *Poganovo*, πίν. XI, εικ. 1) κ. ά.

[159] Προσωπική παρατήρηση.

[160] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225.

των ζωγράφων, λόγω της κατάκτησης της Καστοριάς από τους Τούρκους γύρω στο 1385. Ωστόσο, παραδείγματα κενής θέσης κτητορικής επιγραφής έχουμε επισημάνει σε ορισμένους ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας ήδη από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα[161] και συχνότερα κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[162], αλλά και αργότερα[163]. Επίσης, κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε ορισμένα μνημεία της περιοχής της Μακεδονίας, τα οποία βρίσκονται σχετικά κοντά στην Καστοριά, παρατηρείται ότι οι θέσεις προορισμένες για τις κτητορικές επιγραφές είναι δύο, και όχι μία, όπως άλλωστε συνηθίζεται. Το ίδιο φαινόμενο απαντάται και σε άλλους δύο ναούς της περιοχής, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας (1368/9)[164] και στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[165]. Είναι πάντως γεγονός ότι δύο μνημεία της ίδιας πόλης της Καστοριάς, ο Άγιος Γεώργιος του Βουνού και ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη (1370-1385)[166], τα οποία χρονολογούνται στην ίδια εποχή και οι τοιχογραφίες τους είναι πιθανότατα έργα του ιδίου εργαστηρίου, έχουν μείνει χωρίς κτητορικές επιγραφές, ενώ έχουν προετοιμασμένους χώρους γι'αυτές. Αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται σε ποικίλους λόγους, για τους οποίους έχουμε μόνο περιθώρια για υποθέσεις.

Στη νότια παρειά της δυτικής θύρας εισόδου εικονίζεται ένας φυλλοφόρος σταυρός, όπως άλλωστε συνηθίζεται στη θέση αυτή, ενώ στη βόρεια παρειά παριστάνεται ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Η απεικόνιση του αγίου Συμεών του

[161] Π.χ. στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (K. Balabanov, «Novi podatoci za crkvata Sv. Nikola Bolnički vo Ohrid», *KulN* II (1961), 38-39, εικ. 6) και στον Άγιο Γεώργιο στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345) (προσωπική παρατήρηση).

[162] Π.χ. στον Άγιο Πέτρο στο Golem Grad στην Πρέσπα (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Knežević, Crkva svetog Petra, 251, εικ. 4) και στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση).

[163] Θα πρέπει να αναφέρουμε ένα αρκετά μεταγενέστερο παράδειγμα στο ναό του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά (οι τοιχογραφίες του 1663), όπου στον δυτικό τοίχο, κάτω από την σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου, εντάσσεται ένα μακρόστενο διάχωρο με λευκή προετοιμασία, το οποίο χωρίζεται σε δύο άνισα μέρη. Το δεξιό μέρος, που είναι μικρότερο, φέρει κτητορική επιγραφή, ενώ το αριστερό, που είναι μεγαλύτερο, έχει μείνει άδειο. Σύμφωνα με την Μ. Παϊσίδου, αυτό θα πρέπει να οφείλεται στον ζωγράφο που «υπολόγισε αρχικά μεγαλύτερο χώρο για το κείμενο, το οποίο στη συνέχεια κατέλαβε μικρότερο, και έτσι το υπόλοιπο έμεινε ως διακοσμητικό κενό», βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 57, πίν. 29β.

[164] Djurić, Mali Grad, 36, εικ. 13

[165] Προσωπική παρατήρηση.

[166] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 225, σημ. 39.

Στυλίτη συνηθίζεται κυρίως στο χώρο του ιερού και σπανιότατα στη θέση αυτή[167], επειδή συνήθως η θέση αυτή προορίζεται για απεικόνιση φυλλοφόρου σταυρού[168]. Σπάνια επίσης η θέση αυτή φιλοξενεί κάποιο διακοσμητικό θέμα[169], αγίους και άγιες, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[170], επίσης και συνδιασμό του φυλλοφόρου σταυρού με αγίες σε προτομή, όπως στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[171].

Συνοψίζοντας, αναφέρουμε ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, λόγω των μικρών διαστάσεων, έχει σχετικά λιτό εικονογραφικό πρόγραμμα. Οι εικονογραφικοί κύκλοι περιορίζονται μόνο στον κύκλο του Δωδεκάορτου, εμπλουτισμένο με δύο σκηνές από τον κύκλο των Παθών, ενώ απουσιάζει ο βιογραφικός κύκλος του προστάτη του ναού, αγίου Γεωργίου.

Στη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος του ιερού δεν εντάσσεται η σκηνή της Κοινωνίας των αποστόλων, η οποία, όπως είναι ο κανόνας από το 10ο-11ο αιώνα[172], εικονίζεται και καθιερώνεται από τότε στο ιερό. Μάλιστα, η ίδια σκηνή κατά το τελευταίο τρίτο και τέταρτο του 14ου αιώνα απαντάται περιορισμένα σε

[167] Σύμφωνα με μνεία της R. Lozanova στο σημείο αυτό του ναού του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) εικονίζεται ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης (Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, 159). Ωστόσο, μετά από προσωπική μας παρατήρηση κατά τον Σεπτέμβριο του 2009 διαπιστώσαμε ότι δεν διακρίνεται καθόλου η ζωγραφική επιφάνεια στο σημείο αυτό.

[168] Στους Ταξιάρχες Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση).

[169] Στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) στη θέση αυτή παριστάνεται διακοσμητικό θέμα που παριστάνει μίμηση ορθομαρμάρωσης, βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σχεδ. 3-4, 97.

[170] Στο σημείο αυτό στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385) εικονίζεται η αγία Κυριακή, ενώ απέναντι της η αγία Παρασκευή (Rousseva, The Murals, 194).

[171] Η διατύπωση αυτή οφείλεται σε προσωπική παρατήρηση. Μνεία της απεικόνισης μόνο των αγίων Βαρβάρα και Παρασκευή κάνει η R. Rousseva (Rousseva, The Murals, 193, εικ. της αγίας Βαρβάρας στη σ. 203).

[172] Βλ. σχετικά την Παναγία Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη (1028) (Α. Τσιτουρίδου, *Παναγία Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1985, εικ. 27), την Αγία Σοφία στην Αχρίδα (1037-1056) (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1995, 53, εικ. 24) κ.ά. Γενικά για το θέμα της Κοινωνίας των αποστόλων, βλ. *RBK* I (1966), 239 (K. Wessel). Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, 125-134.

μονόχωρους ναούς της Καστοριάς[173] και επιχωριάζει κυρίως σε ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το 15ο αιώνα[174]. Η απουσία του θέματος της Κοινωνίας των αποστόλων στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού[175] ίσως οφείλεται στην προτίμηση του καλλιτέχνη να αποδώσει την Παναγία της αψίδας ένθρονη σε μεγάλες διαστάσεις, και όχι σε προτομή, με αποτέλεσμα να μην μείνει αρκετός χώρος για την ένταξη της σκηνής. Μπορεί ακόμα να οφείλεται στον περιορισμό του αριθμού των σκηνών, λόγω των μικρών διαστάσεων των ναών, τάση αισθητή σε ορισμένα μνημεία της Καστοριάς[176], προγενέστερα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως εκδηλώνεται και σε άλλα μνημεία της Καστοριάς[177] και της Αχρίδας[178] κατά το δεύτερο μισό του 14ου και του 15ου αιώνα.

Οι σκηνές του Δωδεκάορτου, οι οποίες φαίνεται δεν ακολουθούν με απόλυτη ακρίβεια τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, περιορίζονται σε δέκα. Συγκεκριμένα παριστάνονται οι σκηνές του Ευαγγελισμού, της Γέννησης, της Υπαπαντής, της Ανάστασης του Λαζάρου, της Βαϊοφόρου, της Μεταμόρφωσης, της Σταύρωσης, της Ανάστασης, της Ανάληψης και της Κοίμησης της Θεοτόκου. Ωστόσο, απουσιάζουν

[173] Σε μνημεία της Καστοριάς του τελευταίου τρίτου και τέταρτου του 14ου αιώνα η σκηνή της Κοινωνίας των αποστόλων εικονίζεται στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252-253, σχεδ. 3, πίν. IV), στον Άγιο Νικόλαο του Πετρίτη (Μητροπόλεως) στην Καστοριά (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2) κ. ά.

[174] Βλ. σχετικά την Κοινωνία των αποστόλων στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1) (Subotić *Ohridska slikarska škola*, 89, σχεδ. 69), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 65), στο παρεκκλήσιο των Αποστόλων του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1480/1) (Subotić *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 84, εικ. 69).

[175] Η απουσία του θέματος της Κοινωνίας των αποστόλων σε μονόχωρους ναούς της Καστοριάς παρατηρείται επίσης στον Άγιο Πρόδρομο Ομονοίας (τέλος 14ου αιώνα), στους Άγιους Τρεις (1400/1) (προσωπικές παρατηρήσεις).

[176] Βλ. σχετικά τον Άγιο Δημήτριο Ελεούσης στην Καστοριά (13ος αιώνας), βλ. Sisiou, Saint Demetrios in Kastoria, 271, εικ. 7.

[177] Βλ. σχετικά το ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), το ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1) (προσωπικές παρατηρήσεις) και μεταγενέστερα το ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179α).

[178] Βλ. σχετικά το ναό της Παναγίας Peštanska (γύρω στο 1370) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 148), τον Μικρό Άγιο Κλήμη στην Αχρίδα (1378) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 153), το ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 156) κ. ά.

βασικές σκηνές του Δωδεκάορτου, όπως η Βάπτιση και η Πεντηκοστή[179], ενώ εικονίζονται δύο δευτερεύουσες σκηνές από τα Πάθη του Χριστού, ενταγμένες στο Δωδεκάορτο, ο Ελκόμενος και ο Επιτάφιος θρήνος, καθώς και ο Λίθος που εντάσσεται στον Αναστάσιμο κύκλο. Θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι ενώ ο κύκλος των Παθών γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη στην πρώτη παλαιολόγεια περίοδο, από το δεύτερο μισό του 14ου και το 15ο αιώνα παρατηρείται μια τάση περιορισμού των σκηνών αυτών[180] σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας.

Όσον αφορά την παράλειψη της βασικής σκηνής της Βάπτισης από τον κύκλο του Δωδεκάορτου του κυρίως ναού, υποθέτουμε ότι θα πρέπει να οφείλεται σε λειτουργικούς λόγους που σχετίζονται με το μυστήριο της Βάπτισης και με τον αγιασμό του ύδατος, καθώς επίσης και για διαχωρισμό της θέσης των πιστών και των κατηχουμένων[181]. Στον εξωτερικό τοίχο του κυρίως ναού που σήμερα αντιστοιχεί στο βόρειο τοίχο του νότιου τμήματος του δισκελούς (Γ σχήμου) νάρθηκα υπάρχει η σκηνή της Βάπτισης, η οποία ανάγεται στο νεώτερο διάκοσμο του 16ου αιώνα. Ωστόσο, πριν τη συντήρηση δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, εάν η σκηνή είναι επιζωγράφηση της αρχικής ζωγραφικής του 14ου αιώνα[182]. Η τοποθέτηση της σκηνής της Βάπτισης στο νάρθηκα είναι φαινόμενο γνωστό ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα[183], το

[179] Αντίστοιχη παράλειψη των σκηνών αυτών παρατηρείται και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (προσωπική σημείωση).

[180] Βλ. τον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ.1), την Αγία Φωτεινή (Φωτίδα) στη Βέροια (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 160), τον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 308), τον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 182α-β, 183α-β, 184α-β) κ. ά.

[181] Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1483/4), όπου παραλείπεται η σκηνή της Βάπτισης από το εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού, καθώς δεν ξέρουμε εάν εικονιζόταν στο νάρθηκα, ο οποίος φέρει νεώτερο διάκοσμο, (προσωπική παρατήρηση). Γενικά για το θέμα αυτό γενικά, βλ. G. Gerov, «Vodata-granica», *PrIzk* 1 (2002), 31-40.

[182] Προσωπική παρατήρηση.

[183] Στην Παναγία Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη (1028), στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα), στην Παναγία Μαυριώτισσα (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα) στην Καστοριά (Ε. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα,* Θεσσαλονίκη 1986, 28, σημ. 8). Στο ναό της Παναγίας Μαυριώτισσας (η τοιχογραφία του δεύτερο μισού του 12ου αιώνα) η σκηνή της Βάπτισης εικονίζεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.36, 79, εικ. 13-14. Epstein, Mavriotissa, 23, σχεδ. 6,

οποίο απαντά επίσης σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας από τα μέσα του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο στο Palež κοντά στη Studenica (1350-1355)[184], στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[185], στους Αγίους Τρεις (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1)[186] και σε μνημεία της μεταβυζαντινής εποχής[187].

Σχετικά με την παράληψη της σκηνής της Πεντηκοστής από τον κύκλο του Δωδεκάορτου του κυρίως ναού, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σκηνή αυτή δεν συνηθίζεται σε ναούς της Καστοριάς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα[188]. Ωστόσο, στο τριγωνικό αέτωμα του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα που αντιστοιχεί στον εξωτερικό δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, εικονίζεται η σκηνή της Πεντηκοστής, η

25, εικ. 11), όπως επίσης και στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 52, εικ. 1.59). Για μία τρίτη απεικόνιση της Βάπτισης στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (γύρω στο 1180) μπορούμε μόνο να υποθέτουμε (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου* 28, σημ. 8). Στο νάρθηκα στην Αγία Σοφία στην Τραπεζούντα (13ος αιώνας) επίσης υπάρχει η σκηνή της Βάπτισης (A. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, χ.χρ., πίν. XXI).

[184] Η σκηνή της Βάπτισης εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του εξωτερικού τοίχου νότια της εισόδου, βλ. Vojvodić, O vremenu, 124, 129-130, εικ. 2.

[185] Η σκηνή της Βάπτισης εικονίζεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, βλ. Lozanova, Predvaritelni beležki, 513. Rousseva, The Murals, 191.

[186] Η Βάπτιση παριστάνεται στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου, δεξιά της εισόδου, προσωπική σημείωση.

[187] Ανάλογο φαινόμενο όπου είναι φανερή η απουσία της σκηνής της Βάπτισης από το εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού παρατηρείται, επίσης στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci (1493), όπου η σκηνή της Βάπτισης εντάσσεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 73, εικ. 45). Στην Παναγία Ρασιώτισσα στην Καστοριά (1553) η Βάπτιση εντάσσεται στον εξωτερικό δυτικό τοίχο του ναού (Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, 151-154, πίν. 42β), ενώ στον Άγιο Δημήτριο Ελεούσας στην Καστοριά (οι τοιχογραφίες του 1608/9) η Βάπτιση εικονίζεται στην εξωτερική παρειά του νότιου τοίχου του ναού (Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 86, πίν. 48β).

[188] Η σκηνή της Πεντηκοστής απουσιάζει από τους καστοριανούς ναούς του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60), του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (προσωπικές παρατηρήσεις) κ. ά.

οποία εντάσσεται στο διάκοσμο του 16ου αιώνα[189] και αγνοούμε εάν κάτω από αυτή υπάρχει στρώμα του αρχικού διακόσμου.

Ο κύκλος του βίου του προστάτη αγίου του ναού, του αγίου Γεωργίου, που θα περίμενε κανείς να υπάρχει[190] δεν απεικονίζεται, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στην περιορισμένη έκταση του ναού.

Ανάμεσα στις ολόσωμες μορφές του κυρίως ναού δεν υπάρχουν μορφές μοναχών αγίων, γεγονός που μαρτυρεί ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν κτίστηκε αρχικά ως καθολικό μονής, όπου η τάση απεικόνισης μοναχών αγίων είναι πολύ διαδεδομένη, αλλά κτίστηκε ως ενοριακός ναός. Επίσης, στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού δεν απεικονίζονται τοπικοί άγιοι και ιεράρχες[191] της περιοχής της Μακεδονίας, όπως είναι οι άγιοι Κλήμης Αχρίδας, Ναούμ Αχρίδας, Αχίλλειος Λαρίσης (Πρέσπας), Αλέξανδρος ο Πύδνης (Θεσσαλονίκης) και Νικόλαος ο Νέος. Εξαίρεση μάλιστα αποτελεί η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά[192], ιδιαίτερα τιμωμένου αγίου στην περιοχή της Μακεδονίας. Παρατηρείται, επίσης,

[189] Προσωπική παρατήρηση. Να σημειώσουμε ότι κατά το 17ο αιώνα η σκηνή της Πεντηκοστής επίσης δεν γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση σε μνημεία της Καστοριάς, λαμβάνοντας υπόψη ότι από τους δεκαέξι ναούς με τοιχογραφίες του 17ου αιώνα η σκηνή αυτή απαντά μόνο σε τρεις, στην Παναγία της συνοικίας των Αγίων Αναργύρων, στην Παναγία Κουμπελίδικη και στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας, βλ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 96, 103, 111.

[190] Βλ. σχετικά το μονόχωρο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Rečica κοντά στην Αχρίδα (έβδομη δεκαετία του 14ου αιώνα), όπου το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τέσσερις ζώνες, από τις οποίες η τρίτη από κάτω προς τα πάνω δεν σώζεται, παρά μόνο ένα ελάχιστο τμήμα από μία σκηνή. Η σκηνή αυτή σύμφωνα με τους Cv. Grozdanov και G. Subotić είναι η Μαστίγωση του Χριστού (Cv. Grozdanov, G. Subotić, «Crkva svetog Djordja u Rečici kod Ohrida», *Zograf* 12 (1981), 68, εικ. 11). Ωστόσο, σύμφωνα με τον P. Miljković-Pepek πρόκειται για τη σκηνή της Μαστίγωσης του αγίου Γεωργίου, καθώς πιστεύει ότι η ζώνη αυτή περιείχε σκηνές από τον βίο του αγίου Γεωργίου (P. Miljković-Pepek, «Crkvata sv. Djordhija vo seloto Rečica», *Likovna Umetnost* 8-9 (1981-1982), 98-99, σχεδ. 3-4). Επίσης, στο μονόχωρο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci έξω από τη Σόφια (1493), στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα που είναι μεταγενέστερος του 1503, εντάσσονται δεκατρείς σκηνές του βίου του αγίου Γεωργίου (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 73, εικ. 45).

[191] Για την απεικόνιση των τοπικών ιεραρχών γενικά, βλ. S. Tomeković, «Les évêques locaux dans la composition absidale des saints perlâtes officiant», *BNJ* 23 (1981), 65-88. Ch. Konstantinidi, «Le message idéologique des évêques locaux officiants», *Zograf* 25 (1996), 39-50.

[192] Για την απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Al. Trifonova, «Η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέα στοιχεία για την χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού», *ΔΧΑΕ* (2011) (υπό εκτύπωση).

περιορισμένη απεικόνιση αγίων γυναικών με μοναδική την αγία Μαρίνα, παρά το γεγονός ότι γυναίκες άγιες, όπως είναι οι αγίες Βαρβάρα, Παρασκευή, Κυριακή και Αικατερίνη συνηθίζονται σε μονόχωρους ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας της περιόδου αυτής[193].

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού απεικονίζεται ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, ο οποίος καθώς αγιοποιήθηκε το 1368, αποτελεί ισχυρό *terminus post quem* για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού μετά τη χρονολογία αυτή. Επίσης, στο ναό δεν απεικονίζεται ο άγιος Σάββας Σερβίας[194], ο οποίος, καθώς είναι ο πιο τιμώμενος άγιος των Σέρβων, συνηθίζεται σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας. Ακόμα, ο προστάτης άγιος του ναού, ο άγιος Γεώργιος, δεν φέρει το επίθετο «ο Γοργός», το οποίο σχετίζεται γενικά με τη σερβική δυναστεία[195] και συναντάται στην Καστοριά στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[196], του οποίου οι κτήτορες ήταν σέρβοι. Τα παραπάνω στοιχεία μας απομακρύνουν από την άποψη του αείμνηστου σέρβου καθηγητή I. Djordjević[197], σύμφωνα με την οποία οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έγιναν κατά την εποχή της Σερβικής κυριαρχίας στην

[193] Βλ. ενδεικτικά στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 153β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, 114, εικ. 1, 8), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Djurić, Mali Grad, 35, 36, εικ. 10,13), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Lozanova, Predvaritelni beležki, XXXVI, εικ. 3. Rousseva, The Murals, 200), στον Άγιο Γεώργιο στη Rečica κοντά στην Αχρίδα (έβδομη δεκαετία 14ου αιώνα) (Grozdanov, Subotić, Crkva svetog Djordja, 65, 67, εικ. 9, 14) κ. ά.

[194] Γενικά για τις απεικονίσεις και την εικονογραφία του αγίου Σάββα Σερβίας, βλ. M. Čorović-Ljubinković, «Uz problem ikonografije srpskih svetitelja Simeona i Save», *Starinar* VII-VIII (1958), 82-89. G. Subotić, «Ikonografija svetoga Save u vreme turske vlasti», *Sava Nemanjić-Sveti Sava. Istorija i predanje*, Beograd 1979, 343-354. D. Milošević, «Ikonografija svetoga Save u srednjem veku», *Sava Nemanjić-Sveti Sava. Istorija i predanje*, Beograd 1979, 279-315. B. Todić, «Reprezentativni portreti svetog Save u srednjovekovnom slikarstvu», *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, Beograd 1998, 234-246. Cv. Grozdanov, «Sveti Simeon Nemanja i sveti Sava u slikarskoj tematici u Makedoniji (XIV-XVII vek)», *Zbornik Radova Stefan Nemanja–sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, *SANU* XCIV (2000), 339-343.

[195] Γενικά για τον Άγιο Γεώργιο «Γοργό», τη λατρεία του και η συσχέτισή του με τη σερβική δυναστεία, βλ. Σ. Κίσσας, *Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ΙΒ΄ αιώνα μέχρι το θάνατο του κράλη Μιλούτιν*, Θεσσαλονίκη 2004, 86-101. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 41-45.

[196] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 104, εικ. 19.

[197] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 459-460.

Καστοριά γύρω στο 1361. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν ότι ο χρόνος της διακόσμησης του ναού δεν συνδέεται με τη σερβική κυριαρχία της Καστοριάς η οποία εκτείνεται μέχρι και το 1371 περίπου, και επομένως ο διάκοσμος τοποθετείται, πιθανότατα, μετά το 1371.

Σχετικά με τους στηθαίους αγίους μέσα σε μετάλλια, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το θεματολόγιο είναι πλούσιο, καθώς εικονίζονται πλήθος αγίων μαρτύρων και μεγάλος αριθμός ιατρών αγίων. Ωστόσο, παρατηρείται ιδιαίτερα περιορισμένη απόδοση αγίων ιεραρχών, με μοναδικό τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά, αγίων γυναικών, με μοναδικές απεικονίσεις τις αγίες Ιουλίττα, Ελισάβετ και Άννα και καθόλου απεικονίσεις ευαγγελιστών, προφητών και δικαίων. Μάλιστα, όσον αφορά στην έλλειψη απεικονίσεων προφητών και δικαίων, θεωρούμε πως οφείλεται στο γεγονός ότι απεικονιζόταν στην αρχική τέταρτη ανώτατη ζώνη, από την οποία σήμερα σώζεται μόνο μια μορφή ενός δικαίου σε προτομή στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, ενώ οι υπόλοιποι προφήτες στο βόρειο και στο νότιο τοίχο είναι της μεταγενέστερης φάσης (16ος αιώνας)[198].

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού απουσιάζουν απεικονίσεις κτητόρων[199], καθώς, επίσης, και κτητορική επιγραφή, παρόλο που υπάρχει θέση προορισμένη γι' αυτήν. Δυστυχώς, ο λόγος που οφείλεται στη μη συμπλήρωση της κτητορικής επιγραφής δεν μας είναι γνωστός, αλλά πιθανόν να οφείλονται σε κάποιο ξαφνικό, πιθανώς δυσάρεστο γεγονός, που έχει συμβεί και όχι σε αμέλεια των ζωγράφων. Ωστόσο, μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις, όπως έλλειψη χρημάτων, ασυμφωνία εκ

[198] Βλ. σχετικά τις απεικονίσεις των προφητών στην ανώτατη ζώνη στους Άγιους Πάντες στο Lešani κοντά στην Αχρίδα (1450) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 49-50), στο ναό της Παναγίας στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (1634) (Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 199), κ. ά.

[199] Δεν αποκλείεται να παριστανόταν κτήτορες στον εξωτερικό τοίχο του ναού, ο οποίος στην σημερινή του μορφή εντάσσεται στο νάρθηκα και φέρει μεταγενέστερη ζωγραφική του 16ου αιώνα. Μπορούμε, ωστόσο, μόνο να κάνουμε κάποια υπόθεση για την απεικόνισή τους στη θέση αυτή, εάν μάλιστα συνέβαινε αυτό, δεδομένου ότι σε αρκετά μνημεία της περιοχής του 14ου αιώνα οι κτήτορες κατέχουν τη θέση αυτή στον εξωτερικό τοίχο του ναού. Βλ. σχετικά το ναό της Αγίας Μαρίνας στο Karlukovo της Βουλγαρίας (μέσα 14ου αιώνα) (Č. Marinković, *Slika podignute crkve*, Beograd 2007, 270, εικ. 148), το ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Thomo, Byzantine Monuments, 222, εικ. 248-250), το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (Rousseva, The Murals, 188-189, εικ. στη σ. 201), αλλά και κατά το 15ο αιώνα, όπως στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1439), (βλ. εικ. 294) κ. ά.

μέρους των κτητόρων και των ζωγράφων, μη αποστολή του σχετικού επιγραφικού κειμένου από τον χορηγό[200] ή δυσάρεστο γεγονός, όπως η αλλαγή της εξουσίας[201] ή ακόμη η πιθανή κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους[202].

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι λιτό και παρουσιάζει ιδιαίτερη συγγένεια με μονόχωρους ναούς του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345), στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1369), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4), στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385), στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) κ.ά.

* * *

Η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών της αρχικής ζωγραφικής φάσης του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν είναι καλή, καθώς σημαντικές φθορές έχει υποστεί το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών λόγω της απώλειας του

[200] Στο καθολικό της Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης Μπαθάς διακόσμησε το ναό με τοιχογραφίες, αλλά δεν ολοκλήρωσε την κτητορική επιγραφή, προφανώς επειδή δεν έλαβε έγκαιρα τα ποιητικά κείμενα του χορηγού, βλ. Γ. Βελένης, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», *Βυζαντινά* 26 (2006), 218.

[201] Αξίζει να σημειώσουμε και μία υπόθεση, την οποία δεν πρέπει να αποκλείουμε. Πιθανώς ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Βουνού κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε υπό την εξουσία κάποιου ιεράρχη και την κυριαρχία κάποιου ηγεμόνα. Εάν όμως οι εργασίες του ζωγραφικού διακόσμου του ναού ολοκληρώθηκαν σε εποχή που συμπίπτει με την αλλαγή της εξουσίας της πόλης, τότε πολύ πιθανό φαίνεται ο νέος ιεράρχης και ο νέος κυρίαρχος να μην ήθελαν να σημειωθούν τα ονόματα των προηγουμένων, οι οποίοι συνέβαλαν στη διακόσμηση του ναού. Ίσως, οι νέοι ηγεμόνες να μην είχαν καλές σχέσεις ή ακόμα να ήταν εχθροί με τους προηγούμενούς τους.

[202] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225.

κονιάματος, αλλά και των ρωγμών της ζωγραφικής, της υγρασίας, της αιθάλης, των επιζωγραφήσεων και των ασβεστωμάτων.

Απώλεια του κονιάματος παρατηρείται κυρίως στην ανώτατη τέταρτη ζώνη του νότιου και του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, όπου λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της αρχικής διακόσμησης που έφερε προφήτες σε προτομή. Από το τμήμα αυτό σώζεται, όπως αναφέραμε παραπάνω, μόνο μια μορφή αγνώστου δικαίου σε προτομή.

Άλλες σημαντικές φθορές της ζωγραφικής που έχει προκαλέσει η απώλεια του κονιάματος παρατηρούνται στο ανώτατο τμήμα της τρίτης ζώνη της διακόσμησης. Συγκεκριμένα, η ζωγραφική στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του νότιου και του βόρειου τοίχου, όπου εντάσσονται οι σκηνές του Δωδεκάορτου, δεν σώζεται ολόκληρη σήμερα. Μεγαλύτερη είναι η φθορά στο νότιο τοίχο στις σκηνές της Γέννησης, της Υπαπαντής, της Ανάστασης του Λαζάρου και της Βαϊοφόρου, ενώ στο βόρειο τοίχο, όπου η φθορά είναι μικρότερη, η απώλεια του κονιάματος παρατηρείται μόνο στον Επιτάφιο θρήνο.

Επίσης, άλλη αιτία που επηρέασε την κατάσταση των τοιχογραφιών είναι οι ρωγμές που διατρέχουν τη ζωγραφική επιφάνεια. Οι ρωγμές αυτές βρίσκονται κυρίως στο ιερό βήμα, στην τρίτη ζώνη της ζωγραφικής επιφάνειας, στη ζώνη με τους αγίους σε μετάλλια και στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους.

Στο ιερό βήμα οι ρωγμές διατρέχουν τις μορφές των αγίων ιεραρχών, όπως οι άγιοι Αθανάσιος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Κύριλλος ο Αλεξανδρείας, Βασίλειος, και ορισμένων άλλων μορφών και θεμάτων, όπως το Άγιο Μανδήλιο, το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, την Παναγία αψίδας, καθώς και τις σκηνές του Δωδεκάορτου, όπως η Ανάληψη, ο Ευαγγελισμός και ο Λίθος.

Στη ζώνη με τους αγίους σε μετάλλια παρατηρείται μονάχα μια ρωγμή στη μορφή του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά (εικ.65), ενώ στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους οι ρωγμές είναι περισσότερες. Συγκεκριμένα, ρωγμές της ζωγραφικής διατρέχουν στο νότιο τοίχο τη μορφή του αγίου Γεωργίου (εικ.49), στο δυτικό τοίχο τη μορφή της αγίας Ελένης (εικ.58) και στο βόρειο τοίχο το πρόσωπο του αγίου Μερκουρίου (εικ.107), ελάχιστα του αγίου Νικόλαου (εικ.119) και τη Δέηση (εικ.62), στο σημείο του κάτω τμήματος του θρόνου του Χριστού.

Εκτεταμένες, μη αναστρέψιμες βλάβες στις τοιχογραφίες έχουν προκαλέσει τα όμβρια ύδατα που έχουν διεισδύσει κατά καιρούς από τα χαλάσματα της στέγης του ναού. Οι βλάβες αυτές παρατηρούνται κυρίως στις δύο επάνω ζώνες της ζωγραφικής

επιφάνειας του ναού, στη ζώνη με τις σκηνές του Δωδεκάορτου, στη ζώνη με τους αγίους σε μετάλλια και ελάχιστα στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους στην ανατολική παρειά της νότιας θύρας εισόδου.

Συγκεκριμένα οι φθορές παρατηρούνται στην ανώτατη ζώνη του νότιου τοίχου του ιερού στη σκηνή του Ευαγγελισμού (εικ.21-22) και στον κυρίως ναό στις σκηνές της Γέννησης (εικ.24), της Υπαπαντής, της Ανάστασης του Λαζάρου (εικ.31) και της Βαϊοφόρου (εικ.33). Στο δυτικό τοίχο δεν παρατηρούνται φθορές αυτού του είδους, ενώ στο βόρειο τοίχο οι φθορές επεκτείνονται στις σκηνές της Σταύρωσης (εικ.39), του Επιτάφιου θρήνου (εικ.42), του Λίθου (εικ.43) και της Ανάστασης (εικ.44).

Η φθορά έχει επηρεάσει τις μορφές των αγίων στη ζώνη των μεταλλίων στο νότιο τοίχο, του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά και των αγίων Τριών, Άβιβου, Σαμωνά και Γουρία (εικ.65-66).

Όσον αφορά στις ολόσωμες μορφές των αγίων, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στο πρόσωπο της αγίας Μαρίνας στην ανατολική παρειά της νότιας θύρας εισόδου (εικ.51).

Επίσης, η ανερχόμενη από το έδαφος υγρασία, η οποία ως γνωστό μεταφέρει άλατα, έχει αλλοιώσει τα χρώματα της ζωγραφικής στις κατώτερες ζώνες της ζωγραφικής επιφάνειας του ναού. Η φθορά αυτή παρατηρείται σε μεγάλη έκταση στις μορφές των ιεραρχών στο ιερό βήμα, ενώ στο νότιο τοίχο φθορές από την υγρασία έχει υποστεί το διακοσμητικό θέμα δίπλα στον προστάτη άγιο Γεώργιο (εικ. 77).

Στους ολόσωμους αγίους Αρτέμιο, Μερκούριο, Προκόπιο, Δημήτριο, Νικόλαο και το θέμα της Δέησης στο βόρειο τοίχο, παρατηρείται μια διατονική απόχρωση, η οποία θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι εκεί ήταν τοποθετημένα τα καθίσματα του ναού, τα οποία σήμερα έχουν εκτοπιστεί (εικ.9).

Άλλη καταστροφή της αρχικής ζωγραφικής προκαλεί η επιζωγράφηση πιθανώς του 16ου αιώνα (;) ορισμένων μορφών και θεμάτων, η οποία παρατηρείται σε διάφορα σημεία του ναού, στο ιερό, στο νότιο, στο δυτικό και στο βόρειο τοίχο.

Στο ιερό βήμα η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης που βρίσκεται στην κόγχη της πρόθεσης, φέρει στο σύνολό της νεώτερη ζωγραφική του 16ου αιώνα με αποτέλεσμα να αγνοούμε, εάν το αρχικό θέμα ήταν η Άκρα Ταπείνωση (εικ.10).

Στο νότιο τοίχο επιζωγράφηση έχει εκτελεστεί στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους και συγκεκριμένα στο σημείο του αριστερού κάτω μέρους του θρόνου του αγίου Γεωργίου (εικ.49).

Στο δυτικό τοίχο επιζωγράφηση παρατηρείται στο σημείο του δυτικού τριγωνικού αετώματος, όπου εικονίζεται η σκηνή της Μεταμόρφωσης. Στη σκηνή αυτή υπάρχει ένα μικρό τμήμα ζωγραφικής του 16ου αιώνα στο πρόσωπο του Χριστού, το οποίο έγινε λόγω της απώλειας του κονιάματος στο σημείο αυτό (εικ.30).

Στο βόρειο τοίχο επιζωγράφηση παρατηρείται μόνο στο δεξιό κάτω τμήμα του θρόνου του Χριστού της Δέησης (εικ.62).

Συνολικά φαίνεται ότι κατά το 16ο αιώνα έγινε η επιζωγράφηση της αρχικής ζωγραφικής στα σημεία όπου υπήρχε ανάγκη.

Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε, ότι σ' όλη την κατώτατη επιφάνεια του ναού, κάτω από τους ολόσωμους αγίους, υπάρχουν ασβεστώματα (εικ.7-10). Συγκεκριμένα, στο νότιο, στο δυτικό, στο βόρειο και κυρίως στον ανατολικό τοίχο του ιερού η ζωγραφική επιφάνεια είναι επιχρισμένη. Αυτό οφείλεται στην αμάθεια των περιοίκων, οι οποίοι επέχρισαν το κάτω αυτό τμήμα του ναού για να το προστατέψουν από έντομα[203] με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε εάν στο σημείο αυτό υπήρχε ζώνη με ζωγραφικό διάκοσμο.

Καλυμμένη με πυκνό στρώμα αιθάλης είναι η περιοχή της ζωγραφικής επιφάνειας στην ανώτατη ζώνη με τις σκηνές του Δωδεκάοροτου. Η αιθάλη παρατηρείται κυρίως στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, στις σκηνές του Ελκόμενου (εικ.36), της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ.48) και της Μεταμόρφωσης (εικ.27). Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι εκεί μπροστά θα ήταν τοποθετημένα τα μανουάλια και τα κεριά που εκπέμπουν καπνό και έχουν επηρεάσει τη ζωγραφική επιφάνεια στο σημείο αυτό. Ωστόσο, λιγότερη αιθάλη παρατηρείται σε σκηνές του βορείου τοίχου όπως της Σταύρωσης (εικ.39) και του Επιτάφιου θρήνου (εικ.42).

Από τους αγίους σε μετάλλια με αιθάλη είναι καλυμμένοι οι άγιοι στο δυτικό τοίχο, όπως οι άγιοι Μαρκιανός, Μαρτύριος, Ιάκωβος Πέρσης, Ευστάθιος, Ιουλίττα, Κήρυκος, Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς (εικ.68-72).

[203] Ευχαριστώ τον κ. Γεώργιο Μπίμπα για την πληροφορία αυτή.

IV. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

1. Λειτουργικός-ευχαριστιακός κύκλος

Ο Λειτουργικός-ευχαριστιακός κύκλος περιλαμβάνει τις τοιχογραφίες στον χώρο του ιερού, οι οποίες διατάσσονται στον ανατολικό και στους πλάγιους, νότιο και βόρειο τοίχο. Αναλυτικότερα, στον κύκλο αυτό συμπεριλαμβάνεται η ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα, ο Μελισμός με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες Ιωάννη τον Χρυσόστομο, Βασίλειο τον Μέγα, Αθανάσιο Αλεξανδρείας, Γρηγόριο τον Θεολόγο, Κύριλλο Αλεξανδρείας και Ιωάννη τον Ελεήμονα, ο άγιος Εύπλος, το άγιο Μανδήλιο, το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, ενώ η Άκρα Ταπείνωση, ανήκει σε δεύτερο στρώμα ζωγραφικής. Είναι αξιοσημείωτο, ότι από τις συνήθεις απεικονίσεις του χώρου αυτού του ιερού απουσιάζει η απεικόνιση του αγίου Στεφάνου, στη θέση του οποίου εντάσσεται η Άκρα Ταπείνωση.

Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα η «Πανύμνητος»

Στη δεύτερη ζώνη του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του ιερού παριστάνεται η Παναγία ένθρονος βρεφοκρατούσα[204] (εικ. 15, 176, σχεδ.7). Είναι ολόσωμη, μετωπική, καθισμένη σε ξύλινο θρόνο με ημικυκλικό ερεισίνωτο, επάνω σε δύο μαξιλάρια, βαθυκύανου και κόκκινου χρώματος, και πατεί σε ξύλινο υποπόδιο. Στην ποδιά της κρατεί τον μικρό Χριστό, τον οποίο με το αριστερό χέρι ακουμπά προστατευτικά στον ώμο του, ενώ με το δεξί αγγίζει το πόδι του. Φορεί βαθυκύανο χιτώνα, μελιτζανί μαφόριο και κόκκινα υποδήματα. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας αναγράφεται η προσωνυμία[205]: *ΜΗ(ΤΗ)Ρ / [ΘΕΟΥ] / Η ΠΑΝΥ/ΜΝΗΤΟC*. Ο Χριστός που εικονίζεται μετωπικά, ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το άλλο κρατεί όρθιο ένα κλειστό ειλητάριο, το οποίο στηρίζει στο αριστερό του γόνατο. Φορεί χιτώνα σε χρώμα της ανοιχτής ώχρας και σταρόχρωμο ιμάτιο. Στο κεφάλι του φέρει φωτοστέφανο με κόκκινο σταυρό, όπου με λευκά γράμματα αναγράφεται η επιγραφή: *Ο/ Ω/Ν*, ενώ η βραχυγραφία: *Ι(ΗCΟΥ)C Χ(ΡΙCΤΟ)C* αποδίδει το όνομά του. Την

[204] Για την απεικόνισή της στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 229, εικ. 125.

[205] Στην πρώτη έκδοση του βιβλίου αναφέρεται η προσωνυμία: *ΠΑΝΤΑΝΑCCΑ* (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213, 215), ενώ στην δεύτερη έκδοση του βιβλίου (2008) η ορθή: *ΠΑΝΥΜΝΗΤΟC* (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213, 215).

ένθρονη Παναγία πλαισιώνουν δύο υψηλά χερουβείμ (εικ. 15-16). Απεικονίζονται με δύο πόδια σε χρώμα του γαλάζιου και με δύο ζεύγη κόκκινα φτερά σε απόχρωση του ρόδινου, ενώ στο κέντρο εντάσσεται τετράγωνο ανθρωπόμορφο πρόσωπο.

Από εικονογραφική άποψη ο τύπος της ένθρονης Παναγίας βρεφοκρατούσας συνηθίζεται ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[206], διαδίδεται ευρέως κυρίως κατά την παλαιολόγεια περίοδο του τέλους του 13ου και του 14ου αιώνα[207], καθώς και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή[208]. Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού η ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα ακουμπάει το αριστερό χέρι στον αριστερό ώμο του Χριστού και το δεξί χέρι τοποθετεί στο δεξιό γόνατό του. Η συγκεκριμένη αυτή στάση και

[206] Βλ. σχετικά την Παναγία στην αψίδα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (8ος, 12ος αιώνας) (ειδική μελέτη για την ένθρονη Παναγία, βλ. R. Cormack, «The apse mosaics of S. Sophia, Thessaloniki», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Ι΄ (1980-1981), κυρίως 127-135, εικ. 19-22 και φωτογραφία της βλ. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, χ.χρ., 94. Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994, 20. R. Cormack, «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της κόγχης του ιερού», *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2000, 99, εικ. 53), στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (αρχές 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 63. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 70, εικ. 4), στην Αγία Σοφία Αχρίδας (1037-1056) (Cv. Grozdanov, *Freskite na Sv. Sofija Ohridska*, Skopje 1998, πίν. XIX) κ. ά.

[207] Όπως στο ναό του Αγίου Δημητρίου Varoš στο Prilep (1298 ;) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Sušica κοντά στα Σκόπια (τέλη 13ου-αρχές 14ου) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Παναγίας στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340) (L. Mavrodinova, *Carkvata v Dolna Kamenica*, Sofia 1969, εικ. 3), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Staničanje της Σερβίας (1331/2) (Gabelić, Prilog poznavanja, 30, εικ. 15), στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (τοιχογραφία εξωνάρθηκα των μέσων του 14ου αιώνα) (M. Gligorijević-Maksimović, «Slikarstvo XIV veka u manastiru Treskavcu», *ZRVI* XLII (2005), 165, εικ. 44), στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (Grozdanov, *Ohridskoto Zidno Slikarstvo*, εικ. 74) κ. ά.

[208] Βλ. σχετικά στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 313, εικ. 170, όπου χρονολογεί τις τοιχογραφίες γύρω στο 1430, αλλά με βάση την κτητορική επιγραφή χρονολογείται στα 1441/2. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο 1441/2, βλ. Subotić, Kosturska slikarska škola, 121 και κυρίως Γ. Γκολομπίας, «Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Ανδρέα Ελεούσας (του Ρουσούλη) στην Καστοριά», Σύμμεικτα, *Μακεδονικά* 34 (2003-2004), 407-410), στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483, με επιζωγράφηση 1552) και κυρίως σε φορητές εικόνες της κρητικής σχολής, όπως σημειώνει και ο Π. Βοκοτόπουλος (Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, 25). Σημειώνουμε ενδεικτικά την εικόνα της Παναγίας στη μονή της Πάτμου (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, εικ. 10, πίν.12), την εικόνα της Παναγίας στο ναό του Αγίου Αντωνίου στην Κέρκυρα (γύρω στο 1500) (Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 24-26, εικ. 15, αρ. 11) κ. ά.

χειρονομία της Παναγίας, παρόλο που είναι αρχαϊκή και γνωστή ήδη από μνημεία της Θεσσαλονίκης, όπως από τα ψηφιδωτά στο ναό του Αγίου Δημητρίου (7ος αιώνας)[209] και στο ναό της Αγίας Σοφίας (8ος, 12ος αιώνας)[210], αποδεικνύεται ότι είναι σχετικά σπάνια κατά την παλαιολόγεια εποχή. Την εποχή αυτή τη συναντάμε στο βόρειο τοίχο του ναού της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[211] (εικ.178), όπου η συγγένεια με την Παναγία του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή και πιθανότατα αυτή να αποτέλεσε εικονογραφικό πρότυπο για τον καλλιτέχνη του καστοριανού ναού. Ο συγκεκριμένος αυτός εικονογραφικός τύπος της Παναγίας με αυτή τη στάση και τη χειρονομία θα επιβιώσει και σε μεταγενέστερα μνημεία του 15ου αιώνα, όπως στο Ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας στη λίμνη της Μεγάλης Πρέσπας (1409/10)[212], στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[213], στο ναό στο Vradjevšnica της Σερβίας (1431)[214] και κατά το 16ο αιώνα[215].

Ο ξύλινος θρόνος της Παναγίας[216] που φέρει έντονη καμπύλη στη δεξιά πλευρά, λόγω προοπτικής απόδοσης, αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στην αψίδα του

[209] Το ψηφιδωτό αυτό, το οποίο δεν σώζεται σήμερα, μας είναι γνωστό από μια υδατογραφία του W. S. George, βλ. R. Cormack, Η Παναγία στα ψηφιδωτά, 93, εικ. 47.

[210] R. Cormack, «The apse mosaics of S. Sophia, Thessaloniki», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Ι΄ (1980-1981), εικ. 19. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 94. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, 20. Cormack, Η Παναγία στα ψηφιδωτά, 99, εικ. 53. Γενικά για τον εικονογραφικό αυτό τύπο της Παναγίας στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, βλ. Γ. Βελένης, «Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 13 (2004), 77-79, σχέδ. στη σ.76.

[211] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 74.

[212] Η απεικόνιση της Παναγίας βρίσκεται στο νότιο τοίχο, βλ. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 35, εικ. 12, 39, εικ. 16. Α. Πέτκος, Σ. Κίσσας, *Πρέσπες. Βυζαντινά μνημεία ενός υγροτόπου*, Βέροια 2008, 35, εικ. 66.

[213] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 313, εικ. 170.

[214] D. Milisavlević, *Vradjevšnica*, Novi Sad 1990, 9, εικ. 1.

[215] Να σημειώσουμε και την Παναγία στο ναό του Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου (1565) (Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 85α. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*, 113, εικ. 129) και στον ενοριακό ναό του Αγίου Γεωργίου στη Βέροια (16ος αιώνας) (Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 85α. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό* και πίν. 92β).

[216] Γενικά για το θρόνο της Παναγίας, βλ. A. Grabar, «Iztočnici na vizantijskata živopis ot XIII i XIV v.», *Izbrani sačinenija*, Sofia 1983, 301-305.

ναού της Παναγίας στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340)[217], στην εικόνα της Παναγίας στη συλλογή των Αγίων Πάντων στην Korčula της Σερβίας (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[218] και στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο Λογκανίκο (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[219].

Αξιοσημείωτη είναι η εξαιρετικά σπάνια απεικόνιση της Παναγίας της αψίδας του ιερού, πλαισιωμένη από ασώματες δυνάμεις[220], κυρίως χερουβείμ[221], η οποία

[217] Mavrodinova, *Dolna Kamenica*, εικ. 3.

[218] V. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, εικ. 46.

[219] Chassoura, *Les Peintures*, 443, εικ. 67.

[220] Για τις ουράνιες αυτές δυνάμεις, βλ. O. Wulff, *Cherubim, Throne und Seraphim. Ikonographie der ersten Engelhierarchie in der christlischen Kunst*, Altenburg 1894. D.I. Pallas, «Eine Differenzieung unter dem Himmlischen Ordnung (Ikonographische Analyse)», *BZ* 64 (1971), 50-60.

221 Αξίζει να σημειώσουμε ότι στο ναό της Κόκκινης Παναγίας στην Κόνιτσα (αρχές 15ου αιώνα), στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Παναγία Βλαχερνίτισσα ως Σκηνή του Μαρτυρίου, η οποία περιβάλλεται από δύο χερουβείμ, ενώ στο κάτω μέρος από προφήτες (Χ. Κωνσταντινίδη, «Η Θεοτόκος ως σκηνή του μαρτυρίου με τις προεικονίσεις και ο Μελισμός στην αψίδα της Κόκκινης Παναγίας στην Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΘ΄ (2008), 88, εικ.1). Ωστόσο, οι μορφές αυτές έχουν τρία ζεύγη φτερών και πρόσωπο στη μέση και έτσι σύμφωνα με τον κανόνα θα πρέπει να ταυτισθούν ως σεραφείμ (Ησαΐα (6:2-6). *ODB*, 1, 419 (A. Kazhdan, N. Ševčenko). *ODB*, 3, 1870 (A. Kazhdan, N. Ševčenko). L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II, Paris 1958, 40), καθώς τα χερουβείμ έχουν μόνο δύο φτερά και πρόσωπο στη μέση (Ιεζεκ. 1:5-11) και (10:1-12). Διονύσιος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, εν Πετρούπολει 1909, 45). Ίσως θα πρέπει να σημειώσουμε μια απεικόνιση της Παναγίας, η οποία δεν εικονίζεται στην αψίδα του ιερού, αλλά στο τύμπανο του τρούλλου του ναού του Χριστού Σωτήρας στην Πριζρένη (Prizren) (έως 1348 ή γύρω στο 1370), η οποία περιβάλλεται από δύο τετράμορφα χερουβείμ, δύο εξαπτέρυγα σεραφείμ, φτερωτούς τροχούς και αγγέλους. Οι επιγραφές που την συνοδεύουν και που αναγράφονται στα σλαβικά, επάνω και κάτω από την απεικόνισή της αναφέρονται στον Ψαλμό 102 και στον ύμνο Άξιον εστίν αντίστοιχα (S. Radojčić, «Vizantijsko slikarstvo od 1400. do 1453.», *Moravska škola i njeno doba*, Beograd 1972, εικ. 1. Djordjević, Zidno slikarstvo, 157, εικ. 50, όπου δίνει χρονολογία έως 1348. Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήναι 2001, 101, 104, πίν. 118. Μ. Άσπρα-Βαρδαβάκη, Μ. Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005, 85). Ανάλογη απεικόνιση υπάρχει και στη μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη (1360-1380), όπου η Παναγία του τρούλλου πλαισιώνεται από αγγέλους, χερουβείμ, σεραφείμ και φτερωτούς τροχούς, (Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 101, 127). Ωστόσο, υπάρχουν απεικονίσεις όπου ο Χριστός απεικονίζεται πλαισιωμένος από τις ουράνιες δυνάμεις των χερουβείμ και των σεραφείμ. Στο ναό του Tokali Kilise II στο Göreme της Καππαδοκίας (10ος αιώνας) στην αψίδα της πρόθεσης απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος, περιβαλλόμενος από δύο μορφές, σεραφείμ και χερουβείμ, καθώς και από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ

συμβολίζει την εξέχουσα θέση της Παναγίας μεταξύ των ουράνιων δυνάμεων, όπως άλλωστε τονίζεται και στη θεία Λειτουργία[222]. Ανάλογη απεικόνιση παρατηρείται σε άλλα δύο μνημεία του τέλους του 14ου αιώνα, στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[223], όπου η δεομένη Παναγία εικονίζεται σε προτομή, χωρίς τον Χριστό (εικ.180), και κυρίως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[224], όπου η Παναγία εικονίζεται ολόσωμη, πλαισιωμένη όμως με σεραφείμ[225] (εικ. 179). Επίσης, στο ναό του κάστρου του Ασάνη κοντά στη Στενήμαχο (Assenovgrad) της Βουλγαρίας (μέσα 14ου αιώνα)[226] η ολόσωμη Παναγία της αψίδας πλαισιώνεται από σεραφείμ και αγγέλους, όπως και σε αποτοιχισμένη τοιχογραφία από την αψίδα του ναού του

και Γαβριήλ (Ν. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα*, Αθήνα 1990, 102, εικ. 38). Στην Παναγία Περίβλεπτο στον Μυστρά, στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται ο Χριστός ευλογών, μέσα σε δόξα, περιβαλλόμενος από δύο σεραφείμ (S. Dufrenne, «Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps du Despotat de Moree», *Moravska škola i njeno doba*, Beograd 1972, 31, εικ. 7). Επίσης, στο Πατριαρχείο του Ιππεκίου (Peć) της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1260), σε αψίδα απεικονίζεται το θέμα της Δέησης και εκατέρωθεν του ένθρονου Χριστού εικονίζονται δύο μορφές σεραφείμ (G. Subotić, *Spätbzyantinische Kunst. Geheiligtes Land von Kosovo*, Zürich-Düsseldorf 1998, εικ. 13).

[222] J.D. Stefanescu, «L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient», II, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales* III (1935), 506. Άσπρα-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή*, 86.

[223] Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 3.

[224] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 155α. Α. Ξυγγόπουλος, «Η λατρευτική εικών του ναού της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης», *Ελληνικά* 13 (1954), 258, εικ.1. I. Sisiou, «The Wall Painting of Kastoria during the sixth decade of the 14th century», *GSU*, *CSVP* 96 (15) (2009), εικ. στη σ. 620.

[225] Η διαφορά ανάμεσα στα χερουβείμ και στα σεραφείμ είναι ότι τα χερουβείμ εικονίζονται με δυο ζεύγη φτερών (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 45), ενώ τα σεραφείμ με τρία (*ODB*, 1, 419 -D. Pallas).

[226] K. Mijatev, «Manastirat Sv. Bogorodica Petrička pri Bačkovo», *BIB* 1 (1942), 68-76. L. Mavrodinova, «Ostanki ot stenopisi v crkvata pri Asenova krepost», *Izvestija na Instituta za Izobrazitelni Izkustva* X (1967), 63-80. B. Penkova, «Tematični osobenosti na stenopisite v crkvata na Asenovata krepost», Διεθνές Επιστημονικού Συνεδρίου *«Iskusstvo epohi Andreja Rubleva. K 600-letiju rospisi Uspenskogo sobora vo Vladimire»*, Moskva 1-3.10.2008 (υπό εκτύπωση). Θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια B. Penkova για την πληροφορία αυτή, καθώς και για τη φωτογραφία και το κείμενο υπό δημοσίευση που ευγενώς μου παραχώρησε.

Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά της Κύπρου (14ος αιώνας)[227], η οποία σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Λευκωσίας. Σε απεικονίσεις της Παναγίας εκτός της αψίδας του ιερού, όπως στο κοιμητηριακό παρεκκλήσι της μονής της Χώρας (Karyie Djami) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320)[228], η Παναγία δέεται με τον Χριστό Εμμανουήλ και πλαισιώνεται από ασώματες δυνάμεις. Κατά το 15ο αιώνα σε γλυπτό διάκοσμο του εξωτερικού τοίχου της μονής του Kalenić στη Σερβία (γύρω στο 1413)[229] απεικονίζεται η ολόσωμη Παναγία με τον Χριστό βρέφος, πλαισιωμένη από εξαπτέρυγα (εικ.181), καθώς επίσης και στον τρούλλο του δυτικού υπερώου στο ναό της Παναγίας Παντάνασσας στον Μυστρά (1428)[230], όπου η Παναγία δεομένη σε προτομή με τον Χριστό περιβάλλεται από εξαπτέρυγα. Επίσης, κατά το 16ο αιώνα η Παναγία περιβαλλομένη από ασώματες δυνάμεις απαντάται σε εικόνα-πέτασμα στο Μουσείο της Ζακύνθου (δεύτερο μισό 16ου αιώνα)[231], η οποία αποδίδεται στον κρητικό ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό και αναπαριστά την ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα, περιβαλλομένη από εξαπτέρυγα και πύρινους τροχούς, καθώς και στο ναό της Παναγίας Ποδύθου στη Γαλάτα της Κύπρου (μετά το 1502)[232], όπου η ένθρονη Παναγία πλαισιώνεται από δύο εξαπτέρυγα στην παράσταση Άνωθεν οι Προφήται στο εξωτερικό αέτωμα του δυτικού τοίχου. Ωστόσο, οι ουράνιες αυτές δυνάμεις συνηθίζονται περισσότερο στο ημικύκλιο της αψίδας συνοδεύοντας το θέμα του Μελισμού[233] ή σε συνθέσεις των τρούλλων[234], ενώ στη θέση αυτή κατά κανόνα

[227] *Οδηγός Βυζαντινού Μουσείου και Πινακοθήκης Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου*, Λευκωσία 2008, εικ. στη σ. 77.

[228] P. Underwood, *The Kariye Djami*, τόμ. 3, New York 1966, 543.

[229] Το γλυπτό αυτό εντάσσεται στο νότιο εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα, επάνω από δίλοβο άνοιγμα. Παριστάνει την ολόσωμη Παναγία βρεφοκρατούσα, η οποία περιβάλλεται από δύο ουράνιες δυνάμεις σεραφείμ, με τρία ζεύγη φτερών και πρόσωπο, βλ. J. Maksimović, «Moravska skultura», *Moravska škola i njeno doba*, Beograd 1972, εικ. 15. I. Stevović, B. Cvetković, *The Monastery of Kalenić*, Belgrade 2007, 34, εικ. 16.

[230] Stefanescu, L'illustration, πίν. CXXXIII. Ξυγγόπουλος, Η λατρευτική εικών, 258. Άσπρα-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή*, 28, 85, εικ. 2 και 36.

[231] Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Αθήνα 1997, 115, εικ. 24.

[232] Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Δ. Μυριανθεύς, *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα*, Λευκωσία 2005, 26-29.

[233] Βλ. σχετικά την απεικόνιση του σεραφείμ ή χερουβείμ (;) πίσω από την αγία Τράπεζα στον Άγιο Πέτρο στο Golem Grad της Μεγάλης Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Knežević, Crkva svetog Petra, εικ. 2), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109, εικ. 2), στους Άγιους Τρεις (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην

εντάσσεται ένα συγγενικό εικονογραφικό θέμα, το οποίο αποδίδει την Παναγία περιβαλλομένη από τις μορφές των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ[235].

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ο καλλιτέχνης απεικόνισε συνειδητά τις ουράνιες δυνάμεις ως χερουβείμ, καθώς φαίνεται εμπνεύσθηκε από τον ύμνο «Άξιον Εστίν»[236]: «Άξιον εστίν ως αληθώς μακαρίζειν σε την Θεοτόκον, την αειμακάριστον και παναμώμητον και μητέρα του Θεού ημών. Την τιμιωτέραν των Χερουβείμ και ενδοξοτέραν ασυγκρίτως των Σεραφείμ την αδιαφθόρως Θεόν Λόγον τεκούσαν, την όντως Θεοτόκον, Σε μεγαλύνομεν», τμήμα του οποίου αναγράφεται εκατέρωθεν της Παναγίας της αψίδας του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[237], αλλά και σε εικόνα-πέτασμα στο Μουσείο της Ζακύνθου (δεύτερο μισό 16ου αιώνα)[238], η οποία αποδίδεται στον κρητικό ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό. Επιπλέον, σύμφωνα με την ερμηνεία του Θεοδώρου Στουδίτη[239], τα τετράμορφα

Καστοριά (1400/1) (Χ. Κωνσταντινιδη, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι–διάκονοι μπροστά στην αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008, πίν. LXXIV, 466, εικ. 253) κ. ά.

[234] Γενικά για το θέμα, βλ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 124-128.

[235] Βλ. στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 11), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 1), στη Ravanica της Σερβίας (1381) (M. Ljubinković, *Le monastère de Ravanica*, Belgrade 1989, 30, εικ. 20), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (Rousseva, The Murals, 191, εικ. στη 199), στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 185) κ. ά.

[236] Γενικά για την επιρροή του Ακαθίστου ύμνου στο εικονογραφικό πρόγραμμα της αψίδας, βλ. Χ. Ντογάρου, «Προδρομικές αναφορές στον Ακάθιστο ύμνο στη μνημειακή ζωγραφική σε δυο μνημεία του 12ου και του 13ου αιώνα», *Εικοστό ένατο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 15-17.05.2009, Αθήνα 2009, 82-83. Ο καθηγητής Α. Ξυγγόπουλος θεωρεί ότι τα εξαπτέρυγα, τα σεραφείμ, οι θρόνοι κλπ. εκατέρωθεν της Θεοτόκου φαίνεται ότι εικονογραφούν τον Ακάθιστο ύμνο (Ξυγγόπουλος, Η λατρευτική εικών, 257).

[237] *Η ΤΙΜΙΩΤΑΤΗ / ΤΩΝ ΧΕΡΟΥ/ΒΙΜ* (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 253, εικ. IV, 263, εικ. 147). Επίσης, ανάλογη επιγραφή, *Τιμωτέρα των Χερουβείμ* αναγράφεται σε εικόνα της Σίφνου (Ν.Β. Δρανδάκης, «Μεσαιωνικά Κυκλάδων», *ΑΔ* 19 (1964), 420).

[238] Η εικόνα-πέτασμα φέρει την επιγραφή: *ΤΗΝ ΤΙΜΙΩΤΕΡΑΝ / ΤΩΝ ΧΕΡΟΥΒΕΙΜ / Κ(ΑΙ) ΕΝΔΟΞΟΤΕΡΑΝ / ΤΩΝ ΣΕΡΑΦΕΙΜ*, βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, 115, εικ. 24.

[239] Θεόδωρος Στουδίτης, *Migne, PG* 99, στ. 737 B-D. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 126.

χερουβείμ συμβολίζουν την παρουσία του Ενσαρκωμένου Λόγου, κάτι που συμφωνεί απόλυτα με την εικονογραφική απόδοση του θέματος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Μάλιστα, η παραπάνω εικονογραφική σύνθεση ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα θέμα που επιχωριάζει σε ναούς της Καστοριάς, των οποίων η διακόσμηση βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την τέχνη εργαστηρίων της Καστοριάς.

Όσον αφορά στα χερουβείμ, τα οποία στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού αποδίδονται με τετράγωνα κεφάλια, σημειώνουμε ότι με ανάλογο τρόπο απεικονίζονται τα εξαπτέρυγα σεραφείμ σε δύο μνημεία της περιοχής της Καστοριάς, στην Ομορφοκκλησία (1286/7)[240] και στον Άγιο Νικόλα του Κυρίτζη (1370-1385)[241].

Η Παναγία στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού με την προσωνυμία η «Πανύμνητος»[242], η οποία είναι εμπνευσμένη από την εκκλησιαστική υμνολογία[243] και κυρίως από τον Ακάθιστο ύμνο[244], δεν συνηθίζεται σε απεικονίσεις τόσο στην εντοίχια ζωγραφική, όσο και στις φορητές εικόνες.

[240] Σ. Κίσσας, *Ομορφοκκλησιά*, Βελιγράδι 2008, 40, εικ. 85.

[241] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 155α. Ξυγγόπουλος, Η λατρευτική εικών, 258, εικ.1. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 620.

[242] Γενικά για την Παναγία Πανύμνητο, βλ. F. Mercenier, *La prière des églises de rite byzantine*, 2, Chvetogne 1948, 13-27. Γ. Δημητροκάλλης, «Παναγία η Πανύμνητος», *ΕΕΣΜ* 5 (1974-1975), 53-54. M. Tatić-Djurić, «Ikona Odigitrije i njen kult u XVI veku», *Studije o Bogorodici*, Beograd 2007, 540-541. *Rom und Byzanz. Schatzkammerstucke aus bayerischen Sammlungen*, Munich 1998, 253 (E. Haustein-Bartsch).

[243] Γ. Σωτηρίου, «Η χριστιανική και βυζαντινή εικονογραφία», *Θεολογία* ΚΖ΄, τευχ. Α΄ (1956), 14.

[244] Από τον 24ο οίκο του Ακάθιστου ύμνου «Ὦ πανύμνητε μήτηρ. ἡ τεκοῦσα τόν πάντων ἁγίων ἁγιώτατον Λόγον, δεξαμένη τήν νῦν προσφοράν, ἀπό πάσης ῥῦσαι συμφορᾶς ἅπαντας καί τῆς μελούσης λύτρωσαι κολάσεως τούς βοῶντας Ἀλληλούια» (C. Trypanis, *Fourteen early Byzantine Cantica*, Vienna 1968, 39. *Ωρολόγιον το Μέγα*, Αθήνα 1997, 632), από τον Μέγα και τον Μικρό Παρακλητικό Κανόνα της Θεοτόκου «Ἐπίβλεψον, ἐν εὐμενείᾳ, πανύμνητε Θεοτόκε, ἐπὶ τὴν ἐμὴν χαλεπὴν τοῦ σώματος κάκωσιν, καὶ ἴασαι τῆς ψυχῆς μου τὸ ἄλγος» και «Ἀπὸ πάσης ἀνάγκης, θλίψεως καὶ νόσου καὶ βλάβης με λύτρωσαι, καὶ τῇ σῇ δυνάμει, ἐν τῇ σκέπῃ σου φύλαξον ἄτρωτον, ἐκ παντὸς κινδύνου, καὶ ἐξ ἐχθρῶν τῶν πολεμούντων, καὶ μισούντων με Κόρη πανύμνητε» (*Ωρολόγιον το Μέγα*, 659, 640 και 663), από το Θεοτοκίον που ψάλλεται το Σάββατο της Ε΄ Εβδομάδος των Νηστειών «Η μόνη πανύμνητος, τοίς υμνούσί σε πιστώς, αμαρτημάτων άφεσιν, καί χαρισμάτων θείων διανομήν, δοθήναι ικέτευε, τόν πανάγιον Λόγον Μητροπάρθενε» (*Τριωδίον*, εν Αθήναις 1960, 301), από το Θεοτοκάριο «Η γαστήρ σου πανύμνητε» (*Theotokarion*, ed. Eustratiades, 167.61, 174.25, 222.90, 289.29, 287.79). Το επίθετο

Η προσωνυμία της Παναγίας η «Πανύμνητος» απαντά σπάνια σε ναούς αφιερωμένους στην Παναγία. Οι ναοί αυτοί στη πλειοψηφία τους πλέον δεν σώζονται σήμερα, όπως ο ναός της Παναγίας Πανυμνήτου στην Κωνσταντινούπολη (πριν το 1206)[245], ο ναός της Παναγίας Πανυμνήτου στην Πελοπόννησο[246] και ο ναός της Παναγίας Πανυμνήτου στη Βέροια[247]. Ωστόσο, άλλα δύο μνημεία, αφιερωμένα στην Παναγία Πανυμνήτου έχουν διασωθεί, ο μητροπολιτικός ναός της Παναγίας Πανυμνήτου στην Ναύπακτο (1048/9)[248] και ο ναός της Παναγίας Πανυμνήτου, γνωστός επίσης ως Κόκκινη Εκκλησία, στο Βουγαρέλι (σημ. Δροσοπηγή) κοντά στην Άρτα (1295/6)[249].

Σε απεικονίσεις της Παναγίας συναντάμε για πρώτη φορά κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή του 12ου αιώνα την προσωνυμία της «Πανύμνητος», η οποία αναγράφεται σε μολυβδόβουλλο του μητροπολίτη Ναυπάκτου Λέοντα Σεμνού (12ος αιώνας)[250].

της Παναγίας «Πανύμνητος» είναι γνωστό και από τη λαϊκή παράδοση (Ν. Τωμαδάκης, «Λαογραφικά επίθετα της Θεοτόκου (Συμπλήρωμα)», *Ιόνιος Ανθολογία* ΣΤ΄ (1932), 20).

[245] R. Janin, *Géographie Ecclésiastique*, III, Paris 1953, 253. Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 53-54. Kissas, Art in Ohrid, 363.

[246] Δεν είναι γνωστή η ακριβής τοποθεσία του, βλ. σχετικά J. Darrouzès, «Obits et colophons», *Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον*, τόμ. Α΄, Αθήναι 1965, 303. Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 54. S. Kissas, «Fourteenth-and Fifteenth-Century Art in Ohrid and in the Areas under its Influence», *Cyrillomethodianum* 8-9 (1984-1985), 363.

[247] Α. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινά εικονογραφικά γλυπτά», *ΕΕΒΣ* ΙΕ΄(1937), 257. Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 53-54. Kissas, Art in Ohrid, 363. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, 216.

[248] N.A. Bees, «Unedierte Schriftstüke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Mitropoliten von Naupaktos (in Aetolien). Eingeleitet von Helene Bees-Seferlis», *BJN* 21 (1971), 115, 124. Kissas, Art in Ohrid, 363. Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.): Πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13 (1985), 1522-1526.

[249] Σ. Λάμπρος, «Η Παναγία Βελλά πλησίον του Βουλγαρελίου εν Τζουμέρικος», *ΝΕ* 11 (1914), 319. Α. Ορλάνδος, «Μνημεία του δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησία (Παναγία Βελλάς)», *ΗπειρΧρον* 2 (1927), 166. Κ.Α. Πετρονικόλος, *Το Βουλγαρέλι (Δροσοπηγή) Τζουμέρικων*, Αθήνα 1977, 44. Kissas, Art in Ohrid, 363. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, 54-55, εικ. 15. Γενικά για το ναό, βλ. Β. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, 118-125.

[250] Το μολυβδόβουλλο, στη μπροστινή όψη του οποίου εικονίζεται η ολόσωμη Παναγία δεξιοκρατούσα, φέρει την επιγραφή: *ΑΡΧΙΘΥΤΗΝ/ ΛΕΟΝΤΑ ΝΑΥ/ΠΑΚΤΟΥ ΣΚΕΠΟΙΣ / ΣΕΜΝΗ ΜΕ ΣΕΜΝΟ/Ν Η ΠΑΝΥΜΝΗ/ΤΟΣ ΚΟΡΗ*, βλ. V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l΄empire byzantin* V.1, *L΄Église*, Paris 1963, αρ. 680. J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at*

Στην εντοίχια ζωγραφική απεικονίσεις της Παναγίας με την προσωνυμία «Πανύμνητος» απαντούν σπάνια, εάν μάλιστα εξαιρέσουμε τις τοιχογραφίες με σκηνές του Ακαθίστου ύμνου, όπου η Παναγία αποκαλείται με τον ίδιο τρόπο, καθώς και τις τοιχογραφίες, όπου η Παναγία συνοδεύεται με παρακλητικές προσευχές στις οποίες αναφέρεται η εν λόγω προσωνυμία[251]. Σύμφωνα με την έως τώρα έρευνά μας διαπιστώνεται ότι η Παναγία με την προσωνυμία «Πανύμνητος» απεικονίζεται για πρώτη φορά στο βόρειο τοίχο του ναού της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[252], όπου μάλιστα εικονίζεται ένθρονη βρεφοκρατούσα (εικ. 178), όπως ακριβώς και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα η Παναγία στον ίδιο εικονογραφικό τύπο και με την ίδια προσωνυμία απαντά στο βόρειο τοίχο του καθολικού της μονής της Παναγίας στον Αλιάκμονα κοντά στη Βέροια (1570)[253].

Σε φορητές εικόνες της Παναγίας, όπου η Παναγία συνοδεύεται με την προσωνυμία «Πανύμνητος», δεν έχουμε εντοπίσει απεικονίσεις της βυζαντινής περιόδου, εκτός από την εικόνα της ένθρονης Παναγίας βρεφοκρατούσας της μονής Αγίου Παύλου Αγίου Όρους (μέσα 15ου αιώνα)[254], η οποία τοποθετείται στα όρια

Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. South of the Balkans, the Islands South of Asia Minor, 2, Washington 1994, 18-19, εικ. 6.1.

[251] Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 53. Βλ. σχετικά στο καθολικό της μονής Φιλοσόφου (1693) (Τ. Γριτσόπουλος, «Μονής Φιλοσόφου τα δύο καθολικά», *Πελοποννησιακά* Β΄(1957), 201). Σημειώνουμε ενδεικτικά τις απεικονίσεις της Παναγίας κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, όπου συνοδεύονται από την επιγραφή: *Ω ΠΑΝΥΜΝΗΤΕ ΜΗ(ΤΕ)Ρ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΤΙΜΩΝΤΩΝ CΕ ΕΥΧΟΥ*, όπως στη στηθαία και δεόμενη Παναγία στο υπέρθυρο ναού της Παναγίας Σεπτεμβριανής στην Πάρο (1592) (Α. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ΑΒΜΕ* Θ΄ (1961), 197, εικ. 100, 125. Ε. Σαγκριώτης, «Η αγιογραφία εν τη νήσω Πάρω κατά την ΙΖ΄ και ΙΗ΄ εκατονταετηρίδα», *Μεσαιωνικά Γράμματα* Β΄ (1934-1935), 250. Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 54) και στην Παναγία του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στη Νάξο (1606) (Ν. Κεφαλληνιάδης, *Οι εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των*, Αθήναι 1971, 164. Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 54.)

[252] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 74. Kissas, Art in Ohrid, 363. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 621.

[253] Η ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα, η οποία περιβάλλεται από αγγέλους, συνοδεύεται από την προσωνυμία: *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΠΑΝΥΜΝΗΤΟC*, βλ. Θ. Παπαζώτος, «Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής της Παναγίας στον Αλιάκμονα», *Μακεδονικά* 21 (1981), 99.

[254] Η εικόνα συνοδεύεται με την επιγραφή: *Η ΠΑ/ΝΥ/ΜΝΗ/ΤΟ/C*, βλ. Μ. Βασιλάκη, «Εικόνες του 15ου-16ου αιώνα», *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 49, εικ. 16.

αυτά. Η προσωνυμία αυτή αποδεικνύεται επίσης σπάνια[255] και απαντά κατά τη μεταβυζαντινή εποχή σε εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας στη συλλογή Ρένας Ανδρεάδη (τελευταίο τέταρτο 15ου αιώνα)[256], η οποία αποδίδεται στο ζωγράφο Ανδρέα Ρίτζο ή το εργαστήριό του, σε εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας της Κρύπτης στο ναό του Αγίου Αλεξάνδρου Nevski στη Σόφια (αρχές 16ου αιώνα)[257], η οποία προέρχεται από την Μεσημβρία, σε εικόνα της Παναγίας ένθρονης βρεφοκρατούσας στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα (αρχές 16ου αιώνα)[258], σε εικόνα της Παναγίας ένθρονης βρεφοκρατούσας στη συλλογή Ρένας Ανδρεάδη

[255] Από έγγραφα πληροφορούμαστε για την ύπαρξη εικόνας της Παναγίας Πανυμνήτου στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου στα Ιεροσόλυμα (1758) (Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 54). Ωστόσο, ο Α. Ορλάνδος, ο οποίος ασχολήθηκε με την περιγραφή των εικόνων του εν λόγω ναού δεν αναφέρει την προσωνυμία αυτή να συνοδεύει την Παναγία, αλλά σημειώνει ότι στο πλαίσιο της εικόνας της Παναγίας που περιβάλλεται με σκηνές του Ακάθιστου ύμνου, αναγράφεται η επιγραφή: «*ΠΑΡΘΕΝΕ ΠΑΝΥΜΝΗΤΕ ΚΟΡΗ ΜΑΡΙΑ*» (Α. Ορλάνδος, «Ονόματα ζωγράφων και αφιερωτών επί εικόνων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων», *ΕΕΒΣ* ΚΣΤ΄ (1956), 345). Ανάλογη επιγραφή αναγράφεται και στο επιτραχήλιο του μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Ανθίμου της μονής Μεγίστης Λαύρας (1609), «*Ω ΠΑΝΥΜΝΗΤΕ Μ(ΗΤ)ΕΡ . . .*» (Μ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986, 12, εικ. 8).

[256] Η εικόνα συνοδεύεται με την επιγραφή: *Η ΠΑΝΙΜΝΥΤΟC*, βλ. *Rom und Byzanz*, 255, εικ. 87. Α. Δρανδάκη, *Εικόνες 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα 2002, 42-46, αριθμ. 6. A. Drandaki, *Images de la spiritualité grecque. Icônes de la collection Rena Andreadis*, SKIRA 2004, 20-21, εικ. 1.

[257] Η εικόνα διαστάσεων 109,5 x 78,5 εκ. ανήκει στο Μουσείο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Σόφιας, αλλά εκτίθεται στην Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Nevski. Συνοδεύεται με την ακόλουθη επιγραφή: *Η ΠΑΝΥΜΝΗΤΟC*. Για την εικόνα, βλ. L. Praškov, *Balgarski ikoni. Razvitie, tehnologija, restavracija*, Sofia 1985, 45, 104, εικ. 38, όπου την χρονολογεί στις αρχές του 17ου αιώνα. K. Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, Sofia 1989, 88-89, όπου την χρονολογεί στον όψιμο 16ο αιώνα. I. Bentchev, *Bibliographie der Gottesmutterikonen*, Bonn 1992, 204. K. Paskaleva, *The Crypt. Annexe for Old Bulgarian Art at the National Art Gallery*, Sofia 1995, 20. *National Art Gallery*, 31, εικ. 13 (M. Stojkova), όπου την χρονολογεί στα τέλη του 16ου-αρχές του 17ου αιώνα. Η M. Tatić-Djurić, «Ikonografija Bogorodice Strasne. Nastanak dogme i simbola», *Studije o Bogorodici*, Beograd 2007, 296, εικ. 21, όπου την χρονολογεί γενικά στο 16ο αιώνα. Ωστόσο, με βάση τα τεχνικά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας, έχουμε τη γνώμη χρονολογείται στις αρχές του 16ου αιώνα.

[258] Η εικόνα διαστάσεων 99 x 46 εκ. και αριθμ. εισαγωγής 27875, φέρει την προσωνυμία: *Η ΠΑΝΥ/ΜΝΗΤΟC*, βλ. *Ikonen Bilder in Gold. Sakrale Kunst aus Griechenland*, Κατάλογος Έκθεσης, Kerms-Stein 20.05-10.10.1993, Graz 1993, πίν. 55, εικ. 34 (G. M. Lechner). Δρανδάκη, *Εικόνες*, 174, εικ. 79.

(δεύτερο μισό 16ου αιώνα)[259], έργο αγιορείτικου εργαστηρίου, σε εικόνα της ένθρονης Παναγίας βρεφοκρατούσας από την Κύπρο (16ος αιώνας)[260] και σε εικόνα της Παναγίας του Πάθους στη μονή του Αγίου Γεωργίου Μεροβιγλίου στην Πάρο (1694)[261].

Από τα παραπάνω παραδείγματα προκύπτει ότι οι περισσότερες απεικονίσεις της Παναγίας με την προσωνυμία «Πανύμνητος» απαντούν στον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας ένθρονης βρεφοκρατούσας[262], ενώ μεμονωμένα παραδείγματα συνοδεύουν τη στηθαία δεόμενη, τη Γαλακτοτροφούσα, τη Γλυκοφιλούσα και του Πάθους. Επομένως, είναι αντιληπτό ότι οι απεικονίσεις της Παναγίας με την προσωνυμία «Πανύμνητος», που απορρέει από τον Ακάθιστο ύμνο, δεν συνδέονται κατά κύριο λόγο με κάποιο συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο της[263], παρόλο που παρατηρείται μια προτίμηση στην ένθρονη βρεφοκρατούσα, αλλά πιθανώς οφείλεται στην επιλογή του ζωγράφου ή του παραγγελιοδότη του έργου, ο οποίος δεν μπορεί να είναι παρά ένα λόγιο άτομο με υψηλές πνευματικές αναζητήσεις[264].

[259] Η εικόνα, διαστάσεων 77 x 50,5 εκ. φέρει την επιγραφή: *ΜΗ(ΤΗ)Ρ / Θ(ΕΟ)Υ / Η ΠΑΝΗΜ[ΝΗΤΟC]*, βλ. Δρανδάκη, *Εικόνες*, 174-177, αριθμ. 39.

[260] Η εικόνα φέρει την προσωνυμία: *Η ΠΑΝΥ/ΜΝΗΤΟC*, βλ. D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937, 227, εικ. 59. M. Tatić-Djurić, «Bogorodica Istinske Nade-zajednički simbol u vizantijskoj, gruzijskoj i slovenskoj umetnosti», *Studije o Bogorodici*, Beograd 2007, 228, εικ. 21.

[261] Η εικόνα, σύμφωνα με την πληροφορία του Ιεροσολύμων Τιμοθέου, φέρει την ακόλουθη επιγραφή: «*ετελειώθησαν αι εικόνες δι΄εξόδων του πανοσιωτάτου καθηγουμένου Τιμοθέου Ιερομονάχου 1694. Χείρ Νικοδήμου Γεράρδη*», βλ. Ιεροσολύμων Τιμοθέου, «Αι επωνυμίαι της Παναγίας», *Νέα Συών* ΜΖ΄(1952), 355-356, όπου δυστυχώς δεν δημοσιεύεται φωτογραφία της. Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος, 54.

[262] Βλ. την Παναγία στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 74. Kissas, Art in Ohrid, 363), στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 229, εικ. 125), στην εικόνα της μονής Αγίου Παύλου στο Άγιον Όρος (μέσα 15ου αιώνα) (Βασιλάκη, Εικόνες του 15ου-16ου αιώνα, 49, εικ. 16), στην εικόνα του Μουσείου Μπενάκη στην Αθήνα (αρχές 16ου αιώνα) (*Ikonen Bilder in Gold*, πίν. 55, εικ. 34 (G. M. Lechner), στην εικόνα της συλλογής Ρένας Ανδρεάδη (δεύτερο μισό 16ου αιώνα) (Δρανδάκη, *Εικόνες*, 174-177, αριθμ. 39), στην εικόνα της Κύπρου (16ος αιώνας) (Talbot Rice, *The Icons*, 227, εικ. 59. Tatić-Djurić, Bogorodica Istinske Nade, 228, εικ. 21) και στην τοιχογραφία στη μονή της Παναγίας στον Αλιάκμονα κοντά στη Βέροια (1570) (Παπαζώτος, Οι τοιχογραφίες, 99).

[263] Βασιλάκη, Εικόνες 15ου-16ου αιώνα, 48.

[264] Σύμφωνα με τον G. Subotić στην Καστοριά κατά το 14ο αιώνα πρέπει να υπήρχε κάποιο κέντρο, όπου οι κληρικοί και οι ζωγράφοι επιμορφώνονταν στα σχετικά θεολογικά κυρίως θέματα, βλ. Subotić, Kosturska slikarska škola, 119.

Ο Μελισμός και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες

Το θέμα του Μελισμού (σχεδ. 8-10), το οποίο εικονίζεται στο κάτω τμήμα του ημικυκλίου της κόγχης του ιερού, κάτω από την Παναγία Πανύμνητο, διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση λόγω της ανερχόμενης υγρασίας. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα χρώματα έχουν εκπέσει, με αποτέλεσμα σήμερα η σκηνή να μη σώζεται σε καλή κατάσταση και οι επιγραφές που τη συνοδεύουν στην πλειοψηφία τους να μη σώζονται. Επίσης, στο κάτω τμήμα της σκηνής, δεξιά από την αψίδα, παρατηρείται δεύτερο στρώμα ζωγραφικής.

Στο κέντρο του θέματος του Μελισμού εικονίζεται η αγία Τράπεζα, καλυμμένη στις πλάγιες πλευρές με κόκκινη ενδυτή, η οποία φέρει κιονοστήρικτο θολωτό κιβώριο. Επάνω στην αγία Τράπεζα, μέσα σε δίσκο, παριστάνεται ο θυόμενος Χριστός ως βρέφος, καλυμμένος εν μέρει με βαθυκύανο αέρα. Εκατέρωθεν της αγίας Τράπεζας απεικονίζονται ολόσωμοι, ελαφρά σκυμμένοι και στραμμένοι κατά τα τρία τέταρτα οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος, αριστερά και ο άγιος Βασίλειος, δεξιά, όπως είναι ο κανόνας, καθώς οι ιεράρχες αυτοί είναι συγγραφείς των δύο καθιερωμένων κειμένων της θείας Λειτουργίας. Στον ανατολικό τοίχο του ιερού, δεξιά από τον άγιο Βασίλειο, ακολουθούν οι άγιοι Αθανάσιος ο Μέγας[265] και Γρηγόριος ο Θεολόγος, ενώ στο νότιο τοίχο του ιερού εικονίζονται οι άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Ελεήμων. Οι ιεράρχες φορούν τα λειτουργικά άμφια, στιχάριο, επιτραχήλιο, σταυροφόρο φελόνιο και ένσταυρο ωμοφόριο[266].

Ειδικότερα, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο οποίος είναι νέος με κοντή γενειάδα[267], ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατεί κλειστό ειλητάριο. Ο άγιος Βασίλειος, με μακριά καστανή γενειάδα[268], ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί στο αριστερό κλειστό ειλητάριο. Οι άγιοι Αθανάσιος ο Μέγας και Γρηγόριος ο

[265] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 454.

[266] Για τα άμφια και τους συμβολισμούς τους, βλ. κυρίως Γ.Α. Σωτηρίου, «Τα λειτουργικά άμφια της ορθοδόξου ελληνικής εκκλησίας», *Θεολογία* (1949), 603-614. *RbK* V (1995), 741-775 (A. Papas). N. et M. Thierry, «Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures, fresques)», *REB* 24 (1966), 308-315.

[267] «Νέος, ολιγογένης», και «νέος σπανός», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154 και 291 αντίστοιχα.

[268] «Μιξαιπόλιος, μακράν έχων την γενειάδα», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154, 267.

Θεολόγος εικονίζονται ως γέροι, με άσπρα μαλλιά και ομοιόχρωμες τετράγωνες γενειάδες[269]. Στα χέριά τους κρατούν ανοιχτά ανασηκωμένα ειλητάρια, τα κείμενα των οποίων σήμερα είναι κατεστραμμένα. Ο άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας, ο οποίος είναι νέος, με καστανά μαλλιά και με μακριά ομοιόχρωμη, μυτερή γενειάδα, είναι ενδεδυμένος με στιχάριο, κόκκινο επιτραχήλιο, στολισμένο με μαργαριτάρια, φελόνιο με βαθυκύανους σταυρούς, υπόλευκο ωμοφόριο και στο κεφάλι του φέρει ένσταυρη λευκή μίτρα[270]. Ο άγιος έχει σηκωμένο κεφάλι και βλέμμα και κρατεί ανοιχτό ανασηκωμένο ειλητάριο με δυσανάγνωστο σήμερα κείμενο. Ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων, αποδίδεται ως γέρος με άσπρα μαλλιά και μακριά ομοιόχρωμη, μυτερή γενειάδα[271]. Στα χέρια του κρατεί ανασηκωμένο ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο, όπου αναγράφεται σπάνια για τον άγιο και σήμερα σχεδόν δυσανάγνωστη, επιγραφή[272]: *[Ο ΕΥΛΟΓΩΝ ΤΟΥC ΕΥΛΟΓΟΥΝΤΑC CΕ ΚΥΡΙΕ ΚΑΙ] / ΑΓ[ΙΑΖΩΝ]/ ΤΟΥC ΕΠΙ / CΟΙ ΠΕΠΟ(ΙΘΟΤΑC, CΩCΟΝ ΤΟΝ ΛΑΟΝ CΟΥ).*

[269] Για τον άγιο Αθανάσιο τον Μέγα «γέρων φαρακλός, πλατυγένης» και «γέρων πλατυγένης» (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154 και 291 αντίστοιχα) και για τον άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο «γέρων φαρακλός, πλατυγένης, περικαπνισμένον έχων το γένειον, και τα οφρύδια ίσα», και «γέρων πλατυγένης, φαλακρός, σγουράς έχων τας τρίχας» (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154 και 291 αντίστοιχα).

[270] «Μιξαιπόλιος, μακροδιαχλογένης, φορών εις την κεφαλήν του σκέπασμα με σταυρούς» και «φαλακρός, μιξοπόλιος, βουρλογένης, εις δυο χωρισμένα. .», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154 και 291 αντίστοιχα.

[271] «Γέρων ασπρομακρυγένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154, 268.

[272] Πρόκειται για την οπιθάμβωνα ευχή (Π.Ν. Τρεμπέλας, *Αι τρείς λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήναι 1935, 171. G. Babić, Ch. Walter, «The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration», *Studies in Byzantine Iconography*, London 1977, 271, αρ. 13). Ωστόσο, σε άλλα μνημεία η επιγραφή αυτή αναγράφεται σε πιο σύντομη εκδοχή της στο ειλητάριο του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 268) ή στο ειλητάριο του αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154). Σύμφωνα με τον κανόνα ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων κρατεί ειλητάριο με το κείμενο: «Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων» ή «Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων δυνάμεων βοῶμεν καὶ λέγομεν, δέσποτα φιλάνθρωπε» (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154 και 268 αντίστοιχα). Να σημειωθεί επίσης, ότι η συγκεκριμένη επιγραφή του ειληταρίου του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα είναι αρκετά σπάνια και δεν συμπεριλαμβάνεται στη μελέτη της Χ. Κωνσταντινίδη (Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 219-228).

Το θέμα του Μελισμού[273], το οποίο εμφανίζεται στη μνημειακή ζωγραφική κατά το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα[274], επηρεασμένο από τη θεία Λειτουργία[275] και την ιερά παράδοση[276], εξαπλώνεται ραγδαία[277] και καθιερώνεται

[273] Γενικά για την εικονογραφία του θέματος του Μελισμού και των συλλειτουργούντων ιεραρχών, βλ. *RbK* I (1966), 1010-1011. Ch. Walter, *L'évêque célébrant dans l'iconographie byzantine. L'assemblée liturgique et les différents roles dans l'assemblée*, Rome 1977. Ch. Walter, «The Christ on the Altar», *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, II, Athènes 1981, 909-913. Ch. Walter, «Melismos and other legends», *Art and Ritual of Byzantine Church*, London 1982, 198-212. S. Djurić, «Some Variants of the Officiating Bishops from the End of the 12th and the Beggining of the 13th Century», *XVI Internationaler Byzantinisten Kongres*, Akten II/5, Wien 1982, 481-489. Ch. Walter, «Portraits of Local bishops: a note of their significance», *ZRVI* 21 (1982), 7-17. Ch. Walter, «The Christ on the Altar in the Radoslav Narthex: A Learned or a Popular Theme?», *Studenica i Vizantijska Umetnost oko 1200. godine*, Beograd 1988, 219-224. M. Radujko, «Čin uznošenja i razdrobljenja agneca u pričešču apostola iz Bogorodične crkve u Kincvisi», *ZRVI* 34 (1995), 203-219. A. Gulevski, «Liturgiska služba na svetite otci vo oltarskiot fresko-živopis na crkvata Sv. Nikita vo s. Banjane (Skopska Crna Gora)», *Pelagonitissa* 7/8 (1999), 79-99. A. Gulevski, «Liturgiska služba na svetite otci vo crkvata Sveta Bogorodica vo s. Sušica (Skopsko)», *Makedonsko nasledstvo* 10 (1999), 36-53. A. Gulevski, «Iže heruvimi, epikleza i razdroblenie vo ikonografijata na pretstavata liturgiska služba na svetite otci vo crkvata Sveti Andrej na rekata Treska», *ZSU* 3 (2001), 107-117. T. Velmans, «Interférences sémantiques entre l'Amnos et d'autres images apparentées dans la peinture murale byzantine», *Byzance, Les Slaves et l'Occident*, London 2001, 97-129. T. Vasileva, «The Scene "Melismos" in the Church "St. Virgin" in Dolna Kamenica (XIVc.)», *Symposium Niš i Vizantija*, II, Niš 2004, 271-276 και κυρίως Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*. Για τις επιγραφές των ειληταρίων των ιεραρχών γενικά, βλ. G. Babić, «Liturgijski tekstovi ispisani na živopisu apside Svetih Apostola u Peći», *Zbornik Zaštite Spomenika Kulture* XVIII (1967), 75-82. Babić, Walter, The inscriptions, 270-280. Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, 219-228. Για το συμβολισμό του θέματος, βλ. R. Taft, «Melismos and Comminution: The Fraction and its Symbolism in the Byzantine Tradition», *Traditio et progression: Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent*, Rome 1988, 531-552.

[274] G. Babić, «Les discussions chritologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle», *Frühmittelalteriche Studien*, II, Berlin 1968, 368-386. Velmans, Interférences sémantiques, 97. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 23.

[275] Πρόκειται για την ακολουθία της προσκομιδής ή της πρόθεσης, για την λειτουργία των πιστών και την λειτουργία των Προηγιασμένων δώρων, βλ. αναλυτικά Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 31-34.

[276] Στην ιερά παράδοση συμπεριλαμβάνονται οι ερμηνείες της θείας Λειτουργίας, καθώς και οι λόγοι, οι ομιλίες, οι κατηχήσεις, και τα πατερικά κείμενα. Αναλυτικά για το θέμα αυτό, βλ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 34-45.

[277] Σύμφωνα με την Κωνσταντινίδη η ραγδαία εξάπλωση του θέματος οφείλεται στο γεγονός ότι οι δύο Εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης και της Ρώμης είχαν διαφορετικό τελετουργικό του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας, βλ. Κωνσταντινίδη, Η Θεοτόκος, 93-94.

στο χώρο του ημικύλινδρου της αψίδας του ιερού[278]. Σχετίζεται μάλιστα με τα δογματικά και λειτουργικά ερωτήματα που αφορούσαν την έριδα για το φθαρτό ή άφθαρτο σώμα του Χριστού[279].

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού το θέμα του Μελισμού με τον Χριστό βρέφος ξαπλωμένο μέσα σε δίσκο, επάνω στην αγία Τράπεζα, ακολουθεί το δεύτερο, κατά την ταξινόμηση της Χ. Κωνσταντινίδη[280], εικονογραφικό τύπο. Από τη σύνθεση απουσιάζουν οι άγγελοι διάκονοι με ριπίδια, εικονογραφικό στοιχείο δημοφιλές σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου της Αχρίδας, της Καστοριάς και γενικά της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[281]. Επίσης, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών δεν διακρίνονται ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία κατά κύριο λόγο συνοδεύουν το θέμα του Μελισμού, όπως το άγιο ποτήριο, ο αστερίσκος, η λόγχη και η λαβίδα, με αποτέλεσμα η σχετική σύγκριση να μην είναι δυνατή. Ωστόσο, στο γενικό εικονογραφικό σχήμα το θέμα του Μελισμού στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί, όπως φαίνεται, την εικονογραφία του θέματος του καστοριανού ναού του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[282] και αναβιώνει αργότερα και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485/6)[283].

Όσον αφορά το Χριστό βρέφος, ξαπλωμένο μέσα σε δίσκο επάνω στην αγία Τράπεζα, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής του (σχεδ.8), θα παρουσίαζε

[278] Σε λίγες μόνο περιπτώσεις το θέμα του Μελισμού εικονίζεται στην πρόθεση, στο διακονικό ή στα παρεκκλήσια, βλ. σχετικά Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 49, σημ. 4-6.

[279] Για την έριδα αυτή, βλ. Β. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Θεσσαλονίκη 1988.

[280] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 49.

[281] Βλ. σχετικά την ένταξη διακόνων αγγέλων με ριπίδια στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (γύρω στο 1368) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 125, 126. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 425, εικ. 195), στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 96, εικ. 5-6. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 420, εικ. 188) και στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-80) στην Καστοριά (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 265, εικ. 149. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 423, εικ. 191), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου του ναού της Παναγίας Περίβλεπτου (Άγιο Κλήμη) στην Αχρίδα (1364/5) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 124), στον Άγιο Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (Prolović, *Die Kirche*, εικ. 15. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 443, εικ. 222), στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 186, 187. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 450, εικ. 234), καθώς και στο νότιο παρεκκλήσιο του ιδίου ναού (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 197) κ. ά.

[282] Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, 422, εικ. 190 και πίν. LV.

[283] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 181α.

πιθανότατα συγγένεια με τον Χριστό βρέφος στη ζωγραφική ναών του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[284], κυρίως της Καστοριάς, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[285], στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[286], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[287], στους Άγιους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) (1400/1)[288], αλλά και με έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[289].

Η μορφή της αγίας Τράπεζας (σχεδ.8), η οποία επιστέφεται με ημικυκλικό κιβώριο, αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στο Μελισμό των ναών του Αγίου Γεωργίου στο Rečani στο Κοσσυφοπέδιο της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1370)[290], του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[291], του Αγίου Αλυπίου (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[292] και αργότερα του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6)[293] στην Καστοριά.

Σχετικά με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες[294] θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σειρά, στην οποία εντάσσονται μέσα στη σύνθεση, υποδηλώνει την τάξη ιεραρχίας

[284] Όπως στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Psača κοντά στο Kumanovo (1365-1371), στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (προσωπικές παρατηρήσεις) κ. ά.

[285] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 418, εικ. 186.

[286] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 265, εικ. 149. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 423, εικ. 191-192 και πίν. LVI-LVII.

[287] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 422, εικ. 190.

[288] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, πίν. LXXIV, 466, εικ. 253.

[289] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 181α.

[290] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 426, εικ. 197.

[291] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 422, εικ. 190.

[292] Προσωπική παρατήρηση. Ο Α. Ορλάνδος χρονολόγησε τις τοιχογραφίες στα 1422 με βάση μια επιγραφή που σωζόταν στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου του ναού (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 175). Τη χρονολόγηση αυτή επαναλαμβάνουν ο Π. Τσαμίσης, ο Στ. Πελεκανίδης και ο G. Subotić (Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 118. Πελεκανίδης, *Καστορία*, 36, πίν. 178. Subotić, Kosturska slikarska škola, 121). Αντίθετα, ο Ε. Τσιγαρίδας ενέταξε τον εντοίχιο διάκοσμο του ναού στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα (Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση, 655), γνώμη με την οποία συμφωνούμε.

[293] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 181α.

[294] Γενικά για τους συλλειτουργούντες ιεράρχες, βλ. Babić, Les discussions christologiques, 368-386. Konstantinidi, Le message, 39-50.

τους[295]. Έτσι, εκατέρωθεν της αγίας Τράπεζας κατά κανόνα εικονίζονται οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βασίλειος ο Μέγας[296], οι οποίοι, ως γνωστό, είναι συγγραφείς των δύο θείων Λειτουργιών. Ουσιαστικό εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η απεικόνισή τους να ευλογούν[297], καθώς η ευλογία των τιμίων δώρων είναι απαραίτητη για τη μετουσίωση και τον καθαγιασμό του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού[298].

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος[299] (σχεδ.8), ο οποίος εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά, κρατώντας κλειστό ειλητάριο στο αριστερό χέρι και ευλογώντας με το δεξιό, ακολουθεί έναν σπάνιο εικονογραφικό τύπο του αγίου, καθώς συνήθως αποδίδεται κρατώντας ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, γνωστός σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα[300], επιχωριάζει κυρίως σε ναούς του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα του ευρύτερου μακεδονικού χώρου και της μεσαιωνικής Σερβίας, όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350)[301], στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[302],

[295] Α. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα 1957, 138. Konstantinidi, Le message, 96. Κωνσταντινιδη, *Ο Μελισμός*, 132.

[296] Κωνσταντινιδη, *Ο Μελισμός*, 132.

[297] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 129. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος των αγίων Ιωάννη του Χρυσοστόμου και Βασιλείου του Μεγάλου, σύμφωνα με την T. Vasileva είναι δημιουργημένος στη Σερβία απ' όπου εξαπλώθηκε στα Βαλκάνια και στην Καστοριά (Vasileva, The Scene Melismos, 276). Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται πειστική.

[298] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 129.

[299] Για τον βίο του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, βλ. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902 (H. Delehaye), 217-220, ενώ για την εικονογραφία του γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. *LChrI* 7 (1974), 93-101 (F. Werner). Réau, *Iconographie*, II, 721-722. V. Poutsko, «Les icônes byzantines de la basse époque conservées à l'Académie de Théologie de Moscou: Icône de s. Jean Chrysostome», *Byzantion* 47 (1977), 261-265. *ODB*, 2, 1057 (B. Baldwin, A. Kazhdan, R.S. Nelson). Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 329, 578.

[300] Όπως στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1319-1321), βλ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 373, εικ. 110.

[301] B.V. Popović, «Program živopisa u oltarskom prostoru», *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, Beograd 1995 (ed. V. Djurić), εικ. 2. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 391, εικ. 145.

[302] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 72.

στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[303], στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[304], ενώ στο ναό του Αγίου Νικολάου Barovo κοντά στα Σκόπια (τέλη 14ου αιώνα)[305] διαφέρει διότι κρατεί ανοιχτό ειλητάριο. Ωστόσο, στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με εκείνο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αλλά με τη διαφορά ότι απεικονίζεται στραμμένος προς τα αριστερά, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος απαντά στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[306], στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[307] κ.ά.

Ο άγιος Βασίλειος[308] (σχεδ.8), ο οποίος εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων αριστερά προς τον μελιζόμενο Χριστό, ευλογώντας με το δεξί χέρι και κρατώντας κλειστό ειλητάριο στο αριστερό, ακολουθεί μια σπάνια εικονογραφία, καθώς συνήθως ο άγιος αποδίδεται με ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο, στραμμένος είτε αριστερά, είτε δεξιά[309]. Ο άγιος Βασίλειος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ο οποίος συναντάται με την εικονογραφία αυτή στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350)[310], απαντά σχετικά σπάνια σ' αυτόν τον εικονογραφικό τύπο σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο ναό της

[303] Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 616.

[304] Προσωπική παρατήρηση.

[305] Vidoeska, Crkvata Sv. Nikola, 124.

[306] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 19 .

[307] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 96, εικ. 6. Vasileva, The Scene Melismos, εικ. 4. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 419, εικ. 187.

[308] Για τον βίο του αγίου Βασιλείου, βλ. *Synaxarium EC*, 364-366, *ODB*, 1, 269 (B. Baldwin, A. Kazhdan, N.P. Ševšenko), ενώ για την εικονογραφία του, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. *LChrI* 5 (1973), 337-341 (J. Myslivec). *ODB*, 1, 269 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko).

[309] Βλ. τον άγιο Βασίλειο στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 9β), στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164) (I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*,Wien 2000, εικ. 22. D. Bracieva-Trajkovska, *Sv. Pantelejmon Nerezi. Živopis*, Skopje 2004, εικ. 16), στους Αγίους Αποστόλους στο Ιππέκιο (Peć) της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1260) (V. Djurić, S. Ćirković, V. Korać, *Pećka Patrijaršija*, Beograd 1990, 38, εικ. 11), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν.3), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340), στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (προσωπικές παρατηρήσεις).

[310] Popović, Program živopisa, εικ. 4.

Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[311], στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[312] και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[313]. Ανάλογες απεικονίσεις του αγίου Βασιλείου, στις οποίες διαφοροποιείται όσον αφορά τη στάση του, καθώς εικονίζεται στραμμένος προς τα δεξιά, εντοπίζονται στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[314], στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[315] και στον Άγιο Ιωάννη Προδρόμου Ομονοίας (τέλη 14ου αιώνα)[316] στην Καστοριά.

Ο άγιος Αθανάσιος ο Μέγας[317] (σχεδ.9) σε στάση τριών τετάρτων αριστερά προς την αγία Τράπεζα, κρατώντας ανοιχτό ανασηκωμένο ειλητάριο, ακολουθεί συνήθη εικονογραφία του αγίου σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας και της μείζονος Μακεδονίας του πρώτου μισού του 14ου αιώνα. Στενή, μάλιστα, εικονογραφική συνάφεια παρατηρείται κυρίως με τις απεικονίσεις του σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[318], στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[319], στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[320] και στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[321], ενώ με τη διαφορά που αφορά την απεικόνισή του στραμμένο προς τα δεξιά, απαντά στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[322], στον Πρόδρομο Ομονοίας (τέλη 14ου αιώνα)[323] και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[324] στην Καστοριά.

[311] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 71.

[312] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 420, εικ. 188.

[313] Προσωπική παρατήρηση.

[314] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 18.

[315] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 5. Vasileva, The Scene Melismos, εικ. 4.

[316] Προσωπική παρατήρηση.

[317] Για τον βίο του αγίου Αθανασίου, βλ. *Synaxarium EC*, 399-400. Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. *LChrI* 5 (1973), 268-272 (J. Myslivec) και 6 (1974), 19-21 (U. Knoben).

[318] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 421, εικ. 189.

[319] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 72.

[320] Προσωπική παρατήρηση.

[321] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 199. Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, 450, εικ. 234, 452, εικ. 236.

[322] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 72.

Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος[325] (σχεδ.9), ο οποίος εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά, και όχι προς τα δεξιά, όπως συνηθίζεται, κρατώντας ανοιχτό ειλητάριο, έλκει την καταγωγή του σε μνημεία της Μακεδονίας του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, κυρίως εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[326] και στο ναό του Χριστού Βεροίας (1315)[327]. Η εικονογραφία αυτή του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου απαντά σποραδικά σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[328], στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[329], στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Barovo κοντά στα Σκόπια (τέλη 14ου αιώνα)[330], ενώ κατά το 15ο αιώνα αυτός ο εικονογραφικός τύπος του αγίου απαντά σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[331] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[332]. Να σημειωθεί ότι ο εικονογραφικός τύπος αυτός, με τη διαφορά στην ανάστροφη στάση του αγίου, ο οποίος απεικονίζεται προς τα δεξιά, απαντά επίσης, στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[333] κ.ά.[334].

[323] Προσωπική παρατήρηση.

[324] Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 616.

[325] Για τον βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 421-423, ενώ για την εικονογραφία του, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. *LChrI* 5 (1973), 337-341 (J. Myslivec). *LChrI* 6 (1974), 444-450 (U. Knoben). Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 327, υποσημ.2, 529-530, 571.

[326] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 3.

[327] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. ΙΕ΄.

[328] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 71.

[329] Προσωπική παρατήρηση.

[330] Vidoeska, Crkvata Sv. Nikola, 125.

[331] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 185α.

[332] Dj. Radojčić, G. Subotić, *Iz prošlosti manastira Svetog Jovana Bogoslova*, Niš 2002, εικ. 24α. Živković, *Poganovo*, 16, πίν. ΙΙ, εικ. 11.

[333] Προσωπική παρατήρηση.

[334] Στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 430, εικ. 352), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 18. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 404, εικ. 164), στον Άγιο Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (Prolović, *Die Kirche*, εικ. IVa) κ. ά.

Ο άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας[335] (εικ. 17, σχεδ.10) σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά, με κεφάλι και βλέμμα στραμμένα προς τα πάνω, κρατώντας ανοιχτό ανασηκωμένο ειλητάριο, ακολουθεί μια συνηθισμένη για τον άγιο εικονογραφία, η οποία έλκει την καταγωγή της από μνημεία της Θεσσαλονίκης, της μείζονος Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[336], στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[337] και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[338]. Με ανάλογο τρόπο ο άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας[339], αποδίδεται σε μνημεία κυρίως του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της περιοχής αυτής, όπως στη μονή Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350)[340], στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[341] (εικ.182), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[342] (εικ. 183), στον Άγιο Νικόλαο Μητροπόλεως (του Πετρίτη) στην Καστοριά (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[343] (εικ.184) και στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[344] και στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1)[345]. Κατά το 15ο αιώνα ο τύπος αυτός του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας απαντά σε έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[346] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας

[335] Για τον βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 399-400. *ODB*, 1, 572 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). Γενικά για τον άγιο, βλ. A. Kerrigan, *St. Cyril of Alexandria, Interpreter of the Old Testament*, Rome 1952. Για την εικονογραφία του, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. *LChrI* 6 (1974), 19-21 (U. Knoben). *ODB*, 1, 572 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 330.

[336] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 8.

[337] B. Živković, *Gračanica*, Beograd 1989, πίν. VII, εικ. 18.

[338] Gulevski, Liturgiska služba, 81, εικ. 2. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 371, εικ. 108.

[339] Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 400, εικ. 158.

[340] B. Todić, M. Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, Beograd 2005, 431, εικ. 353, 354. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 392, εικ. 147 και πίν. XLIV και XLV.

[341] Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 625.

[342] Προσωπική παρατήρηση.

[343] Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 625.

[344] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 198.

[345] Προσωπική παρατήρηση.

[346] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 185α.

(1499/1500)[347]. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό εικονογραφικό στοιχείο της απεικόνισης του αγίου αποτελεί το ένσταυρο κάλυμμα της κεφαλής του, ειδικό προνόμιο που καθιερώθηκε γι' αυτόν κατά την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου (431)[348], το οποίο συναντάται σε όλες τις απεικονίσεις του[349].

Ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων[350] (εικ. 17, σχεδ.10), ο οποίος δεν απεικονίζεται συχνά στο Μελισμό σε σχέση με τους αναφερόμενους παραπάνω ιεράρχες, και ιδιαίτερα σε μνημεία της Μακεδονίας, ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του αγίου σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά, κρατώντας ανασηκωμένο ανοιχτό ειλητάριο. Ο τύπος αυτός, συνήθης για τον άγιο της πρώιμης περιόδου των Παλαιολόγων[351], επιχωριάζει και σε ναούς της μείζονος Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350)[352], στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352)[353] και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[354]. Να σημειωθεί ότι ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων απεικονίζεται και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην

[347] Radojčić, Subotić, *Iz prošlosti*, εικ. 24α. Živković, *Poganovo*, 16, πίν. II, εικ. 11.

[348] Κωνσταντινιδη, *Ο Μελισμός*, 430.

[349] Εξαίρεση αποτελεί το κάλυμμα της κεφαλής του αγίου Κύριλλου Αλεξανδρείας στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ιππέκιο (Peć) της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1260), το οποίο δεν είναι ένσταυρο κάλυμμα, αλλά λεπτό διχτυωτό σκέπασμα (Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patrijaršija*, 38, εικ. 11).

[350] Για τον βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 215-217. Léontios de Néapolis, *Vie de Siméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, Paris 1974, 257-637. *ODB*, 2, 1058-1059 (A. Kazhdan, N.P. Ševšenko). H. Delehaye, «Saints de Chypre», *AnnBoll* 26 (1907), 244-245. H. Delehaye, «Une vie inédite de saint Jean l'Aumônier», *AnnBoll* 45 (1927), 5-74. Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. *LChrI* 7 (1974), 82-83 (G. Kaster). Réau, *Iconographie*, III, 724. *ODB*, 2, 1058-1059 (A. Kazhdan, N.P. Ševšenko). Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 311, σημ. 26, 536.

[351] Όπως στους Αγίους Αποστόλους στο Ιππέκιο (Peć) της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1260) (Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patrijaršija*, 39, εικ. 12), στο Πρωτάτο Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (αρχείο Ε. Τσιγαρίδα), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 41, εικ. 17), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 8).

[352] Popović, Program živopisa, εικ. 6. Κωνσταντινιδη, *Ο Μελισμός*, πίν. XLVI.

[353] E. Dimitrova, *Manastir Matejče*, Skopje 2002, εικ. 10.

[354] Προσωπική παρατήρηση. Στο ναό αυτό ο ιεράρχης εικονίζεται ανάστροφα, στραμμένος προς τα δεξιά.

Καστοριά (1383/4)[355] και μάλιστα σε πρώτη θέση δίπλα στην αγία Τράπεζα, σε θέση που κατά κανόνα εικονίζεται είτε ο άγιος Βασίλειος, είτε ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, καθώς και στο ναό της Παναγίας στο Ζευγοστάι Καστοριάς (1432)[356] στον ανατολικό τοίχο του ιερού, δεξιά από την κόγχη και στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[357], στο νότιο τοίχο του ιερού, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

Το άγιο Μανδήλιο

Το άγιο Μανδήλιο (εικ. 18, σχεδ.11) εικονίζεται στον ανατολικό τοίχο του ιερού βήματος, επάνω από την αψίδα του ιερού και εντάσσεται στο μέσο της σκηνής της Ανάληψης, την οποία χωρίζει σε δύο ισόρροπα τμήματα.

Σύμφωνα με την παράδοση[358], ο βασιλέας της Έδεσσας, ο Άβγαρος, ο οποίος αρρώστησε βαριά, ζήτησε από τον Χριστό να τον θεραπεύσει. Ο Χριστός του προσέφερε ένα ύφασμα με το οποίο προηγουμένως είχε σκουπίσει το πρόσωπό του, στο οποίο είχε αποτυπωθεί με θαυματουργό τρόπο η μορφή του. Ο βασιλέας Άβγαρος θεραπεύθηκε, αλλά πάνω στο ύφασμα του αγίου Μανδηλίου παρέμεινε η αχειροποίητη μορφή του Χριστού.

Το άγιο Μανδήλιο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού απεικονίζεται ως ένα τετράγωνο τεντωμένο λευκό ύφασμα, στολισμένο με κόκκινα και σκουρόχρωμα ανθικά μοτίβα και με δυο πράσινες κάθετες ταινίες που οριοθετούν τις δύο άκρες του. Στο κέντρο του αγίου Μανδηλίου εικονίζεται το πρόσωπο του Χριστού, που είναι νέο και σοβαρό, με μακριά καστανή κόμη και ομοιόχρωμη γενειάδα, χωρισμένη στη μέση. Το πρόσωπο του Χριστού περιβάλλει φωτοστέφανο με κόκκινο σταυρό, όπου με λευκά γράμματα αναπτύσσεται η βραχυγραφία: *Ο ΩΝ*, ενώ τοποθετημένη επάνω από το άγιο Μανδήλιο διακρίνεται η σχετική επιγραφή[359]: *ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΜΑΝΔΫΛΙΩΝ*.

[355] Αυτό αναφέρεται στο Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, σχεδ. 1, πίν.4, εικ. 2, χωρίς να πρόκειται για επιτόπια έρευνα προς επιβεβαίωση.

[356] Προσωπική παρατήρηση.

[357] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 303, 305, σχεδ. 5, εικ. 2.

[358] Βλ. γενικά Réau, *Iconographie*, II, 18. *ODB*, 2, 1282 (N. Ševčenko).

[359] Να σημειωθεί ότι αναγράφεται λανθασμένα «Μανδϋλιων» και όχι το σωστό «Μανδήλιον».

Η απεικόνιση του αγίου Μανδηλίου στον ανατολικό τοίχο μονόχωρων ναών παρατηρείται ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο[360], καθώς σχετίζεται άμεσα με το δόγμα της Ενσάρκωσης. Ειδικότερα, κατά το 14ο αιώνα η ένταξη του αγίου Μανδηλίου στη μέση της σκηνής της Ανάληψης, σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας, όπως απεικονίζεται και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, δεν είναι συνηθισμένη, καθώς κατά την εποχή αυτή κυριαρχεί η ένταξη του αγίου Μανδηλίου στη σκηνή του Ευαγγελισμού, η οποία όμως εικονίζεται σε πιο ψηλό σημείο του ανατολικού τοίχου[361]. Το άγιο Μανδήλιο, που απεικονίζεται στη μέση της σκηνής της Ανάληψης, απαντά κατά το 14ο αιώνα στον Άγιο Γεώργιο στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345)[362] (εικ.216), αλλά δεν φαίνεται να είναι διαδεδομένη κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Η θέση αυτή απεικόνισης του αγίου Μανδηλίου συνηθίζεται κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα σε μνημεία της περιοχής Αχρίδος, όπως στους ναούς των Αγίων Πάντων στο Lešani (1450)[363] και της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2)[364], καθώς επίσης και στην Καστοριά, σε έργο του εργαστηρίου της πόλεως του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6)[365].

[360] Grabar, La Sainte Face de Laon, 24-29. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, 68-77. Βλ. σχετικά στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 52, σχεδ. 1.11) και του Αγίου Στυλιανού (τέλη 12ου αιώνα) (Tsigaridas, La peinture, 309, εικ.3). Σύμφωνα με τον Στ. Πελεκανίδη η τοποθέτηση του αγίου Μανδηλίου στο αέτωμα του ανατολικού τοίχου αποτελεί «μεταφορά της ιεράς εικόνος από τον τρούλλον των εκκλησιών του 12ου αιώνος εις το μέτωπον της κόγχης, όπου εις πολλάς περιπτώσεις βρίσκεται τοποθετημένη μεταξύ του αγγέλου και της Θεοτόκου της παραστάσεως του Ευαγγελισμού» (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, 16).

[361] Βλ. σχετικά στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 92-93, εικ. 52, 276, σχεδ. 15), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 11), στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 7).

[362] Προσωπική παρατήρηση.

[363] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 74, σχεδ. 48, εικ. 50.

[364] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102, σχεδ. 78.

[365] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179α-β, 180α.

Από εικονογραφική άποψη[366] το άγιο Μανδήλιο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, το οποίο αποδίδεται ως τετράγωνο τεντωμένο ύφασμα, ακολουθεί τον αρχαϊκό, σύμφωνα με τον A. Grabar[367], εικονογραφικό τύπο, γνωστό ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[368], και όχι εκείνου με το ύφασμα που δένεται στις άκρες[369]. Στο

[366] Γενικά για την εικονογραφία του άγιου Μανδηλίου, βλ. Grabar, La Sainte Face de Laon, 23-29. K. Weitzmann, «The Mandylion and Constantine Porphyrogennetos», *CahArch* XI (1960), 163-184. T. Velmans, «L'église de Khé en Géorgie», *Zograf* 10 (1979), 74-78. N. Thierry, «Deux notes a propos du Mandylion», *Zograf* 11 (1980), 16-19. Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανδήλιο, 283-294. *ODB*, 2, 1282-1283 (N. P. Ševčenko). T. Velmans, «Valeurs sémantiques du Mandylion selon son emplacement ou son association avec d'autres images», *Studien zur byzantinischen Kunstgeschihte*, *Festschrift für Hors Hallensleben zum 65 Geburgstag*, Amsterdam 1995, 183-184. K. Mikelatze, «Otraženie legendi o nerukotvornom obraze Spasa v gruzinskom iskusstve», *Čudotvornaia ikona v Vizantii i drevnei Rusi*, Moskva 1996, 90-95. S. Pejić, «Mandilion u poslevizantijskoj umetnosti», *Zbornik Matice Srpske za Likovne Umetnosti* 34-35 (2003), 73-94. E. Smirnova, *Smotrja na obraz drevnih živopiscev. Tema počitanija ikon v iskusstve Srednovekovoj Rusi*, Moskva 2007, 51-105. A. Lidov, «The Mandylion over the Gate. A mental pilgrimage to the Holy City of Edessa», *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History*, *Monuments*, *People*, *Pilgrimage Perspectives*, Proceedings of an International Symposium, Thessalonike 7-10/11/2007, Thessalonike 2008, 179-192. A. Lidov, *Ierotopija. Prostranstvennie ikoni i obrazi-paradigmi v vizantijskoj kuljture*, («Mandilion i Keramion. Ikoničeskij obraz sakraljnogo prostranstva»), Moskva 2009, 111-135. N. Petkova, «Svetijat Ubrus v srednovekovnite pametnici po balgarskite zemi», *Paleobulgarica* XXVIII, 4, (2004), 19-42. Για το άγιο Μανδήλιο και τη σχέση του με τον Ευαγγελισμό, αλλά και με την Ανάληψη του Χριστού, βλ. H. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'Annonciation*, Venise 2007, 136-143.

[367] Grabar, La Sainte Face de Laon, 16.

[368] Όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 52, σχεδ. 1.11), στον Άγιο Στυλιανό (τέλη 12ου αιώνα) στην Καστοριά (Tsigaridas, La peinture, 309, εικ.3) κ. ά.

[369] Όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 92-93, εικ. 52, 276, σχεδ. 15), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 11), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 11), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350) (Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 338, εικ. 260), στο νότιο παρεκκλήσι της Παναγίας Περίβλεπτου στην Αχρίδα (γύρω στο 1365) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 100), στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 7), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό των Αγίων Πάντων στη Lešani κοντά στην Αχρίδα (1450) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 74, σχεδ. 48, εικ. 50) κ. ά.

γενικό αυτό εικονογραφικό σχήμα το άγιο Μανδήλιο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού συναντάται κατά το 13ο αιώνα[370] και γνωρίζει διάδοση σε μνημεία της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα, κυρίως της Καστοριάς, της Αχρίδας και της Πρέσπας, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[371], στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[372] (εικ. 185), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[373] (εικ.186) και στο Ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα (1409/10)[374].

Ο άγιος Εύπλος

Ο άγιος Εύπλος[375] εικονίζεται στην πρώτη διακοσμητική ζώνη του ιερού βήματος, αριστερά της αψίδας του ιερού (εικ. 19, σχεδ.12). Η κατάσταση διατήρησής του είναι καλή, αλλά το κάτω μέρος της μορφής του είναι καλυμμένο με νεώτερο σουβά.

Ο Εύπλος[376] καταγόταν από την Κατάνη της Σικελίας και έζησε κατά τον 3ο αιώνα στην εποχή του αυτοκράτορα Διοκλητιανού. Ήταν διάκονος της τοπικής εκκλησίας, ο οποίος στην εποχή του διωγμού των χριστιανών κυνηγήθηκε από τον έπαρχο Καλβισιανό και μαρτύρησε για το χριστιανισμό το 304. Η μνήμη του αγίου τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 11 Αυγούστου.

Ο άγιος διάκονος Εύπλος εικονίζεται νέος, με σγουρή καστανή, μακριά κόμη με παπαλήθρα και με αραιά γενειάδα. Εικονίζεται με πορτοκαλί ιμάτιο, λευκό χιτώνα, που στα μανίκια και στο γιακά απολήγει σε βαθυκύανη ταινία, και κόκκινο μανδύα που πέφτει στον αριστερό του ώμο. Στο δεξί του χέρι κρατεί σταυρό, ενώ στο αριστερό λιβανοθήκη. Συνοδεύεται από την επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα: *Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΕΥ/ΠΛΟ(C).*

[370] Όπως στο ναό της Bojana στη Σόφια (1259) (Smirnova, *Smotrja na obraz*, εικ. στη 70), στο Sopoćani της Σερβίας (1260) (B. Živković, *Sopoćani*, Beograd 1984, 42. Pejić, Mandilion, εικ. 11) κ.ά.

[371] Προσωπική παρατήρηση.

[372] Προσωπική παρατήρηση.

[373] Thomo, Byzantine Monuments, 218, εικ. 236.

[374] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 15. Pejić, Mandilion, εικ. 5.

[375] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213, 215, σχεδ.2.

[376] *Synaxarium CP*, 881-884.

Η θέση στην οποία εικονίζεται ο άγιος Εύπλος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, στην πρώτη κατώτατη ζώνη του ιερού, αριστερά της αψίδας και δεξιά της κόγχης της πρόθεσης, δεν είναι συνηθισμένη για αυτόν τον άγιο[377], καθώς σε μονόχωρους ναούς του ευρύτερου μακεδονικού χώρου ο άγιος Εύπλος εικονίζεται συνήθως στην κόγχη του διακονικού[378].

Από εικονογραφική άποψή[379] η απεικόνιση του αγίου Εύπλου είναι γνωστή σε μνημεία της Μακεδονίας[380] και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου[381] ήδη από την

[377] Υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις όσον αφορά στη θέση απεικόνισης του αγίου, όπως π.χ. στον Άγιο Λάζαρο στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα), όπου ο άγιος επίσης εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του ανατολικού τοίχου του ιερού, αλλά στην δεξιά πλευρά (Babić, Pećinska crkva, 163, σχεδ. 1.16 , εικ. 1. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 8, σχεδ. 1.16), καθώς και στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476), όπου ο άγιος εικονίζεται αριστερά της αψίδας του ιερού, επάνω στην κόγχη της πρόθεσης (Gerov, Newly Revealed Murals, 81). Σε μονόχωρους ναούς η θέση αυτή προορίζεται συνήθως για κάποιον άγιο στυλίτη, κυρίως τον Συμεών τον Στυλίτη, όπως π.χ. στην Παναγία στο Modrište κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 283), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2), στην Παναγία Ελεούσα στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 38, σχεδ. 15), στον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 56, σχεδ. 32) κ. ά.

[378] Βλ. σχετικά παραδείγματα στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Μεγάλης Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σχεδ. 3, εικ. 32. Grozdanov, *Kurbinovo*, 159), στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.20), στη μονή Porečki στο Manastirec κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 283), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) (Miljković-Pepek, Crkvata Mali Sveti Vrači, 111, σχεδ. 1, 128, εικ. 12), στον Άγιο Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (Prolović, *Die Kirche*, 94, σχεδ. 1.5), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο στο Barovo κοντά στα Σκόπια (τέλη 14ου αιώνα) (Vidoeska, Crkvata Sv. Nikola, 122), στους Άγιους Τρεις (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1), όπου ο άγιος Εύπλος απεικονίζεται μαζί με τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά (Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, εικ.12) κ. ά.

[379] Για την εικονογραφία του αγίου Εύπλου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 208, 267. *LChrI* 6 (1974), 189 (K. G. Kaster). *Bibliotheca Sanctorum* V (1964), 231-233.

[380] Όπως στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Στεφάνου (9ος-10ος αιώνας) (N. Siomkos, *L'église Saint -Etienne à Kastoria. Etude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005, εικ. 7) και των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 13α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 30, εικ. 6), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 32), σε αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το ναό του Αγίου Νικολάου στο Μελένικο (Melnik) της νότιας Βουλγαρίας (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα) (*Hristianskoe*

μεσοβυζαντινή εποχή. Κατά την παλαιολόγεια εποχή του τέλους του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα η απεικόνιση του αγίου διαδίδεται ευρέως σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[382]. Επίσης, κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ο άγιος Εύπλος απαντά στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352)[383], στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[384], στην Παλαιά Μητρόπολη στην Έδεσσα (1375-1385 ή 1389)[385] και στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[386] (εικ.187) και των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1)[387] (εικ. 188).

Ο άγιος Εύπλος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο του αγίου που κρατεί θυμιατήρι στο δεξί χέρι και λιβανοθήκη στο αριστερό, όπως συνηθίζεται κατά το 14ο αιώνα[388], αλλά απεικονίζεται με σταυρό

Isskustvo Bolgarii, Κατάλογος έκθεσης, Moskva 01.10-08.12.2003, Moskva 2003, 24, εικ. 1 (B. Tomov).

[381] Βλ. τον άγιο Εύπλο στο ναό του Αγίου Λεοντίου στη Vodoča κοντά στη Στρώμνιτσα (Strumica) (11ος αιώνας) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή Δαφνίου (τέλη 11ου αιώνα) (M. Altrip, «Beobachtungen zum Bildprogramm der Prothesis», *Byzantinische Malerei*, *Bildprogramme Ikonographie-Stil*, Symposium Marburg 25-29. 06. 1997, Wiesbaden 2000, εικ. 2), στον κοιμητηριακό ναό του Οστεοφυλακίου στο Bačkovo (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (E. Bakalova, V. Kolarova, P. Popov, V. Todorov, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv 2003, εικ. 59, εικ. 61), στην Παναγία Χρυσαφίτισσα στο Χρυσάφα της Πελοπόννησου (1290) (J. Albani, «Zu einem Patriarchenbildins in der Kirche der Panagia Chrysaphitissa in Chrysapha aus der Peloponnes», *Byzantinische Malerei*, εικ. 9) κ. ά.

[382] Όπως στη μονή Porečki στο Manastirec κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 283), στον Άγιο Νικόλαο στο Manastir (Moriovo) (1271) (Koco, Miljković-Pepek, *Manastir*, 45, εικ. 46), στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) (Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači, 111, σχεδ. 1, 128, εικ. 12) κ. ά.

[383] Dimitrova, *Manastir Matejče*, 122, πίν. IV, 41.

[384] Προσωπική παρατήρηση.

[385] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 120.

[386] Προσωπική παρατήρηση.

[387] Προσωπική παρατήρηση.

[388] Ενδεικτικά παραδείγματα απεικονίσεων αυτού του εικονογραφικού τύπου του αγίου Εύπλου απαντούν στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1316-1318) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (γύρω στο 1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 17), στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Barovo κοντά στα Σκόπια (τέλη 14ου αιώνα) (Vidoeska, Crkvata Sv. Nikola, 122) κ. ά.

στο δεξί χέρι και λιβανοθήκη[389] στο αριστερό. Με τον τρόπο αυτό ο άγιος Εύπλος απαντά σε μνημεία του ευρύτερου βαλκανικού χώρου και της Μακεδονίας ήδη από το τέλος του 12ου και κατά το 13ο αιώνα[390] και διαδίδεται ευρέως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[391]. Ιδιαίτερα ο άγιος Εύπλος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού εικονίζεται πανομοιότυπα στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[392] (εικ.187) και στους Άγιους Τρεις (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) (1400/1)[393] (εικ.188) στην Καστοριά, ενώ κατά το 15ο αιώνα στο ναό της Παναγίας στο Dragalevci έξω από τη Σόφια (1476)[394].

Ο άγιος Εύπλος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού δεν ακολουθεί τον προσωπογραφικό τύπο ως «νέος αγένειος»[395], αλλά αποδίδεται ως νέος με μακριά μαλλιά, αραιά γενειάδα και παπαλήθρα[396]. Με ανάλογο τρόπο, όπως στον Άγιο

[389] Γενικά για τα αντικείμενα που κρατούν οι διάκονοι, βλ. G. de Jerphanion, «L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen âge», *La voix des Monuments* (1930), 283-296.

[390] Όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 32), στον Άγιο Νικόλαο στο Μελένικο (Melnik) της νότιας Βουλγαρίας (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα) (*Hristianskoe Isskustvo Bolgarii*, 24, εικ. 1 (B. Tomov), στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση). Βλ. στον κοιμητηριακό ναό του Bačkovo (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (Bakalova, Kolarova, Popov, Todorov, *The Ossuary*, εικ. 59, εικ. 61), σε αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το ναό του Αγίου Νικολάου του Μελενίκου (Melnik) της νότιας Βουλγαρίας (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα) (*Hristianskoe Isskustvo Bolgarii*, 24, εικ. 1 (B. Tomov).

[391] Όπως στο παρεκκλήσι του Γρηγορίου του Θεολόγου του ναού της Παναγίας Περίβλεπτου στην Αχρίδα (1364/5) (Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo*, σχεδ. 36, όπου αναφέρει ότι πρόκειται για άγνωστο διάκονο. Ωστόσο, με βάση τα εικονογραφικά και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου, που συμπίπτουν μ'εκείνα του αγίου Εύπλου, έχουμε τη γνώμη ότι πρόκειται για απεικόνιση του αγίου διάκονου Εύπλου), στο ναό του Αγίου Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (Prolović, *Die Kirche*, 104, εικ. 46), στο ναό του Berende κοντά στο Kalotino της δυτικής Βουλγαρίας (τέλη 14ου αιώνα) (Bakalova, *Stenopisite*, εικ. 61).

[392] Προσωπική παρατήρηση.

[393] Προσωπική παρατήρηση.

[394] Προσωπική παρατήρηση.

[395] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 208.

[396] Με παπαλήθρα (tondere, tonsure), δηλαδή την στρογγυλοειδή κουρά των τριχών της κορυφής της κεφαλής, ο άγιος Εύπλος εικονίζεται σε μνημεία της Μακεδονίας εξίσου είτε με αυτήν, είτε χωρίς αυτή. Με παπαλήθρα απαντά στον Άγιο Νικόλαο στο Manastir (Moriovo) (1271) (Koco, Miljković-Pepek, *Manastir*, 45, εικ. 46), στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298), στο Staro Nagoričino (1316-1318) (προσωπικές σημειώσεις), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350) (*Dečani*, II, Beograd 1941, πίν. CLXV, εικ. 1), στο παρεκκλήσιο του Γρηγορίου του ναού της

Γεώργιο του Βουνού, ο άγιος Εύπλος απαντά ήδη στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo (1191)[397], ενώ συναντάται σπάνια σε μνημεία της Μακεδονίας του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[398]. Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με αυτόν του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, ο άγιος Εύπλος απαντά κυρίως σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου του τέλους του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Ανδρέα στην Treska (1388/9)[399] και στον Άγιο Νικόλαο στο Barovo (τέλη 14ου αιώνα)[400] κοντά στα Σκόπια και κυρίως στο καστοριανό ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1)[401] (εικ.188). Ωστόσο, την περίοδο αυτή περισσότερο διαδεδομένος είναι ο τύπος του αγίου με κοντά μαλλιά και παπαλήθρα[402].

Το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας

Το θέμα του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας (εικ. 20, σχεδ.13) εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του βόρειου τοίχου του ιερού, πίσω από το τέμπλο, ανάμεσα στη Δέηση και στην Άκρα Ταπείνωση στον ανατολικό τοίχο. Η κατάσταση διατήρησής του δεν είναι καλή, διότι υπάρχουν πολλές φθορές και απώλειες σ' όλη την ζωγραφική επιφάνεια, οφειλόμενες στην υγρασία που έχει δημιουργηθεί από τα

Παναγίας Περίβλεπτου στην Αχρίδα (1364/5) (προσωπική σημείωση), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση). Γενικά για τη παπαλήθρα, βλ. S. Dimitrievča, «Est li tonzuri na golovah svjatitelej v starom vostočno-pravoslavnoj ikonopisi?», Actes de IV CIEB, Sofia 1934, 113-128.

[397] Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 32.

[398] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 17.

[399] Prolović, *Die Kirche*, 104, εικ. 46.

[400] Vidoeska, Crkvata Sv. Nikola, 122.

[401] Προσωπική παρατήρηση.

[402] Με παπαλήθρα και με κοντά μαλλιά, ο άγιος Εύπλος απαντά στη Παναγία στη Studenica της μεσαιωνικής Σερβίας (1208/9) (G. Babić, «Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica», *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, Beograd 1988, εικ. στη σ. 210), στη μονή της Παναγίας στο Matejče (1348-1352), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) και αργότερα κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα στο ναό της Παναγίας στο Dragalevci έξω από τη Σόφια (1476), και πιθανώς στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1480-1490), όπου η επιγραφή που τον συνοδεύει έχει απολεσθεί, αλλά ταυτίζεται με βάση την εικονογραφία και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά (προσωπικές παρατηρήσεις).

όμβρια ύδατα. Αυτός είναι ο λόγος που δεν διακρίνονται καλά τα πρόσωπα των μορφών, οι επιγραφές και το κάτω τμήμα της παράστασης.

Στο αριστερό άκρο της σύνθεσης εικονίζεται ο άγιος Πέτρος Αλεξανδρείας όρθιος, ολόσωμος, σε στάση τριών τετάρτων προς τον Χριστό. Είναι γέρος, με κοντά λευκά μαλλιά και ομοιόχρωμη γενειάδα. Υψώνει το δεξί χέρι σε χειρονομία λόγου προς τον Χριστό, ενώ με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο, όπου με μαύρα γράμματα αναγράφεται το κείμενο[403]: *ΤΙϹ ϹϘΥ [ΤΟΝ] / ΧΙΤΩΝΑ / ϹΩΤΕΡ ΔΙ/[ΕΙΛΕΝ]*. Φορεί πολυσταύριο φαιλόνιο με βαθυκύανους σταυρούς και ωμοφόριο με βαθυκόκκινους σταυρούς. Πάνω από το κεφάλι του αγίου αναγράφεται η ακόλουθη επιγραφή, η οποία σήμερα δύσκολα διακρίνεται: *[Ο] ΑΓ[ΙΟϹ] / ΠΕΤΡΟ[Ϲ [ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑϹ]*. Δεξιά από τον άγιο Πέτρο εικονίζεται ο μικρός Χριστός, όρθιος, ολόσωμος, σε στιγμιαία στάση προς τον άγιο, επάνω σε αγία Τράπεζα. Με το αριστερό χέρι κρατεί την παρυφή του σκισμένου λευκού χιτώνα του, ενώ με το δεξί ευλογεί τον ιεράρχη[404]. Ο Χριστός, ο οποίος φέρει φωτοστέφανο με εγγεγραμμένο κόκκινο σταυρό, περιβάλλεται από ελλειψοειδή δόξα με επτά ακτίνες. Το κάτω μέρος της παράστασης, όπως ήδη σημειώσαμε, δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, με αποτέλεσμα να αγνοούμε την ύπαρξη του Αρείου και του δράκου που τον καταπίνει, οι οποίοι σύμφωνα με τον κανόνα λαμβάνουν θέση εκεί. Το βάθος της παράστασης είναι βαθυκύανο και το θέμα πλαισιώνεται με κόκκινο πλαίσιο.

Ο άγιος Πέτρος Αλεξανδρείας[405], επίσκοπος Αλεξανδρείας, έζησε κατά τον 4ο αιώνα και σχετίζεται κυρίως με την καταπολέμηση της αίρεσης του Αρείου. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 25 Νοεμβρίου.

[403] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. Το ίδιο κείμενο αναγράφεται επίσης στο ειλητάριο του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α). Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν ο άγιος Πέτρος Αλεξανδρείας δεν κρατεί ειλητάριο, το εν λόγω κείμενο αναγράφεται δίπλα του, όπως στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352) (I. Akrabova-Žandova, «Videnieto na sv. Petar Alexandrijski v Balgaria», *IBAI* (1946), 29, σχεδ. 20. Dimitrova, *Manastir Matejče*, εικ. 24 και 32), στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380) (Τσιγαρίδας, Άγιος Νικόλαος Τζώτζα, 281, εικ. 7. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, εικ. 160) κ. ά.

[404] Σημειώνουμε ότι ο Χριστός ευλογών θα μπορούσε να δείχνει ταυτόχρονα και προς το σημείο, όπου κατά κανόνα εντάσσεται μια επιγραφή, που αφορά την απάντησή του στην ερώτηση του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, την οποία δεν μπορούμε να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης.

[405] *Synaxarium EC*, 256-258.

Το θέμα του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, εμπνευσμένο από τα σχετικά με τον βίο του κείμενα[406], σχετίζεται με το όραμα το οποίο είδε ο άγιος Πέτρος. Στο όραμα αυτό ο Χριστός παρουσιαζόταν με σχισμένο χιτώνα[407], συμβολική έννοια της διαίρεσης των χριστιανών σε Ορθοδόξους και σε Αρειανούς. Το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, το οποίο αποτελεί μέρος του ευχαριστιακού κύκλου[408], θεωρείται εικονογραφικό παράλληλο του Μελισμού και σύμφωνα με τον κανόνα απεικονίζεται στο βόρειο τοίχο του ιερού βήματος[409], δίπλα στην κόγχη της πρόθεσης[410].

Από άποψη εικονογραφίας[411] η μορφή του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας μεμονωμένη απαντά σποραδικά σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής στο ιερό βήμα[412], ενώ ως θέμα το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας είναι γνωστό σε εικονογραφημένα χειρόγραφα από τον 11ο αιώνα[413]. Στη μνημειακή ζωγραφική το

[406] *Passio Sancti Petri Alexandriae VII*, kal.dec (Vaticanus 622)

[407] *Synaxarium EC*, 256-258.

[408] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 213.

[409] Σε ελάχιστους μονόχωρους ναούς το θέμα του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας παριστάνεται στο νότιο τοίχο του ιερού, δίπλα στην κόγχη του διακονικού, όπως στο ναό της Παναγίας στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444), βλ. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 66, σχεδ. 42.

[410] Βλ. σχετικά τον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252, σχεδ. 3, 276, εικ. 160) και τον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) στην Καστοριά (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α), την Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ. 3), τον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), την Παναγία Ελεούσα στη Μεγάλη Πρέσπα (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 41, σχεδ. 18), τον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 34), τον Άγιο Νικόλαο στη Βεύη κοντά στη Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 93, σχεδ. 70), τη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (Gerov, Newly Revealed Murals, 81), τον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 181β) κ. ά.

[411] Για την εικονογραφία του θέματος, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154. G. Millet, «La vision de Pierre d'Alexandrie», *Mélanges Ch. Diehl*, II, Paris, 1930, 99-115. Akrabova-Žandova, Videnieto, 24-35. Réau, *Iconographie*, III, 1100-1101. *LChrI* 8 (1976), 175-176 (K.G. Kaster). Cv. Grozdanov, «Vizijata na Petar Aleksandiski vo živopisot na Bogorodica Perivlepta (Sv. Kliment) vo Ohrid», *Studii za Ohridskiot živopis*, Skopje 1990, 102-107.

[412] Akrabova-Žandova, Videnieto, 24. Grozdanov, Vizijata, 102.

[413] Millet, La vision, 99-115.

θέμα αυτό εμφανίζεται από το 13ο αιώνα[414] και από το 14ο αιώνα καθιερώνεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών[415]. Στο γενικό εικονογραφικό σχήμα το θέμα του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας απαντάται με συγγενικό τρόπο σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, κυρίως της Καστοριάς και της Αχρίδας, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[416] και στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380)[417] (εικ. 189) και του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[418] (εικ. 190). Ωστόσο, πανομοιότυπα με το συνδυασμό της απεικόνισης του αγίου Πέτρου με υψωμένο δεξί χέρι και ανοιχτό ειλητάριο στο αριστερό και ο Χριστός περιβαλλόμενος με ακτινωτή δόξα απαντάται σε μνημεία του τέλους του 15ου αιώνα, που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με το καστοριανό εργαστήριο του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αποστόλων του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1480/1)[419], στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[420] και στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[421] (εικ. 192).

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας δεν ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο, σύμφωνα με τον οποίο ο άγιος Πέτρος

[414] S. Dufrenne, «L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle», *L'art byzantin du XIIIe siècle*, 39. Grozdanov, Vizijata, 102. Βλ. σχετικά τον Άγιο Νικόλαο στο Μελένικο (Melnik) της νότιας Βουλγαρίας (13ος αιώνας) (L. Mavrodinova, *Crkvata Sveti Nikola pri Melnik*, Sofia 1975, 24-25) και την Παναγία Περίβλεπτο (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1295) (P. Miljković-Pepek, *Deloto na zografite Mihailo i Evtihii*, Skopje 1967, 50).

[415] Βλ. τον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324) (D. Bracieva, «Od ikonografijata na crkvata Sv. Nikita», *KulN* (1992/93/94), 146, σχεδ. 1, 147 εικ. 2, 148, εικ. 3), τη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352) (Akrabova-Žandova, Videnieto, 29, σχεδ. 20. Dimitrova, *Manastir Matejče*, εικ. 24 και 32) κ. ά.

[416] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 76.

[417] Τσιγαρίδας, Άγιος Νικόλαος Τζώτζα, 281, εικ. 7. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, εικ. 160.

[418] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α.

[419] Akrabova-Žandova, Videnieto, 32, εικ. 24. G. Subotić, «Dva spomenika ohridskog zidnog slikarstva XV veka. Ktitori i vreme nastanka», *Zbornik Svetozara Radojčića*, Belgrade 1969, εικ. 10. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 72.

[420] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 180β.

[421] Gerov, La peinture monumentale, 166, εικ. 15.

υψώνει τα χέρια προς τον Χριστό, όπως συνηθίζεται κατά το 14ο αιώνα[422], αλλά αποδίδεται στον τύπο όπου ο άγιος Πέτρος υψώνει το δεξί χέρι προς τον Χριστό και κρατεί ανοιχτό ειλητάριο στο αριστερό[423]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου απαντά με ελάχιστες διαφοροποιήσεις στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[424] (εικ. 190) και επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα σε μνημεία του τέλους του 15ου αιώνα της Αχρίδας[425] και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου[426]. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα παρατηρείται, επίσης και σε μνημεία, που συνδέονται με τη δραστηριότητα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[427], στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[428] (εικ. 192) και με λίγες διαφοροποιήσεις στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[429].

[422] Βλ. σχετικά τον άγιο Πέτρο στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352) (Akrabova-Žandova, Videnieto, 29, σχεδ. 20. Dimitrova, *Manastir Matejče*, εικ. 24 και 32), στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 76), στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ. 3), στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380) (Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου, 281, εικ. 7. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, εικ. 160), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[423] Παραλλαγή αυτού του εικονογραφικού τύπου, όπου ο άγιος Πέτρος αντί να κρατεί ειλητάριο, κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου, απαντά στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (γύρω στο 1345), βλ. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 70, σχεδ. 15, εικ. 51.

[424] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α.

[425] Όπως στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αποστόλων του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1480/1), βλ. Akrabova-Žandova, Videnieto, 32, εικ. 24. Subotić, Dva spomenika, εικ. 10. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 72.

[426] Όπως στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci έξω από τη Σόφια (1476) (προσωπική παρατήρηση).

[427] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 180β.

[428] G. Gerov, «La peinture monumentale en Bulgarie pendant la deuxième moitié du XVe-début du XVIe siècle. Nouvelles données», *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002, 166, εικ. 15.

[429] Στο μνημείο αυτό ο άγιος Πέτρος εικονίζεται να κρατεί αντί ανοιχτό, κλειστό ειλητάριο, βλ. Grabar, *La peinture*, πίν. LXIV, εικ.β. Akrabova-Žandova, Videnieto, εικ. 23. Živković, *Poganovo*, 30, πίν. X, εικ. 11.

Ιδιαίτερο εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η απεικόνιση του Χριστού μέσα σε ακτινωτή δόξα[430], ενώ συνήθως η μορφή του δεν περιβάλλεται από δόξα. Η απεικόνιση του Χριστού μέσα σε δόξα, που φανερώνει την πρόθεση του καλλιτέχνη να τονίσει την θεία φύση του Χριστού και οφείλεται πιθανότατα στις ησυχαστικές επιδράσεις της εποχής[431], εικονίζεται από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα κυρίως σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[432] και ιδιαίτερα σε μνημεία της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[433] (εικ. 189) και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[434] (εικ.191). Κατά το 15ο αιώνα ο τύπος αυτός εξακολουθεί να είναι του συρμού σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[435], αλλά απαντάται κυρίως σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[436], στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[437] (εικ.192) και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[438].

[430] Για τις απεικονίσεις των θείων δοξών γενικά, βλ. V. Mako, «Geometrijski oblici nimbova i mandroli u srednjovekovnoj umetnosti Vizantije, Srbije, Rusije i Bugarske», *Zograf* 21 (1990), 41-59.

[431] Για την επίδραση των ησυχαστικών αντιλήψεων γενικά, βλ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 284-297.

[432] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 76.

[433] Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου, 281, εικ. 7. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, εικ. 160.

[434] Βασίζομαι σε προσωπική παρατήρηση, καθώς η τοιχογραφία είναι αδημοσίευτη. Δημοσιεύεται μόνο η κεφαλή του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, βλ. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 629.

[435] Βλ. σχετικά την Παναγία Ελεούσα της Μεγάλης Πρέσπας (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 41, σχεδ. 18) και το παρεκκλήσιο των Αγίων Αποστόλων του ναού του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1480/1) (Akrabova-Žandova, Videnieto, 32, εικ. 24. Subotić, Dva spomenika, εικ. 10. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 72).

[436] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 180β.

[437] Gerov, La peinture monumentale, 166, εικ. 15.

[438] Grabar, *La peinture*, πίν. LXIV, εικ. β. Akrabova-Žandova, Videnieto, εικ. 23. Živković, *Poganovo*, 30, πίν. X, εικ. 11.

2. Σκηνές του διευρυμένου Δωδεκάορτου

Οι σκηνές του Δωδεκάορτου, που διευρύνεται με την προσθήκη δύο επιπλέον σκηνών από τα Πάθη, εντάσσονται στη δεύτερη ζώνη του ιερού, στην τρίτη ζώνη του κυρίως ναού και στα αετώματα του ανατολικού και του δυτικού τοίχου και διαχωρίζονται μεταξύ τους, όπως είναι ο κανόνας, με κόκκινες ταινίες[439] (σχεδ.2-6). Αναλυτικότερα, στις βασικές σκηνές του Δωδεκάορτου συμπεριλαμβάνονται οι ακόλουθες έντεκα σκηνές: ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Μεταμόρφωση, η Ανάσταση του Λαζάρου, η Βαϊοφόρος, η Σταύρωση, ο Λίθος, η Ανάσταση, η Ανάληψη και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Οι σκηνές από τον κύκλο των Παθών είναι δύο, ο Ελκόμενος και ο Επιτάφιος θρήνος. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι βασικές σκηνές του κύκλου του Δωδεκάορτου, όπως η Βάπτιση και η Πεντηκοστή[440], απουσιάζουν.

Ο Ευαγγελισμός

Η σκηνή του Ευαγγελισμού (εικ.21-22, σχεδ.14-15)[441], της οποίας πηγές έμπνευσης είναι το Ευαγγέλιο του Λουκά (Λουκ.1:26-38) και το απόκρυφο

[439] Βλ. σχετικά τις σκηνές στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1369) (Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232, 219-221, εικ. 241-247), στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252, σχεδ. 3, 276, εικ. 160), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, σχεδ.1, εικ. 2, 114, εικ. 8) και του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 183α, 184α-β) κ.ά. Ωστόσο, σε ορισμένα μνημεία οι σκηνές αυτές δεν χωρίζονται με ταινίες, αλλά ακολουθούν μια συνεχή ιστόρηση, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 46-51, εικ. 20-23), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 168α-β). Υπάρχουν επίσης μνημεία, όπου ο κύκλος του Δωδεκάορτου διαχωρίζεται με ταινίες, ενώ ο κύκλος των Παθών ακολουθεί μια συνεχή αφήγηση, όπως στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102-103, σχεδ. 78-79).

[440] Αντίστοιχη παράλειψη των σκηνών αυτών παρατηρείται και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (προσωπική παρατήρηση). Στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) και στον Χριστό Βεροίας (1315) παραλείπεται η σκηνή της Πεντηκοστής (προσωπικές παρατηρήσεις).

[441] C. Tischendorf, *Evangelia Apokrypha*, Leipzig 1853, 21-22.

Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου (11:1-2)[442], βρίσκεται στη δεύτερη διακοσμητική ζώνη του ανατολικού τοίχου και διατάσσεται εκατέρωθεν της κόγχης του ιερού.

Στο αριστερό τμήμα της σκηνής παριστάνεται ο αρχάγγελος Γαβριήλ, ολόσωμος και φτερωτός (εικ. 21, σχεδ.14). Είναι σκυμμένος με έντονο διασκελισμό προς την Παναγία. Ο αρχάγγελος φέρνει το χαρμόσυνο μήνυμα στην Παναγία προβάλλοντας το δεξί του χέρι σε χειρονομία ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατεί μαργαριτοκόσμητο κηρύκειο και αγγίζει την άκρη του λώρου του. Φορεί κόκκινο ιμάτιο και πορτοκαλί λώρο, διακοσμημένα με μαργαριτάρια, και κόκκινα υποδήματα. Η επιγραφή που τον συνοδεύει σήμερα δεν διακρίνεται καλά: *Ο [ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ] ΓΑΥΡΙ/ΗΛ*. Στο δεξιό τμήμα της σκηνής απεικονίζεται η Παναγία (εικ. 22, σχεδ.15), καθισμένη επάνω σε ξύλινο θρόνο με ημικυκλικό ερεισίνωτο. Έχει στραμμένη τα νώτα της προς τον αρχάγγελο, προς τον οποίο στρέφει το κεφάλι της, σε έντονη αντικίνηση ξαφνιασμένη από την εμφάνισή του. Ενδεδυμένη με βαθυκύανο ιμάτιο, μελιτζανί μαφόριο και κεκρύφαλο βαθυκύανο χρώματος στο κεφάλι, πατάει σε ξύλινο υποπόδιο. Συνοδεύεται από τη βραχυγραφία: *[Μ(ΗΤΗ)]Ρ Θ(ΕΟ)Υ*. Το βάθος της σκηνής, που αποδίδεται σε βαθυκύανο χρώμα, διατρέχει ένας ψηλός δίζωνος τοίχος με επάλξεις, διακοσμημένος με ζωγραφικά μοτίβα, ενώ πίσω από την Παναγία εντάσσεται οικοδόμημα σε μορφή τρίκλιτης βασιλικής. Η σκηνή συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΕΥΑ/ΓΓΕΛΙC/ΜΟC*.

Η κατάσταση διατήρησης της σκηνής είναι σχετικά καλή, παρόλο που τα χρώματα έχουν αλλοιωθεί από την υγρασία.

Στο γενικό εικονογραφικό σχήμα, η σκηνή του Ευαγγελισμού[443] στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού με τον αρχάγγελο σε έντονη κίνηση και την καθιστή Παναγία

[442] Για την απεικόνιση της σκηνής του Ευαγγελισμού στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 230-231, εικ. 126-127.

[443] Γενικά για την εικονογραφία του θέματος του Ευαγγελισμού, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 85. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1916 (ανατύπωση Paris 1960), 68-92. D. Robb, «The Iconography of the Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *ArtB* 18 (1936), 480 κ.εξ. H. Papastavrou, «Le symbolisme de la colonne dans la scène de l'Annonciation», *ΔΧΑΕ* πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΕ΄ (1989-1990), 145-160. C. Mango, «The Chalkoprateia Annunciation and the Pre-Eternal Logos», *ΔΧΑΕ* ΙΖ΄ (1993-1994), 165-170. Ι. Βαραλής, «Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τομ. ΙΘ΄ (1996), 201-219. L. Mavrodinova, *Ikonografia na dvanadesette golemi carkovni praznika v srednovekovnata stenna živopis v Balgaria*, Sofia 2005, 9-22. Papastavrou, *Recherche iconographique*.

που στρέφει την κεφαλή της προς τον αρχάγγελο, ακολουθεί την εικονογραφία της σκηνής, γνωστή ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα[444]. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο το εικονογραφικό αυτό σχήμα απαντά σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[445], στον Χριστό Βεροίας (1315)[446] κ.ά[447], ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα διαδίδεται με ιδιαίτερη συχνότητα σε μνημεία της Μακεδονίας και κυρίως της Καστοριάς[448]. Μάλιστα, η σκηνή του Ευαγγελισμού στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού παρουσιάζει ιδιαίτερα στενή εικονογραφική συγγένεια με την ομώνυμη σκηνή στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[449] και στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[450] (εικ. 193 και 195).

Ουσιώδες εικονογραφικό στοιχείο είναι η απεικόνιση της Παναγίας όχι όρθιας, αλλά ένθρονης[451], με σώμα στραμμένο προς τα πίσω, με έντονη

[444] Όπως π.χ. στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 46α-β), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 5, 36-37), στον Άγιο Στυλιανό (Αλύπιο) στην Καστοριά (τέλος 12ου αιώνα) (Tsigaridas, La peinture, εικ. 5, 7. H. Hadji, «The Presentation of Annunciation in the Church of Saint Alypios in Kastoria», *Niš and Byzantium*, 294, εικ.1).

[445] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 92, εικ. 52, 276, σχεδ. 15.

[446] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 11, 15.

[447] Όπως στον Άγιο Βλάσιο στη Βέροια (1320-1330) (Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 40. Για τη χρονολόγηση του ναού στο 1320-1330, βλ. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη βυζαντινή περίοδο (12ος-15ος αι.)», *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας* «*Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του νομού Ημαθίας. Ιστορία-Αρχαιολογία*», Θεσσαλονίκη 07-09.06.2003, Θεσσαλονίκη 2004, 135-136, ενώ σύμφωνα με τον Θ. Παπαζώτο στις αρχές του 14ου αιώνα (Παπαζώτος, *Η Βέροια*, 174-175) και αργότερα ο ίδιος διατυπώνει την άποψη στα μέσα του 14ου αιώνα (Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*, 53-55).

[448] Βλ. στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 7), στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 272, εικ. 156), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 110, εικ. 3).

[449] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 122α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 9.

[450] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 272, εικ. 156.

[451] Για την ένθρονη Παναγία Ευαγγελισμού, βλ. Papastavrou, *Recherche iconographique*, 54-56.

αντιρρεαλιστική κίνηση[452]. Με αυτό τον τρόπο η Παναγία απεικονίζεται ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα στην Καστοριά στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (δεύτερο μισό 12ου αιώνα)[453], καθώς και σε μνημεία της παλαιολόγειας εποχής της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[454] και στον Χριστό Βεροίας (1315)[455]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος της Παναγίας απαντά με ιδιαίτερη συχνότητα σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της περιοχής της Αχρίδος[456], της Πρέσπας[457] και κυρίως της Καστοριάς, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[458], στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[459] (εικ. 193), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[460] και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[461] (εικ. 194). Ωστόσο, συγκριτικά με τα μνημεία αυτά η Παναγία Ευαγγελισμού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι πανομοιότυπη στη στάση και χειρονομία με την Παναγία στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[462] και στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[463] (εικ. 193).

Ο αρχάγγελος Γαβριήλ εικονίζεται σκυμμένος με έντονο διασκελισμό, φορώντας αυλική ενδυμασία[464]. Ο τρόπος αυτός της απόδοσης του αρχαγγέλου

[452] Για αντιρρεαλιστικές κινήσεις, όπως της κεφαλής της Παναγίας, βλ. B. Killerich, «Aesthetic Aspects of Palaiologan Art in Constantinople-some Problems», *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture*, Transactions of the Swedish Institute Istanbul 13 (2004), 11-26.

[453] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 46α.

[454] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 92, εικ. 52, 276, σχεδ. 15.

[455] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 11, 15.

[456] Στον Άγιο Αθανάσιο Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση).

[457] Όπως στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση).

[458] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 122α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 9.

[459] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 273, εικ. 157.

[460] Προσωπική παρατήρηση.

[461] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 110, εικ. 3.

[462] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 122α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 9.

[463] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 273, εικ. 157.

[464] Για την αυλική ενδυμασία των αρχαγγέλων γενικά, βλ. C. Lamy-Lassalle, «Les archanges en costume impérial dans la peinture murale italienne», *Synthronon*, *Synthronon. Art et archéologie de la fin d'Antiquité et du Moyen Age*, Paris 1968, 189-198. C. Jolivet-Levy, «Note sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'iconographie byzantine», *CahArch* 46 (1998), 120-128. C.

Γαβριήλ είναι γνωστός, με τα βασικά χαρακτηριστικά, σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1316-1318)[465] και στο νότιο παρεκκλήσιο στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[466]. Σ' αυτό τον εικονογραφικό τύπο ο αρχάγγελος απαντά πανομοιότυπα σε μνημεία της Καστοριάς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[467], στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[468] (εικ. 195) και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[469], καθώς και σε μνημεία της Κορυτσάς, εξαρτημένα καλλιτεχνικά από εργαστήρια της Καστοριάς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[470] (εικ. 196), αλλά και στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[471]. Η τάση αυτή της απεικόνισης του αρχαγγέλου με πολύτιμη αυλική ενδυμασία θα συνεχισθεί και σε μνημεία του 15ου αιώνα, όπως στην Αγία Παρασκευή Μονοδένδρι (1414)[472], στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[473] κ.ά. Μάλιστα, στην απεικόνιση του αρχαγγέλου στα έργα των ζωγράφων του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου θα γίνει ιδιαίτερο αγαπητό στοιχείο, το οποίο απαντά στον εξωτερικό τοίχο της Παναγίας στο Τορνίκι Γρεβενών (1481)[474], στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4)[475], στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα

Jolivet-Levy, «Note sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'iconographie byzantine», *Études cappadociennes*, London 2001. Parani, *Reconstructing the Reality*, 42-50 και γενικά για τα βασιλικά ενδύματα, βλ. 12-27.

[465] B. Todić, *Srpsko slikarstvo slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998, 119, εικ. 61-62.

[466] B. Todić, *Gračanica. Slikarstvo*, Beograd-Priština 1988, εικ. 107.

[467] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 122α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 9.

[468] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 272, εικ. 156

[469] Προσωπική παρατήρηση.

[470] Rousseva, The Murals, 202.

[471] Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ.3.

[472] Προσωπική παρατήρηση.

[473] Subotić, Ohridska slikarska škola, εικ. 68. M. Paissidou, «The frescoes of Ayios Nikolaos at Vevi: a landmark in the monumental painting of 15th century in Western Macedonia», *Εγνατία* 11 (2007), 117, εικ. 3.

[474] Προσωπική παρατήρηση.

[475] G. Millet, A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, III, Paris 1962, πίν. 51, εικ.1

(1483)[476], στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[477], στις αποτοιχισμένες σήμερα τοιχογραφίες του Αγίου Σπυρίδωνα στην Καστοριά (1490-1500)[478].

Η παρουσία της τρίκλιτης βασιλικής[479] (εικ. 22) πίσω από την Παναγία σχετίζεται συμβολικά με τη βασιλική του Ευαγγελισμού στη Ναζαρέτ, που κτίστηκε στη θέση της οικίας της Παναγίας. Ανάλογες τρίκλιτες βασιλικές στη σκηνή του Ευαγγελισμού απαντούν κατά το 14ο αιώνα[480] και συχνότερα κυρίως κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[481] (εικ. 194), στον Άγιο Αθανάσιο στη Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[482], αλλά και κατά το δεύτερο μισό του 15ου στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1480/81)[483], στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[484] κ.ά.

Είναι αξιοσημείωτη η ιδιαιτερότητα ότι στον Ευαγγελισμό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού απουσιάζει η απεικόνιση του αγίου Πνεύματος σε μορφή περιστεράς, όπως άλλωστε συνηθίζεται, καθώς επίσης και το καταπέτασμα[485], που κατά κανόνα συνοδεύει τη σκηνή.

[476] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 557, εικ. 33

[477] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 182β.

[478] Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Σχετικά με την προέλευση και την χρονολόγηση δύο τοιχογραφιών του Μουσείου Παύλου Κανελλοπούλου», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992, 446, εικ. 8. Βλ. επίσης το βημόθυρο Ευαγγελισμού στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (τελευταίο τέταρτο 15ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο*, 20, εικ. 8).

[479] Για τα αρχιτεκτονήματα στη σκηνή του Ευαγγελισμού, βλ. J. Fournée, «Architectures symboliques dans le theme iconographique de l'Annonciation», *Synthronon*, 225-235. J. Villette, *La maison de la Vierge dans la scène de l'Annonciation*, Paris 1941. Papastavrou, *Recherche iconographique*, κυρίως 91-96.

[480] Βλ. τη τρίκλητη βασιλική στη σκηνή του Ευαγγελισμού στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (Todić, *Gračanica*, εικ. 107. Živković, *Gračanica*, πίν. ΙΙ, εικ. 6).

[481] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 110, εικ. 3.

[482] Προσωπική παρατήρηση.

[483] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 11, εικ. 86.

[484] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 182β.

[485] Για το θέμα αυτό, βλ. Papastavrou, *Recherche iconographique*, 323-355.

Η Γέννηση

Η σκηνή της Γέννησης του Χριστού (εικ. 23-24, σχεδ.16) βρίσκεται στη δεύτερη διακοσμητική ζώνη του νότιου τοίχου του ιερού και δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, καθώς το κονίαμα έχει εκπέσει στο άνω μέρος της σκηνής, παρασύροντας την ζωγραφική, ενώ τα χρώματα στο σωζόμενο τμήμα έχουν αλλοιωθεί[486]. Έτσι, σήμερα δεν σώζεται το κεφάλι της Παναγίας, των δύο μάγων και της Σαλώμης, η φάτνη με το θείο βρέφος, οι βοσκοί και ο άγγελος που τους ευαγγελίζεται τη Γέννηση, το άστρο της Βηθλεέμ και η επιγραφή που υποδηλώνει το θέμα.

Στο κέντρο της σκηνής παριστάνεται η Παναγία, ξαπλωμένη λοξά προς τα δεξιά, πάνω σε κεραμιδή στρωμνή, μέσα σε σπήλαιο, έχοντας δίπλα την κτιστή φάτνη με το μικρό Χριστό, περιτυλιγμένο με σπάργανα. Είναι ντυμένη με μελιτζανί μαφόριο και φέρει κόκκινα υποδήματα. Δίπλα της, αριστερά, στη βάση του σπηλαίου, εικονίζεται ο Ιωσήφ γέρος, ενδεδυμένος με ρόδινο χιτώνα, να κάθεται σε βραχώδες έξαρμα με κατεύθυνση προς την Παναγία. Απομονωμένος και βαθιά συλλογισμένος, συγκρατεί το κεφάλι του με το αριστερό χέρι, ενώ το άλλο είναι αφημένο πάνω στο γόνατό του. Πίσω του απεικονίζονται πεζοί τρείς μάγοι που προσφέρουν δώρα στην Παναγία μέσα σε κιβωτίδια. Στη δεξιά κάτω άκρη της σύνθεσης αποδίδεται το θέμα του Λουτρού με την Μαία και την Σαλώμη, εκατέρωθεν στρογγυλής κολυμβήθρας. Η Σαλώμη αριστερά, ενδεδυμένη με κεραμιδή μαφόριο, σκύβει ρίχνοντας νερό με τη στάμνα στην κολυμβήθρα (εικ. 26). Δεξιά της κολυμβήθρας, καθισμένη η Μαία, με βαθυκύανο μαφόριο και υπόλευκο κεφαλόδεσμο, κρατεί στο αριστερό της χέρι το θείο Βρέφος, ενώ με το άλλο δοκιμάζει τη θερμοκρασία του νερού της κολυμβήθρας. Το έδαφος της σκηνής αποδίδεται ως ώχρινος λόφος, στο οποίο ξεφυτρώνει σποραδικά χαμηλή βλάστηση, όπου βόσκουν τέσσερα πρόβατα.

[486] Με βάση μια ασπρόμαυρη φωτογραφία που δημοσίευσε το 1972 ο Ν. Μουτσόπουλος, γίνεται αντιληπτή η βασική σύνθεση του θέματος, όπου οι μάγοι είναι τρείς, και όχι ένας, όπως σώζεται σήμερα. Διακρίνεται επίσης η κτιστή φάτνη με τον Χριστό και η μαία δεξιά του λουτρού, βλ. Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 53, εικ. 4.

Η σκηνή της Γέννησης[487] στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, η οποία είναι περιορισμένη καθ' ύψος και απλώνεται κατά μήκος, ακολουθεί το εικονογραφικό σχήμα με τη λοξά ξαπλωμένη Παναγία, τους πεζούς μάγους, τον καθισμένο Ιωσήφ, στραμμένο προς την Παναγία και τη σύνθεση του λουτρού με τον Χριστό στην αγκαλιά της Σαλώμης, η οποία στο γενικό αυτό εικονογραφικό σχήμα απαντά με μικρές διαφοροποιήσεις στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[488].

Ειδικότερα, ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας, διαγώνια ξαπλωμένης με σταυρωμένα πόδια προς τα δεξιά[489] και όχι καθιστής, είναι γνωστός σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής. Ο τύπος αυτός της Παναγίας συναντάται σε μνημεία της Μακεδονίας του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[490] και στο Χριστό Βεροίας (1315)[491], αλλά με μεγαλύτερη συχνότητα απαντάται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, κυρίως σε έργα που σχετίζονται με την καλλιτεχνική παράδοση εργαστηρίων της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[492], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje, κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[493] και στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1)[494]. Τον εικονογραφικό αυτό τύπο της Παναγίας της

[487] Γενικά για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 86. Κ. Καλοκύρης, *Η Γέννησις του Χριστού εις την βυζαντινήν τέχνην της Ελλάδος*, Αθήναι 1956. Millet, *Recherches*, 93-169. Réau, *Iconographie*, II, 213-255. G. Ristow, *Die Geburt Christi*, Recklinghausen 1963. G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, 1, Gütersloh 1986, 69-99. *RbK* II (1967), 637-662 (G. Ristow). J. Lafontaine-Dosogne, «Les représentations de la Nativité du Christ dans l'art de l'Orient Chrétien», *Miscellanea Codicologica F. Masai Dikata*, Ghent 1979, 11-21. Mavrodinova, *Ikonografia*, 25-32. Cv. Valeva, «Scenata Rožděstvo Hristovo v Kremikovskia i Poganovskia manastir v konteksta na kosturskata hudožestvena produkcija», *Niš i Vizantija* IV, 297-306. I. Jevtić, «Upisivanje života: prelja u ikonografiji rodjenja Bogorodice», *ZRVI* 45(2008), 169-177.

[488] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 172.

[489] Γενικά για τον τύπο αυτό, βλ. την Παναγία της Γέννησης στη μονή Λατόμου (Όσιος Δαβίδ) στη Θεσσαλονίκη, βλ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*, 36-39, πίν. ΙΙ και ΙΙΙ, πίν. 5-6, όπου και άλλα παραδείγματα.

[490] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 96, εικ. 54, 277, σχεδ. 17.

[491] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 16.

[492] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 146α.

[493] Προσωπική παρατήρηση.

[494] Προσωπική παρατήρηση.

Γέννησης θα ακολουθήσουν και οι καλλιτέχνες του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[495] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[496].

Ο Ιωσήφ[497] αποδίδεται καθισμένος και στραμμένος προς την Παναγία και όχι απομονωμένος, με γυρισμένη την πλάτη, όπως άλλωστε συνηθίζεται (εικ. 25). Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Ιωσήφ που στηρίζει το κεφάλι του με το δεξί χέρι και ακουμπά το άλλο στο γόνατό του, αποδίδεται με ανάλογο τρόπο σε μνημεία της πρώιμης εποχής των Παλαιολόγων του τέλους του 13ου και αρχές 14ου αιώνα[498], αλλά κυρίως σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[499], στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376)[500], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Αθανασίου στη Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[501], στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[502] και στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1)[503]. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος του Ιωσήφ απαντά και κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα[504], κυρίως σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα,

[495] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 183α.

[496] Živković, *Poganovo*, 20. Valeva, Scenata Roždestvo Hristovo, 300, εικ. 2.

[497] Γενικά για την εικονογραφία του Ιωσήφ στη σκηνή της Γέννησης, βλ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*, 46-49.

[498] Όπως στο ναό του Αγίου Αχίλλειου στο Arilje της Σερβίας (1295/6) (Millet, *Recherches*, 122, εικ. 74. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 211, εικ. 118. D. Vojvodić, *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005, πίν. XV, 283, σχεδ. 3), στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 19 *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, Αθήνα 2003, εικ. 26), στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (προσωπική παρατήρηση), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 32), κ.ά.

[499] Djurić, Mali Grad, 36, εικ. 14.

[500] V. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976, 153, εικ. 8.

[501] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 182.

[502] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 172.

[503] Προσωπική παρατήρηση.

[504] Βλ. τον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 33).

όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4)[505], στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[506] και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[507].

Στη σύνθεση του Λουτρού[508] (εικ.23-24), ο καλλιτέχνης ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο της προετοιμασίας του Λουτρού, σύμφωνα με το οποίο η Μαία κρατεί το βρέφος Χριστό στην αγκαλιά της, ενώ παράλληλα με το ένα χέρι δοκιμάζει τη θερμοκρασία του νερού της κολυμβήθρας, και όχι τον εικονογραφικό τύπο του Λουτρού με το βρέφος μέσα στο νερό της κολυμβήθρας, ο οποίος είναι πιο διαδεδομένος κατά το 14ο αιώνα. Το εικονογραφικό σχήμα του Λουτρού της Γέννησης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, γνωστό ήδη από την μεσοβυζαντινή εποχή[509], απορρέει από την πρώιμη παλαιολόγεια ζωγραφική των αρχών του 14ου αιώνα[510]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, αυτός ο εικονογραφικός τύπος του Λουτρού θα επαναληφθεί με λίγες διαφορές από μνημείο σε μνημείο, όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350)[511], στη μονή του Marko (1376)[512] και στον

[505] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 559, εικ. 35.

[506] Gerov, La peinture monumentale, 167, εικ. 17. Valeva, Scenata Roždestvo Hristovo, 299, εικ. 1.

[507] Živković, *Poganovo*, 20. Valeva, Scenata Roždestvo Hristovo, 300, εικ. 2.

[508] Πηγή έμπνευσης της σύνθεσης του Λουτρού είναι τα απόκρυφα ευαγγέλια Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου και Ευαγγέλιο του Ψευδό-Ματθαίου, βλ. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, 13, 19, 20. Καλοκύρης, Γέννησις, 54. Για το θέμα αυτό, βλ. P.J. Nordhagen, «The origin of the washing of child in the Nativity scene», *Byzantinische Zeitshrift* 54 (1961), 333-338 και γενικά Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες* της *μονής Λατόμου*, 49-55.

[509] Βλ. σχετικά τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στη Βέροια (δεύτερη δεκαετία του 13ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση). Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στη δεύτερη δεκαετία του 13ου αιώνα, βλ. Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική, 32.

[510] Με τον τρόπο αυτό το θέμα του Λουτρού έχει ως προηγούμενο το ομώνυμο θέμα στο Πρωτάτο Αγίου Όρους (1290) (G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, πίν. 10.2), στον Άγιο Αχίλλειο στο Arilje της Σερβίας (1295/6) (Millet, *Recherches*, 122, εικ. 74. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 211, εικ. 118. Vojvodić, *Zidno slikarstvo*, πίν. XV, 283, σχεδ. 3), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 96, εικ. 54, 277, σχεδ. 17), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 14. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 26), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 32) κ. ά.

[511] Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 462, εικ. 378.

[512] Djurić, *Byzantinische Fresken*, 153, εικ. 8.

Άγιο Ανδρέα στην Treska (1388/89)[513] κοντά στα Σκόπια, στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[514] κ.ά. Ειδικότερα, από την τοιχογραφία του Λουτρού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως έχει διασωθεί σήμερα, διαπιστώνεται ότι ο Χριστός δεν εικονίζεται τυλιγμένος με σπάργανα, όπως συνηθίζεται για αυτό τον τύπο[515], αλλά αποδίδεται πιθανότατα ολόγυμνός[516] ή γυμνός μέχρι τη μέση[517].

Η Υπαπαντή

Η σκηνή της Υπαπαντής[518] (σχεδ.17), η οποία εικονίζεται στη δεύτερη διακοσμητική ζώνη του νότιου τοίχου, ανάμεσα στο ιερό και στον κυρίως ναό, δεν σώζεται ολόκληρη και βρίσκεται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Τα χρώματα της ζωγραφικής έχουν αλλοιωθεί από την υγρασία, ενώ το κονίαμα στο αριστερό και στο επάνω μέρος της σκηνής έχει εκπέσει, με αποτέλεσμα σήμερα οι μορφές της σκηνής να διατηρούνται από το στήθος και κάτω.

Στο αριστερό άκρο της σύνθεσης απεικονίζεται ο προφήτης Συμεών και η Παναγία. Η Παναγία παριστάνεται με ανοιχτή παλάμη, σε στάση έτοιμη να υποδεχθεί το βρέφος Χριστό που θα εικονιζόταν στα χέρια του Συμεών. Στο δεξιό άκρο της σκηνής εικονίζεται η προφήτισσα Άννα και ο Ιωσήφ, ελαφρά σκυμμένος σε κίνηση προς τα αριστερά. Η προφήτισσα υψώνει το δεξί χέρι και κρατεί στο αριστερό

[513] Prolović, *Die Kirche*, 117, εικ. 21.

[514] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 172.

[515] Βλ. σχετικά στο Πρωτάτο Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Millet, *Athos*, πίν. 10.2), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ενθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 96, εικ. 54, 277, σχεδ. 17), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 32), στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376) (Djurić, *Byzantinische Fresken*, 153, εικ. 88), στους Άγιους Πάντες στο Lešani κοντά στην Αχρίδα (μέσα 15ου αιώνα) (Subotić, *Ohridska slikarska škola,* σχεδ. 49) κ. ά.

[516] Όπως επίσης στον Άγιο Αχίλλειο στο Arilje της Σερβίας (1295/6) (Millet, *Recherches*, 122, εικ. 74. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 211, εικ. 118. Vojvodić, *Zidno slikarstvo*, πίν. XV, 283, σχεδ. 3), στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340) (B. Živković, *Donja Kamenica*, Beograd 1987, 11) και στον Άγιο Γεώργιο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345) (G. Babić, «Quelques observations sur le cycle des Grandes fêtes de l'église de Pološko (Macédoine)», *CahArch* 27 (1978), 166, εικ. 3) κ. ά.

[517] Όπως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320), βλ. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 14. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 26, κ. ά.

[518] Πηγή έμπνευσης είναι η περικοπή (Λουκ.2:22-40).

ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο, όπου αναγράφεται το κείμενο[519]: *ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΒΡΕ/ΦΟC ΟΥ(ΡΑ)ΝΩΝ / Κ(ΑΙ) ΓΗΝ ΕCΤΕ/ΡΕΟCΕ*.

Όπως ήδη σημειώσαμε, η σκηνή της Υπαπαντής[520] δεν διατηρείται στο σύνολό της. Ωστόσο, από το σωζόμενο τμήμα της σκηνής προκύπτει ότι ακολουθεί ένα συντηρητικό εικονογραφικό σχήμα, όπου στη μία πλευρά παριστάνεται ο Συμεών που κρατάει το θείο βρέφος, ενώ στην άλλη πλευρά η Παναγία, η προφήτισσα Άννα και ο Ιωσήφ, εικονογραφία η οποία κατατάσσεται στον Ε΄ τύπο, σύμφωνα με τον Α. Ξυγγόπουλο[521]. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα της Υπαπαντής, δεν συνηθίζεται σε μνημεία της Μακεδονίας της παλαιολόγειας περιόδου, αλλά στα βασικά χαρακτηριστικά και κυρίως όσον αφορά στην τοποθέτηση των μορφών μέσα στη σύνθεση αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[522].

Ο Συμεών που κρατεί το θείο βρέφος με την η Παναγία έτοιμη να το παραλάβει στην αγκαλιά της, αποτελεί εικονογραφικό στοιχείο γνωστό ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα σε ναούς της Καστοριάς[523], το οποίο όμως δεν συνηθίζεται σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το πρώτο μισό

[519] (Λουκ. 2:22-38).

[520] Γενικά για την εικονογραφία της Υπαπαντής, βλ. κυρίως Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 87. Α. Ξυγγόπουλος, «Υπαπαντή», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 328-339. D. Shorr, «The Iconographic Development of the Presentation in the Temple», *TAB* XXVIII (1946), 17-32. Réau, *Iconographie*, II, 261-266. *RbK* I (1966), 1134-1146 (K. Wessel). Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, 154-155. H. Maguire, «The Iconography of Symeon with Christ Child in Byzantine Art», *DOP* 34/35 (1980/81), 261-271. Schiller, *Ikonographie*, 1, 100-104. *ODB*, 2, 961-962 (R.F. Taft, A. Weyl Carr). I. Sinkević, «Changes in the composition of the presentation of Christ in the temple in Palaeologan times», *KN* 28-29 (2002-2003), 33-38. D. Bardjieva-Trajkovska, «Dogmatskiot aspekt na pretstavata na Isus Hristos od Sretenieto vo Nerezi», *KulN* 28-29 (2002-2003), 39-48. Mavrodinova, *Ikonografia*, 33-37.

[521] Ξυγγόπουλος, Υπαπαντή, 329.

[522] Προσωπική παρατήρηση σε αδημοσίευτη σκηνή.

[523] Όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 49β. Maguire, The Iconography, εικ. 5. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 54, εικ. 5) και στον Άγιο Στέφανο (Maguire, The Iconography, εικ. 6. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 17, εικ. 12. Siomkos, *L'église Saint-Etienne*, σχεδ. 5, αρ. XXI, εικ. 87-91. Σχέδιο της τοιχογραφίας και φωτογραφία μετά τη συντήρηση, βλ. Ι. Σίσιου, *Συντήρηση ναού Αγίου Στεφάνου*, Βέροια 2008, 35, εικ. 60, 57).

του 14ου αιώνα[524]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Συμεών με το βρέφος παρατηρείται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στο νότιο παρεκκλήσιο της Παναγίας Περιβλέπτου (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (γύρω στο 1365)[525], στην Παλαιά Μητρόπολη Έδεσσας (1375-1385 ή 1389)[526] και στον Άγιο Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/89)[527]. Κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα η εικονογραφία αυτή απαντάται στην Παναγία στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7)[528], αλλά υιοθετείται κυρίως στα έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[529], στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1485-1490)[530], στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[531] και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[532].

Η προφήτισσα Άννα εικονίζεται σε παραδεδομένο από τη μεσοβυζαντινή εποχή εικονογραφικό τύπο[533], με υψωμένο δεξί χέρι και με ανοιχτό, τοποθετημένο προς τα κάτω ειλητάριο στο αριστερό. Ο τύπος αυτός της Άννας συνηθίζεται σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας κατά την παλαιολόγεια εποχή του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, κυρίως έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη

[524] Σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, πιο διαδεδομένη είναι η εικονογραφία, όπου η Παναγία κρατεί το θείο βρέφος, όπως στο ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος (γύρω στο 1290) (Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Μανουήλ Πανσέληνος ο κορυφαίος ζωγράφος της εποχής των Παλαιολόγων», *Μανουήλ Πανσέληνος εκ του Ιερού Ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003, εικ. 4-5. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 99, εικ. 58), στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 98, εικ. 57, σχεδ.4), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 21. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 28), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Δ΄, πίν. 17).

[525] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 103.

[526] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 130, εικ. 62α.

[527] Prolović, *Die Kirche*, 121, εικ. 22.

[528] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 150, σχεδ. 111.

[529] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 183β.

[530] Προσωπική παρατήρηση.

[531] Gerov, La peinture monumentale, 167, εικ. 18.

[532] Živković, *Poganovo*, 22, εικ. 3.

[533] Βλ. σχετικά στον Άγιο Παντελεήμονα Nerezi (1164) (Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 140, εικ. XXXVII. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 54) κ. ά.

Studenica (1314)[534], στην Gračanica (1318-1321)[535], στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[536], αλλά απαντά σπάνια κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στην Παλαιά Μητρόπολη Έδεσσας (1375-1385 ή 1389)[537] και στην Παναγία στο Cerskë κοντά Leskovik της νότιας Αλβανίας (τελευταίο τρίτο 14ου αιώνα)[538]. Η εν λόγω εικονογραφία της προφήτισσας Άννα θα επαναληφτεί και σε έργα του τέλους του 15ου αιώνα στην περιοχή Αχρίδος, όπως στον Άγιο Νικόλαο στο Kosel (τέλη 15ου αιώνα)[539], καθώς και σε ορισμένα έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[540] και στον Άγιο Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[541].

Η Μεταμόρφωση

Η σκηνή της Μεταμόρφωσης[542], η οποία βρίσκεται στην αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, επάνω από τις σκηνές της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Ελκομένου, δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση (εικ. 27, σχεδ.18)[543]. Στο επάνω μέρος της σκηνής το κονίαμα έχει εκπέσει και η ζωγραφική επιφάνεια στο πρόσωπο του Χριστού είναι μεταγενέστερη[544].

Στο κέντρο της σκηνής υψώνεται το όρος Θαβώρ ως βραχώδες τοπίο που κόβεται απότομα. Στην κορυφή του όρους εικονίζεται ο Χριστός, όρθιος, ολόσωμος, και μετωπικός. Ενδεδυμένος με λευκό χιτώνα και ομοιόχρωμο ιμάτιο, ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ τοποθετεί το αριστερό μπροστά στο στήθος. Τον Χριστό περιβάλλουν δύο ακτινωτές δόξες, λευκή και κόκκινη, από τις οποίες εκπέμπονται λευκές δέσμες

[534] G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987, πίν. IV, V, εικ. 97-98. Sinkević, Changes, εικ. 4.

[535] Todić, *Gračanica*, εικ. 34. Sinkević, Changes, εικ. 5.

[536]Millet, Frolow, *La peinture*, III, πίν. 36, εικ. 2. Sinkević, Changes, εικ. 6.

[537] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 130, εικ. 62α.

[538] Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ. 5.

[539] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 82.

[540] Gerov, La peinture monumentale, 167, εικ. 18.

[541] Živković, *Poganovo*, 22, εικ. 3.

[542] Πηγή έμπνευσης της σκηνής (Ματθ. 17: 1-8), (Μάρκ. 9: 2-8), (Λουκ. 9: 28-36).

[543] Για την απεικόνιση της σκηνής της Μεταμόρφωσης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124.

[544] Η ζωγραφική αυτή ανήκει πιθανότατα στο 16ο αιώνα.

ακτίνων. Οι προφήτες Ηλίας και Μωυσής που εικονίζονται εκατέρωθεν του Χριστού, στέκονται επίσης στις κορυφές βράχων, όπως και ο Χριστός. Ο προφήτης Ηλίας, αριστερά, είναι σκυμμένος, με υψωμένο το δεξί χέρι προς τον Χριστό, ενώ το αριστερό τοποθετεί στη μέση του δεξιού χεριού. Έχει μακριά λευκά μαλλιά και γένια και φορεί ώχρινο χιτώνα και ομοιόχρωμο ιμάτιο με αποχρώσεις του πορτοκαλιού. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αναγράφεται η επιγραφή: *Ο ΠΡ(Ο)Φ(Η)Τ(ΗC) / ΗΛΙ(ΑC)*. Δεξιά από τον Χριστό εικονίζεται ο προφήτης Μωυσής, σκυμμένος, κρατώντας στα χέριά του τις πλάκες του Νόμου. Είναι νέος, αγένειος, με κόκκινα μαλλιά και φορεί κόκκινο χιτώνα και μελιτζανί με λευκές αποχρώσεις ιμάτιο. Συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΠΡ(Ο)Φ(Η)Τ(ΗC) ΜΩ/ΥCΗC*. Στο κάτω μέρος της παράστασης εικονίζονται οι απόστολοι Πέτρος, Ιωάννης και Ιάκωβος. Ο απόστολος Πέτρος εικονίζεται κάτω αριστερά, γονατιστός, με υψωμένο προς τον Χριστό το δεξί χέρι, ενώ αφήνει το αριστερό στο γόνατό του. Φορεί βαθυκύανο χιτώνα και πορτοκαλί ιμάτιο. Ο απόστολος Ιωάννης εικονίζεται στο κέντρο, κάτω από τον Χριστό, σε κίνηση προς τα αριστερά, πεσμένος κάτω στη γή, να πιάνει έντρομος το πρόσωπό του με τα χέρια του, αφήνοντας ακάλυπτα μόνο τα μάτια του. Με ανάλογη στάση και χειρονομία εικονίζεται κάτω δεξιά ο απόστολος Ιάκωβος. Φορεί κόκκινο χιτώνα και βαθυκύανο ιμάτιο. Στην αριστερή άκρη της σκηνής εικονίζεται ο προφήτης Ιωήλ[545] σε προτομή, σε στάση τριών τετάρτων προς τον Χριστό. Αποδίδεται με κοντά λευκά και σγουρά μαλλιά και ομοιόχρωμη κοντή γενειάδα. Φορεί ρόδινο ιμάτιο και κρατεί στα χέρια του ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο με την επιγραφή: *[ΘΑΒΩΡ ΚΑΙ ΕΡΜΩΝ ΕΝ ΤΩ ΟΝΟΜΑΤΙ CΟΥ] / ΑΓΑΛΛ/ΙΑCΟΝΤΑΙ* (Ψαλμ. 88: 13). Η μορφή του συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΠΡ(Ο)Φ(Η)Τ(ΗC) ΙΩΗΛ*. Στο άνω μέρος της σκηνής, επάνω στο μπλε βάθος, απλώνεται η λευκογράμματη επιγραφή: *Η ΜΕΤΑ/ΜΟΡΦΩ/CΙC*.

Η ένταξη της Μεταμόρφωσης στην αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου παρατηρείται σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας ήδη από τα τέλη του 13ου

[545] Σύμφωνα με τον Ε. Τσιγαρίδα πρόκειται για απεικόνιση του προφήτη Δανιήλ, αλλά έχουμε τη γνώμη ότι η αναγνώριση είναι λανθασμένη, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 215, 43α.

αιώνα[546] και γίνεται του συρμού κυρίως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και του 15ου αιώνα[547].

Από άποψη εικονογραφίας[548] η σκηνή της Μεταμόρφωσης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί ένα λιτό και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, γνωστό ήδη από την μεσοβυζαντινή εποχή[549]. Ως πρότυπο στο γενικό εικονογραφικό σχήμα η σκηνή της Μεταμόρφωσης ακολουθεί τη ζωγραφική εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου (1302/3)[550] και το ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού (1310-1320)[551] στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, στα γενικά εικονογραφικά χαρακτηριστικά και κυρίως όσον αφορά στον τρόπο τοποθέτησης των μορφών μέσα στη σύνθεση, αποδίδεται με ανάλογο τρόπο σε μνημεία της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα,

[546] Όπως στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298), βλ. Kostovska, Programata na živopisot, 56, σχεδ. IV.16.

[547] Στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους στην Αχρίδα (1340-1350) (Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači, 112, σχεδ. 2), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142α-β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2), στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ.6), στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (Serafimova, Freskoživopisot, 70, εικ.5), στο ναό του προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 80) κ. ά.

[548] Γενικά για την εικονογραφία της σκηνής της Μεταμόρφωσης, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 97. Millet, *Recherches*, 216-231. Schiller, *Ikonographie*, 1, 155-161. S. Dufrenne, «La Manifestation divine dans l'iconographie byzantine de la Transfiguration», *Nicée II 787-1987. Douze siècles d'images religieuses*, Paris 1987, 185-206. *ODB*, 3, 2104-2105 (G. Podskalsky, R.F. Taft, A. Weyl Carr). A. Semoglou, «Voskresajuštij Moisej. O redkoj ikonografičeskoj osobenosti sceni Preobraženija v nastennoj monastirskoj živopisi severo-zapadnoj Grecii XVI veka issledovanie russkogo vlijanija», *Vizantijski Vremenik* 60 (85), 174-177. Mavrodinova, *Ikonografia*, 47-55. A. Semoglou, «La Transfiguration du Christ, une vision éminente: Représenter Philippe à la place de Jacques à l'église Betä Maryam à Lalibäla en Ethiopie», *ECA* 6 (2009), 119-126.

[549] Βλ. στον Άγιο Παντελεήμονα Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164) (Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, εικ. XL. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 57), στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 19β), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo κοντά στη λίμνη της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 66).

[550] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 102, εικ. 63, 278, σχεδ. 19.

[551] *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 30.

όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[552], στον Άγιο Δημήτριο (τέλη 14ου αιώνα)[553] και στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη (γύρω στο 1400)[554] στην Αχρίδα, αλλά και στη νότια Αλβανία, όπως στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik (τέλη 14ου αιώνα)[555].

Η δόξα του Χριστού[556], η οποία συμβολίζει το άκτιστο φως του Θαβώρ, δεν αποδίδεται με τον συνηθισμένο τρόπο ως στρογγυλή[557] ή ως ελλειψοειδή[558], αλλά ως ακτινωτή δόξα (εικ.30). Με αυτό τον τρόπο απόδοσης, η δόξα έχει στενή συγγένεια με εκείνη της Μεταμόρφωσης στο ναό της Παναγίας Περιβλέπτου στο Μυστρά (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[559], στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[560] και στο ναό της Παναγίας Naupara της Σερβίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[561]. Επιπλέον, στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού οι προφήτες Ηλίας και Μωυσής, οι οποίοι περιβάλλουν τον Χριστό, δεν απεικονίζονται μέσα σε δόξα, όπως συναντάται σε ναούς της πρώτης παλαιολόγειας περιόδου[562], αλλά κυρίως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[563], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[564] (εικ.197) και στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[565],

[552] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 128α.

[553] Serafimova, Freskoživopisot, 70, εικ. 5.

[554] Grozdanov, Ohridskoto zidno slikarstvo, εικ. 203.

[555] Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ. 6, 107, εικ. 13.

[556] Για τις δόξες γενικά, βλ. Mako, Geometrijski oblici, 41-59.

[557] Βλ. στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 19β), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 66).

[558] Βλ. στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (προσωπική παρατήρηση).

[559] Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1999, 83, εικ. 50. V. Ristić, «Naupara i kasnovizantijsko slikarstvo», *ZRVI* 28 (1998), 225, σχεδ. 3.

[560] Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ. 6, 107, εικ. 13

[561] Ristić, Naupara, 226, σχεδ. 5.

[562] Βλ. στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, εικ. 14), στο Staro Nagoričino (1316-1318) (προσωπική παρατήρηση) και στο Lesnovo (1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 26).

[563] Προσωπική παρατήρηση.

[564] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142β.

[565] Serafimova, Freskoživopisot, 70, εικ. 5.

Όσον αφορά στην απεικόνιση του προφήτου Ηλία, ο οποίος δεν προτείνει τα χέρια του σε δέηση, όπως συνηθίζεται, αλλά υψώνει το δεξί χέρι προς τον Χριστό και τοποθετεί το αριστερό πάνω στο δεξί χέρι (εικ.30), ακολουθεί σπάνιο εικονογραφικό τύπο, ο οποίος παρατηρείται σε ναούς του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[566] και στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino της μεσαιωνικής Σερβίας (1316-1318)[567]. Η εικονογραφική αυτή ιδιοτυπία απαντά κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε ναούς της Μακεδονίας, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[568], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[569] (εικ. 197), στον Άγιο Δημήτριο (τέλη 14ου αιώνα)[570] και στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη (γύρω στο 1400)[571] στην Αχρίδα, καθώς και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[572].

Ο προφήτης Μωυσής (εικ.30), ο οποίος απεικονίζεται σκυμμένος να κρατεί στα γυμνά χέρια του τις πλάκες του Νόμου και όχι με καλυμμένα χέρια[573], όπως επίσης συνηθίζεται. Με τον τρόπο αυτό ο προφήτης Μωυσής αποδίδεται σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, κυρίως έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[574], στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[575], στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica (1314)[576] και του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στον

[566] *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 30.

[567] Προσωπική παρατήρηση.

[568] Προσωπική παρατήρηση.

[569] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ. 8.

[570] Προσωπική παρατήρηση.

[571] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203.

[572] Živković, *Poganovo*, 21.

[573] Στο Staro Nagoričino της μεσαιωνικής Σερβίας (1316-1318) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Παναγίας Περίβλεπτου στον Μυστρά (1360-1370) (Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 83, εικ. 50) κ. ά.

[574] *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 30.

[575] Živković, *Gračanica*, πίν. III, εικ. 11. Todić, *Gračanica*, εικ. 37.

[576] R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Reihe II, Band 3-5, Gießen 1963, εικ. 257. Babić, Kraljeva crkva, 152, εικ. 102.

Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[577] (εικ.197), στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[578] και στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[579].

Όσον αφορά στην απεικόνιση του αποστόλου Πέτρου (εικ. 28), γονατιστού, με υψωμένο προς τον Χριστό το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό αφήνει στο γόνατό του, απαντά με ανάλογο τρόπο στο Staro Nagoričino της μεσαιωνικής Σερβίας (1316-1318)[580], στους Ταξιάρχες Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[581], στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[582].

Ο απόστολος Ιωάννης, πεσμένος κάτω στη γή προς τα αριστερά, με το αριστερό χέρι στο πρόσωπο του, αποδίδεται με ανάλογο τρόπο παρόμοιο του ομώνυμου αποστόλου στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[583].

Ο απόστολος Ιάκωβος που εικονίζεται προς τα δεξιά, ξαπλωμένος από τρόμο, να πιάνει με τα χέρια το πρόσωπο του, έτσι ώστε να αφήνει ακάλυπτα μόνο τα μάτια του παρουσιάζει συγγένεια με τον απόστολο Ιάκωβο στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[584] και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[585] (εικ.197) στην Καστοριά.

Επί πλέον ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι από τις ευαγγελικές σκηνές μόνο στη σκηνή της Μεταμόρφωσης εντάσσεται προφήτης με ανεπτυγμένο ειλητάριο που περιέχει προφητεία σχετική με την εορτή. Στην αριστερή άκρη της σκηνής της Μεταμόρφωσης, μέσα σε διάχωρο που ορίζεται με κόκκινη ταινία, εικονίζεται επιπλέον ο προφήτης Ιωήλ σε προτομή, με ανοιχτό ειλητάριο (εικ. 29), ενώ η δεξιά άκρη της σκηνής αφήνεται παραδόξως κενή, χωρίς την προσθήκη δεύτερου προφήτη, η οποία θα συνέβαλε στη συμμετρία της σκηνής. Να σημειώσουμε ότι και στον Άγιο

[577] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ. 8.

[578] Serafimova, Freskoživopisot, 70, εικ. 5.

[579] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203.

[580] Προσωπική παρατήρηση.

[581] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 128α.

[582] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203.

[583] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203.

[584] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 128α.

[585] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ. 8.

Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[586] η σκηνή της Μεταμόρφωσης πλαισιώνεται από δύο προφήτες, αριστερά τον προφήτη Ζαχαρία, ο οποίος απεικονίζεται σε πλαίσιο, και δεξιά τον προφήτη Δαβίδ, ενταγμένο στη σκηνή (εικ. 197), όπως και ο προφήτης Ιωήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Η ένταξη του προφήτη Ιωήλ[587] στη σκηνή της Μεταμόρφωσης είναι απ' όσο γνωρίζω, μοναδική και δυσερμήνευτη, καθώς οι προφητείες του σχετίζονται κυρίως με την Πεντηκοστή[588], με την χάρη του αγίου Πνεύματος, την νηστεία, την μετάνοια και με τα Πάθη του Χριστού[589]. Μάλιστα, στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ο προφήτης Ιωήλ κρατεί ειλητάριο[590] που περιέχει κείμενο από τον Ψαλμό 88:13, το οποίο κατά κανόνα αναγράφεται σε ειλητάριο του προφήτη Δαβίδ[591] στην σκηνή της Μεταμόρφωσης, με την οποία και σχετίζεται[592]. Η ένταξη πάντως του προφήτη Ιωήλ

[586] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, σχεδ. 1. 52 και 1.54 και 114, εικ. 8.

[587] *Synaxarium EC*, 149.

[588] Διονύσιος του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 277.

[589] Βλ. γενικά Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224.

[590] Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε τρουλλαίες απεικονίσεις της παλαιολόγειας περιόδου, ο προφήτης Ιωήλ κρατεί ειλητάριο με επιγραφή που αναφέρεται στο κείμενο του (Ιωήλ 12:2), όπως αυτό παρατηρείται στο ναό του Αγίου Αχίλλειου στο Arilje (1295/7) (Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224, πίν. 67β. Vojvodić, *Zidno slikarstvo*, 44, πίν. II), στο Staro Nagoričino (1316-1318) (Todić, *Staro Nagoričino*, 81. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224, πίν. 83β), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350) (Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224 πίν. 115β), στη Ravanica της Σερβίας (1381) (M. Belović, *Ravanica*, *Istorija i slikarstvo*, Beograd 1999, 247, πίν. XXIV. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224, πίν. 130γ) κ.ά. Σε άλλες περιπτώσεις, ο προφήτης Ιωήλ κρατεί ειλητάριο όπου αναγράφεται το χωρίο (Ιωήλ 2:23), όπως προφανώς στο ναό του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα) στη Σόφια (12ος αιώνας), όπου σώζεται το ειλητάριο με το σχετικό κείμενο, αλλά η μορφή του προφήτου είναι κατεστραμμένη (L. Mavrodinova, «Les prophètes des deux premières couches de peinture à l'église St. Georges à Sofia», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτηρίου Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 287), στη μονή Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερη δεκαετία 14ου αιώνα) και στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ιππέκιο (Peć) (1337) (Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224-225). Ωστόσο, στην Παναγία Περίβλεπτο στην Αχρίδα (1295), στο ειλητάριο του προφήτη Ιωήλ αναγράφεται χωρίο που ανήκει στην προφητεία του προφήτη Ιεζεκιήλ (Ιεζ. 11:17) (Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 224-226). Κατά τη μεταβυζαντινή εποχή στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της μονής Διονυσίου Αγίου Όρους (1607/8) ο προφήτης Ιωήλ, ο οποίος σχετίζεται με την Πεντηκοστή, κρατεί ειλητάριο στο οποίο αναγράφεται κείμενο της προφητείας του (Ιωήλ 3:1) (Κ. Βαφειάδης, *Η ζωγραφική, στο Άγιον Όρος στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο ζωγράφος Δανιήλ μοναχός*, Θεσσαλονίκη 2008, 113).

[591] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 80, 275.

[592] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 80, 275.

στη σκηνή της Μεταμόρφωσης[593] οφείλεται στη συνήθεια απεικόνισης προφητών σε σκηνές του Δωδεκάορτου, διαδεδομένη ευρύτατα κατά την παλαιολόγεια περίοδο, αλλά και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, με την οποία επιδιώκεται να αποδοθεί εικαστικά η θεολογική ιδέα της συμφωνίας και της αρμονίας ανάμεσα στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη[594].

Η Ανάσταση του Λαζάρου

Η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου[595] (εικ. 31, σχεδ.19), η οποία εικονίζεται στην τρίτη ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στις σκηνές της Υπαπαντής και της Βαϊοφόρου, δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, καθώς το άνω τμήμα της παράστασης έχει καταστραφεί.

Στο αριστερό τμήμα της σκηνής, που είναι το πλέον καταστραμμένο, διακρίνονται έως την μέση ο Χριστός ενδεδυμένος με ρόδινο χιτώνα και βαθυκύανο ιμάτιο και ένας απόστολος με λευκόγκριζο χιτώνα και ώχρινο ιμάτιο, πιθανότατα ο Πέτρος. Μπροστά στον Χριστό, εικονίζονται οι αδελφές του Λαζάρου, η Μάρθα και η Μαρία, σε στάση προσκύνησης και ικεσίας, πεσμένες στο έδαφος. Η μία αδελφή, ενδεδυμένη με μελιτζανί μαφόριο, κρατεί το αριστερό πόδι του Κυρίου και το ασπάζεται. Δίπλα η άλλη αδελφή με το λευκόγκριζο μαφόριο, γονατισμένη και με υψωμένα προς τον Χριστό χέρια, σκεπασμένα με το μαφόριο, στρέφει με έντονη κίνηση το κεφάλι της προς τον Λάζαρο. Στο δεξί τμήμα της σκηνής εικονίζεται ο Λάζαρος, τυλιγμένος στις κειρίες, μισοσηκωμένος, έτοιμος να αναδυθεί από τη σαρκοφάγο, που είναι ελαφρώς κεκλιμένη. Δίπλα του εικονίζονται δύο υπηρέτες, από τους οποίους ο ένας με το ώχρινο ιμάτιο, ξετυλίγει τις κειρίες από το σώμα του

[593] Να σημειωθεί ότι κάτι ανάλογο παρατηρείται και στο Ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10), όπου το ίδιο κείμενο του Ψαλμού 88: 13 αναγράφεται στο ειλητάριο του προφήτου Ιεζεκιήλ, ο οποίος εικονίζεται στο τύμπανο του δυτικού τοίχου, εκατέρωθεν του παραθύρου, επάνω από την σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου και δείχνοντας προς τη σκηνή της Μεταμόρφωσης στο νότιο τοίχο, βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 114.

[594] Για το θέμα αυτό γενικά, βλ. W. Loerke, «The Monumental Miniatures», *The Place of Book Illumionations in Byzantine Art*, Princeton-New Jersey 1975, 61-96. Nτ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγάριδος*, Αθήνα 1978, 21. Ρ. Ετζεόγλου, «Κείμενο και εικόνα: Παραστάσεις στον νάρθηκα του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά», *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο 2009 κυρίως 138-139.

[595] Πηγή έμπνευσης της σκηνής είναι Ιω.(11: 1-44).

Λαζάρου, ενώ ο άλλος, με σκεπασμένο από το λευκόγκριζο χιτώνα χέρι, πιάνει την μύτη του για να προστατευθεί από τη δυσοσμία του νεκρού σώματος. Ένας τρίτος υπηρέτης που φορεί μελιτζανί κοντομάνικο κοντό χιτώνα, ανασηκώνει μόνος του την βαριά πλάκα της σαρκοφάγου.

Η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου[596] του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί το εικονογραφικό σχήμα με τον Λάζαρο να εγείρεται μέσα στη σαρκοφάγο και όχι εκείνο με τον όρθιο Λάζαρο μπροστά στην είσοδο τάφου που ανοίγεται σε βράχο. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα με τον Λάζαρο, εγειρόμενο μέσα σε σαρκοφάγο, το οποίο παρά το γεγονός ότι εμφανίζεται κατά την παλαιολόγεια περίοδο σε μνημεία της Μακεδονίας[597], δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο, όσο είναι ο εικονογραφικός τύπος της σκηνής με τον όρθιο Λάζαρο που συνηθίζεται σε μνημεία κυρίως του πρώτου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης αυτής περιοχής[598]. Η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχει ως πρότυπο την εικονογραφία της σκηνής εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3)[599] και του Αγίου Νικολάου Ορφανού (1310-1320)[600] στη Θεσσαλονίκη και του καθολικού της μονής Βατοπαιδίου Αγίου Όρους (1312)[601]. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα θα γίνει ιδιαίτερα αγαπητό κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, καθώς απαντά σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του

[596] Γενικά για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 101. Schiller, *Iconographie*, 1, 189-192. Millet, *Recherches*, 232-254. R. Darmstädter, *Die Auferweckung des Lazarus in der altchristlichen und byzantinischen Kunst*, Bern 1955. *RbK* II (1967), 387-414 (K. Wessel). E. Sauser, «Das Bild von der Auferweckung des Lazarus in der frühchristlichen und in der östlichen Kunst», *Tierer Theologische Zeitschrift* 90 (1981), 276-288. Mavrodinova, *Ikonografia*, 56-64.

[597] Βλ. σχετικά το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 104, εικ. 65, 278, σχεδ. 20), το ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος,* πίν. 23. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός,* εικ. 31).

[598] Βλ. σχετικά την σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου στο ναό του Χριστού Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. ΣΤ, πίν. 10 και πίν. 20), στην Παναγία Οδηγήτρια Ιππεκίου (Peć) (1324-1337) (Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patriaršija*, εικ. 94), στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340) (Živković, *Donja Kamenica*, πίν. ΙΙ. 2) κ. ά.

[599] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 104, εικ. 65, 278, σχεδ. 20.

[600]Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 23. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός,* εικ. 31.

[601] Millet, *Recherches*, εικ. 219. Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, εικ. 202.

Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[602], στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[603], στην Αγία Φωτεινή (Φωτίδα) στη Βέροια (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[604] και στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[605]. Κατά το 15ο αιώνα η εικονογραφία αυτή θα επαναληφθεί στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1432)[606], στον Άγιο Νικόλαο στη Βεύη κοντά στην Φλώρινα (1460/1)[607], στο Ασκητήριο της Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα (1409/10)[608] και κυρίως σε μνημεία που σχετίζονται με το εργαστήριο της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[609] (εικ. 198) και στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[610] (εικ. 199).

Ιδιαίτερα σπάνια είναι η απεικόνιση της αδελφής του Λαζάρου, η οποία στρέφει με έντονη κίνηση τη κεφαλή της πίσω προς τον αναστημένο Λάζαρο, ενώ συνήθως κοιτάει μπροστά της προς τον Χριστό[611] (εικ.32). Το εικονογραφικό αυτό

[602]Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147α. Djurić, Mali Grad, 40, εικ. 24. Kyriakoudis, La peinture murale, 39, εικ. VI. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 113. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 137 (Ι. Σίσιου).

[603] Kirchhainer, Die Fresken, 94, εικ. 7.

[604] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 185, εικ. 97.

[605]Thomo, Byzantine Monuments, 214, εικ. 228. Για τη χρονολόγηση του μνημείου έχουν εκφρασθεί οι ακόλουθες απόψεις: ο Th. Popa χρονολογεί τις τοιχογραφίες στα τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα (Th. Popa, «Pictura e shpellave eremite në Shqipni», *Studime historike vili* XIX (II) 3 (1965), 82, ενώ ο V. Djurić εντάσσει τον εντοίχιο διάκοσμο του μνημείου στις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα (V. Djurić, «Radionica mitropolita Jovana zografa», *Zograf* 3 (1969), 20) και αργότερα στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα (Djurić, Mali Grad, 33), άποψη με την οποία συμφωνεί και η S. Bogevska, η οποία τις τοποθετεί στα τέλη του 14ου αιώνα (S. Bogevska, «Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique Byzantine», *ZSU* 6 (2007), 109). Κατά τη γνώμη μας, οι εν λόγω τοιχογραφίες θα πρέπει να τοποθετούν στα τέλη του 14ου αιώνα και αρχές 15ου αιώνα με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια.

[606] Προσωπική παρατήρηση.

[607] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 91, εικ. 69. Paissidou, The frescoes, 118, εικ. 4.

[608] Πελεκανίδης, *Πρέσπα*, πίν. XLIII. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 39, σχεδ. 16.

[609] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 184α. Millet, *Recherches*, 241, εικ. 217.

[610] Προσωπική παρατήρηση.

[611] Βλ. σχετικά το ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 23. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 31), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147α. Djurić, Mali Grad, 40, εικ. 24.

στοιχείο, το οποίο απαντά στον Άγιο Νικόλαο στον Πρίλαπο (Prilep) (1298)[612], δεν είναι διαδεδομένο σε μνημεία της Μακεδονίας κατά το 14ο αιώνα, ενώ κατά το 15ο αιώνα συναντάται στο ναό του Προφήτου Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5)[613].

Σπάνιο επίσης εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η απεικόνιση του νεαρού δούλου, ο οποίος ανασηκώνει με τα χέρια του την πλάκα της σαρκοφάγου (εικ. 31), σε αντίθεση με την συνηθισμένη εικονογραφία, όπου φέρει την πλάκα στους ώμους του[614]. Ανάλογη απεικόνιση του δούλου με την πλάκα στα χέρια του, με την διαφορά ότι εικονίζεται σε αντίθετη κατεύθυνση από τον δούλο της Ανάστασης του Λαζάρου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, απαντά στο ναό του Χριστού στη Βέροια (1315)[615], στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366)[616] και στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[617], ενώ με την ίδια φορά προς τα αριστερά απαντά στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340)[618] και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1432)[619].

Kyriakoudis, La peinture murale, 39, εικ. VI. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 113. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 137 (Ι. Σίσιου) κ. ά.

[612] E. Dimitrova, «Seven Streams. The Stylistic Tendencies of Macedonian Fresco Painting in the 13th Century», *Niš i Vizantija VI*, 193-208, 204, εικ. 18.

[613] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 33.

[614] Βλ. σχετικά στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 147α. Djurić, Mali Grad, 40, εικ. 24. Kyriakoudis, La peinture murale, 39, εικ. VI. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 113. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 137 (Ι. Σίσιου), στην Αγία Φωτεινή (Φωτίδα) στη Βέροια (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 185, εικ. 97).

[615] Γ. Γούναρης, *Χριστός Βεροίας*, Θεσσαλονίκη 1991, εικ. 18. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. ΣΤ΄, πίν. 20.

[616] Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήνα 1957, πίν. 13α.

[617] Thomo, Byzantine Monuments, 214, εικ. 228.

[618] Živković, *Donja Kamenica*, πίν. II, 2.

[619] Προσωπική παρατήρηση.

Η Βαϊοφόρος

Η σκηνή της Βαϊοφόρου[620] (εικ. 33, σχεδ.20) εικονίζεται στην τρίτη διακοσμητική ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου και της Κοίμησης της Θεοτόκου στον δυτικό τοίχο. Σήμερα η σκηνή δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της άνω πλευράς έχει εκπέσει, με αποτέλεσμα ο όμιλος του Χριστού με τους αποστόλους, καθώς και τμήμα από τον όμιλο των Εβραίων να μην διασώζονται πλήρως.

Στο αριστερό τμήμα της σκηνής εικονίζεται ο Χριστός να κατευθύνεται δεξιά προς τη Ιερουσαλήμ, καθισμένος επάνω σε λευκό πώλο όνου, κρατώντας στο αριστερό χέρι κλειστό ειλητάριο. Τον Χριστό ακολουθεί η ομάδα των αποστόλων, από την οποία σήμερα διασώζεται μόνο ένας απόστολος. Στο δεξιό τμήμα της σκηνής, μπροστά στην πύλη της Ιερουσαλήμ, εικονίζεται ομάδα Εβραίων με βάγια, η οποία υποδέχεται τον Χριστό. Ανάμεσα στην ομάδα των Εβραίων και τον Χριστό, εικονίζονται τέσσερα παιδιά, από τα οποία δύο φορούν κοντούς λευκούς χιτώνες, καθώς έχουν βγάλει τα ιμάτιά τους και τα έχουν στρώσει στο έδαφος για να περάσει ο Κύριος.

Από άποψη εικονογραφίας[621] η σκηνή της Βαϊοφόρου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί ένα λιτό εικονογραφικό σχήμα, το οποίο ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο[622]. Στην περίοδο των Παλαιολόγων ανάλογο λιτό εικονογραφικό σχήμα απαντά σε μνημεία εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[623] και στον Χριστό Βεροίας (1315)[624]. Μάλιστα, λόγω της

[620] Πηγή έμπνευσης της παράστασης είναι (Ματθ. 21:1-9), (Μαρκ. 11:1-10), (Λουκ. 19:29-38), (Ιω. 12:12-15).

[621] Γενικά για την εικονογραφία της Βαϊοφόρου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 101-102. Millet, *Recherches*, 255-284. Réau, *Iconographie*, II, 396-401. E. Dinkler, *Der Einzug in Jerusalem*, Opladen 1970. Schiller, *Iconographie*, 2, 28-33. *RbK* II (1967), 22-30 (Lucchesi Palli). T. Velmans, «Observations sur l'emplacement et l'iconographie de l'entrée à Jérusalem dans quelques églises de Svanétie (Géorgie)», *Rayonnement grec. Hommage à Charles Delvoye*, Bruxelles 1982, 471-481. Mavrodinova, *Ikonografia*, 65-73.

[622] Όπως στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi έξω από τα Σκόπια (1161) (Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 143, εικ. XLIV. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 66), στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 62), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 61) κ. ά.

[623] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 106, εικ. 67 και σχεδ. 5.

απώλειας του άνω τμήματος της σκηνής δεν γνωρίζουμε εάν ακολουθεί την εικονογραφία του θέματος σε μνημεία της Μακεδονίας, όπου, σύμφωνα με τον G. Millet[625], ο Χριστός εικονίζεται να στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω.

Ο Χριστός απεικονίζεται καθισμένος στον όνο με μέτωπο προς τον θεατή, κρατώντας στο αριστερό χέρι, πάνω στο γόνατό του, κλειστό ειλητάριο. Η μετωπική αυτή στάση του Χριστού της Βαϊοφόρου δεν συνηθίζεται κατά το 14ο αιώνα, καθώς κυριαρχεί η διαγώνια στάση του, με λίγες μάλιστα εξαιρέσεις, όπως στην Αγία Φωτίδα στην Βέροια (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[626]. Κατά το 15ο αιώνα η στάση αυτή του Χριστού απαντά στη Παναγία στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444)[627], στην Παναγία στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476)[628], στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485/6)[629] και στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490-1500)[630] στην Καστοριά.

Σπάνιο εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η μορφή του παιδιού που στρώνει το ένδυμά του στο έδαφος ανάμεσα στα πόδια του όνου για να περάσει ο Χριστός, ενώ ο συνηθισμένος τύπος κατά το 14ο και το 15ο αιώνα είναι το παιδί να στρώνει το ένδυμα στο έδαφος μπροστά από τον όνο[631].

Ο λευκός χιτώνας του παιδιού, κοσμημένος με μαύρους σταυρούς και κυκλίσκους (εικ. 34) απαντά με ανάλογο τρόπο στο ναό της Παναγίας στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340)[632]. Με το μνημείο αυτό παρατηρείται σχετική συγγένεια και όσον αφορά τον αριθμό των παιδιών που πλαισιώνουν τον Κύριο, τα

[624] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Ζ΄, πίν. 21.

[625] Millet, *Recherches*, 273.

[626] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 188, εικ. 100.

[627] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 43.

[628] E. Floreva-Dimitrova, *Starata carkva na Dragalevskia manastir*, Sofia 1968, εικ. 30.

[629] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 184β.

[630] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 249α.

[631] Βλ. σχετικά στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147β. Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 35. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 111, εικ. 4. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 136 (Ι. Σίσιου), του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 184β) και του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490-1500) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 249α), αλλά και στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση) και στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Grabar, *La peinture*, πίν. LXIIa. Živković, *Poganovo*, 26, εικ.2)

[632] Živković, *Donja Kamenica*, πίν. II, 4.

οποία είναι τέσσερα, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, ενώ αντίθετα σε μνημεία της Μακεδονίας του 14ου αιώνα τα παιδιά που απεικονίζονται είναι συνήθως δύο [633].

Σπάνιο εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί επίσης η απεικόνιση του Εβραίου μπροστά στην πύλη της Ιερουσαλήμ, ο οποίος αγγίζει το κεφάλι του παιδιού που τον συνοδεύει (εικ. 35). Αντίθετα, ο συνηθισμένος κατά το 14ο αιώνα τύπος είναι αυτός, σύμφωνα με τον οποίο ο Εβραίος απεικονίζεται να κρατεί το παιδί από το χέρι[634] ή σε άλλες περιπτώσεις κατά το 14ο αιώνα το παιδί παραλείπεται[635].

Ο Ελκόμενος

Η σκηνή του Χριστού Ελκομένου[636] βρίσκεται στην τρίτη διακοσμητική ζώνη του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου στον δυτικό τοίχο και της Σταύρωσης, η οποία αναπτύσσεται στον βόρειο

[633] Στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147β. Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 35. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 111, εικ. 4. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 136 (Ι. Σίσιου), στον Άγιο Δημήτριο Αχρίδας (τέλη 14ου αιώνα) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 173. Serafimova, Freskoživopisot, 72, εικ. 6) κ. ά.

[634] Βλ. σχετικά στο ναό της Παναγίας στη Studenica (1208/9) (S. Mandić, *The Virgin's church at Studenica*, Beograd 1966, 36), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350) (Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 504, εικ. 420) και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4) (Millet, Frolow, *La peinture*, III, πίν. 51, εικ.3). Το ίδιο εικονογραφικό στοιχείο υιοθετούν και οι καλλιτέχνες του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, το οποίο απαντά στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 184β), του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490-1500) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 249α), καθώς και στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση).

[635] Βλ. στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στην Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 24. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, 32), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Ζ΄, πίν. 21), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147β. Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 35. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 111, εικ. 4. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 136 (Ι. Σίσιου), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Djurić, Mali Grad, 37, εικ. 16. Thomo, Byzantine Monuments, εικ. 242), στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (προσωπική παρατήρηση).

[636] Η πηγή έμπνευσης του θέματος είναι Ματθ. (27:31-32), Μάρκ. (15:20-21), Λουκ. (23:26-32) και Ιω. (19:17).

τοίχο (εικ. 36, σχεδ.21)[637]. Η σκηνή σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, παρόλη την αιθάλη που έχει επικαθήσει και την αλλοίωση των χρωμάτων από την υγρασία.

Στο κέντρο της σύνθεσης, μπροστά στο βραχώδες τοπίο του Γολγοθά που απαρτίζεται από δύο κλιμακωτούς βράχους, εικονίζεται ο ελκόμενος Χριστός. Είναι ολόσωμος, ελαφρά σκυμμένος, λόγω του βάρους του μεγάλου ξύλινου σταυρού που φέρει στον ώμο του. Πορεύεται προς τα δεξιά, με ανασηκωμένο βλέμμα, δεμένος με σχοινί γύρω από τον λαιμό του, το οποίο σέρνει ο στρατιώτης που προηγείται. Ενδεδυμένος με μελιτζανί μακρύ χειριδωτό χιτώνα με ώχρινες κάθετες λωρίδες, συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C* και στο φωτοστέφανό του: *Ο ΩΝ*. Μπροστά από τον Χριστό προηγείται ο στρατιώτης, ο οποίος εικονίζεται σε στάση έντονης κίνησης προς τα δεξιά, να κρατεί στο δεξί του χέρι την άκρη του σχοινιού με το οποίο είναι δεμένος ο Χριστός στον λαιμό, ενώ στο αριστερό χέρι φέρει ασπίδα. Φορεί κοντό πράσινο χιτώνα, ώχρινο θώρακα και κόκκινο μανδύα στολισμένο με μαργαριτάρια, ενώ στο κεφάλι του φέρει κράνος. Πίσω από τον Χριστό ακολουθεί μια πολυάριθμη πυκνή ομάδα Ιουδαίων, ανδρών και γυναικών, από τους οποίους ο ακραίος αριστερά κρατεί μικρό ψάθινο καλάθι. Στο βάθος της σκηνής αναγράφεται με λευκά γράμματα η σχετική επιγραφή: *ΕΛΚΟΜΕΝΟC ΕΠΪ CT(AY)POY*.

Από άποψη εικονογραφίας[638] η σκηνή του Ελκομένου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί μια λιτή εικονογραφική σύνθεση με ουσιώδες εικονογραφικό

[637] Για την απεικόνιση της σκηνής στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124.

[638] Γενικά για την εικονογραφία της σκηνής του Ελκομένου, βλ. Millet, *Rechereches*, 362-379. Β. Κώττα, «Η εξέλιξις της εικονογραφικής παραστάσεως του Ελκομένου (Χριστού) εν τη Χριστιανική τέχνη», *BNJ* 14 (1937-1938), 245-267. *LChrI* 2 (1970), 650-653 (H. Laag, G. Jaszai). Α. Κατσελάκη, «Ο Χριστός ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4ος αι.-15ος αι.)», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΘ’ (1996-1997), 167-200. A. Weyl Carr, «Thoughts on Seeing Christ Helkomenos. An Icon from Pelendri», *Symposium Byzantinische Malerei. Bildprogramme-Ikonographie-Stil*, Marburg 25-29.06.1997, Wiesbaden 2000, 405-420. Β. Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδραση του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 229-256. Κ. Κεφαλά, «Ο Χριστός αίρων τον σταυρόν. Μια ροδιακή εικόνα της εκλεκτικής τάσης», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Λ΄ (2009), 215-224.

στοιχείο την απεικόνιση του Χριστού, ο οποίος φέρει το σταυρό στους ώμους του[639] και όχι ο Σίμων, όπως συνηθίζεται σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας της βυζαντινής[640] και της μεταβυζαντινής περιόδου[641]. Ο εικονογραφικός τύπος αυτός με τον Χριστό που φέρει το σταυρό, και ο οποίος συνηθίζεται στη δυτική τέχνη, κατατάσσεται σύμφωνα με την Β. Κώττα[642] στη δεύτερη παραλλαγή του τύπου και σύμφωνα με την Α. Κατσελάκη[643] εντάσσεται σε τύπο που σχετίζεται με την πορεία του Χριστού προς Γολγοθά, σε αντίθεση με τον άλλο τύπο που αναπαριστά το τέλος της πορείας του Χριστού από την Ιερουσαλήμ στο Γολγοθά. Η εικονογραφία αυτή της σκηνής, όπου ο Χριστός φέρει μόνος του το σταυρό είναι εμπνευσμένη κυρίως από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη[644], αλλά και από το Συναξάριο της Μεγάλης Παρασκευής[645], το ποίημα του Κοσμά μοναχού που διαβάζεται την Μεγάλη Πέμπτη[646] και το Απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου[647].

[639] Millet, *Rechereches*, 367-375. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 170-180.

[640] Σχετικά παραδείγματα της σκηνής του Ελκομένου όπου ο Σίμων φέρει το σταυρό στους ώμους του, βλ. στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (Dimitrova, Seven Streams, 204, εικ. 19), στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 123β), σε διάχωρο εικόνας με σκηνές των Παθών στο Μουσείο της μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη (έβδομη δεκαετία 14ου αιώνα) (Α. Τούρτα, «Εικόνα με σκηνές Παθών στη μονή Βλατάδων», *Μακεδονικά* ΚΒ΄ (1982), πίν. 1, 4β. *Affreschi e icone dalla Grecia*, Atene 1986, 77, εικ. 38 (A. Tourta), στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Thomo, Byzantine Monuments, 220, εικ. 244) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 148β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 117, εικ. 11).

[641] Στην Παναγία στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1432) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (Gerov, Newly Revealed Murals Gerov, 88, εικ. 7), στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 25, εικ.7) και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 170α). Να σημειώσουμε ότι η σκηνή του Ελκομένου απαντά με ανάλογο τρόπο και σε άλλη περιοχή, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Τριάντα στην Ρόδο (1490-1510) (Η. Κόλλιας, «Η διαπόμπευση του Χριστού στο ζωγραφικό διάκοσμο του Αγίου Νικολάου στα Τριάντα Ρόδου», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 1, Αθήνα 1991, πίν. ΙΓ΄, εικ. 127-128).

[642] Κώττα, Η εξέλιξις, 245-267. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 167.

[643] Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 169.

[644] Ιω. (19:16-17).

[645] *Τριώδιον*, εν Αθήναι 1960, 404. Millet, *Rechereches*, 367.

[646] *Τριώδιον*, 392, στ.2. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 169.

[647] Tischendorf, *Evangelia Apokrypha*, 281. Millet, *Rechereches*, 367.

Η απεικόνιση του Χριστού με το σταυρό στους ώμους του (εικ.37), η οποία ανάγεται στον 4ο-5ο αιώνα[648], συναντάται κυρίως κατά την μεσοβυζαντινή εποχή[649]. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο και μάλιστα κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα η εικονογραφία αυτή του Χριστού Ελκομένου δεν είναι του συρμού σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[650]. Επίσης, κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντά σπάνια στη μνημειακή ζωγραφική, όπως στη μονή Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350)[651] και σε μνημεία του Μυστρά, όπως στην Αγία Σοφία (1350-1365)[652] και στην Παναγία Περίβλεπτο (1360-1370)[653]. Ωστόσο, το θέμα αυτό[654] με τον Χριστό που φέρει τον σταυρό, απαντά κυρίως σε έργα δυτικής

[648] Πρόκειται για ένα δίπτυχο του Λονδίνου (4ος αιώνας) (Schiller, *Ikonographie*, 2, εικ. 206. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 184) και για ένα ελεφαντοστό στο Βρετανικό Μουσείο (5ος αιώνας) (Millet, *Rechereches*, 368, όπου η σχετική βιβλιογραφία).

[649] Βλ. σχετικά τη μικρογραφία του βουλγαρικού Τετραευαγγέλιου της συλλογής Curzon (11ος αιώνας) (Millet, *Rechereches*, εικ. 403), το ναό του Kiliçlar Kilise (μέσα 11ου αιώνα) (A.W. Epstein, «The Fresco Decoration of the Column Churches, Göreme Valley, Cappadocia», *CahArch* 29 (1980-1981), 40, εικ. 13) και το ναό Çarikli Kilise (μέσα 11ου αιώνα) της Καππαδοκίας (Epstein, The Fresco Decoration, 41, εικ. 15).

[650] Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η εικονογραφία αυτή της σκηνής συναντάται σπάνια κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα σε διάφορα μέρη, όπως στην Παναγία Γκουβερνιώτισσα στις Ποταμιές της Κρήτης (πρώτο μισό 14ου αιώνα) (M. Vassilakis, *The Church of the Virgin Gouverniotissa at Potamies, Crete*, London 1986, Δακτυλογραφημένη PhD Dissertation, Courtauld Institute of Art, 208-209. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 183-184, εικ. 12) και στην Curtea de Argeş της Ρουμανίας (1300-1330) (O. Tafrali, *Les monuments byzantins de Curtea de Argeş*, Album, Paris 1931, πίν. LXXXIX).

[651] *Dečani*, II, Beograd 1941, πίν. CCV.

[652] G. Millet, *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1910, πίν. 134.5. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 186.

[653] G. Millet, *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1910, πίν. 123.3. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 85, εικ. 52. Τούρτα, Εικόνα με σκηνές Παθών, 169. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 182, εικ. 11. M. Acheimastou-Potamianou, *Mystras. Historical and Archaeological guide*, Athens 2003, 73, εικ. 66.

[654] Να σημειώσουμε ότι η εικονογραφία αυτή του Ελκομένου κατά το 14ο αιώνα απαντά και σε άλλα έργα τέχνης, όπως σε μικρογραφία του Ευαγγελίου του τσάρου Ivan Alexander στο Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο (1356) (B. Filov, *Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres*, Sofia 1934, εικ. 128.3. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 184), σε ωμοφόριο της μονής Βατοπαιδίου (14ος αιώνας) (Millet, *Rechereches*, 372, εικ. 398) κ. ά.

τέχνης[655], ενώ κατά τη μεταβυζαντινή εποχή συνηθίζεται σε φορητές εικόνες[656], κυρίως έργα ζωγράφων της κρητικής σχολής[657] και σπανιότερα στην μνημειακή ζωγραφική[658].

Άλλο αξιοσημείωτο εικονογραφικό στοιχείο είναι ότι ο Χριστός ελκόμενος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.37) απεικονίζεται δεμένος με σχοινί στον λαιμό

[655] Βλ. σχετικά την εικόνα του Ελκομένου στο chapelle des Espagnols στη Φλωρεντία, έργο του ζωγράφου Duccio (T. Velmans, «Infiltrations occidentales dans la peinture murale byzantine au XIVe et au debut du XVe siècle», *Moravska škola i njeno doba*, Beograd 1972, εικ. 12), την εικόνα του Ελκομένου στο Μουσείο του Λούβρου (γύρω στο 1335), έργο του ζωγράφου Simone Martini (*The Great Italian Painters from the Gothic to the Renaissance*, Florence 2003, 239, εικ. 75) και την εικόνα του Ελκομένου (1415-1420) του ζωγράφου Andrea di Bartolo, σήμερα στη συλλογή Thyssen-Bornemisza, (*Collection Thyssen–Bornemisza, Monastère de Pedralbes*, χ. τ. έκδ. 1994, 35, εικ. 6). Βλ. επίσης την τοιχογραφία του Ελκομένου της Capella degli Scrovegni στη Padua της Ιταλίας (1302-1305), έργο του ζωγράφου Giotto (A. Muller von der Haegen, *Giotto di Bondone*, Köln 1998, 71, εικ. 91), την τοιχογραφία του κάτω ναού της βασιλικης του San Francesco στο Assisi της Ιταλίας (1320), έργο του ζωγράφου Pietro Lorenzetti (*The Great Italian Painters*, 265, εικ. 25) και την τοιχογραφία του Ελκομένου στο Sant'Urbano κοντά στη Ρώμη (15ος αιώνας) (Millet, *Rechereches*, 369, εικ. 392, όπου και άλλα παραδείγματα).

[656] Βλ. την εικόνα του παρεκκλησίου της Παναγίας Καθολικής στο Πελένδρι της Κύπρου (γύρω στο 1500), βλ. S. Sophocleous, *Icônes de Chypre Diocèse de Limassol 12e-16e siècle*, Nicosie 2006, 482, εικ. 171.

[657] Βλ. σχετικά την εικόνα του Ελκομένου Χριστού, έργο του ζωγράφου Νικολάου Τζαφούρη του Μουσείου Metropolitan στην Νέα Υόρκη (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 185, εικ. 13. H. Evans, M. Holcomb, R. Hallman, *The Arts of Byzantium. The Metropolitan Museum of Art*, New York 2001, 64-65. *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, Κατάλογος Έκθεσης, New York 2004, 505-506, εικ. 308 (M. Georgopoulou), τον Χριστό Ελκόμενο σε εικόνα τρίπτυχου ιδιωτικής συλλογής τις ΗΠΑ, έργο του Γεωργίου Κλόντζα (Π.Λ. Βοκοτόπουλος, «Ένα άγνωστο τρίπτυχο του Γεωργίου Κλόντζα», *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1981*, τόμ. 2, Ηράκλιον 1985, 64-74, πίν. ΚΣΤ΄. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 186) και την εικόνα του Χριστού Ελκομένου στο Μουσείο Ζακύνθου (όψιμος 17ος αιώνας) (*Holy Passion. Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in Icon Painting*, Athens 1999, 68-69, εικ. 11 (Z. Mylona).

[658] Βλ. σχετικά τη σκηνή του Ελκομένου στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Πλατύ (1591) (Μ. Παϊσίδου, «Ζητήματα μνημειακής ζωγραφικής του 16ου αιώνα από την περιοχή των Πρεσπών», *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, 199, εικ. 20), στη μονή Ροζινού (Rožen) κοντά στο Μελένικο (1732) (G. Gerov, B. Penkova, R. Božinov, *Stenopisite na Roženskija manastir*, Sofia 1993, εικ. στη σ. 90) κ. ά.

και όχι στα χέρια, όπως επίσης συνηθίζεται[659] ή δεμένος ταυτόχρονα στον λαιμό και στα χέρια[660]. Η απεικόνιση του Χριστού δεμένου με σχοινί στον λαιμό δεν συνηθίζεται κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα η εικονογραφία αυτή είναι πιο διαδεδομένη και απαντά στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[661], στη μονή του Αρχαγγέλου στον Πρίλαπο (Prilep) (1372)[662], στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376-1381)[663] (εικ. 200), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[664], ενώ κατά το 15ο αιώνα σε δύο μόνο έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4)[665] (εικ. 201) και στη μονή της Παναγίας Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1480-1490)[666].

Το ένδυμα του Χριστού ελκομένου, το οποίο αναφέρεται ως «χλαμύδα»[667] «πορφύρα»[668] (εικ.37), στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού απαντά με την μορφή με την οποία αποδίδεται σπάνια κατά το πρώτο μισό του 14ο αιώνα[669]. Αντίθετα, με μεγαλύτερη συχνότητα απαντά κατά το δεύτερο μισό του 14ου και το πρώτο μισό του

[659] Βλ. στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Thomo, Byzantine Monuments, 220, εικ. 244), στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (Gerov, Newly Revealed Murals, 88, εικ. 7), στη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 25, εικ.7), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 170), αλλά και σε φορητές εικόνες, όπως σε φύλλο τετράπτυχου της μονής Σινά (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, 129, εικ. 108) και σε διάχωρο εικόνας με σκηνές Παθών της μονής Βλατάδων (έβδομη δεκαετία του 14ου αιώνα) (Τούρτα, Εικόνα με σκηνές Παθών).

[660] Βλ. στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (Dimitrova, Seven Streams, 204, εικ. 19), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 26).

[661] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 123β. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 174, εικ. 6.

[662] Προσωπική παρατήρηση.

[663] Προσωπική παρατήρηση.

[664] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 148β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 117, εικ. 11.

[665] M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après le chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination etrangère*, Athènes 1989, εικ. 96.

[666] Προσωπική παρατήρηση.

[667] Ματθ. (27: 28).

[668] Μαρκ. (15:17-20).

[669] Όπως στο ναό του Χριστού Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 26), στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (I. Djordjević, «Slikarstvo XIV veka u crkvi sv. Spasa u selu Kučevištu», *ZLU* 17 (1981), εικ. 16. Djordjević, *Zidno slikarstvo*, εικ. 2).

15ου αιώνα, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[670], στην Παναγία Περιβλέπτου στον Μυστρά (1360-70)[671], στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376-1381)[672] (εικ. 200), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[673] και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1432)[674]. Κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα ο τύπος αυτός της ενδυμασίας του Χριστού απαντά στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476)[675] και κυρίως κατά το τέλος του 15ο-αρχές του 16ου αιώνα σε έργα που σχετίζονται με το καστοριανό εργαστήριο της εποχής, όπως στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4)[676] (εικ. 201) και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505)[677], καθώς και σε φορητές εικόνες κρητικής σχολής[678].

Ο στρατιώτης, ο οποίος σε στιγμιαία στάση έντονης αντικίνησης (εικ.38), έλκει με το ένα χέρι το σχοινί με το οποίο είναι δεμένος ο Χριστός, ενώ στο άλλο κρατάει ασπίδα, ακολουθεί ως πρότυπο ανάλογες μορφές της ζωγραφικής του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό του Χριστού Βεροίας (1315)[679], ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου και το πρώτο μισό του 15ου αιώνα αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[680], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην

[670] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 123β.

[671] Millet, *Mistra*, πίν. 123.3. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 85, εικ. 52. Τούρτα, Εικόνα με σκηνές Παθών, 169. Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 182, εικ. 11. Acheimastou-Potamianou, *Mystras*, 73, εικ. 66.

[672] Προσωπική παρατήρηση.

[673] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 148β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 117, εικ. 11.

[674] Προσωπική παρατήρηση.

[675] Gerov, Newly Revealed Murals, 88, εικ. 7.

[676] Garidis, *La peinture*, εικ. 96.

[677] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 170α.

[678] Βλ. σχετικά την εικόνα του Ελκομένου Χριστού, έργο του ζωγράφου Νικολάου Τζαφούρη του Μουσείου Metropolitan στην Νέα Υόρκη (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος, 185, εικ. 13. Evans, Holcomb, Hallman, *The Arts of Byzantium*, 64-65. *Byzantium. Faith and Power*, 505-506, εικ. 308 (M. Georgopoulou).

[679] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 26.

[680] Thomo, Byzantine Monuments, 220, εικ. 244.

Καστοριά (1383/4)[681] και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1432)[682].

Η ομάδα των Ιουδαίων δεν εντάσσεται εκατέρωθεν του Χριστού[683], αλλά πίσω από αυτόν, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[684], στη μονή του Αρχαγγέλου στον Πρίλαπο (Prilep) (1372)[685], στον σπηλαιώδη ναό του Ivanovo κοντά στο Rousse της Βουλγαρίας (μέσα 14ου αιώνα)[686], στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376/81)[687] (εικ. 200). Αργότερα η ομαδοποίηση αυτή των Ιουδαίων θα επαναληφθεί σε έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (οι τοιχογραφίες του 1483/4)[688] (εικ.201), στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[689], στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505)[690] κ.ά.[691].

Η Σταύρωση

Η σκηνή της Σταύρωσης[692] (εικ.39, σχεδ.22) εικονίζεται στην τρίτη διακοσμητική ζώνη του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στις σκηνές του Ελκομένου Χριστού στον δυτικό τοίχο και του Επιτάφιου θρήνου στο βόρειο. Η

[681] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 148β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 117, εικ. 11.

[682] Προσωπική παρατήρηση.

[683] Βλ. σχετικά παραδείγματα ένταξης της ομάδας των Ιουδαίων εκατέρωθεν του Χριστού στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (αδημοσίευτη), σε εικόνα του Ελκομένου της Πινακοθήκης στην Αχρίδα (πρώτο μισό 14ου αιώνα) (K. Balabanov, *Ikonite vo Makedonija*, Skopje 1995, 102, 198, εικ. 26. M. Georgievski, *Icon Gallery-Ohrid*, Ohrid 1999, 44-45, εικ. 14), στο ναό του Αγίου Νικολάου Τριάντα στην Ρόδο (1490-1510) (Κόλλιας, Η διαπόμπευση, πίν. ΙΓ΄, εικ. 127-128).

[684] Προσωπική παρατήρηση.

[685] Προσωπική παρατήρηση.

[686] T. Velmans, «Les fresques d'Ivanovo et la peinture Byzantine à la fin du Moyen âge», *JSav* (1965), εικ. 10.

[687] Προσωπική παρατήρηση.

[688] Garidis, *La peinture*, εικ. 96.

[689] Živković, *Poganovo*, 25, εικ.7.

[690] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 170α.

[691] Βλ. την εικόνα του Χριστού Ελκομένου του παρεκκλησίου της Παναγίας Καθολικής στο Πελένδρι της Κύπρου (γύρω στο 1500), βλ. Sophocleous, *Icônes de Chypre*, 482, εικ. 171.

[692] Πηγή έμπνευσης της σκηνής είναι τα χωρία (Ματθ. 27:33-56), (Μάρκ. 15:22-41), (Λούκ. 23:33-49) και (Ιω. 19:17-37).

κατάσταση διατήρησης της σκηνής δεν είναι καλή εξαιτίας της αλλοίωσης των χρωμάτων από την υγρασία, των ρηγματώσεων που διατρέχουν ορισμένες μορφές, καθώς και την απώλεια τμήματος στο άνω μέρος της σκηνής.

Η σκηνή της Σταύρωσης απαρτίζεται από τη Σταύρωση του Χριστού και τη Σταύρωση των ληστών εκατέρωθεν. Στο κέντρο, επάνω στο βράχο του Γολγοθά, απεικονίζεται ο σταυρωμένος Χριστός, με καρφωμένα στον σταυρό χέρια και πόδια. Το σώμα του, που είναι τυλιγμένο με ένα λευκό περίζωμα γύρω από την οσφύ, είναι καμπυλωμένο σε σχήμα αντίστροφου S, ενώ το κεφάλι του είναι γερμένο πάνω στον δεξιό του ώμο. Φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο με κόκκινο σταυρό, εκατέρωθεν, του οποίου αναγράφεται λευκογράμματη βραχυγραφία: *Ι(ΗCOY)C / Χ(PICTO)C*. Επάνω, εκατέρωθεν τις πινακίδας του σταυρού, απεικονίζονται σε μικρογραφικό κλίμακα δύο αντωποί ιπτάμενοι άγγελοι που θρηνούν και εκατέρωθεν της οριζόντιας κεραίας του σταυρού οι προσωποποιήσεις της σελήνης, σε κόκκινο χρώμα και του ηλίου, σε λευκό. Τον Χριστό περιβάλλουν δύο ομάδες που παρακολουθούν την Σταύρωση. Αριστερά εικονίζεται η Παναγία, με υψωμένο προς τον Υιό της το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό πιάνεται στο πρόσωπο, περιβαλλομένη από πυκνή ομάδα τεσσάρων γυναικών. Συνοδεύεται από την βραχυγραφία : *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*. Δεξιά από τον Χριστό εικονίζεται ο αγαπημένος μαθητής του, ο Ιωάννης, σκυμμένος από θλίψη, να προβάλλει το δεξί χέρι προς τον Κύριο, ενώ το αριστερό φέρνει σε οριζόντια θέση στη μέση, κρατώντας την παρυφή του ιματίου. Φορεί βαθυκύανο χιτώνα, ρόδινο ιμάτιο και συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο Α(ΓΙΟC) ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο / ΘΕΟΛΟ/ΓΟ(C)*. Δίπλα στον Ιωάννη εικονίζεται ο εκατόνταρχος Λογγίνος, κρατώντας σταγονόσχημη ασπίδα στο αριστερό χέρι και υψώνοντας προς τον Χριστό το δεξί για να ομολογήσει ότι «Αληθώς ο άνθρωπος ούτος Υιός ην Θεού»[693]. Φορεί κοντό κεραμιδή χιτώνα και βαθυκύανο μανδύα. Στα πόδια του έχει ώχρινες περικνημίδες, ενώ στο κεφάλι του φέρει υφασμάτινο κάλυμμα. Εκατέρωθεν της Σταύρωσης του Χριστού παριστάνεται η Σταύρωση των ληστών, του καλού Δυσμά, αριστερά και του κακού Γέστα, δεξιά[694], όπου στην κάθε μια απεικονίζεται ο ληστής με τα χέρια καρφωμένα στο σταυρό, ενώ δύο παιδιά καρφώνουν τα πόδια τους στη βάση του σταυρού. Η σκηνή, της οποίας η σχετική επιγραφή είναι σχεδόν

[693] (Μάρκ. 14:40).

[694] Τα ονόματα των ληστών αναφέρονται στο απόκρυφο κείμενο Gesti Pilati A, βλ. Tischendorf, *Evangelia Apokrypha*, 231.

καταστραμμένη *[Η] CṬΑΥ/[ΡΩCIC]*, εξελίσσεται μπροστά στο βραχώδες τοπίο του Γολγοθά, ενώ δεν απεικονίζονται τα τείχη της πόλης Ιερουσαλήμ.

Από εικονογραφική άποψη[695] η σκηνή της Σταύρωσης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί ένα σύνθετο, πολυπρόσωπο και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα[696], όπου εκτός από τα κύρια πρόσωπα της σκηνής, απεικονίζονται και δευτερεύοντα επεισόδια με τη Σταύρωση των ληστών. Η σύνθεση αυτή, που έχει ως πηγή έμπνευσης το Ευαγγέλιο του Ιωάννη[697], είναι γνωστή ήδη σε έργα της πρωτοβυζαντινής περιόδου του 6ου-9ου αιώνα[698]. Η απεικόνιση της Σταύρωσης σ'αυτό το εικονογραφικό σχήμα απαντάται κατά το 10ο[699] και σπάνια κατά το 13ο αιώνα[700], αλλά φαίνεται πως γνωρίζει σχετική διάδοση σε μνημεία της ευρύτερης

[695] Γενικά για την εικονογραφία της Σταύρωσης, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 107-108. Millet, *Recherches*, 396-460. L. Grondijs, *L'iconographie byzantine du crucifie mort sur la croix*, Bruxelles-Leyde, 1940. K. Wessel, *Die Kreuzigung*, Recklinghausen 1966. S. Ferber, «Crucifixion Iconography in a Group of Carolingian Ivory Plaques», *ArtB* 48, 3/4 (1966), 323-334. Schiller, *Iconography*, 2, 88-99. A. Stavropoulou-Makri, «La création d'une nouvelle formule de la Crucifixion et sa diffusion dans les Balkans», *Communications Grecques présentés au Ve Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen*, Belgrade 11-17.09.1984, Athènes 1985, 241-257. *ODB*, 1, 555 (A. Cutler). Mavrodinova, *Ikonografia*, 74-86.

[696] Millet, *Recherches*, 423-434.

[697] Ιω. 19:17-37.

[698] Ο Millet, *Recherches*, 423, αναφέρει ότι ο τύπος είναι γνωστός από τον 9ο-11ο αιώνα. Ωστόσο, ο τύπος αυτός υπάρχει νωρίτερα, ήδη στο Ευαγγέλιο του Rabbula (cod. Plut. I, 56) της Βιβλιοθήκης Mediceo Laurenziana στη Φλωρεντία (6ος αιώνας) (K. Witzmann, *Studies in the Art of Sinai*, Princeton 1982, εικ. 21).

[699] Όπως στο Tokali Kilise (10ος αιώνας), βλ. A.-W. Epstein, *Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington 1986, εικ.5.

[700] Όπως σε μικρογραφία του κώδικα 5 της μονής Ιβήρων Αγίου Όρους (μέσα 13ου αιώνα) (Millet, *Recherches*, εικ. 450. Για την χρονολόγησή του στα μέσα του 13ου αιώνα, βλ. Γ. Γαλάβαρης, *Ιερά Μονή Ιβήρων. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Άγιον Όρος 2000, 61), καθώς και σε μικρογραφία κώδικα ευαγγελίου (GR QU. 66) της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Βερολίνου (μέσα 13ου αιώνα) (A. L. Saminskij, «Puti konstantinopoljskoj živopisi vremeni latinskoj okupacii po minijaturam Evangelija (GR. QU. 66) Gos. Biblioteki v Berline. Fond Prusskogo kultjurnogo nasledija», *Drevne-russkoe iskusstvo. Rus. Viyantija. Balkani XIII vek*, S. Peterburg 1997, 128, φυλ. 254. Να σημειωθεί ότι στην Ιταλία η πολυπρόσωπη Σταύρωση εμφανίζεται κατά το τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα υπό την επίδραση της περιγραφής του Πάθους του Χριστού *Mediationes vitae Christi*, έργο που αποδίδεται στον άγιο Bonaventura (E. Roth, *Der volkreiche Kalvarienberg in Literatur des späten Mittelalters*,

περιοχής της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Ανάλογο εικονογραφικό σχήμα με αυτό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού απαντά κατά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1316-1318)[701] (εικ.203) και στη Gračanica (1318-1321)[702] (εικ.202). Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα συνεχίζεται από τα μέσα του 14ου αιώνα και σε άλλα μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας, όπως στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1350)[703], στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[704], στη μονή της Dečani (1350)[705], στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Vaganeš κοντά στο Novo Brdo (1354/5)[706] (εικ.204), ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα δεν συνηθίζεται σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[707], καθώς απαντά μόνο στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376/7)[708] (εικ.205). Από τα παραπάνω αυτά μνημεία, πλην της μονής του Marko, η Σταύρωση του Αγίου Γεωργίου του Βουνού διαφοροποιείται, διότι εκατέρωθεν του εσταυρωμένου Χριστού δεν εικονίζονται στρατιώτες οι οποίοι τον πληγώνουν με τα δόρατά τους. Το πολυσύνθετο αυτό εικονογραφικό σχήμα της Σταύρωσης, το οποίο απαντά και σε έργα της δυτικής τέχνης[709], διαδίδεται ευρέως κατά τη μεταβυζαντινή εποχή[710], κυρίως σε έργα ιταλοκρητικής τέχνης[711].

Berlin 1967. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο τέχνης Γεωργίου Κλόντζα στο Βουκουρέστι», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΖ΄ (2006), 339).

[701] H. Maguire, *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton 1996, 175, εικ. 152.

[702] Millet, *Recherches*, 437, εικ. 464. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 330. Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 3.

[703] Dimitrova, *Manastir Matejče*, 147. E. Dimitrova, «The Staging of the Passion Scenes: A Stylistic Essay. Six Paradigms from 14th Century», *Zograf* 31 (2006-2007), εικ. 9.

[704] G. Millet, T. Velmans, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969, πίν. 12, εικ. 26. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 30.

[705] S. Kesić-Ristić, «Ciklus Hristovih stradanja», *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, Beograd 1995 (ed. V. Djurić), εικ. 2.

[706] Προσωπική παρατήρηση

[707] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 221.

[708] Dimitrova, The Staging, 122, εικ. 11.

[709] Βλ. π.χ. τις εικόνες της Σταύρωσης του ζωγράφου Duccio, η μία στο Maesta (1308-1311) (A. Weber, *Duccio di Buoninsegna*, Köln 1997, 90-91, εικ. 86), και η άλλη, η οποία αποτελεί εικονίδιο πολύπτυχου, φυλάσσεται στο Μουσείο Opera del Duomo στη Siena της Ιταλίας (αρχές 14ου αιώνα)

Η κύρια σύνθεση της Σταύρωσης του Χριστού ακολουθεί σε γενικές γραμμές την εικονογραφική παράδοση μνημείων της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας των χρόνων των Παλαιολόγων κατά το τέλος του 13ου και του 14ου αιώνα[712]. Ωστόσο, η

(*The Great Italian Painters*, 71, εικ. 83), σε τοιχογραφία στον κάτω ναό της βασιλικής του San Francesco στο Assisi της Ιταλίας (1320), έργο του ζωγράφου Pietro Lorenzetti (*The Great Italian Painters*, 266, εικ. 26), σε τοιχογραφία στη Sala del Capitolo του San Marco στη Φλωρεντία (1441/2), έργο του ζωγράφου Fra Angelico (*The Great Italian Painters*, εικ. 436) κ. ά.

[710] Βλ. σχετικά τη Σταύρωση στην Παναγία Ποδύθου στην Γαλάτα της Κύπρου (μετά το 1502) (Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς, *Οι ναοί*, εικ. στη σ. 24), στον Άγιο Γεώργιο στο Hirlau της Ρουμανίας (1530) (V. Dragut, *Die Wandmalerei in der Moldau im 15. und 16. Jahrhundert*, Bucurest 1983, εικ. 48), στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Μαυριώτισσης στην Καστοριά (1552) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 206α) και στον Άγιο Γεώργιο Χωστού στο Φιλέρημο της Ρόδου (τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα) (Κόλλιας, Η διαπόμπευση, πίν. 131, όπου δεν παρτέθει στοιχεία για τη χρονολόγηση της ζωγραφικής του εν λόγω ναού). Τον τύπο αυτό της Σταύρωσης υιοθετούν και οι ζωγράφοι εργαστηρίων της βορειοδυτικής Ελλάδος, αλλά εντάσσουν περισσότερα πρόσωπα και εικονογραφικά στοιχεία, όπως αυτό παρατηρείται στο ναό της Μεταμόρφωσης Βέλτσιστα της Ηπείρου (1568) (A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιοάννινα 1989, εικ. 26-27) και στο ναό του Αγίου Νικολάου Βίτσας στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1618/9) (Τούρτα, *Οι ναοί*, 112, όπου και άλλα παραδείγματα, εικ. 8, 61). Η πολυπρόσωπη αυτή σύνθεση της Σταύρωσης απαντά και σε φορητές εικόνες, όπως σε Σταύρωση αμφιπρόσωπης εικόνας του Μουσείου του Κρεμλίνου στη Μόσχα (πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα) (*Vizantija. Balkani. Rus. Ikoni XIII-XV vekov*, Exhibition Catalogue, Moskva 8-15.08.1991, Moskva 1991, 255-256, εικ. 97 (E. Ostašenko).

[711] Βλ. την εικόνα της Σταύρωσης στο Εθνικό Μουσείο της Στοκχόλμης (αρχές 15ου αιώνα) (Χ. Μπλατογιάννη, *Εικόνες Ιησούς Χριστός*, Αθήνα 2003, 347-353, 363, εικ. 121, αριθμ. 60), την εικόνα της Σταύρωσης στην Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου της Αθήνας (δεύτερο μισό 15ου αιώνα), έργο του ζωγράφου Ανδρέα Παβία (Μπλατογιάννη, *Εικόνες Ιησούς Χριστός*, 353-357, 366, εικ. 124, αριθμ. 61), το τρίπτυχο στο Μουσείο του Βουκουρεστίου (δεύτερο μισό 16ου αιώνα), τέχνης Γεωργίου Κλόντζα (Βοκοτόπουλος, Ένα τρίπτυχο, 337-338, εικ. 1-2), την εικόνα της Σταύρωσης στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας (τέλη 16ου αιώνα), έργο του εργαστηρίου του Εμμανουήλ Λαμπάρδου (Μπλατογιάννη, *Εικόνες Ιησούς Χριστός*, 358-361, 370, εικ. 128, αριθμ. 62). Για άλλα σχετικά παραδείγματα της γοτθικής ζωγραφικής της Ιταλίας και της κεντρικής Ευρώπης, καθώς και σε εικόνες ιταλοκρητικής τέχνης, βλ. Stavropoulou-Makri, *Les peintures*, 80, υποσημ. 374 και 375.

[712] Βλ. σχετικά στη μονή της Žiča της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1220) (Millet, Frolow, *La peinture*, I, πίν. 53.2. Millet, *Recherches*, 408, εικ. 429), στο ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 125, εικ. 15-19), στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica της μεσαιωνικής Σερβίας (1314) (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 261. Babić, *Kraljeva crkva*, 156-157, εικ. 106-107), στο παρεκκλήσιο του

εικονογραφική σύνδεση είναι στενότερη με μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως η Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[713], ο Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη (1383/4)[714] και ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη (1370-1385)[715] στην Καστοριά, ο Χριστός Ζωοδότης στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[716], ο Άγιος Αθανάσιος στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[717] κ.ά. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος της Σταύρωσης απαντά και κατά το 15ο αιώνα σε μνημεία της Μακεδονίας, όπως στην Παναγία Ελεούσα στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)[718], στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[719], στην Παναγία στο Velestovo κοντά στην Αχρίδα (1444)[720], στους Αγίους Πάντες στο Lešani (1450)[721] και στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476)[722].

Η απόδοση της μορφής του Χριστού με καμπυλωμένο σώμα σε σχήμα αντίστροφου S και κεφάλι γερμένο στον δεξιό ώμο ακολουθεί την εικονογραφία του Χριστού της Σταύρωσης γνωστή ήδη σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής[723]. Κατά την πρώτη περίοδο των Παλαιολόγων το σχήμα αυτό απαντά σε μνημεία της Μακεδονίας[724], και συνεχίζεται με πιο έντονες τις καμπύλες του Χριστού σε μνημεία

Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 108, εικ. 69, 279, σχεδ. 21), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 27. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 34), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Θ΄, πίν. 30).

[713] Millet, *Recherches*, 409, εικ. 435. Djurić, Mali Grad, 47, εικ. 40. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 245.

[714] Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 37.

[715] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 156β.

[716] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 13.

[717] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 184.

[718] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 41, εικ. 18.

[719] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 162α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 320, εικ. 177.

[720] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 43.

[721] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 50, εικ. 42.

[722] Floreva-Dimitrova, *Starata carkva*, εικ. 32.

[723] Στον Άγιο Γεώργιο Kurbinovo (1191), βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 68. Grozdanov, *Kurbinovo*, 212, 218-219.

[724] Στον Πρωτάτο Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 125, εικ. 15-19), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 27. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 34), στο Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν.

του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα, όπως στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[725], στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[726], στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[727], στο ναό του Αγίου Αθανασίου στη Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[728] κ.ά.

Η απεικόνιση του Ιωάννη με υψωμένο προς τον Χριστό το δεξί χέρι και με προβολή οριζόντια του αριστερού, ακολουθεί ένα σπάνιο για τον άγιο εικονογραφικό τύπο. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Ιωάννη, ο οποίος δεν συνηθίζεται κατά το 14ο αιώνα[729], απαντά σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[730] και στον Χριστό Βεροίας (1315)[731], ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στον Άγιο Αθανάσιο στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[732] και αναβιώνει κατά το 15ο αιώνα στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[733] και στο ναό των Αγίων Πάντων στο Lešani κοντά στην Αχρίδα (1450)[734].

Θ΄, πίν. 30), στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1318-1321) (Millet, *Recherches*, 408, εικ. 430. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 330. Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 3).

[725] Millet, *Recherches*, 409, εικ. 435. Djurić, Mali Grad, 47, εικ. 40. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 245.

[726] Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 37.

[727] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 13.

[728] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 184.

[729] Να σημειωθεί ότι κατά το 14ο αιώνα κυριαρχεί ο εικονογραφικός τύπος κατά τον οποίο ο Ιωάννης πιάνει με το δεξί χέρι την κεφαλή του, βλ. σχετικά στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 108, εικ. 69, 279, σχεδ. 21), στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Millet, *Recherches*, 409, εικ. 435. Djurić, Mali Grad, 47, εικ. 40. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 245), στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 37), στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 156β) κ. ά.

[730] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 27. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 34.

[731] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Θ΄, πίν. 30.

[732] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 184.

[733] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 162α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 320, εικ. 177.

[734] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 50, εικ. 42.

Όσον αφορά στον εικονογραφικό τύπο του εκατόνταρχου Λογγίνου[735], ο οποίος υψώνει το δεξί χέρι προς τον Χριστό και κρατεί ασπίδα στο αριστερό, γνωστό ήδη σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής[736], έχει την καταγωγή του σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[737]. Μάλιστα, αποδίδεται πανομοιότυπα σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της περιοχής της Μακεδονίας, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[738], στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[739], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[740], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[741], στον Άγιο Αθανάσιο στη Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[742]. Κατά το 15ο αιώνα η εικονογραφία αυτή του Λογγίνου εξακολουθεί να διαδίδεται σε ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως στην περιοχή Αχρίδας και Καστοριάς[743], καθώς και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4)[744], στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής

[735] Γενικά για την εικονογραφία του εκατόνταρχου Λογγίνου, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, «Αι παραστάσεις του εκατοντάρχου Λογγίνου και των μετ΄αυτού μαρτυρήσαντων δύο στρατιωτών», *ΕΕΒΣ* Λ΄ (1960-1961), 54-84.

[736] Όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo της Πρέσπας (1195), βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 68. Grozdanov, *Kurbinovo*, 212, 218-219.

[737] Millet, *Recherches*, 408, εικ. 430. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 330. Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 3.

[738] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 124β. Kyriakoudis, La peinture murale, 34, εικ. 1.

[739] Millet, *Recherches*, 409, εικ. 435. Djurić, Mali Grad, 47, εικ. 40. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 245.

[740] Djurić, Mali Grad, 46, εικ. 37.

[741] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 13.

[742] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 184.

[743] Βλ. σχετικά στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 320, εικ. 177), στην Παναγία Ελεούσα στη Μεγάλη Πρέσπα (1409/10), στους ναούς της περιοχής της Αχρίδας, όπως στην Παναγία στο Velestovo (1444), στον Άγιο Γεώργιο στο Godivje (μέσα 15ου αιώνα) και στους Αγίους Πάντες στο Lešani (1450) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 41, σχεδ. 18, 66, σχεδ. 43, 33, σχεδ. 9, εικ. 42, σχεδ. 50.

[744] Μ. Χατζηδάκης, Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, 81. Georgitsoyanni, *Les peintures*, 573, πίν. 49.

Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[745], στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[746] και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) [747].

Στην σταύρωση των ληστών οι ληστές απεικονίζονται με χέρια καρφωμένα πίσω από την οριζόντια κεραία του σταυρού, και όχι στην οριζόντια κεραία, όπως άλλωστε συνηθίζεται[748] (εικ.40-41). Ο πρωτότυπος αυτός τρόπος της απόδοσης των καρφωμένων χεριών των ληστών της Σταύρωσης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, ακολουθεί την εικονογραφία του ενός ληστή στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[749] και απαντά κυρίως κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, όπως στον Άγιο Γεώργιο Χωστού στο Φιλέρημο της Ρόδου (τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα)[750], στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Hirlau της Ρουμανίας (1530)[751] κ.ά[752]. Ενδιαφέρον, επίσης, προκαλεί η απεικόνιση του καλού ληστή αριστερά, του Δυσμά, με φωτοστέφανο, η οποία οφείλεται από το γεγονός ότι ο Χριστός του ανακοίνωσε «ἀμὴν λέγω σοι σήμερον μετ᾽ ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ»[753]. Ο τρόπος αυτός απεικόνισης του ληστή Δυσμά είναι συνηθισμένος, όπως απαντά στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[754] (εικ.202), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[755], στη μονή της Παναγίας στο

[745] Προσωπική παρατήρηση.

[746] Živković, *Poganovo*, 26, εικ. 5.

[747] Προσωπική παρατήρηση.

[748] Βλ. στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (Millet, *Recherches*, 437, εικ. 464. Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 3), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 30), στην Παναγία στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1350) (Dimitrova, The Staging, εικ. 9), στη μονή Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350) (Kesić-Ristić, Ciklus Hristovih stradanja, εικ. 2), στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376/7) (Dimitrova, The Staging, 122, εικ. 11), καθώς και σε Σταύρωση αμφιπρόσωπης εικόνας στο Μουσείο του Κρεμλίνου στη Μόσχα (πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα) (*Vizantija. Balkani. Rus*, 255-256, εικ. 97 (E. Ostašenko).

[749] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 30.

[750] Κόλλιας, Η διαπόμπευση, πίν. 131.

[751] Dragut, *Die Wandmalerei*, εικ. 48.

[752] Όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Βίτσας στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1618/9), βλ. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, εικ. 8 και 61.

[753] (Λουκ. 23:43).

[754] Millet, *Recherches*, 437, εικ. 464. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 330. Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 3.

[755] Millet, Velmans, *La peinture*, πίν. 12, εικ. 26. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 30.

Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1450)[756], στη μονή Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (1350)[757] και αργότερα στον Άγιο Γεώργιο στο Hirlau της Ρουμανίας (1530)[758], με ελάχιστες μάλιστα εξαιρέσεις[759]

Οι προσωποποιήσεις της σελήνης και του ηλίου[760] της σύνθεσης της Σταύρωσης, οι οποίες δεν εντάσσονται πάντα στη σκηνή, σε πρώιμες απεικονίσεις του θέματος αποδίδονται κατά κανόνα ως στρογγυλοί δίσκοι[761], ενώ από τα μέσα κυρίως του 14ου αιώνα λαμβάνουν αυτή τη σταγονόσχημη μορφή, όπως αυτό παρατηρείται στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[762], στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[763], στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[764], στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[765], στον Άγιο Αθανάσιο στο Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[766], καθώς και κατά το 15ο αιώνα, κυρίως σε έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα[767].

[756] Dimitrova, *Manastir Matejče*, 147. Dimitrova, The Staging, εικ. 9.

[757] Kesić-Ristić, Ciklus Hristovih stradanja, εικ. 2.

[758] Dragut, *Die Wandmalerei*, εικ. 48.

[759] Βλ. τη Σταύρωση αμφιπρόσωπης εικόνας στο Μουσείο του Κρεμλίνου στη Μόσχα (πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα) (*Vizantija. Balkani. Rus*, 255-256, εικ. 97 (E. Ostašenko).

[760] Για το θέμα αυτό γενικά, βλ. L. Hautecoeur, «Le soleil et la lune dans les Crucifixions», *Revue Archéologique* 14 (1921), 13-32. W. Deona, «Les crucifix de la vallée de Saas (Valais): Sol et Luna. Histoire d'un thème iconographique», *Revue de l'histoire des Religions* 139 (1951), 162-207. A. Grabar, «L'iconographie du ciel dans l'art chrétien de l'Antiquité et Moyen Age», *CahArch* 30 (1982), 5-24. S. Djurić, «The Representation of Sun and Moon at Dečani», *Symposium* «*Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*», Beograd 1989, 339-346. Βλ. επίσης και Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 80.

[761] Βλ. σχετικά στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Θ΄, εικ. 30), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ιππέκιο (Peć) (γύρω στο 1335) (Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patriaršija*, 156, εικ. 95) κ. ά.

[762] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 124β. Kyriakoudis, La peinture murale, 34, εικ. 1.

[763] Προσωπική παρατήρηση.

[764] Millet, *Recherches*, 409, εικ. 435. Djurić, Mali Grad, 47, εικ. 40. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 245.

[765] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 174. Serafimova, Freskoživopisot, 73, εικ. 8.

[766] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 184.

[767] Βλ. στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4) (Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 81. Garidis, *La peinture*, εικ. 76), στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4) (Millet, *Recherches*, 409, εικ. 434. Millet, Frolow, *La peinture*, III, 52, εικ. 3).

Ο Επιτάφιος θρήνος

Η σκηνή του Επιταφίου θρήνου (εικ.42, σχεδ.23)[768] εικονίζεται στην τρίτη διακοσμητική ζώνη του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στις σκηνές της Σταύρωσης και του Λίθου. Σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, εάν εξαιρέσουμε ένα μικρό τμήμα κονιάματος που έχει εκπέσει στο δεξιό άνω μέρος της σκηνής.

Στο κέντρο της σκηνής, μπροστά σε ένα βραχώδες τοπίο, επάνω σε μαρμάρινη σαρκοφάγο, εικονίζεται ο νεκρός Χριστός που φορεί μόνο περίζωμα και φέρει φωτοστέφανο, όπου αναγράφεται η βραχυγραφία: *Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C*. Δίπλα στον Χριστό απεικονίζεται η Παναγία που τον αγκαλιάζει σπαρακτικά με το αριστερό της χέρι και ταυτόχρονα ακουμπά το κεφάλι της στο πρόσωπό του. Φορεί μελιτζανί μαφόριο και φέρει φωτοστέφανο με τη βραχυγραφία: *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*. Πίσω της εικονίζεται μια συμπαγής, πολυπληθής ομάδα γυναικών που θρηνούν, από τις οποίες διακρίνονται μόνο οι τέσσερεις σε πρώτο επίπεδο. Ο βαθύτατος θρήνος τους αποδίδεται όχι μόνο με την έκφραση του προσώπου, αλλά και με έντονες χειρονομίες σε δυο από τις γυναίκες. Πίσω από την Παναγία εικονίζεται ο Ιωάννης, σκυμμένος να ασπάζεται το χέρι του νεκρού Χριστού, ενώ ο Νικόδημος, σκυμμένος αντικρίζει με έκφραση πόνου τον νεκρό Χριστό, πιάνοντας με το δεξί του χέρι το πρόσωπό του. Στο δεξιό άκρο της σαρκοφάγου ο γέρος Ιωσήφ ο Αριμαθαίας, γονατισμένος, αγκαλιάζει και ασπάζεται με τρυφερότητα και βαθύτατη έκφραση οδύνης τα πόδια του Κυρίου. Στο άνω κεντρικό τμήμα της σκηνής εικονίζονται δύο αντωποί, ιπτάμενοι άγγελοι που θρηνούν με καλυμμένο από τα χέρια πρόσωπα. Από τους δύο αγγέλους ο δεξιός είναι σχεδόν ολόκληρος κατεστραμμένος. Στο βάθος της σκηνής κυριαρχεί βραχώδες τοπίο που υψώνεται πίσω από τον όμιλο των γυναικών και την ομάδα του Νικοδήμου και του Ιωσήφ. Μάλιστα, στο βραχώδες τοπίο δεξιά απεικονίζεται σκαμμένη στον βράχο ταφική κατασκευή, προορισμένη για τον ενταφιασμό του Χριστού.

[768] Για την απεικόνιση του Επιταφίου θρήνου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, εικ. 123.

Από άποψη εικονογραφίας[769], η σκηνή του Επιταφίου θρήνου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού στο γενικό εικονογραφικό σχήμα ακολουθεί με λίγες διαφορές την εικονογραφία της σκηνής μνημείων της περιοχής της Μακεδονίας της μεσοβυζαντινής εποχής κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα[770]. Κατά την περίοδο των Παλαιολόγων το σχήμα αυτό απαντά από το τέλος του 13ου αιώνα στο ναό του Πρωτάτου (γύρω στο 1290)[771] και στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) [772] και με ιδιαίτερη συχνότητα κατά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[773], στο ναό του Χριστού στη Βέροια (1315)[774] και στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[775]. Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Επιταφίου θρήνου απαντά σπανιότερα και εντοπίζεται κυρίως στην Καστοριά, στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[776] (εικ.206), αλλά και σε φορητή εικόνα του Επιτάφιου θρήνου της μονής Βατοπαιδίου Αγίου Όρους, έργο εργαστηρίου της Καστοριάς (τελευταίο

[769] Για την εικονογραφία της σκηνής του Επιταφίου θρήνου γενικά, βλ. Millet, *Recherches*, 489-516. Réau, *Iconographie*, II, 519-521. K. Weitzmann, «The Origin of Threnos», *De Artibus Opuscula XL*, *Essays in Honor of Erwin Panofsky*, New York 1961, 476-490. L. Haderman-Misguish, «Rencontre des tendances liturgiques dans une icône du XVe siècle conservée à Patmos», *BZ* 59/6 (1966), 359-364. Schiller, *Iconography*, 2, 175-179. Μ. Σωτηρίου, «Ενταφιασμός-Θρήνος», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. Ζ΄ (1973-1974), 139-147. I. Spatharakis, «The Influence of the Lithos in the Development of the Threnos», *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honnor of Kurt Weitzmann*, Princeton NJ 1995, 435-446. Cv. Valeva, «Za edin ikonografski variant na scenata Oplakvane ot XV vek», *Symposium* «*Niš i Vizantija* VI», Niš 03-05.06.2007, Niš 2008, 263-272.

[770] Βλ. τον Επιτάφιο θρήνο στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi (1164) (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 39. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 77. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 144, εικ. XLVI. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, 72, εικ. 73), στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 18. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 76), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 748, εικ. 75).

[771] Millet, *Recherches*, 509, εικ. 552. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 202-205, εικ. 77-79.

[772] Προσωπική παρατήρηση.

[773] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 44. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 51.

[774] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 28.

[775] Millet, *Recherches*, 507, εικ. 545.

[776] Millet, *Recherches*, 505, εικ. 544. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 221. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 626.

τέταρτο 14ου αιώνα)[777]. Μάλιστα, η εικονογραφία της σκηνής στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού διαφοροποιείται από αυτή των περισσότερων αναφερόμενων μνημείων της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων κυρίως ως προς την απουσία της απεικόνισης του σταυρού, του Νικοδήμου που στηρίζεται σε σκάλα, αλλά και στην παρουσία στο δεξιό άκρο της σκηνής ανοιχτής σαρκοφάγου στο βράχο. Η σκηνή του Επιταφίου θρήνου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρουσιάζει ιδιαίτερη εικονογραφική συνάφεια, τόσο στο γενικό εικονογραφικό σχήμα, όσο και στις επιμέρους εικονογραφικές λεπτομέρειες με την ομώνυμη σκηνή στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[778] (εικ.206). Το εικονογραφικό αυτό σχήμα του Επιταφίου θρήνου στα βασικά του συστατικά στοιχεία συνεχίζεται, όχι όμως με μεγάλη συχνότητα, και σε ναούς του 15ου αιώνα της περιοχής, όπως στο Ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)[779].

Ουσιώδες εικονογραφικό στοιχείο της σύνθεσης αποτελεί η απεικόνιση της Παναγίας, η οποία δεν εικονίζεται καθιστή στην αριστερή πλευρά του Χριστού, όπως συνηθίζεται σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[780], αλλά παριστάνεται να αγκαλιάζει και ταυτόχρονα να ακουμπάει το κεφάλι της στο πρόσωπο του Χριστού. Έτσι, το

[777] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 166-168, εικ. 125.

[778] Millet, *Recherches*, 505, εικ. 544. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 221. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 626.

[779] Πελεκανίδης, *Πρέσπα*, πίν. XLIV. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 18. Δ. Ευγενίδου, Ι. Κανονίδης, Θ. Παπαζώτος, *Τα Μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα 2000^2, 59, εικ. 34.

[780] Βλ. σχετικά την Παναγία του Επιταφίου θρήνου στον Άγιο Γεώργιο στο Rečani Κοσσυφοπεδίου (γύρω στο 1370) (Djurić, Nepoznati spomenici, εικ. 13), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149α. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 135 (Ι. Σίσιου) κ.ά. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα παρατηρείται και σε μνημεία του δευτέρου μισού του 15ου αιώνα, όπως στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102, σχεδ. 79), στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή της Παναγίας στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 153, σχεδ. 112), αλλά κυρίως του τέλους του 15ου αιώνα που σχετίζονται με το καστοριανό εργαστήρι του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Gerov, La peinture monumentale, 168, εικ. 19. Valeva, Za edin ikonografski variant, 264, εικ. 1), στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Subotić, *Manastir Poganovo*, 9. Živković, *Poganovo*, 27, εικ.7. Valeva, Za edin ikonografski variant, 265, εικ. 2), και στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 171β).

σύμπλεγμα αυτό της Παναγίας και του Χριστού έχει ως πρότυπο το ομώνυμο θέμα του Επιταφίου θρήνου σε μνημεία της Μακεδονίας του τέλους του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα[781]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα η εικονογραφία αυτή της Παναγίας με τον Χριστό απαντάται στον Άγιο Γεώργιο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345)[782] και στην Καστοριά στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[783] (εικ.206), καθώς και σε εικόνα του Επιταφίου θρήνου στη μονή Βατοπαιδίου Αγίου Όρους (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[784], έργο εργαστηρίου της Καστοριάς. Ωστόσο, το σύμπλεγμα αυτό φαίνεται να μην γνωρίζει διάδοση σε μνημεία του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα[785].

Επίσης, ο άγιος Ιωάννης που πιάνει με τα δύο χέρια του και ασπάζεται τα χέρια του Κυρίου ακολουθεί την εικονογραφία του ομώνυμου αγίου σε ναούς της Μακεδονίας της μεσοβυζαντινής εποχής του τέλους του 11ου και του 12ου αιώνα[786].

[781] Στον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση), στην Παναγία Ολυμπιώτισσα στην Ελασσώνα (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα) (E. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, II, Athens 1992, 42-43), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 44. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 51), στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324) (Millet, *Recherches*, 507, εικ. 545), στο Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (Millet, *Recherches*, 509, εικ. 550. Djurić, *Byzantinische Fresken*, εικ. 59. Djordjević, *Zidno slikarstvo*, εικ. 3. B. Vidoeska, *Crkvata Vovedenie na Bogorodica Kučevište. Crteži na freski*, Skopje 2008, 15, εικ.4).

[782] Προσωπική παρατήρηση.

[783] Millet, *Recherches*, 505, εικ. 544. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α.

[784] Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινές εικόνες», Ε.Ν. Τσιγαρίδας, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές εικόνες και επενδύσεις*, Άγιον Όρος 2006, 166-168, εικ. 125.

[785] Όπως π.χ. στην Παναγία στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (προσωπική παρατήρηση), αλλά κυρίως του τέλους του 15ου αιώνα που σχετίζονται με το καστοριανό εργαστήρι του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Gerov, La peinture monumentale, 168, εικ. 19. Valeva, Za edin ikonografski variant, 264, εικ.1), στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Subotić, *Manastir Poganovo*, 9. Živković, *Poganovo*, 27, εικ.7. Valeva, Za edin ikonografski variant, 265, εικ.2) και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 171β. Valeva, Za edin ikonografski variant, 266, εικ. 3).

[786] Στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164) (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 39. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 77. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 144, εικ. XLVI. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 72, 73) και στο ναό

Με τον ίδιο τρόπο, ο άγιος αποδίδεται συχνά σε μνημεία του τέλους του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα της Μακεδονίας[787]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα με ανάλογο τρόπο ο μαθητής του Κυρίου αποδίδεται στον Άγιο Γεώργιο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345)[788] και στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[789] (εικ.206), ενώ κατά το 15ο αιώνα ο τύπος αυτός του αγίου εξακολουθεί να διαδίδεται με τον ίδιο τρόπο, όπως στο Ασκητήριο της Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα (1409/10)[790], αλλά κυρίως σε έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Γεώργιο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[791] και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[792].

Η απεικόνιση του Νικοδήμου, ο οποίος δεν παριστάνεται όρθιος, δίπλα στη σκάλα, όπως άλλωστε συνηθίζεται κατά την Παλαιολόγεια εποχή[793], αλλά γονατιστός να συμμετέχει στον θρήνο του Χριστού, ακολουθεί μια πολύ σπάνια εικονογραφία, της οποίας δεν έχουμε εντοπίσει ανάλογη προγενέστερη απεικόνιση. Ωστόσο, ανάλογο εικονογραφικό παράλληλο εντοπίζεται κατά τα τέλη του 16ου αιώνα σε

των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (περίπου 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 18. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 76).

[787] Στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Millet, *Recherches*, 509, εικ. 552. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 202-205, εικ. 77-79), στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (Millet, *Recherches*, 509, εικ. 550. Djurić, *Byzantinische Fresken*, εικ. 59. Djordjević, *Zidno slikarstvo*, εικ. 3. Vidoeska, *Crkvata Vovedenie*, 15, εικ. 4) κ. ά.

[788] Προσωπική παρατήρηση.

[789] Millet, *Recherches*, 505, εικ. 544. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α.

[790] Πελεκανίδης, *Πρέσπα*, πίν. XLIV. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 18. Ευγενίδου, Κανονίδης, Παπαζώτος, *Μνημεία Πρεσπών*, 59, εικ. 34.

[791] Gerov, La peinture monumentale, 168, εικ. 19. Valeva, Za edin ikonografski variant, 264, εικ. 1.

[792] Subotić, *Manastir Poganovo*, 9. Živković, *Poganovo*, 27, εικ.7. Valeva, Za edin ikonografski variant, 265, εικ. 2.

[793] Στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική σημείωση), στο ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 44. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 51), στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (Millet, *Recherches*, 509, εικ. 550. Djurić, *Byzantinische Fresken*, εικ. 59. Vidoeska, *Crkvata Vovedenie*, 15, εικ.4), στο ναό της Παναγίας Ολυμπιώτισσας στην Ελασσώνα (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα) (Constantinides, *Olympiotissa*, 42-43), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149α. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 135 (Ι. Σίσιου) κ. ά.

κεντητό αέρα με τον Επιτάφιο θρήνο από το Πατριαρχείο του Ιππεκίου (Peć) (1594)[794].

Ο Ιωσήφ ο Αριμαθαίας, σκυμμένος μπροστά στη σαρκοφάγο του Χριστού που αγκαλιάζει και ασπάζεται τα πόδια του Κυρίου, απαντά με ανάλογο τρόπο σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της Καστοριάς, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[795] και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[796] (εικ.206), αλλά και σε μνημεία που σχετίζονται με το καστοριανό εργαστήριο του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[797] και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[798].

Οι γυναίκες που θρηνούν με έντονη έκφραση πόνου στα πρόσωπά τους και με έντονες, εκφραστικές χειρονομίες (εικ. 42, 156) έχουν στενή συγγένεια με τις θρηνούσες γυναίκες που απαντούν σε μνημεία της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Χριστό Βεροίας (1315)[799] και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[800]. Οι γυναίκες σε πυκνή διάταξη και με έντονες χειρονομίες θρήνου απαντούν επίσης σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της Καστοριάς, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[801] και κυρίως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[802] (εικ.206), αλλά και στην Παναγία του Zaum κοντά στην

[794] Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patrijaršija*, 331, εικ. 213.

[795] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 125β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 100, εικ. 13. Valeva, Za edin ikonografski variant, 269, εικ. 6.

[796] Προσωπική παρατήρηση. Στο σχέδιο που δημοσιεύει ο Millet και στην φωτογραφία που δημοσιεύει ο Πελεκανίδης δεν περιλαμβάνεται όλη η σκηνή του Επιταφίου θρήνου, βλ. Millet, *Recherches*, 505, εικ. 544. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α.

[797] Gerov, La peinture monumentale, 168, εικ. 19. Valeva, Za edin ikonografski variant, 264, εικ.1.

[798] Subotić, *Manastir Poganovo*, 9. Živković, *Poganovo*, 27, εικ.7. Valeva, Za edin ikonografski variant, 265, εικ.2.

[799] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 28.

[800] Millet, *Recherches*, 507, εικ. 545.

[801] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 125β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά,* 100, εικ. 13. Valeva, Za edin ikonografski variant, 269, εικ. 6.

[802] Millet, *Recherches*, 505, εικ. 544. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 221. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 626.

Αχρίδα (1361)[803] και σε εικόνα της μονής Βατοπαιδίου Αγίου Όρους (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[804], έργο εργαστηρίου της Καστοριάς. Κατά το 15ο αιώνα η απεικόνιση των γυναικών με χειρονομίες και εκφράσεις έντονου θρήνου εξακολουθεί να επιχωριάζει σε μνημεία των Βαλκανίων, κυρίως σε εκείνα που σχετίζονται με την δραστηριότητα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[805], στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού στην Καστοριά (1505)[806].

Αξίζει, επίσης να σημειώσουμε ότι ο Χριστός εικονίζεται τοποθετημένος πάνω σε σαρκοφάγο, και όχι αιρόμενος από τις κύριες μορφές της σύνθεσης, όπως απαντά σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής[807]. Η τοποθέτηση του Χριστού πάνω σε σαρκοφάγο έχει την καταγωγή της σε μνημεία της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[808], στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298)[809] και από τότε η εικονογραφία αυτή καθιερώνεται χωρίς αλλαγές, με ελάχιστες εξαιρέσεις[810].

Η σκαμμένη ταφική κατασκευή στο βράχο, προορισμένη για τον ενταφιασμό του Χριστού εμφανίζεται στην εικονογραφία της σκηνής από την παλαιολόγεια εποχή του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[811], αλλά διαδίδεται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην

[803] Προσωπική παρατήρηση.

[804] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 166-168, εικ. 125.

[805] Subotić, *Manastir Poganovo*, 9. Živković, *Poganovo*, 27, εικ.7. Valeva, Za edin ikonografski variant, 265, εικ. 2.

[806] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 171β. Valeva, Za edin ikonografski variant, 266, εικ. 3.

[807] Βλ. σχετικά στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi έξω από τα Σκόπια (1164) (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 39. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 77. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 144, εικ. XLVI. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, 72, εικ. 73), στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 18. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 76) και στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 748, εικ. 75).

[808] Millet, *Recherches*, 509, εικ. 552. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 202-205, εικ. 77-79.

[809] Προσωπική σημείωση.

[810] Σημειώνουμε ενδεικτικά τον Επιτάφιο θρήνο στη Donja Kamenica της ανατολικής Σερβίας (1330-1340), όπου ο Χριστός εικονίζεται αιρόμενος, βλ. Mavrodinova, *Dolna Kamenica*, εικ.15.

[811] Millet, *Recherches*, 507, εικ. 545.

Καστοριά (1359/60)[812], στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[813], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[814], καθώς και σε έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[815] και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505)[816].

Άλλη εικονογραφική ιδιαιτερότητα της σύνθεσης του Επιταφίου θρήνου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι η απουσία του σταυρού. Η ένταξη του σταυρού στην εν λόγω σύνθεση δεν είναι γνωστή σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής. Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο της σκηνής εμφανίζεται σε μνημεία της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[817], και από τότε καθιερώνεται στη σκηνή του Επιταφίου θρήνου μνημείων του 14ου αιώνα[818], με λίγες εξαιρέσεις. Ωστόσο, κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ο σταυρός απουσιάζει σποραδικά, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[819] και στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[820].

Ο Λίθος

Η σκηνή του Λίθου[821] βρίσκεται στην τρίτη διακοσμητική ζώνη του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στις σκηνές του Επιταφίου θρήνου και της

[812] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 125β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 100, εικ. 13. Valeva, Za edin ikonografski variant, 269, εικ. 6.

[813] Προσωπική παρατήρηση.

[814] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149α. *Καστοριανά Μνημεία*, 69, εικ. 135 (Ι. Σίσιου).

[815] Subotić, *Manastir Poganovo*, 9. Živković, *Poganovo*, 27, εικ.7. Valeva, Za edin ikonografski variant, 265, εικ. 2.

[816] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 171β. Valeva, Za edin ikonografski variant, 266, εικ. 3.

[817] Millet, *Recherches*, 509, εικ. 552. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 202-205, εικ. 77-79.

[818] Βλ. σχετικά στον Άγιο Γεώργιο στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346), (Gabelić, *Lesnovo*, εικ. 31), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149α) κ. ά.

[819] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 125β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 100, εικ.13. Valeva, Za edin ikonografski variant, 269, εικ. 6.

[820] Προσωπική παρατήρηση.

[821] Πηγή έμπνευσης της σκηνής είναι το Ευαγγέλιο του Ματθαίου (Ματθ. 28:1-7), του Μάρκου (Μάρκ. 16: 1-10) και του Ιωάννη (Ιω. 20:11-13).

Ανάστασης (εικ.43, σχεδ.24)[822]. Σώζεται σε όχι πολύ καλή κατάσταση, καθώς στο άνω τμήμα της τοιχογραφίας υπάρχουν ρηγματώσεις και τα χρώματα έχουν αλλοιωθεί από την υγρασία.

Στο κέντρο της σύνθεσης, η οποία εξελίσσεται μπροστά σε τοπίο που συνίσταται από δύο βραχώδεις, κλιμακωτούς, ορεινούς όγκους, εικονίζεται ένας άγγελος με ανοιχτά φτερά και ολόλευκά ρούχα, καθισμένος μετωπικά επάνω σε μαρμάρινη σαρκοφάγο. Εικονίζεται με στραμμένο προς τις μυροφόρες το κεφάλι του, κρατώντας σκήπτρο[823], ενώ στρέφει το σώμα του προς τα δεξιά και δείχνει με το δεξί του χέρι προς την κενή, ορθογώνια μαρμάρινη σαρκοφάγο του Χριστού, η οποία είναι διαγώνια τοποθετημένη μέσα σε σπηλαιώδες άνοιγμα του βράχου. Αριστερά από τον άγγελο απεικονίζεται η ομάδα των τεσσάρων γυναικών μυροφόρων με επικεφαλής την Παναγία, η οποία αποδίδεται σε αντίρροπη κίνηση του σώματός προς τα αριστερά, με στροφή της κεφαλής δεξιά, τρομαγμένη από την θέα του κενού μνήματος του Κυρίου. Στο αριστερό της χέρι κρατεί ένα δοχείο με μύρο, ενώ υψώνει το δεξί με κίνηση φόβου προς τον άγγελο. Η μυροφόρος με το κόκκινο μαφόριο που εικονίζεται πίσω από την Παναγία, υψώνει το αριστερό της χέρι από τρόμο, ενώ η άλλη μυροφόρος με το βαθυκύανο μαφόριο αριστερά και πίσω από την Παναγία, παρακολουθεί τρομαγμένη το συμβάν. Εντός της σαρκοφάγου του Κυρίου, δεξιά από τον άγγελο, διακρίνονται μόνο τα οθόνια και το σουδάρι, ενώ κάτω από αυτήν εικονίζεται ένας στρατιώτης που έχει αποκοιμηθεί.

Από άποψη εικονογραφίας[824], η σκηνή του Λίθου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί μια λιτή και συμμετρική σύνθεση, όπου στο κέντρο εικονίζεται ο άγγελος επάνω σε σαρκοφάγο, περιβαλλόμενος αριστερά από την ομάδα των γυναικών και δεξιά από κενή σαρκοφάγο. Το γενικό αυτό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής, γνωστό από την μεσοβυζαντινή περίοδο σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής

[822] Για την απεικόνιση της σκηνής του Λίθου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, εικ. 123.

[823] Διακρίνεται ελάχιστα στην σημερινή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών.

[824] Για την εικονογραφία της σκηνής του Λίθου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 110-111. Millet, *Recherches*, 517-540. Schiller, *Ikonographie*, 3, 18-22. N. Zarras, «La tradition de la présence de la Vierge dans les scènes du "Lithos" et du "Chairete" et son influence sur l'iconographie tardobyzantine», *Zograf* 28 (2000-2001), 113-120. Mavrodinova, *Ikonografia*, 87-93.

της Μακεδονίας[825], απαντά και καθιερώνεται σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου από το δεύτερο μισό του 14ου και το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[826] (εικ.207), στον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[827] (εικ.208), στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στην λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[828], στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[829] και στο Ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)[830] (εικ.210), αλλά και στην Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[831] (εικ.211).

Ουσιώδες εικονογραφικό στοιχείο της σύνθεσης, το οποίο την διαφοροποιεί από τις σύγχρονές της, αποτελεί η απεικόνιση της μαρμάρινης σαρκοφάγου που τοποθετείται λοξά στο έδαφος, και όχι κάθετα στο βράχο ή στο σπήλαιο, όπως άλλωστε συνηθίζεται[832]. Η μορφή της σαρκοφάγου, καθώς και ο τρόπος τοποθέτησής της, ο οποίος απαντά σπάνια κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο, όπως στην Παναγία Περίβλεπτο (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1295)[833], επιχωριάζει σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως όμως της Καστοριάς, της Πρέσπας

[825] Βλ. σχετικά στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 20β), στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo κοντά στην λίμνη της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 78).

[826] Millet, *Recherches*, 532, εικ. 576. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 246.

[827] Προσωπική παρατήρηση.

[828] Προσωπική παρατήρηση. Για τις τοιχογραφίες του ναού, τις οποίες δεν χρονολογεί, η A. Serafimova έχει εκφράσει την άποψη ότι είναι έργο του ενός από τους δύο ζωγράφους του ναού του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα), (Serafimova, Freskoživopisot, 97, σημ. 123). Η χρονολόγησή τους στο τέλος του 14ου με αρχές του 15ου αιώνα είναι δική μας άποψη.

[829] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 207.

[830] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 12.

[831] Προσωπική παρατήρηση. Αναλυτικότερα για το ναό, βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία της Ηπείρου, Δυτικόν Ζαγόρι», *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, 304-305. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η κτητορική παράσταση της μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδέντρι της Ηπείρου (1414)», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΔ΄ (2003), 231-241.

[832] Βλ. τον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo,* εικ. 78), το Τετραευαγγέλιο αρ. 5 της μονής Ιβήρων Αγίου Όρους (μέσα 13ου αιώνα) (Millet, *Recherches*, εικ. 567), τον Άγιο Νικόλαο Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση), την Παναγία Ολυμπιώτισσα Ελασσώνας (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα) (Constantinides, *Olympiotissa*, 48), τον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 175. Serafimova, Freskoživopisot, 74, εικ. 9) κ. ά.

[833] Προσωπική παρατήρηση.

και της Αχρίδας του δεύτερου μισού του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα. Ενδεικτικά σημειώνουμε τον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[834], την Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[835], τον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[836] (εικ.208), τον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[837], την Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[838], τον Άγιο Αθανάσιο στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[839], τους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[840], το Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[841], την Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[842] (εικ.211) και τον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[843]. Ανάλογη μορφή σαρκοφάγου και παρόμοιος τρόπος τοποθέτησης παρατηρείται και σε μνημεία που σχετίζονται με τη δραστηριότητα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[844], στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά (1490/1500)[845], στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[846]. Επιπλέον, η ένταξη της σαρκοφάγου δίπλα στον άγγελο, και όχι πίσω του[847], απαντά στην Παναγία του Zaum

[834] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 101, εικ. 15.

[835] Millet, *Recherches*, 532, εικ. 576. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 246.

[836] Προσωπική παρατήρηση.

[837] Προσωπική παρατήρηση.

[838] Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ. 6.

[839] Προσωπική παρατήρηση.

[840] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 193.

[841] Thomo, Byzantine Monuments, 215, εικ. 230.

[842] Προσωπική παρατήρηση.

[843] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 322, εικ. 179.

[844] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 579, εικ. 55.

[845] Προσωπική παρατήρηση.

[846] Προσωπική παρατήρηση.

[847] Όπως στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (Thomo, Byzantine Monuments, 215, εικ. 230), στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Millet, *Recherches*, 532, εικ. 576. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 246) και στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 322, εικ. 179).

κοντά στην Αχρίδα (1361)[848], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[849], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[850] (εικ.209) και στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[851].

Επίσης, μια ακόμα ειδοποιός διαφορά στη σκηνή του Λίθου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού σε σχέση με άλλα σύγχρονα μνημεία είναι το γεγονός ότι δεν απεικονίζονται δύο άγγελοι[852], αλλά μόνο ένας. Η απεικόνιση του αγγέλου που κοιτάει αριστερά προς την ομάδα των γυναικών και ταυτόχρονα στρέφεται δεξιά, δείχνοντας με το δεξί χέρι την κενή σαρκοφάγο, ενώ στο αριστερό κρατεί σκήπτρο, απαντά πανομοιότυπα σε μνημεία της Μακεδονίας της μεσοβυζαντινής εποχής[853] και κυρίως σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[854] (εικ.207), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[855], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[856] (εικ.208), στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[857], στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[858], στην Αγία Παρασκευή στο

[848] Προσωπική παρατήρηση.

[849] Προσωπική παρατήρηση.

[850] Millet, *Recherches*, 532, εικ. 577.

[851] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 193.

[852] Όπως στον Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 175. Serafimova, Freskoživopisot, 74, εικ. 9), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Millet, *Recherches*, 532, εικ. 577), στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ. 6), στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (γύρω στο 1400) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 207), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163α).

[853] Στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 20β) και στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo κοντά στη λίμνη της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 78).

[854] Millet, *Recherches*, 532, εικ. 576. Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 246.

[855] Προσωπική παρατήρηση.

[856] Προσωπική παρατήρηση.

[857] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 207.

[858] Thomo, Byzantine Monuments, 215, εικ. 230.

Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[859] (εικ.211) και στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[860].

Η Παναγία, η οποία αποδίδεται με αντιρρεαλιστική κίνηση[861] τρόμου μπροστά στη θέα του κενού μνήματος, έλκει την καταγωγή της σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής[862] και απαντά με συγγενικό τρόπο σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου και του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, όπως στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (1368/9)[863] (εικ.207), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[864], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[865] (εικ.208), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[866] (εικ.209), στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[867] και αργότερα στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[868] και στην Παναγία στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7)[869]. Μάλιστα σε ορισμένα μνημεία, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[870], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[871] (εικ.208), στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[872] και στην Αγία

[859] Προσωπική παρατήρηση.

[860] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 322, εικ. 179.

[861] Για την αντιρρεαλιστική κίνηση αυτή της Παναγίας, βλ. Killerich, «Aesthetic Aspects, 11-26. Γενικά για την αντιρρεαλιστική κίνηση στη μεσοβυζαντινή εποχή, βλ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*, 114-116.

[862] Όπως στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 20β) και στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo κοντά στην Πρέσπα (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 78).

[863] Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 246.

[864] Προσωπική παρατήρηση.

[865] Προσωπική παρατήρηση.

[866] Millet, *Recherches*, 532, εικ. 577.

[867] Προσωπική παρατήρηση.

[868] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 322, εικ. 179.

[869] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 153, σχεδ. 112.

[870] Προσωπική παρατήρηση.

[871] Προσωπική παρατήρηση.

[872] Προσωπική παρατήρηση.

Παρασκευή στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[873] (εικ.211), η Παναγία αποδίδεται πανομοιότυπα.

Η Ανάσταση

Η σκηνή της Ανάστασης[874] εικονίζεται στην δεξιά άκρη της τρίτης διακοσμητικής ζώνης του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στη σκηνή του Λίθου και του Ευαγγελισμού στον ανατολικό τοίχο (εικ.44, σχεδ.25)[875]. Σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, εάν εξαιρέσουμε τις δύο ρωγμές του κονιάματος που διατρέχουν τη σκηνή στην αριστερή και στη δεξιά άκρη της και την αποκόλληση τμήματος επάνω δεξιά.

Στο κέντρο της σκηνής της Ανάστασης, όπου εκτείνεται ο Άδης ως ευρύ, χαμηλό και σκοτεινό σπήλαιο, εικονίζεται ο Χριστός, ενδεδυμένος με ώχρινο χιτώνα και ομοιόχρωμο ιμάτιο με απομίμηση χρυσοκονδυλιάς. Φέρει φωτοστέφανο με εγγεγραμμένο κόκκινο σταυρό, όπου αναγράφεται *Ο ΩΝ*, ενώ η βραχυγραφία *Ι(ΗCOΥ)C Χ(PICTO)C* αναπτύσσεται εκατέρωθεν του σταυρού της Ανάστασης. Ο Χριστός, κινείται με γοργή κίνηση αριστερά προς τους πρωτοπλάστους και ανασύρει τον Αδάμ, κρατώντας στο αριστερό του χέρι τον σταυρό της Ανάστασης και πατώντας πάνω στις σπασμένες πύλες του Άδη. Γύρω από τις πύλες είναι σκορπισμένες κλειδωνιές, καρφιά, αλυσίδες και μοχλοί, ενώ κάτω από τη δεξιά πύλη, εικονίζεται πατημένος ο Βεελζεβούλ. Εκατέρωθεν του Χριστού εικονίζονται δύο μαρμάρινες σαρκοφάγοι, οριζόντια τοποθετημένες, από τις οποίες αναδύονται οι μορφές των δικαίων. Στη δεξιά σαρκοφάγο απεικονίζεται ο Αδάμ, ενδεδυμένος με λευκόγκριζο ιμάτιο, γονατισμένος και με υψωμένα προς τον Χριστό χέρια, έχοντας δίπλα του την Εύα, σκυμμένη, με καλυμμένα από το κόκκινο μαφόριο χέρια. Άλλες δύο μορφές δικαίων εικονίζονται πίσω τους, από τις οποίες διακρίνεται μόνο ο όρθιος νεαρός, πιθανότατα ο Άβελ, που φορεί γαλάζιο ιμάτιο. Στην αριστερή σαρκοφάγο αναδύονται όρθιοι, με υψωμένα χέρια σε δέηση προς τον Χριστό, οι δίκαιοι βασιλείς Σολομών και Δαβίδ, καθώς και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, που εικονίζεται πίσω τους, σε δεύτερο επίπεδο. Οι βασιλείς είναι ντυμένοι με πολύτιμα βασιλικά ενδύματα,

[873] Προσωπική παρατήρηση.

[874] Η πηγή έμπνευσης της σκηνής είναι το απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικόδημου, βλ. Tischendorf, *Evangelia Appocrypha*, 170-180.

[875] Για την απεικόνιση της σκηνής της Ανάστασης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 233-235, εικ. 129-131.

στολισμένα με μαργαριτάρια, κόκκινο χιτώνα και βαθυκύανο μανδύα ο Σολομών και κόκκινο χιτώνα με γαλάζιο μανδύα ο Δαβίδ, ενώ ο άγιος Ιωάννης φορεί γαλάζια μηλωτή. Στο βάθος της σκηνής υψώνεται η βραχώδης οροφή του σπηλαίου, επάνω από την οποία διακρίνεται ελάχιστα η επιγραφή: *Η ΑΝΑCΤΑCΙ[C]*.

Από εικονογραφική άποψη[876] η σκηνή της Ανάστασης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί ένα συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, όπου εκατέρωθεν του Χριστού εντάσσονται δύο ομάδες δικαίων, ενώ ο Χριστός προχωρεί από δεξιά προς αριστερά, κρατώντας με το ένα χέρι το σταυρό και με το άλλο ανασύρει τον Αδάμ από την σαρκοφάγο, έχοντας δίπλα του την Εύα. Δεν ακολουθεί δηλαδή τον συνηθισμένο τύπο την περίοδο των Παλαιολόγων, σύμφωνα με τον οποίο ο Χριστός ανασύρει ταυτόχρονα κρατώντας τον Αδάμ και την Εύα, οι οποίοι απεικονίζονται εκατέρωθέν του[877]. Το εικονογραφικό σχήμα της σκηνής του Αγίου Γεωργίου του

[876] Γενικά για την εικονογραφία της σκηνής της Ανάστασης, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 110. E. Kosteckaja, «L'iconographie de la Résurrection d'après les miniatures du Psautier Chludov», *SemKond* 2 (1928), 60-70. Α. Ξυγγόπουλος, «Ο υμνολογικός εικονογραφικός τύπος της εις τον Άδην καθόδου του Ιησού», *ΕΕΒΣ* ΙΖ' (1941), 113-129. Réau, *Iconographie*, II, 531. O. Morisani, «L'iconografia della Discesa al Limbo nella pittura dell'area di Montecaassino», *Siculorum Gymnasium*, *N.S.* 14 (1961), 250-267. R. Lange, *Die Auferstehung*, Recklinghausen 1966. *RbK* I (1966), 142-148 (E. Lucchesi Palli). *LChrI* 3 (1961), 201-218 (P. Wilhelm). Schiller, *Ikonsgraphie*, 3, 41-56. J. Radovanović, «Jedinstvene predstave Vaskrsenja Hristovog u srpskom slikarstvu XIV veka», *Zograf* 8 (1977), 34-47. Α. Παλιούρας, «Η δυτικού τύπου Ανάσταση του Χριστού και ο χρόνος εισαγωγής της στην ορθόδοξη τέχνη», *Δωδώνη* 7(1978), 385-408. A. Grabar, «Essais sur les plus anciennes representations de la Resurection du Christ», *MonPiot* 63 (1980), 105-141. A. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, NJ Princeton 1986. Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Παλαιολόγεια εικονογραφία. Ο «σύνθετος» εικονογραφικός τύπος της Ανάστασης», *Αντίφωνον*, 399-435. Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι στην Εις Άδου Κάθοδον», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΘ΄ (1996-1997), 305-317. A. Semoglou, «Les dons et le pardon: les équivoques dans l'iconographie monastique de la descente du Christ aux enfers en Grèce du Nord-ouest au XVIe siècle», *Εγνατία* 5 (1995-2000), 103-116. Mavrodinova, *Ikonografia*, 93-103. E. Smirnova, «More about the Rare Iconography of the Descent into Hell», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΣΤ΄ (2005), 303-310.

[877] Σημειώνουμε ότι κατά την παλαιολόγεια εποχή συνηθίζεται το εικονογραφικό σχήμα της Ανάστασης όπου ο Χριστός κινείται από δεξιά προς αριστερά και ανασύρει ταυτόχρονα τον Αδάμ και την Εύα που εικονίζονται εκατέρωθεν του, όπως π.χ. στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 28. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 35), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. ΙΑ΄ και 35. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πιν. 10. Κουκιάρης, Εις Άδου Κάθοδον, 308, εικ. 2), στη μονή της Χώρας (Kahrie Camii) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 148-149, εικ.

Βουνού, γνωστό σε απεικονίσεις της μεσοβυζαντινής εποχής[878], εντάσσεται σύμφωνα με την κατάταξη της Ε. Δεληγιάννη-Δωρή σε «μεσοβυζαντινό τύπο»[879]. Ωστόσο, στα βασικά εικονογραφικά στοιχεία έχει ως πρότυπο απεικονίσεις σε μνημεία της πρώτης παλαιολόγειας περιόδου του τέλους του 13ου και του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[880], στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[881], στα ψηφιδωτά των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (1310-1314)[882], στον εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Βατοπαιδίου στο Άγιο Όρος (1312)[883] κ.ά. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα το εικονογραφικό σχήμα της σκηνής του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν συνηθίζεται και απαντά κυρίως σε ναούς της Καστοριάς, καθώς σύμφωνα με τον καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα[884], συνδέεται με την εικονογραφική παράδοση τοπικών εργαστηρίων της Καστοριάς, όπως παρατηρείται στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[885], στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[886] (εικ.214), ενώ αργότερα, κατά το 15ο αιώνα, στην Παναγία Ελεούσα στη Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)[887] (εικ.215). Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι το ίδιο εικονογραφικό σχήμα με αυτό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, με τη διαφορά ότι τα πρόσωπα της σκηνής διατάσσονται ανάστροφα, απαντά σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο

127), στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica (1314) (Hamann-MacLean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 262), στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376-1381) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[878] Όπως την ομώνυμη σκηνή στην Νέα Μονή Χίου (1042-1056) (Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, τόμ. 2, Αθήνα 1985, εικ. 48. Κουκιάρης, Εις Άδου Κάθοδον, 313, εικ. 7). Γενικά για τον τύπο αυτό, βλ. Δεληγιάννη-Δωρή, Παλαιολόγεια εικονογραφία, 402-404.

[879] Γενικά για τον τύπο αυτό, βλ. Δεληγιάννη-Δωρή, Παλαιολόγεια εικονογραφία, 402-404.

[880] Millet, *Athos*, πίν. 12.4. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 131, εικ. 20.

[881] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 110, εικ. 71, 279, σχεδ. 22.

[882] Α. Ξυγγόπουλος, *Η ψηφιδωτή διακόσμηση του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 28-30. Ν. Νικονάνος, *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, πίν. IV.

[883] Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Τα ψηφιδωτά και οι βυζαντινές τοιχογραφίες», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τόμ. Α΄, Άγιον Όρος 1996, 220-341, εικ. 226.

[884] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 257-258.

[885] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 126β.

[886] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 276, εικ. 160.

[887] Πελεκανίδης, *Πρέσπα*, πίν. XLIV. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 14.

Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[888] (εικ.212), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[889], στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[890], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου αιώνα-αρχές 15ου αιώνα)[891] και στο σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[892] (εικ.213).

Χαρακτηριστικό εικονογραφικό στοιχείο στην απόδοση των μορφών των δικαίων βασιλέων Σολομώντος και Δαβίδ είναι η απεικόνισή τους με πλούσια, στολισμένη με μαργαριτάρια, βασιλική ενδυμασία[893], και όχι με απλούς χιτώνες, όπως συνηθίζεται σε μνημεία της πρώτης παλαιολόγειας περιόδου[894]. Οι δίκαιοι προφήτες βασιλείς με ανάλογο πλούσιο διάκοσμο στα ενδύματά τους απαντούν σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα της Μακεδονίας, κυρίως της Καστοριάς, αλλά και της περιοχής της Πρέσπας και της Αχρίδας, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[895] και στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[896] (εικ.214), στην Παναγία στο Mali Grad στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (1368/9)[897] (εικ.212), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[898], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[899], στο Σπήλαιο της Παναγίας στο Globoko στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[900]

[888] Προσωπική παρατήρηση.

[889] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149β.

[890] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 176. Serafimova, Freskoživopisot, 75, εικ. 10.

[891] Serafimova, Freskoživopisot, 97, εικ. 34.

[892] Προσωπική παρατήρηση.

[893] Γενικά για τα βασιλικά ενδύματα, βλ. M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden 2003, 12-27.

[894] Βλ. σχετικά τους δικαίους βασιλείς στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στα 1290) (Millet, *Athos*, πίν. 12.4. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 131, εικ. 20), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 374, εικ. 294), κ. ά.

[895] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 126β.

[896] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 276, εικ. 160.

[897] Προσωπική παρατήρηση.

[898] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149β.

[899] Serafimova, Freskoživopisot, 97, εικ. 34.

[900] Προσωπική παρατήρηση.

(εικ.213), στον Άγιο Γεώργιο στην Πρέσπα (15ος αιώνας)[901], στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[902] και αργότερα στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στην Σόφια (1493)[903].

Η παρουσία των σαρκοφάγων, οι οποίες σε ορισμένα μνημεία απουσιάζουν[904], αποτελεί ουσιώδες εικονογραφικό στοιχείο της σκηνής της Ανάστασης και απαντά σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο αιώνα, όπως αυτό παρατηρείται στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[905], στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350)[906], στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[907], στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[908] (εικ.212), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[909], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου αιώνα-αρχές 15ου αιώνα)[910], στην Παναγία Ελεούσα στην Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)[911] (εικ.215), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[912] κ.ά.

Ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο της σκηνής του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελεί η απεικόνιση του Βελζεβούλ[913] κάτω από τις σπασμένες πύλες του

[901] Χρονικά *ΑΔ* 19 (1964), πίν. 447.

[902] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323, εικ. 180.

[903] Προσωπική παρατήρηση.

[904] Όπως π.χ. στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 257-258) και στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376-1381) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[905] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 28. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 35

[906] Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 374, εικ. 294.

[907] Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 126β.

[908] Προσωπική παρατήρηση.

[909] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149β.

[910] Serafimova, Freskoživopisot, 97, εικ. 34.

[911] Πελεκανίδης, *Πρέσπα*, πίν. XLIV. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 14.

[912] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323, εικ. 180.

[913] Για το θέμα αυτό, βλ. Θ. Προβατάκης, *Ο Διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην. Συμβολή εις την έρευναν της Ορθοδόξου ζωγραφικής και γλυπτικής*, Θεσσαλονίκη 1980, 72-78, κυρίως 74. M. Garidis, *Etudes sur le jugement dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie–esthetique*, Θεσσαλονίκη 1985, 31-62. A. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle Athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre Thébain Frangos Katelanos,* Villeneuve d'Ascq 1999, 61.

Άδη. Το θέμα αυτό, εμπνευσμένο πιθανώς από το Ψαλμό 67:2[914], γνωστό ήδη με την μορφή αυτή από την μεσοβυζαντινή εποχή[915], εντάσσεται σύμφωνα με την κατάταξη του Θ. Προβατάκη στην τρίτη παραλλαγή[916]. Η απεικόνιση του Βελζεβούλ στη σκηνή της Ανάστασης συναντάται σπάνια σε μνημεία της πρώτης παλαιολόγειας περιόδου[917], ενώ φαίνεται να γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, κυρίως της Καστοριάς, αλλά και της μεσαιωνικής Σερβίας[918]. Σημειώνουμε ενδεικτικά την απεικόνιση του Βελζεβούλ κάτω από τις πύλες του Άδη, στον Άγιο Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[919], στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[920], στην Παναγία στο Mali Grad στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (1368/9)[921] (εικ.212), στην Παναγία στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[922] (εικ.213), στον Άγιο Ανδρέα του

[914] Το κείμενο του Ψαλμού 67: 2 αναφέρει τα ακόλουθα «Αναστήτω ὁ Θεός, καὶ διασκορπισθήτωσαν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ, καὶ φυγέτωσαν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ οἱ μισοῦντες αὐτόν».

[915] Βλ. σχετικά στη μονή της Παναγίας Veljusa κοντά στη Στρώμνιτσα (Strumica) (1080), βλ. P. Miljković-Pepek, *Veljusa. Manastir Sveta Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*, Skopje 1981, 51, πίν.XXII. Προβατάκης, *Ο Διάβολος*, εικ. 55.

[916] Προβατάκης, *Ο Διάβολος*, 74. Να σημειώσουμε ότι ο Θ. Προβατάκης αναφέρει άλλες δύο παραλλαγές της απεικόνισης του Βελζεβούλ στη σκηνή της Ανάστασης. Σύμφωνα με την πρώτη παραλλαγή δύο με τέσσερεις δαίμονες εικονίζονται πετάμενοι από μια γεροντική μορφή που προσωποποιεί τον Άδη, ενώ η δεύτερη παραλλαγή αναπαριστά άγγελο ή αγγέλους που δεσμεύουν τον δαίμονα ή απεικονίζει τον Άδη με πολλούς δαίμονες, βλ. Προβατάκης, *Ο Διάβολος*, 73.

[917] Βλ. σχετικά τον Βελζεβούλ στην Παλαιά Μητρόπολη Βεροίας (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα) (E.N. Tsigaridas, «Les peintures murales de l'ancienne métropole de Véria», *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, Beograd 1987, εικ. 14), στην Παναγία Κουμπελίδικη στην Καστοριά (13ος αιώνας) (Ι. Σίσιου, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα στον τρούλο της Παναγίας Κουμπελίδικης και ο κοιμητηριακός χαρακτήρας του ναού», *Symposium* «*Niš i Vizantija VI*», Niš 03-05.06.2007, Niš 2008, 246, εικ.1, 248, σχεδ. 1), και στη μονή της Χώρας (Kariye Djami) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320) (Underwood, *The Kariye Djami*, τόμ. 3, 358, εικ. 201).

[918] Βλ. σχετικά σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας, όπως στη Gračanica (1318-1321) (Živković, *Gračanica*, πίν. III, εικ. 2) και στη Dečani (γύρω στο 1350) (Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 374, εικ. 294).

[919] Prolović, *Die Kirche*, 135, εικ. 25.

[920] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 126β.

[921] Προσωπική παρατήρηση.

[922] Προσωπική παρατήρηση.

Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[923], στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[924], στην Παναγία Μουζεβίκη (Άγιος Μηνάς) στην Καστοριά (πριν το 1481)[925]κ. ά.[926].

Το βραχώδες με χαμηλή οροφή σπήλαιο του Άδη, που δεσπόζει στη σκηνή, απαντά με συγγενικό τρόπο σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[927] και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[928] στην Καστοριά, στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[929], αλλά και κατά το 15ο αιώνα στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[930] κ.ά.

Η Ανάληψη

Η σκηνή της Ανάληψης του Χριστού[931] (εικ.45-47, σχεδ.27), η οποία εικονίζεται στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου, επάνω από την κόγχη του ιερού, διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, με εξαίρεση την ύπαρξη ορισμένων ρηγματώσεων που διατρέχουν τη σκηνή σε διάφορα σημεία, κυρίως στον αναλαμβανόμενο Χριστό και στο Άγιο Μανδήλιο.

Απαρτίζεται από τους δύο ομίλους των αποστόλων, με επικεφαλής την Παναγία και ένα άγγελο αντίστοιχα, και τον αναλαμβανόμενο Χριστό, μέσα σε δόξα, την οποία ανακρατούν δυο άγγελοι. Η σκηνή διαιρείται σε δύο ισόρροπα τμήματα, εκατέρωθεν του Αγίου Μανδηλίου, που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δύο ομάδες των αποστόλων. Στο δεξιό τμήμα της σκηνής, μπροστά από ένα λευκόγκριζο λόφο, εικονίζεται η Παναγία σε στάση τριών τετάρτων και σε χειρονομία δέησης προς τον αναλαμβανόμενο Χριστό. Φορεί βαθυκύανο χιτώνα και μελιτζανί μαφόριο και

[923] Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323, εικ. 180.

[924] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 93, εικ. 70.

[925] Μ. Παϊσίδου, «Οι παλαιότερες φάσεις τοιχογράφησης της Παναγίας συνοικίας Μουζεβίκη στην Καστοριά και η εξέλιξη της τοπικής εικονογραφικής παράδοσης», *Μακεδονικά* 31 (1997-1998), 166, εικ. 15.

[926] Το ίδιο εικονογραφικό στοιχείο παρατηρείται και σε άλλες περιοχές, όπως στον Μυστρά, στο ναό της Παντάνασσας (1430) (Άσπρα-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή*, 130-131, 133, εικ. 52-53).

[927] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 126β.

[928] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149β.

[929] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 176. Serafimova, Freskoživopisot, 75, εικ. 10.

[930] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323, εικ. 180.

[931] Πηγή έμπνευσης της σκηνής είναι τα χωρία (Λουκ. 24: 50-53) και (Πραξ.1: 9-12).

συνοδεύεται από τη βραχυγραφία: *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*. Πίσω από την Παναγία εικονίζεται σε πυκνή διάταξη η ομάδα των έξι αποστόλων, οι οποίοι με ανασηκωμένα προς τον ουρανό χέρια και κεφάλια εκφράζουν την έκπληξή τους από το γεγονός της Ανάληψης. Επικεφαλής της ομάδας των αποστόλων είναι ο απόστολος Παύλος, ο οποίος αποδίδεται ελαφρά σκυμμένος, με υψωμένο αριστερό χέρι και με κλειστό κώδικα ευαγγελίου στο δεξί. Στο αριστερό τμήμα της σκηνής, μπροστά από κοκκινωπό βραχώδες τοπίο, εικονίζεται ο άλλος όμιλος των έξι αποστόλων, σε πυκνή, επίσης, οργάνωση. Του ομίλου αυτού προηγείται ένας ολόσωμος άγγελος, ο οποίος δείχνει με το δεξί χέρι προς τον αναλαμβανόμενο Χριστό και παράλληλα στρέφεται πίσω προς τους αποστόλους. Φορεί μελιτζανί χιτώνα και λευκόγκριζο ιμάτιο και συνοδεύεται από την επιγραφή: *ΑΓΓ(ΕΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ*. Επικεφαλής της ομάδας των αποστόλων είναι ο απόστολος Πέτρος, ελαφρά σκυμμένος, με υψωμένο σε δέηση το δεξί χέρι. Στο άνω μέρος της σκηνής εικονίζεται ο Χριστός, μετωπικός, καθισμένος σε κόκκινο ουράνιο τόξο και περιβαλλόμενος από ελλειψοειδή θεία δόξα, την οποία υποβαστάζουν δύο ιπτάμενοι ολόσωμοι άγγελοι, ενδεδυμένοι με κόκκινο ιμάτιο και λευκόγκριζο χιτώνα. Ο Χριστός, ντυμένος με ωχροκίτρινο χιτώνα και ιμάτιο με αποχρώσεις του χρυσού, ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ στο αριστερό κρατεί κλειστό ειλητάριο, το οποίο ακουμπάει στο γόνατό του. Συνοδεύεται από τη βραχυγραφία: *Ι(ΗCOΥ)C / Χ(ΡΙCΤΟ)C*. Στο βάθος της σκηνής, το οποίο αποδίδεται με βαθυκύανο χρώμα, αναπτύσσεται η δηλωτική της επιγραφή: *Η ΑΝΑΛΗΨΪC*.

Η θέση απεικόνισης της σκηνής της Ανάληψης σε μονόχωρους ναούς εντάσσεται, συνήθως, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, στο αέτωμα του ανατολικού τοίχου του ιερού[932].

[932] Βλ. στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Grozdanov, *Kurbinovo*, 182-183, 242-243), στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (πρώτες δεκαετίες 13ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.26. Epstein, Mavriotissa, 23, σχεδ. 4), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (οι τοιχογραφίες του 1345) (Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1, 114, εικ. 8), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica Κορυτσάς (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179α-β, 180α-β), στον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 56, σχεδ. 32) κ. ά.

Από εικονογραφική άποψη[933], η σκηνή της Ανάληψης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί ένα συμμετρικό εικονογραφικό τύπο, που χωρίζεται σε δύο ισόρροπα τμήματα. Στο γενικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής με την απεικόνιση του αγίου Μανδηλίου στη μέση, καθώς και της Παναγίας σε στάση τριών τετάρτων και σε χειρονομία δέησης, έχει ως πρότυπο την ομώνυμη σκηνή στη μονή του Αγίου Γεωργίου Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345)[934] (εικ.216). Το εικονογραφικό αυτό σχήμα της σκηνής, με τη διαφορά ότι η Παναγία εικονίζεται στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης, επαναλαμβάνεται και σε ναούς του 15ου αιώνα της Μακεδονίας, όπως στους ναούς των Αγίων Πάντων στο Lešani (1450)[935] και της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2)[936] της περιοχής Αχρίδας, καθώς και στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[937].

Ουσιώδες εικονογραφικό στοιχείο της σύνθεσης αποτελεί η Παναγία, η οποία δεν παριστάνεται στο κέντρο της σκηνής, μετωπική και σε δέηση, όπως άλλωστε συνηθίζεται[938], αλλά απεικονίζεται σε δέηση και σε στάση τριών τέταρτων προς τον αναλαμβανόμενο Χριστό (εικ.47). Η απεικόνιση της Παναγίας σ' αυτή τη στάση και χειρονομία, γνωστή ήδη από την μεσοβυζαντινή εποχή σε μνημεία του 11ου και 12ου

[933] Γενικά για την εικονογραφία της σκηνής της Ανάληψης, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 112-113. E.T. De Wald, «The Iconography of the Ascension», *AJA* 19 (1915), 277-319. A. Ševelev, «Ikonografičeskie shemi Voznesenija Hristova», *SemKond* 1 (1927), 1-18. H. Gutberlet, *Die Himmelfahrt Christi in der bildenden Kunst*, Straßburg 1935. Α. Ξυγγόπουλος, «Η τοιχογραφία της Αναλήψεως εν τη αψίδι του Αγίου Γεωργίου της Θεσσαλονίκης», *AE* (1938), 32-53. Reau, *Iconographie*, 582-590. Ξυγγόπουλος, Μια τοιχογραφία, 416-424. *LChrI* 2 (1970), 268-276 (A. Schmid). *RbK* II (1967), 1224-1262 (K. Wessel). Ν. Γκιολές, *Η Ανάληψις του Χριστού βάσει των μνημείων της Α΄ χιλιετηρίδας*, Αθήναι 1981. P. Van Moorsel, «Analepsis? Some patristic remarks on a Coptic double composition», *Studien zur Spätantiken und Byzantinische Kunst*, III, Bon 1986, 137-141. *ODB*, 1 (1991), 203 (A. Cutler). Mavrodinova, *Ikonografia*, 104-116.

[934] Προσωπική παρατήρηση.

[935] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 48 και εικ. 50.

[936] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102, σχεδ. 78

[937] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179β, 180α-β.

[938] Βλ. σχετικά στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 44), στους Ταξιάρχες στη Θεσσαλονίκη (πρώτο μισό 14ου αιώνα) (Α. Ξυγγόπουλος, «Νεώτερα ευρήματα εις τον ναόν των Ταξιαρχών Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1955), εικ. 1), στον Χριστό Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 29), την εικόνα της Ανάληψης στο Μουσείο Hermitage, που προέρχεται πιθανότατα από την Καστοριά (;) (μέσα ή τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) (*Sinai, Vizantija, Rus*, 166, εικ. Β-40. (J. Pyatnitski) κ. ά.

αιώνα[939], αναβιώνει κατά την παλαιολόγεια εποχή σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, με το χαρακτηριστικό ότι η Παναγία εικονίζεται είτε στο δεξιό ημιχόριο των αποστόλων, είτε στο αριστερό. Η παραπάνω εικονογραφική ιδιαιτερότητα παρατηρείται κυρίως σε μνημεία της πρώιμης παλαιολόγειας εποχής του τέλους του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[940], στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[941], στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[942], στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330)[943], στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345)[944] (εικ.216), ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντά σπανιότερα, όπως στο Σπήλαιο της Θεοτόκου Globoko στη Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[945], καθώς και σε φορητές εικόνες[946]. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος της Παναγίας στην Ανάληψη, με τη διαφορά ότι η Παναγία εντάσσεται στην αριστερή πλευρά της σκηνής, παρατηρείται σπάνια κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο Mali Grad στην Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (1369)[947], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[948] (εικ.217), ενώ κατά το 15ο αιώνα απαντάται με μεγαλύτερη συχνότητα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στην Αγία Παρασκευή Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[949], στο ναό των Αγίων Πάντων στο Lešani (1450)[950] και στο ναό της

[939] Όπως στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (1037-1056) (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 18. Grozdanov, *Sveta Sofija Ohrid*, εικ. στη 20), στα ψηφιδωτά της βασιλικής της Γεννήσεως στο Βηθλεέμ (1169) (Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, 167, εικ. 153), στους Αγίους Αποστόλους Περαχωρίου (1160-1180) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 84).

[940] Η Παναγία εικονίζεται στο αριστερό ημιχόριο της σύνθεσης, βλ. Millet, *Athos*, πίν. 13. 2. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 138-139, εικ. 26.

[941] Η Παναγία εικονίζεται στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης, βλ. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 26. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 36.

[942] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 103.

[943] Η Παναγία εικονίζεται στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης, (προσωπική παρατήρηση).

[944] Προσωπική παρατήρηση.

[945] Προσωπική παρατήρηση.

[946] Βλ. την εικόνα της Ανάληψης στην Πινακοθήκη της Αχρίδας (μέσα 14ου αιώνα), όπου η Παναγία εικονίζεται στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης, βλ. Balabanov, *Ikonite*, 101, 197, εικ. 25.

[947] Thomo, Byzantine Monuments, 217, 233.

[948] Προσωπική παρατήρηση.

[949] Προσωπική παρατήρηση.

Ανάληψης στο Leskoec (1461/2)[951] κοντά στην Αχρίδα, καθώς και σε μνημεία που σχετίζονται με το καστοριανό εργαστήριο του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[952], καθώς και σε φορητές εικόνες[953].

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η απεικόνιση ενός μόνο αγγέλου στη σκηνή της Ανάληψης (εικ.46) σχετίζεται με εικονογραφία που έλκει την καταγωγή της σε μνημεία της μεσοβυζαντινής εποχής του 11ου αιώνα της Μακεδονίας[954] και η οποία δεν γνωρίζει διάδοση στη ζωγραφική ναών της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του 14ου και του 15ου αιώνα[955]. Ο άγγελος Κυρίου με υψωμένο το δεξί χέρι και με την έντονη συστροφή της κεφαλής του πίσω προς τους αποστόλους απαντά με ανάλογο τρόπο στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[956] (εικ.217), στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[957] και αργότερα στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[958].

Η απεικόνιση του Χριστού, καθισμένου επάνω στην θεία δόξα να ευλογεί με το δεξί χέρι και να κρατεί κλειστό ειλητάριο στο αριστερό (εικ.45), και όχι να ευλογεί με τα δύο χέρια του, όπως άλλωστε συνηθίζεται[959], ακολουθεί την εικονογραφία

[950] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 48 και εικ. 50.

[951] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102, σχεδ. 78.

[952] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179β, 180α-β.

[953] Βλ. σχετικά σε εικόνα επιστυλίου του ναού της Αγίας Άννας στη Βέροια (αρχές 15ου αιώνα) (Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, 189, εικ. 88) κ. ά.

[954] Βλ. το ναό της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (1037-1056), βλ. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 18. Grozdanov, *Sveta Sofija Ohrid*, εικ. στη 20.

[955] Από τα ελάχιστα παραδείγματα είναι η εικόνα επιστυλίου του ναού της Αγίας Άννας στη Βέροια (αρχές 15ου αιώνα), βλ. Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1997[2], 189, εικ. 88).

[956] Προσωπική παρατήρηση.

[957] Προσωπική παρατήρηση.

[958] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179β, 180α-β.

[959] Βλ. σχετικά στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Millet, *Athos*, πίν. 13.2. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 138-139, εικ. 26), σε εικόνα της Ανάληψης της Πινακοθήκης στην Αχρίδα (μέσα 14ος αιώνα) (Balabanov, *Ikonite*, 101, 197, εικ. 25), στην Αγία Φωτεινή (Φωτίδας) στη Βέροια (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 202, εικ. 114), στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 194), στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (δεύτερο στρώμα, γύρω στα 1400) (Grozdanov, *Ohridskoto*

μνημείων της μεσοβυζαντινής εποχής της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[960]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Χριστού δεν συνηθίζεται ιδιαίτερα κατά το 13ο και το 14ο αιώνα[961], καθώς απαντάται σπάνια, κυρίως σε μνημεία εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (1310-1320)[962], στους Ταξιάρχες (πρώτη δεκαπενταετία του 14ου αιώνα)[963], στον Χριστό Βεροίας (1315)[964], αλλά και στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα (1350-1370)[965] στη Θεσσαλονίκη και στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[966] και σπανιότερα στο 15ο αιώνα[967].

Η Κοίμηση της Θεοτόκου

Η σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ.48, σχεδ.26)[968], παρόλο που στο μεγαλύτερο τμήμα της καλύπτεται με αιθάλη, διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση.

zidno slikarstvo, εικ. 204), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 179β).

[960] Όπως στην Αγία Σοφία στην Αχρίδα (1037-1056) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 104), στους Αγίους Αναργύρους (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 35α) και στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα) στην Καστοριά (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 43α-β).

[961] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 104.

[962] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 26. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 36.

[963] Ξυγγόπουλος, Νεώτερα ευρήματα, 360, εικ. 1. E.N. Tsigaridas, «L'activité artistique du peintre Thessalonicien Georges Kalliergis», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΛΑ΄ (2010), 54, εικ. 1. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού στην πρώτη δεκαπενταετία του 14ου αιώνα, βλ. Tsigaridas, L'activité artistique, 57, όπου και οι παλαιότερες αναφορές σχετικά με τη χρονολόγησή τους.

[964] Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 29.

[965] Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 2, Αθήνα 1992, πίν. 358. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, Αθήνα 2008, 53-54, εικ. 44-45.

[966] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 97, εικ. 7.

[967] Βλ. σχετικά σε εικόνα επιστυλίου του ναού της Αγίας Άννας στη Βέροια (αρχές 15ου αιώνα) (Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, 189, εικ. 88) και στην Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414) (προσωπική παρατήρηση).

[968] Για την απεικόνιση της σκηνής της Κοίμησης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, 232, εικ. 124, 128. Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, εικ.10α. E.N. Τσιγαρίδας, «Εικόνα Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Λ΄ (2009), 243, εικ. 2.

Στο κέντρο της Κοίμησης εικονίζεται η Παναγία με σταυρωμένα τα χέρια, ξαπλωμένη σε νεκρική κλίνη με κόκκινη ποδέα και πτυχωτό νεκροσέντονο. Μπροστά στην κλίνη διακρίνεται τετράγωνο βάθρο, στο οποίο πιθανότατα υπάρχει σκεύος με θυμίαμα που σήμερα δεν διακρίνεται. Κοντά στην κεφαλή της Παναγίας παριστάνεται ο Χριστός, με γυρισμένο το κεφάλι προς τα δεξιά, να κρατεί στα χέρια του την ψυχή της Παναγίας στην μορφή σπαργανωμένου βρέφους. Φορεί ώχρινο χιτώνα, πορτοκαλί ιμάτιο και στο κεφάλι του φέρει φωτοστέφανο, όπου αναγράφεται *Ο ΩΝ*, ενώ στην ελλειψοειδή δόξα που τον περιβάλλει εντάσσεται η βραχυγραφία: *Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C*. Τη δόξα πλαισιώνουν δύο χερουβείμ και δύο άγγελοι με σκεπασμένα από το ιμάτιο χέρια. Εκατέρωθεν της κλίνης διατάσσονται σε δύο πυκνές και μη ισάριθμες ομάδες οι απόστολοι, δεξιά, και οι άγγελοι, αριστερά, οι οποίοι με τις χειρονομίες και τις εκφράσεις τους δείχνουν τη θλίψη τους. Κυρίαρχη μορφή της ομάδας των τεσσάρων αγγέλων είναι ένας ελαφρά σκυμμένος άγγελος κρατώντας κατζί, με το οποίο θυμιατίζει την Παναγία. Στην ομάδα των αποστόλων εικονίζονται εννέα απόστολοι με χειρονομίες και εκφράσεις βαθύτατου πόνου. Κυρίαρχη μορφή αυτής της ομάδος είναι ο απόστολος Παύλος, σκυμμένος και κρατώντας την άκρη της νεκρικής κλίνης της Παναγίας. Πίσω από την κλίνη εικονίζονται σε στάση προσκύνησης τρεις απόστολοι με επικεφαλής τον Ιωάννη και τελευταίο τον απόστολο Πέτρο. Πάνω από τους αποστόλους εικονίζονται δύο ιεράρχες, από τους οποίους ο πρώτος με το λευκό μακρύ γένι, κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου, ενώ ο δεύτερος, με την κοντή γενειάδα και με το γυρισμένο κεφάλι, δίνει την εντύπωση να συνομιλεί. Τη σκηνή πλαισιώνουν δύο χαμηλά οικοδομήματα με κορινθιάζοντα κιονόκρανα. Στο ανώτατο σημείο της παράστασης, δίπλα στα κτήρια, αναπτύσσεται με κεφαλαία λευκά γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΪC / ΤΗC ΥΠ(Ε)ΡΑΓΪΑC Θ(ΕΟ)Τ(Ο)ΚΟΥ*.

Από άποψη εικονογραφίας[969] η σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί ένα σχετικά λιτό εικονογραφικό σχήμα[970], όπου στην αριστερή πλευρά εικονίζεται η ομάδα των αγγέλων με τον απόστολο Ιωάννη που είναι ολιγάριθμη, ενώ στη δεξιά πλευρά η ομάδα των αποστόλων μαζί με δύο ιεράρχες που είναι πλέον πολυάριθμη. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα, το οποίο δεν είναι συνηθισμένο, εμφανίζεται στη μνημειακή ζωγραφική με λίγες διαφορές σε ναούς της Καστοριάς ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο του τέλους του 12ου αιώνα[971]. Κατά την εποχή των Παλαιολόγων το εικονογραφικό σχήμα αυτό της Κοίμησης της Θεοτόκου απαντά σε εικονογραφημένα χειρόγραφα[972], αλλά κυρίως σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[973] και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη

[969] Για την εικονογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου, που βασίζεται κυρίως στο απόκρυφο κείμενο «Λόγος του Ιωάννου του Θεολόγου» (K. Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae*, Leipzig 1986, 95-112) και κυρίως L. Wratislav-Mitrović, N. Okunev, «La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture medievale orthodoxe», *ByzSl* 3 (1931), 134-176. V. Vataşianou, «Dormitio Virginis», *ED* 4 (1935), 1-49. Réau, *Iconographie*, II, 605-606. Millet, *Recherches*, 23-24. *RbK* IV (1982), 136-182 (K. Kreidl-Papadopoulos). G. Babić, «O kompoziciju Uspenja u Bogorodičnoj crkvi u Studenici», *Starinar* 13 (1965), 261-265. Καλοκύρης, Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν, 126-140. Χ. Μπαλτογιάννη, «Η Κοίμηση του Ανδρέα Ρίτζου του Λονδίνου και η εξάρτησή της από τη ζωγραφική και τα ιδεολογικά ρεύματα του 14ου αιώνα», *Ευφρόσυνον*, 1, Αθήνα 1991, 353-372. Mavrodinova, *Ikonografia*, 122-137.

[970] Η λιτότητα αυτού του εικονογραφικού σχήματος εκφράζεται στην απεικόνιση μόνο των ουσιωδών εικονογραφικών στοιχείων και προσώπων και με την απουσία ορισμένων εικονογραφικών λεπτομερειών όπως π.χ. οι απόστολοι σε νεφέλη, οι άγγελοι που προβάλλονται σε μονοχρωμία μέσα στην δόξα, οι απόστολοι εκ περάτων, το επεισόδιο του Ιεφωνία, η παράδοση της ζώνης της Παναγίας, οι γυναίκες που θρηνούν κ. ά.

[971] Βλ. την Κοίμηση του ναού των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 14β) και της Παναγίας Μαυριώτισσα (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 70. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 75, εικ. 12). Ωστόσο, στα μνημεία αυτά η σκηνή της Κοίμησης διαφέρει από εκείνη του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, καθώς οι άγγελοι είναι μετωπικοί και εντάσσονται στη δεξιά πλευρά της σκηνής

[972] Βλ. σχετικά τον κώδικα 1216, φ. 149α της μονής Σινά (13ος αιώνας) (Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, 178, 256, εικ. 199. M. Evangelatou, «The symbolism of the censer in Byzantine representations of the Dormition of the Virgin», *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot 2000, 127, εικ. 10.3).

[973] Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 256-257, εικ. 123, 260-261, εικ. 124-125.

(1302/3)[974] καθώς και σε άλλα μέρη[975]. Ωστόσο, το βασικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού με τους αγγέλους αριστερά και τους αποστόλους δεξιά ακολουθεί πιστά την εικονογραφία της σκηνής σε μνημεία της περιόδου των Παλαιολόγων, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[976] και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[977]. Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα το σχήμα αυτό απαντά σε μνημεία της Κορυτσάς, όπως τον Χριστό Ζωοδότη στο Borje (1389/90)[978] και κυρίως της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[979], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[980] (εικ.218) και σε εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[981] (εικ.219). Σε σχέση με τα μνημεία αυτά η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρουσιάζει ιδιαίτερη εικονογραφική συνάφεια με τον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[982] (εικ.218) και με την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[983] (εικ.219). Το εικονογραφικό αυτό σχήμα της Κοίμησης διαδίδεται περιορισμένα κατά το δεύτερο μισό του 15ου και του 16ου αιώνα και απαντάται σε εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου της Πινακοθήκης Sabauda στο Torino της Ιταλίας, έργο του ζωγράφου Ανδρέα Ρίτζου (δεύτερο μισό 15ου αιώνα)[984] και στον Άγιο Βλάσιο στη Βέροια (τοιχογραφία του 16ου αιώνα)[985].

[974] βλ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 114-115, εικ. 74, σχεδ. 7.

[975] Βλ. σε μνημεία του Μυστρά, όπως στην Παναγία Περίβλεπτο (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) (Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 86-87, εικ. 54. Acheimastou-Potamianou, *Mystras*, 76, εικ. 70), της Σερβίας, όπως στη Donja Kamenica (1330-1340) (Mavrodinova, *Dolna Kamenica*, εικ. 14) και στη Ravanica (1381) (Belović, *Ravanica*, 118, εικ. 15-16).

[976] Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 256-257, εικ. 123, 260-261, εικ. 124-125.

[977] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 114-115, εικ. 74, σχεδ. 7. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 243, εικ. 3.

[978] Προσωπική παρατήρηση.

[979] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 115, εικ. 9.

[980] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α-β.

[981] Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 242, εικ. 1

[982] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α-β. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4. Φωτογραφία του δεξιού τμήματος της σκηνής δημοσιεύει ο Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 629.

[983] Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 242, εικ. 1.

[984] Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, 175, εικ. 156.

[985] Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 29. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*, 55, εικ. 53.

Η απεικόνιση του Χριστού με σώμα στραμμένο προς τα αριστερά και κεφάλι γυρισμένο δεξιά προς την Παναγία, κρατώντας στα ανασηκωμένα χέρια του την ψυχή της, ακολουθεί εικονογραφικό τύπο, γνωστό σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας από το 12ο αιώνα[986]. Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος του Χριστού σε αντικίνηση απαντά συχνά σε μνημεία της περιοχής κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[987], στον Άγιο Νικόλαο στο Psača κοντά στο Kumanovo (1365-1371)[988], στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[989], στην Παναγία Peštanska κοντά στην Αχρίδα (γύρω στο 1370)[990], στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[991] (εικ.221), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[992] (εικ.216) και στον Άγιο Αλύπιο (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[993] στην Καστοριά, στο νότιο παρεκκλήσιο του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[994], ενώ φαίνεται πως επιβιώνει και κατά το 15ο αιώνα[995].

Αξιοσημείωτο εικονογραφικό χαρακτηριστικό αποτελεί το σχήμα της δόξας που περιβάλλει τη μορφή του Χριστού, το οποίο δεν ακολουθεί το συνηθισμένο κυκλικό σχήμα της παλαιολόγειας εποχής, αλλά το ελλειψοειδές αμυγδαλόσχημο με μυτερή κορυφή. Δόξα με ανάλογη μορφή απαντάται κυρίως σε μνημεία από το δεύτερο μισό του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα, όπως στην Παναγία

[986] Π.χ. στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (περίπου 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 14β) και στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo,* εικ. 90).

[987] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 78.

[988] Προσωπική παρατήρηση.

[989] Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 247.

[990] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 149.

[991] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 5.

[992] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 629. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[993] Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση, πίν. 353.

[994] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203.

[995] Βλ. τον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460) (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Τα χρόνια της Τουρκοκρατίας (14ος-18ος αιώνας)», *Η Φλώρινα και η περιοχή της*, Φλώρινα 2002, 92-93, εικ. 5β. Paissidou, The frescoes, εικ.11) κ. ά.

Περίβλεπτο στο Μυστρά (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[996], στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[997], αλλά και σε φορητές εικόνες της Κοίμησης της Θεοτόκου, όπως εκείνη της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (αρχές 15ου αιώνα)[998] και σε εικόνα στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα (πρώτο τέταρτο 15ου αιώνα)[999] κ.ά.

Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά και σπανιότατο εικονογραφικό στοιχείο, αποτελεί η απεικόνιση του αγγέλου δίπλα στην Παναγία να θυμιατίζει με κατζί στη θέση που σε μνημεία της Μακεδονίας του 14ου αιώνα συνήθως προορίζεται για τον απόστολο Πέτρο, ο οποίος θυμιατίζει με θυμιατήρι[1000]. Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο του αγγέλου που θυμιατίζει με κατζί[1001], το οποίο έχει την καταγωγή του στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[1002], απαντά κυρίως σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες της Καστοριάς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα και των αρχών του 15ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[1003] (εικ.218), σε εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1004] (εικ.219) και στο ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[1005]. Αντίθετα, στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340)[1006] και στον Άγιο Γεώργιο στο Matejče κοντά

[996] Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 86-87, εικ. 54. Acheimastou-Potamianou, *Mystras*, 76, εικ. 70.

[997] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203.

[998] Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, 163, εικ. 144.

[999] Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, 161, εικ. 142.

[1000] Βλ. σχετικά την απεικόνιση του αποστόλου Πέτρου να θυμιατίζει με θυμιατήρι στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος,* πίν. 30. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 37), στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 127. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 101, εικ. 14), στο ναό του Μικρού Αγίου Κλήμη (Mali Sveti Kliment) στην Αχρίδα (1378) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 163) και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία,* πίν. 150α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 115, εικ. 9).

[1001] Για τη συμβολική σημασία του κατζίου, βλ. O.V. Otarina, «Simvoličeskoe izobraženie kadila na evlogiah», *Piligrimi*, *Istoriko-kulturnaja rol palomničestva*, Sankt Peterburg 2001, 29-36 και γενικά για τα θυμιατήρια στη σκηνή της Κοίμησης, βλ. Evangelatou, The symbolism, 117-131.

[1002] Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 256-257, εικ. 123, 260-261, εικ. 124-125.

[1003] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[1004] Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 242, εικ. 1.

[1005] Προσωπική παρατήρηση.

[1006] Mavrodinova, *Dolna Kamenica*, εικ. 14.

στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1007] ο άγγελος αποδίδεται θυμιατίζοντας με θυμιατήρι.

Όσον αφορά την ομάδα των αποστόλων, που εικονίζεται δεξιά από την Παναγία, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το σπάνιο σύμπλεγμα των τριών αποστόλων που ασπάζονται το σκήνωμά της ακολουθεί την εικονογραφία των τριών αυτών αποστόλων στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άγιο Νικόλαο στη Psača κοντά στο Kumanovo (1365-1371)[1008], το οποίο επαναλαμβάνεται αργότερα στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1009].

Επίσης, το σύμπλεγμα της Παναγίας και του Ιωάννη του Θεολόγου (εικ.166), το οποίο απαντά πανομοιότυπα ήδη στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[1010], κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντά κυρίως σε μνημεία της Καστοριάς, αλλά και της Αχρίδας, όπως στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1011], στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1012], στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1013] (εικ.167, 218), στον Άγιο Αλύπιο στην Καστοριά (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[1014] κ.ά.

Οφείλουμε επίσης να σημειώσουμε ότι η απεικόνιση του αποστόλου Πέτρου πίσω από την Παναγία και όχι ως επικεφαλής του αριστερού όμιλου των αποστόλων, όπως είναι ο κανόνας, δεν είναι συνήθης[1015]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος έχει την καταγωγή του σε μνημεία του πρώτου μισού του 14ου αιώνα της περιοχής της Μακεδονίας, όπως στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[1016] και στο ναό του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1330-

[1007] Cvetkovski, Matejče, 85, εικ. 5, σχεδ. 9.

[1008] Προσωπική παρατήρηση.

[1009] Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τα χρόνια, 92-93, εικ. 5β. Paissidou, The frescoes, εικ. 11.

[1010] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 30. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 37.

[1011] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 127. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 101, εικ. 14.

[1012] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 78.

[1013] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α-β. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[1014] Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση, πίν. 353.

[1015] Η μετατόπιση του αποστόλου Πέτρου από την κορυφή της κλίνης της Παναγίας που στα περισσότερα μνημεία συνδυάζεται με τον απόστολο Παύλο, ο οποίος εικονίζεται απέναντι, πιθανώς αποσκοπεί να μειώσει σε εικονογραφικό επίπεδο την κορυφαία σημασία του αποστόλου Πέτρου με πιθανή αντιλατινική τάση, co-notations.

[1016] Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 230-231, εικ. 27 III, 28 III.

1340)[1017]. Συνηθέστερα όμως απαντά σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1018] (εικ.218), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1019] κ.ά.

Αντίθετα, η απεικόνιση του αποστόλου Παύλου, επικεφαλής του δεξιού ομίλου των αποστόλων, να προσκυνεί το σκήνωμα της Παναγίας ακολουθεί συνηθισμένη εικονογραφία, η οποία κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στο ναό των Ταξιαρχών Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1020], στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1021], στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1022] (εικ.221), αλλά κυρίως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1023] (εικ.218) κ.ά.

Άλλο ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο της σύνθεσης είναι η τοποθέτηση μόνο δύο ιεραρχών αντί τριών ή τεσσάρων, όπως άλλωστε συνηθίζεται[1024]. Η εικονογραφική αυτή επιλογή, γνωστή σε μνημεία της Καστοριάς του τέλους του 12ου αιώνα[1025], έλκει την καταγωγή της από το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3)[1026] και επαναλαμβάνεται με ιδιαίτερη συχνότητα κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα κυρίως σε μνημεία της Καστοριάς, όπως στον Άγιο

[1017] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 12.

[1018] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α-β. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[1019] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 177. Serafimova, Freskoživopisot, 70, εικ. 5.

[1020] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 127. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 101, εικ. 14.

[1021] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 78.

[1022] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 5.

[1023] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α και 160. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 629. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[1024] Σύμφωνα με την ερμηνεία του Διονυσίου εκ Φουρνά στην Κοίμηση της Θεοτόκου παριστάνονται οι ιεράρχες Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, Ιερόθεος και Τιμόθεος (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 144). Στην Κοίμηση της Θεοτόκου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού οι δυο ιεράρχες πιθανώς ταυτίζονται με τον άγιο Διονύσιο Αρεοπαγίτη που εικονίζεται ως «γέρων σγουροκέφαλος διχαλογένης» (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 291) και με τον άγιο Τιμόθεο που είναι «επίσκοπος Εφέσου, νέος σιμογένης», (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 264, 299).

[1025] Βλ. την Κοίμηση της Παναγίας Μαυριώτισσας (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα), βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 70. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 75, εικ. 12.

[1026] Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, 114-115, εικ. 74, σχεδ. 7. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 243, εικ. 3.

Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1027] και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1028] (εικ.218), αλλά και της κοντινής Πρέσπας, όπως στην Παναγία στο Mali Grad (1368/9)[1029].

Το τετράγωνο βάθρο τοποθετημένο μπροστά στη νεκρική κλίνη της Παναγίας είναι συνηθισμένο εικονογραφικό στοιχείο, το οποίο απαντά σε μνημεία του τέλους του 13ου και του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης[1030], αλλά εντάσσεται κυρίως σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1031], στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1032], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1033], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1034] (εικ.220), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1035] (εικ.221) και κυρίως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1036] (εικ.218), στον Άγιο Αλύπιο (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[1037] και στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) (1400/1)[1038] στην Καστοριά.

[1027] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 115, εικ. 9.

[1028] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α και 160. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[1029] Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 247.

[1030] Π.χ. στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 256-261, εικ. 123-125), στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324) (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 232, εικ. 28 IV).

[1031] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 78.

[1032] Thomo, Byzantine Monuments, 221, εικ. 247.

[1033] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 115, εικ. 9.

[1034] Προσωπική παρατήρηση.

[1035] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 5.

[1036] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244, εικ. 4.

[1037] Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση, πίν. 353.

[1038] Προσωπική παρατήρηση.

3. Μεμονωμένες μορφές

- Ολόσωμοι άγιοι

Οι ολόσωμοι άγιοι που εικονίζονται στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού και οι οποίοι αριθμούν σε έντεκα, εντάσσονται στην πρώτη ζώνη του κυρίως ναού και στις παρειές των θυρών εισόδου (σχέδ.2-6).

Αναλυτικότερα, στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, μέσα σε αβαθή αψίδα, εικονίζεται ο προστάτης άγιος Γεώργιος ένθρονος. Ακολουθούν οι άγιοι Θεόδωρος ο Τήρων, Θεόδωρος ο Στρατηλάτης και Ονούφριος, δεξιά της νότιας εισόδου. Στον δυτικό τοίχο, εκατέρωθεν της δυτικής θύρας εισόδου, παριστάνεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, αριστερά, και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, δεξιά. Στον βόρειο τοίχο εντάσσονται οι άγιοι Αρτέμιος, Μερκούριος, Προκόπιος, Δημήτριος, Νικόλαος και το θέμα της Δέησης με την Παναγία, τον Χριστό ένθρονο και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Το βάθος όπου απεικονίζονται οι άγιοι, αποδίδεται σε δύο χρωματικά επίπεδα: το κάτω μέρος, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του, είναι σε λαδοπράσινο χρώμα, ενώ το επάνω σε βαθυκύανο.

Στην επιφάνεια των παρειών των εισόδων εντάσσονται απεικονίσεις ολόσωμων αγίων. Στην ανατολική παρειά της νότιας θύρας εισόδου απεικονίζεται η αγία Μαρίνα, στην δυτική παρειά της ίδιας θύρας ένα εξαπτέρυγο, ενώ στη νότια παρειά της δυτικής θύρας εισόδου ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Το βάθος είναι λευκόγκριζο.

Ο άγιος Γεώργιος

Ο τιμώμενος άγιος του ναού, ο άγιος Γεώργιος (εικ.49, σχεδ.28)[1039], απεικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, δίπλα στο τέμπλο και μέσα σε αβαθή κόγχη. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, παρά το γεγονός ότι στο κάτω δεξιό τμήμα του θρόνου του υπάρχει μικρό τμήμα μεταγενέστερου ζωγραφικού στρώματος του 16ου αιώνα.

[1039] Για την απεικόνιση του αγίου Γεωργίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. *Καστοριανά μνημεία*, εικ. 108, 111 (Ι. Σίσιου), όπου η φωτογραφία είναι τυπωμένη αντίστροφα. Maguire, *The Icons*, 77, εικ. 66. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 236-237, εικ. 132-133. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 624, όπου η φωτογραφία είναι τυπωμένη αντίστροφα.

Ο άγιος Γεώργιος[1040] γεννήθηκε στην Καππαδοκία και έζησε κατά την εποχή της κυριαρχίας του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (245-312). Κατατάχθηκε από νεαρή ηλικία στο ρωμαϊκό στρατό και στο διωγμό εναντίον των χριστιανών δεν αρνήθηκε τη χριστιανική πίστη. Για το λόγο αυτό υπεβλήθηκε σε βασανιστήρια και μαρτύρησε με αποκεφαλισμό. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του αγίου στις 23 Απριλίου.

Εικονίζεται νέος, αγένειος, με κοντά καστανά σγουρά μαλλιά[1041], καθισμένος σε υψηλό ξύλινο θρόνο με επίπεδο ερεισίνωτο, πατώντας πάνω σε κόκκινο, κυλινδρικό μαξιλάρι. Στα χέρια του κρατεί ξίφος διαγώνια τοποθετημένο προς το σώμα του, το οποίο είναι έτοιμος να βγάλει από τη θήκη, ενώ αριστερά στο στήθος του διακρίνεται αναρτημένο το κράνος του. Στο δεξί του πόδι ακουμπάει μεγάλη λευκόγκριζη ασπίδα, στολισμένη με κόκκινα περιγράμματα και διακοσμητικά μοτίβα. Πίσω από τον άγιο διακρίνεται το τόξο και η θήκη του με τα βέλη. Φορεί κοντό βαθυκύανο χιτώνα με ώχρινα επιμανίκια, στολισμένα με μαργαριτάρια, και κοντό κοντομάνικο κεραμιδή ιμάτιο, διακοσμημένο στις άκρες με μαργαριτάρια, το οποίο είναι τυλιγμένο στο στήθος του. Στα πόδια του έχει λευκές δρομίδες, οι οποίες σκεπάζονται στο κάτω μέρος από ώχρα σε χρώμα περικνημίδες, δεμένες με κόμπο. Η μορφή του αγίου πλαισιώνεται από έξεργο κιονοστήρικτο τόξο με ζωγραφιστό ζωόμορφο κεφάλι ως κίονα στο δεξιό τμήμα του. Συνοδεύεται από την επιγραφή: *[Ο ΑΓΙΟC] / Γ(ΕΩ)Ρ(ΓΙ)ΟC*.

Η εξέχουσα θέση στον εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, στην κατώτατη ζώνη του νότιου τοίχου δίπλα στο τέμπλο, προορίζεται για τον προστάτη άγιο του ναού[1042]. Η ένταξη του τιμωμένου αγίου στη θέση αυτή παρατηρείται ήδη από το 12ο αιώνα[1043] και επιχωριάζει σε μονόχωρους ναούς της περιοχής της Μακεδονίας και

[1040] *Synaxarium EC*, 623-626.

[1041] «Νέος, ἀγένειος» και «νέος ἀγένειος, σγουροκέφαλος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157.

[1042] Για τη θέση του τιμωμένου αγίου στο ναό γενικά, βλ. Tomeković, Les répercussions, 25-42. Σ. Κουκιάρης, «Η θέση του επωνύμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού (γενικές αρχές)», *Κληρονομία* 22 (1990), 105-123 και κυρίως για τη θέση του επώνυμου αγίου δίπλα στο τέμπλο (Κουκιάρης, Η θέση, 113-120).

[1043] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217. Βλ. σχετικά τον τιμώμενο άγιο στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 57α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 54, 59, εικ. 4 και 11) και στο ναό του Αγίου Στυλιανού στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Tsigaridas, La peinture, 309-310). Για τη χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 12ου αιώνα, βλ. Tsigaridas, La peinture, 313.

κυρίως της Καστοριάς του 14ου και 15ου αιώνα[1044]. Παρατηρείται, επίσης, η τάση να τονιστεί ο τιμώμενος άγιος όχι μόνο με την εξέχουσα θέση του στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, αλλά και με την απεικόνισή του σε μεγαλύτερες διαστάσεις από τους άλλους αγίους[1045]. Ακόμα, η ιδιαίτερη τιμή του τιμωμένου αγίου του ναού αναδεικνύεται με την ένταξή του μέσα σε αβαθή αψίδωμα που περιτρέχει ανάγλυφο τοξωτό πλαίσιο με διάκοσμο[1046] ή μόνο ζωγραφιστό τοξωτό πλαίσιο[1047]. Τα στοιχεία αυτά των απεικονίσεων των τιμωμένων αγίων παραπέμπουν σε μορφή προσκυνηταρίου[1048] ή σε τοιχογραφία-εικόνα[1049].

[1044] Βλ. σχετικά τις παραστάσεις του τιμωμένου αγίου στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 145β), του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 188α) κ. ά.

[1045] Βλ. σχετικά τις απεικονίσεις των τιμωμένων αγίων, όπως του αγίου Νικολάου στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 54, εικ. 4 και 59, εικ. 11), του αγίου Αθανασίου στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 145β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109), του αγίου Νικολάου στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) στην Καστοριά (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 188α) κ. ά.

[1046] Βλ. ανάλογες απεικονίσεις αγίων στους οποίους τιμάται ο ναός, όπως ο άγιος Παντελεήμονας στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo,* εικ. 127. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 146, εικ. XLIX. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 4-6. S. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception», *Thresholds of the Sacred*, Washington 2006, εικ. 4), η Παναγία στο ναό της Παναγίας της μονής Οσίου Λουκά στη Βοιωτία (12ος αιώνας) (Kalopissi-Verti, The Proskynetaria, εικ. 5).

[1047] Βλ. τον άγιο Γεώργιο στο ναό του Αγίου Στυλιανού (τέλη 12ου αιώνα) (*Καστοριανά Μνημεία*, 45, εικ. 73 (Ι. Σίσιου), τον άγιο Αθανάσιο στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 145β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109), τον άγιο Νικόλαο στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) στην Καστοριά (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 188α) κ. ά.

[1048] Βλ. επίσης το μαρμάρινο προσκυνητάριο με τον ένθρονο Χριστό στο Μουσείο του Μυστρά με αριθμ. καταγραφής 1166 (15ος αιώνας) (D. Nikolovski, «Novi soznanija za nekolku rezbarski i ikonopisni dela od prilepskiot region», *KulN* 30-31 (2004-2005), 130, εικ. 14). Γενικά για τα προσκυνητάρια, βλ. Kalopissi-Verti, The Proskynetaria, 107-132.

[1049] Γενικά για το θέμα αυτό, βλ. I. Djordjević, «O fresko-ikonama kod Srba u srednjem veku», *ZLU* 14 (1978), 77-97.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο άγιος Γεώργιος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν φέρει την προσωνυμία «Γοργός»[1050]. Η προσωνυμία αυτή, ως γνωστό, συνοδεύει τις απεικονίσεις του αγίου σε μνημεία της εποχής της σερβικής κυριαρχίας στην Καστοριά[1051], αλλά και γενικά σε ναούς της μείζονος Μακεδονίας[1052]. Αυτό είναι ένα στοιχείο, το οποίο μαζί με άλλα, μας απομακρύνει από την άποψη του Σέρβου καθηγητή I. Djordjević[1053] ότι το μνημείο διακοσμήθηκε κατά την εποχή της σερβικής κυριαρχίας της Καστοριάς.

Από εικονογραφική άποψη[1054], η απεικόνιση του αγίου Γεωργίου ένθρονου[1055] δεν είναι τόσο συνηθισμένη, όπως είναι η απεικόνιση του ολόσωμου ή

[1050] Για τον άγιο Γεώργιο με την προσωνυμία «Γοργός», βλ. κυρίως S. Kissas, «Srpski srednjovekovni spomenici u Solunu», *Zograf* 11 (1980), 34-40. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 41-45.

[1051] Βλ. σχετικά το ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60), βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 139α .

[1052] Ο άγιος Γεώργιος «ο Γοργός» συναντάται στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 92), στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino της μεσαιωνικής Σερβίας (1316-1318) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 41) και στον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (προσωπική παρατήρηση).

[1053] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 459.

[1054] Γενικά για την εικονογραφία του αγίου Γεωργίου, βλ. *LChrI* 6 (1974), 365-373 (E. Lucchesi Palli). D. Howell, «St. George as Intercessor», *Byz* 39 (1969), 121-136. T. Mark-Weiner, *Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art*, vol. 1-2, New York 1977. N. Ovčarov, «Sur l'iconographie de st. Georges aux XIe-XIIe siècles», *ByzSl* 52 (1991), 121-129. *ODB*, 2, 835 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington 2003^2, 125-134. Για τη λατρεία του αγίου Γεωργίου γενικά, βλ. Ch. Walter, «The Origins of the Cult of Saint George», *REB* 53 (1995), 295-326.

[1055] Γενικά για τους ένθρονους αγίους, βλ. A. Grabar, «Le trône des Martyrs», *CahArch* VI (1952), 31-41. A. Dumitrescu, «Une iconographie peu habituelle: les saints militaries siégeant. Le cas de Saint Nicolas d' Argeş», *Byzantion* LIX (1989), 48-63. Σύμφωνα με τον A. Grabar οι άγιοι οι οποίοι είναι καθισμένοι σε θρόνο που σχετίζεται με το θρόνο της δόξας του Χριστού, εικονίζονται έτσι λόγω του μαρτυρίου που υπέστησαν και το οποίο αντιστοιχεί με το πάθος του Χριστού (Grabar, Le trône des Martyrs, 40-41). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στον εικονογραφικό αυτό τύπο του ένθρονου αγίου αποδίδονται ο άγιος Δημήτριος (βλ. ενδεικτικά τον άγιο Δημήτριο σε μαρμάρινο ανάγλυφο στο ναό του San Marco στη Βενετία (όψιμος 12ος αιώνας) (Grabar, Le trône des Martyrs, πίν. VI, εικ. 2. O. Demus, *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*, Washington 1960, εικ. 40. M. Marković, «O ikonografi svetih ratnika u istočnohrištianskog umetnosti», *Zidno Slikarstvo Manastira Dečana, Gradja i studije*, Beograd 1995, εικ. 42. Maguire, The Icons, 77, εικ. 67. Τ. Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Κ΄(1999), 226, εικ. 8. H. Maguire, «Observations on the icons of the west façade of San Marco in Venice»,

έφιππου αγίου. Η εικονογραφία του ένθρονου αγίου Γεωργίου, γνωστή ήδη από τα τέλη του 12ου-13ου αιώνα σε μαρμάρινο ανάγλυφο στο ναό του San Marco στη Βενετία (όψιμος 12ος αιώνας ή 13ος αιώνας)[1056] και κυρίως σε τοιχογραφία του ναού του Αγίου Στυλιανού στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα)[1057], δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά την παλαιολόγεια εποχή του τέλους του 13ου και του 14ου αιώνα, παρά το γεγονός ότι ο φημισμένος βυζαντινός ποιητής του 14ου αιώνα, ο Μανουήλ Φιλής (περίπου 1275-1345), σε επίγραμμα του αναφέρει ότι η απεικόνιση του αγίου Γεωργίου πρέπει να τον αποδίδει ένθρονο, έτοιμο να βγάλει το ξίφος από τη θήκη του[1058]. Κατά την παλαιολόγεια περίοδο ο άγιος Γεώργιος ένθρονος απαντάται σπάνια σε φορητές εικόνες, όπως σε εικόνα στη μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους

Βυζαντινές εικόνες. Τέχνη, τεχνική, τεχνολογία, 20-21.02.1998, Ηράκλειον 2002, 310, εικ.2), σε εικόνα στην Πινακοθήκη Tretiakov της Μόσχας (όψιμος 12ος αιώνας) (V. Lazarev, *The Russian Icon from its Origins to the Sixteenth Century*, Milan 1996, 164, εικ. 20. *Αγίου Δημητρίου θαύματα*, Θεσσαλονίκη 1997, εικ. 21 (Χ. Μπακιρτζής) (η εικόνα είναι τυπωμένη ανάποδα και λανθασμένα χρονολογημένη από τον Χ. Μπακιρτζή στο 16ο αιώνα). Παπαμαστοράκης, Ιστορίες, 227, εικ. 9. *Gallerie di Palazzo Leoni Montanari. Icone russe*, Milano 1999, 22, όπου η εικόνα είναι τυπωμένη ανάποδα), σε εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, πίν. 107), σε εικόνα του ναού του Μεγάλου Θεολόγου στη Βέροια (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 44), και άλλοι άγιοι, όπως ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (βλ. ενδεικτικά τον άγιο Θεόδωρο Τήρωνα σε εικόνα στο Μουσείο των Σκοπίων (1653) (V. Popovska-Korobar, *Ikoni ot Muzejot na Makedonija*, Skopje 2004, 281, εικ. 97), ο άγιος Φανούριος (βλ. ενδεικτικά τον άγιο Φανούριο σε εικόνα στη μονή Βροντησίου της Κρήτης (15ος αιώνας) (*Εικόνες της κρητικής τέχνης*, Ηράκλειον 2004^2, 480, εικ. 123 (Μ. Μπουρμπουδάκης), οι άγιοι Προκόπιος, Αρτέμιος και Λούπος (βλ. ενδεικτικά στη μονή Curtea de Argeş της Ρουμανίας (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Dumitrescu, Une iconographie, εικ. 2, 3, 5 και 6) και ο άγιος Νικήτας (βλ. ενδεικτικά τον άγιο Νικήτα σε εικόνα στο Μουσείο Recklinghausen της Γερμανίας (16ος αιώνας) (H. Skrobucha, *Meisterwerke der Ikonenmalerei*, Recklinghausen 1961, 227-228, πίν. XLV. Dumitrescu, Une iconographie, εικ. 8), σε εικόνα ανώνυμης ιδιωτικής συλλογής (16ος αιώνας) (Dumitrescu, Une iconographie, εικ. 9) κ. ά.

[1056] Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία των Κλιτύων του Ταϋγέτου», *ΕΕΒΣ* 14 (1938), 468. Demus, *San Marco*, εικ. 41. Marković, O ikonografi, εικ. 42. Maguire, Observations, 310, εικ. 3. Σύμφωνα με τον H. Maguire, το ανάγλυφο αυτό προφανώς είναι έργο ενετού γλύπτη κατ' απομίμηση βυζαντινού πρότυπου (Maguire, Observations, 308).

[1057] Tsigaridas, La peinture, 309-310. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217, σημ. 12. Η μορφή του αγίου καλύπτεται στη μέση από νεώτερο τέμπλο (προσωπική παρατήρηση). Έγχρωμη φωτογραφία του ένθρονου αγίου Γεωργίου, βλ. *Καστοριανά Μνημεία*, 45, εικ. 73 (Ι. Σίσιου).

[1058] Manuel Philes, *Carminia*, τομ. 1, Paris 1855, ed. E. Miller, 119, εικ. 226. Βλ. επίσης, Maguire, *The Icons*, 76. Παπαμαστοράκης, Ιστορίες, 225. Maguire, Observations, 305.

(δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1059] και σε αμφιπρόσωπη εικόνα στη μονή του Neamț στη Ρουμανία (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1060], ενώ στη μνημειακή ζωγραφική, εκτός από τον καστοριανό ναό[1061] του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, απαντά επίσης σε τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου Λογκανίκου Λακωνίας (1375/6)[1062]. Κατά το 15ο αιώνα οι απεικονίσεις του ένθρονου αγίου Γεωργίου σπανίζουν και απαντώνται στη

[1059] Ε.Ν. Κυριακούδης, «Εικόνες 12ου-15ου αιώνα», *Ι. Μ. Ξενοφώντος. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 68, 70-73, εικ. 16-17, όπου την χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα. Ωστόσο, ο καθηγητής Ε. Τσιγαρίδας δεν συμφωνεί με τη χρονολόγηση της εικόνας στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα, δηλώνοντας ότι χρήζει επανεξέτασης, χωρίς να προτείνει κάποια συγκεκριμένη χρονολόγηση (Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες στη Μακεδονία και το Άγιον Όρος κατά τον 13ο αιώνα», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΑ΄ (2000), 138, σημ. 49). Σύμφωνα με τη γνώμη μας, η εικόνα με βάση τα τεχνικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά μπορεί να ενταχθεί στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.

[1060] Στην μπροστινή πλευρά εικονίζεται η Παναγία βρεφοκρατούσα, ενώ στην οπίσθια ο άγιος Γεώργιος ένθρονος. Για την εικόνα γενικά, βλ. C. Costea, «Un exemplaire d'art paléologue en Roumanie», *AIIAX* 26 (1989), 381-392, fig.2. Chassoura, *Les Peintures*, 187.

[1061] Ο ένθρονος άγιος Γεώργιος εικονίζεται πιθανότατα και σε τοιχογραφία του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385). Η μορφή του ένθρονου στρατιωτικού αγίου που πατεί πάνω σε δράκο ή σε μεγάλο φίδι, είναι καταστραμμένη στο άνω μέρος της και όχι πολύ διακρινόμενη στο κάτω μέρος της (προσωπική παρατήρηση). Να σημειωθεί ότι ανάλογες απεικονίσεις του αγίου Γεωργίου ένθρονου που πατεί σε δράκο απαντώνται στο νάρθηκα της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Grabar, *La peinture*, 327, πίν. LVIb. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 468. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, σχεδ. 45, εικ. 46), σε κεντητό ύφασμα του αγίου Γεωργίου Καππαδόκη στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο στο Βουκουρέστι (γύρω στο 1500), δωρεά στη μονή Ζωγράφου Αγίου Όρους από τον Μολδαβό πρίγκιπα Στέφανο του Μέγα (1457-1504) (*Byzantium 330-1453*, Κατάλογος Έκθεσης, London 25.10.2008-22.03.2009, London 2008, 321-322, εικ. 194 (A. Paunescu). *Stefano il Grande. Ponte tra l'Oriente e l' Occidente*, Κατάλογος Έκθεσης, Vaticana 2004, 79-82), στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (1501) (J. Nikolić-Novaković, «Ilustracijata na Akatistot na Bogorodica vo crkvata Vovedenie Bogorodično (Sv. Spas) vo Kučevište», *KulN* 16 (1989), εικ. 12) κ. ά.

[1062] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 468, 470, εικ. 6. Κουκιάρης, Η θέση, 114, σημ. 55. Chassoura, *Les Peintures*, 186, 429, εικ. 43. Σύμφωνα με την Ο. Χασούρα, ο ένθρονος άγιος Γεώργιος αυτού του ναού αποτελεί την πρωιμότερη γνωστή απεικόνιση του ένθρονου αγίου Γεωργίου στη μνημειακή ζωγραφική (Chassoura, *Les Peintures*, 190). Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν λαμβάνει υπόψιν την απεικόνιση του ένθρονου αγίου Γεωργίου στον Άγιο Στυλιανό στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Tsigaridas, La peinture, 309-310. *Καστοριανά Μνημεία*, 45, εικ. 73 (Ι. Σίσιου). Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217, σημ. 12).

μονή του Voroneț στη Μολδαβία (1488/9)[1063] και στο νάρθηκα της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1064] (εικ.222), ενώ κατά το 16ο και 17ο αιώνα ο εικονογραφικός αυτός τύπος του ένθρονου αγίου γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κυρίως σε φορητές εικόνες[1065] και λιγότερο σε τοιχογραφίες[1066], σε έργα κεντητικής[1067] και σε έργα μικροτεχνίας[1068].

[1063] G. Nandriş, *Christian Humanism in the Neo-Byzantine Mural-Painting of Eastern Europe*, Wiesbaden 1970, πίν. IV, εικ. 4.

[1064] Grabar, *La peinture*, 327, πίν. LVIb. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 468. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, σχεδ. 45, εικ. 46.

[1065] Βλ. σχετικά τις απεικονίσεις του ένθρονου αγίου Γεωργίου σε εικόνα στη συλλογή Οικονομοπούλου (τέλη 15ου-αρχές16ου αιώνα) (Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1985, πίν. 4, εικ. 5. *Ikonen Bilder in Gold*, πίν. 63), σε εικόνα στο Μουσείο της μονής της Ρίλας στη Βουλγαρία (16ος αιώνας) (L. Praškov, *Nacionalen Muzei Rilski Manastir. Ikoni*, Sofia 1981, εικ. 10. A. Božkov, *Balgarskata Ikona*, Sofia 1984, 121-122, εικ. 73, όπου την χρονολογεί, λανθασμένα κατά τη γνώμη μας, στο 14ο αιώνα), σε εικόνα στη συλλογή Λάτση (16ος αιώνας) (*Art Sacré Postbyzantin*, Catalogue d'exposition, Monte Carlo 11-26.04. 1998, Monte Carlo 1998, 78-79, εικ. 19), σε εικόνα στη μονή Σταυρονικήτα Αγίου Όρους (δεύτερο μισό 16ου αιώνα) (Χ. Πατρινελής, Α. Καρακατσάνη, Μ. Θεοχάρη, *Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία-Εικόνες-Χρυσοκεντήματα*, Αθήνα 1974, 132, 137, εικ. 52), σε εικόνα του ένθρονου αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του στη μονή Αγίου Παύλου στο Άγιον Όρος (τελευταίο τέταρτο 16ου αιώνα) (*Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, 147-148, εικ. 2.77 (Ε.Ν. Τσιγαρίδας). Βασιλάκη, Εικόνες 15ου-16ου αιώνα, 81, εικ. 32), σε εικόνα της Κρύπτης στο ναό του Αγίου Αλεξάνδρου Nevski στη Σόφια (τέλη 16ου αιώνα), η οποία προέρχεται από τη Φιλιππούπολη (Plovdiv) (*1000 Godini balgarska ikona IX-XIX vek*, Κατάλογος έκθεσης, Sofia 01-02.1976, Sofia 1976, εικ. 18 (L. Praškov). Praškov, *Balgarski Ikoni*, 86, εικ. 26. Paskaleva, *Icons*, 64-67, όπου την χρονολογεί στις αρχές του 16ου αιώνα. *National Art Gallery*, 29, εικ. 11 (G. Gerov). Να σημειωθεί ότι η εικόνα, η οποία δημοσιεύεται και στο W.P. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, Propylaeen Kunstgeschichte, 3, Berlin 1968, 255, πίν. 33 χρονολογείται λανθασμένα γύρω στο 1300, πληροφορία που επαναλαμβάνει και η Chassoura, *Les Peintures*, 187), σε εικόνα στη μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους (1609;) (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Εικόνες του 17ου αιώνα», *Ιερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 136, 138, εικ. 54-55), σε εικόνα του ένθρονου αγίου Γεωργίου και Δέηση στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα (πρώτο μισό 17ου αιώνα) (*Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2007, 360-363, εικ. 189 (Ο. Βάσση), σε εικόνα στο Μουσείο της Κορυτσάς (πρώτο μισό 17ου αιώνα) (*Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2006, 95, εικ. 27 (Ε. Δρακοπούλου), σε εικόνα του ένθρονου αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του στο Μουσείο του Πρίλαπου (Prilep) (1630) (N. Mitrevski, «Ikona so likot i žitieto na sv. Georgi od Pološkiot manastir», *Pelagonitissa* 13-15 (2003), 156-164. Kornakov, *Pološki manastir*,

Ειδικότερα, ο ένθρονος άγιος Γεώργιος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί πανομοιότυπα ως προς τη στάση και τη χειρονομία την αντίστοιχη μορφή του ένθρονου αγίου Γεωργίου σε ανάγλυφη εικόνα στο ναό του San Marco στη Βενετία (όψιμος 12ος αιώνας ή 13ος αιώνας)[1069] και κυρίως στην τοιχογραφία του Αγίου Στυλιανού στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα)[1070], ενώ αποδίδεται με ανάλογο τρόπο στο ναό του Αγίου Γεωργίου Λογκανίκου στη Λακωνία (1375/6)[1071] κ.ά.[1072].

144), σε εικόνα του αγίου Γεωργίου στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Čelebiči της Βοσνίας (1641) (Z. Kajmaković, «Četiri ikone iz radionice majstora Kozme», *ZLU* 7 (1971), εικ. 6-7), σε εικόνα του ένθρονου αγίου Γεωργίου με σκηνές βίου στο Σκευοφυλάκειο του Πατριαρχείου Ιππεκίου (Peć) στο Κοσσυφοπέδιο (μέσα 17ου αιώνα) (Djurić, *Icônes*, 139, εικ. 89. P. Mijović, *Pećka Patriaršija*, Beograd 1974, 31, 301, εικ. 193. S. Radojčić, *Icônes de Serbie et de Macédoine*, Beograd χ. χρ., εικ. 91. M. Tatić-Djurić, *Poznate ikone od XII-XVIII veka*, Beograd 1984, εικ. 48. Djurić, Ćirković, Korać, *Pečka Patrijaršija*, 301, εικ. 193), σε εικόνα στο κελί Maruda Mardaratska κοντά στις Καρυές Αγίου Όρους (δεύτερο τέταρτο 17ου αιώνα) (S. Petković, *Chilandar*, Belgrade 1999, εικ. 86), σε εικόνα του ένθρονου αγίου Γεωργίου με σκηνές βίου της Κωνσταντινούπολης (17ος αιώνας) (*Αποκαταστημένες εικόνες Κωνσταντινουπόλεως*, Θεσσαλονίκη 2004, 44-45), σε εικόνα του ένθρονου αγίου Γεωργίου στη μονή του Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα (17ος αιώνας) (Δ. Σοφιανός, *Μετέωρα. Οδοιπορικό*, Μετέωρα 1990, 50) κ. ά.

[1066] Βλ. τη τοιχογραφία στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (1501) (Nikolić-Novaković, Ilustracijata, εικ. 12), στο καθολικό της μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους (1544) (Α. Παλιούρας, «Σύναξη καλλιτεχνών στο Άγιον Όρος τον 16ο αιώνα: το χρονικό μιας αναγέννησης», *Άγιον Όρος. Φύση-Λατρεία-Τέχνη*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2001, 283, πίν. XI), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στα Αμπελάκια (1751) (Α. Διαμαντοπούλου, «Οι εκκλησίες των Αμπελακίων», *Η Καθημερινή. 7 Ημέρες*, 29.01.1995, 26) κ. ά.

[1067] Σημειώνουμε ενδεικτικά τις απεικονίσεις του ένθρονου αγίου Γεωργίου σε κεντητό ύφασμα του αγίου Γεωργίου Καππαδόκη στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Βουκουρεστίου (γύρω στο 1500) (*Byzantium 330-1453*, 321-322, εικ. 194 (A. Paunescu). *Stefano il Grande*, 79-82).

[1068] Σε κάλυμμα ευαγγελίου στη μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους (1544), βλ. Φ. Μαρινέσκου, Ιερ. Ιερώνυμος Ξενοφωντινός, «Σχέσεις της Μονής Ξενοφώντος με τη Βλαχία και τη Μολδαβία. Πρόδρομη παρουσίαση», *Β΄ Διεθνές Συμπόσιο «Άγιον Όρος. Πνευματικότητα-Ορθοδοξία-Τέχνη»*, Θεσσαλονίκη 11-13.11.2005, Θεσσαλονίκη 2006, εικ. 8.

[1069] Demus, *San Marco*, fig. 41. Marković, O ikonografi, εικ. 42. Maguire, Observations, 310, εικ.3.

[1070] Tsigaridas, La peinture, 309-310. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217, σημ. 12. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217, σημ. 12. Έγχρωμη φωτογραφία του ένθρονου αγίου Γεωργίου βλ. *Καστοριανά Μνημεία*, 45, εικ. 73 (Ι. Σίσιου).

[1071] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 468. Chassoura, *Les Peintures*, 429, εικ. 43.

[1072] Με ανάλογο τρόπο αποδίδεται ο άγιος, πιθανότατα ο Γεώργιος, στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (προσωπική παρατήρηση). Επίσης, στην ίδια στάση και χειρονομία

Κατά το 15ο αιώνα ο εικονογραφικός τύπος του ένθρονου αγίου επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1073] (εικ.222), έργο του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, ενώ κατά το 16ο αιώνα σε κάλυμμα ευαγγελίου στη μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους (1544)[1074].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζωγραφιστό ζωόμορφο κεφάλι, που μιμείται λιθανάγλυφο, τοποθετημένο στο ανάγλυφο τόξο που περιβάλλει την μορφή του αγίου Γεωργίου. Το κεφάλι αυτό, το οποίο φαίνεται να είναι απομίμηση λεοντοκεφαλής, έχει φρύδια, μάτια, μεγάλη μύτη και μουστάκια. Ανάλογες απεικονίσεις ζωόμορφων κεφαλών στα κιονόκρανα του τόξου που περιβάλλει τον προστάτη άγιο του ναού συναντώνται κυρίως σε ναούς της Καστοριάς και της μείζονος Μακεδονίας, όπως στον Άγιο Στυλιανό στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα)[1075], στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346)[1076] (εικ.224) και στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1077] (εικ.225-226). Ανάλογες κεφαλές απαντούν και σε τόξα που περικλείουν απεικονίσεις όχι μόνο τιμωμένων αγίων, αλλά και άλλων αγίων, όπως στην Παλαιά Μητρόπολη Εδέσσης (1375-1385 ή 1389)[1078], στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Ljubostinja της Σερβίας (1388)[1079], ή δωρητών, όπως στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λογκανίκο στην Λακωνία (τέλη 14ου αιώνα)[1080] κ.ά.[1081]. Οι

απεικονίζεται ένας άγνωστος στρατιωτικός άγιος στον Άγιο Νικόλαο Curtea d'Argeş της Ρουμανίας (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Dumitrescu, Une iconographie, εικ. 1).

[1073] Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, εικ. 46.

[1074] Μαρινέσκου, Ιερ. Ιερώνυμος, Ξενοφωντινός, Σχέσεις, εικ. 8.

[1075] *Καστοριανά Μνημεία*, 45, εικ. 73 (Ι. Σίσιου).

[1076] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 108, σχεδ. 6, 139-140.

[1077] Η κεφαλή αυτή βρίσκεται και στα δύο κιονόκρανα που στηρίζουν το τόξο της αψίδας στον εξωτερικό τοίχο όπου εικονίζεται η μορφή της Παναγίας Ελεούσας (προσωπική παρατήρηση).

[1078] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 140, εικ. 72.

[1079] S. Djurić, *Ljubostinja*, Beograd 1985, εικ. 112, 117-118

[1080] Chassoura, *Les Peintures*, 249-250, 469, εικ. 109.

[1081] Τις κεφαλές αυτές στο σημείο του κίονα τις συναντάμε και σε εικονογραφημένα χειρόγραφα, όπως στο τόξο που περικλείει τη μορφή του ευαγγελιστή Μάρκου σε κώδικα Λ182 στη μονή Μεγίστης Λαύρας (16ος αιώνας) (Σ. Καδάς, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2008, 71, 335, πίν. 29β). Επίσης, κεφαλές σε κίονες γενικά απαντούν στην απεικόνιση του αγίου Συμεών του εν τω Θαυμαστώ όρει στη μονή του Αρχαγγέλου Lesnovo (1349) (I. Djordjević, «Zagonetni lik na kapitelima u Novoj Pavlici», *Raška Baština*, 2, Kraljevo 1981, εικ. 12. Gabelić,

κεφαλές[1082], είτε ζωόμορφες, είτε ανθρώπινες, αποτελούν δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία με αποτρεπτική ενέργεια, η καταγωγή των οποίων ανάγεται στην τέχνη της Αρχαιότητας και εξακολουθούν να υπάρχουν στη τέχνη της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής.

Οι άγιοι Θεόδωροι Τήρων και Στρατηλάτης

Οι άγιοι Θεόδωροι (εικ.50, σχεδ.29)[1083] εικονίζονται στην κατώτατη ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στον προστάτη άγιο Γεώργιο και τη νότια θύρα εισόδου και σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση, παρά την υπάρχουσα φθορά της ζωγραφικής στο πρόσωπο του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του βίου τους, ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης[1084] γεννήθηκε στα Ευχαΐτα της Γαλατίας και από νεαρή ηλικία έγινε στρατιώτης. Μαρτύρησε κατά την εποχή του αυτοκράτορα Λικίνιου (250-325 μ.Χ). Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων[1085] που γεννήθηκε στην Αμάσεια της Πόντου Καππαδοκίας, υπήρξε στρατιώτης και μαρτύρησε για τη χριστιανική πίστη κατά την εποχή του αυτοκράτορα Μαξιμιανού (250-310 μ.Χ.). Η μνήμη του αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 7 Φεβρουαρίου, ενώ του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος στις 17 Φεβρουαρίου.

Οι άγιοι Θεόδωροι εικονίζονται όρθιοι, ολόσωμοι και αντωποί. Έχουν τα χέρια τους υψωμένα σε δέηση προς τον Χριστό Εμμανουήλ, ο οποίος απεικονίζεται

Manastir Lesnovo, εικ. 109) και στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Nova Pavlica της Σερβίας (1386) (Djordjević, Zagonetni lik, εικ. 1-2).

[1082] Για το θέμα αυτό, βλ. κυρίως Π. Ζώρα, «Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής λαϊκής γλυπτικής», *Ζυγός*, τ. Μαΐου (1966), 53-54. Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τόμ. ΣΤ΄ (1970-1972), 82-129. Κ. Κορρέ, *Η ανθρώπινη κεφαλή θέμα αποτρεπτικό στη Νεοελληνική Τέχνη,* Αθήνα 1978, 80-89. Α. Φλωράκη, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα 1980^2, 130-132. D. Mouriki, «The Mask Motif in the Wall Paintings of Mistra. Cultural Implications of a Classical Feature in Late Bzyantine Painting», *ΔΧΑΕ* , πέρ. Δ΄, τόμ. Ι΄ (1980-1981), 307-338. Djordjević, Zagonetni lik, 117-124. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Παράσταση προσωπείου σε βυζαντινά γλυπτά», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΓ΄ (1985-1986), 175-180.

[1083] Για την απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 53, εικ. 13. Τσιγαρίδας, Έρευνες, 388, εικ. 8. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 238-239, εικ. 134-135.

[1084] *Synaxarium EC*, 451-453.

[1085] *Synaxarium EC*, 469.

ανάμεσά τους, μέσα σε ημικυκλική δόξα, να τους ευλογεί. Ο Χριστός φορεί ώχρινο ιμάτιο και ρόδινο-πορτοκαλί χιτώνα, ενώ στο κεφάλι του φέρει φωτοστέφανο με κόκκινο σταυρό. Εκατέρωθεν του Χριστού με λευκά γράμματα διακρίνεται η βραχυγραφία: *Ι(ΗCOY)C / Χ(PICTO)C*. Οι άγιοι Θεόδωροι είναι ενδεδυμένοι με στρατιωτική ενδυμασία. Ο Θεόδωρος ο Τήρων φορεί χιτώνα βαθυκύανο και ο Θεόδωρος ο Στρατηλάτης βαθυκόκκινο, τα μανίκια των οποίων απολήγουν σε επιμανίκια, στολισμένα με μαργαριτάρια. Φορούν θώρακες με κοντά μανίκια, που πτυχώνουν κάτω από τη ζώνη και μανδύες, κόκκινη ο Τήρων και μελιτζανί ο Στρατηλάτης και στα πόδια τους φέρουν ανοιχτόχρωμες δρομίδες και περικνημίδες σε χρώμα της ώχρας. Είναι οπλισμένοι με σπαθιά, μέσα σε θήκες, τα οποία κρέμονται από τις ζώνες. Σταγονόσχημες ασπίδες, κοσμημένες με διακοσμητικά μοτίβα, και όρθια δόρατα, είναι τοποθετημένα ανάμεσά τους. Οι άγιοι Θεόδωροι συνοδεύονται από τις επιγραφές: *[Ο ΑΓΙΟC ΘΕΟΔΩΡΟC Ο] ΤΗ/[Ρ]ΟΝ / Ο ΑΓ(ΙΟC) ΘΕΟ[ΔΩΡΟC] / Ο CΤΡΑΤΗ/ΛΑΤΗC*.

Οι αντωποί άγιοι Θεόδωροι του Αγίου Γεωργίου του Βουνού απεικονίζονται στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, θέση στην οποία παριστάνονται σχετικά σπάνια[1086]. Ανάλογη θέση στο εικονογραφικό πρόγραμμα κατέχουν οι άγιοι Θεόδωροι και σε άλλα δύο καστοριανά μνημεία, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1087] και στους Αγίους Τρεις (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) (1400/1)[1088], ενώ αντίθετα, η συνηθισμένη θέση απεικόνισής τους είναι στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού[1089].

[1086] Σπάνια, επίσης, οι αντωποί άγιοι Θεόδωροι απεικονίζονται στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, όπως στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500), βλ. Grabar, *La peinture*, πίν. LXIV a. Subotić, *Manastir Poganovo*, εικ. 2. Živković, *Poganovo*, 25, πίν. VII 16.

[1087] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.

[1088] Προσωπική σημείωση.

[1089] Βλ. σχετικά στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 93, εικ. 6), στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1368/9) (Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, 159), στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχεδ. 5, 317, εικ. 174) και του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490/1500) (Σίσιου, *Επτά εκκλησίες*, 68, σχεδ. αντίγραφο της κεφαλής του αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη στη σ. 67. *Καστοριανά Μνημεία*, 136, εικ. 283 (Ι. Σίσιου), αλλά και στο ναό της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 21, εικ. 14).

Από εικονογραφική άποψη[1090], ο εικονογραφικός τύπος των αντωπών αγίων Θεοδώρων, τους οποίους ευλογεί ο Χριστός Εμμανουήλ, συναντάται ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή του 11ου-12ου αιώνα[1091], σε μολυβδόβουλο στο Μουσείο Hermitage της Αγίας Πετρούπολης (11ος-12ος αιώνας)[1092] κ.ά.[1093]. Άλλωστε, η

[1090] Γενικά για την εικονογραφία και τη λατρεία των αγίων Θεοδώρων, βλ. Réau *Iconographie*, I, 1253-1255. L. Mavrodinova, «Sv. Teodor-razvitie i osobenosti na ikonografskija mu tip v srednovekovnata živopis», *IHA* 13 (1969), 33-52. *LChrI* 8 (1976), 444-446 (G. Weigert), 447-451 (G. Weigert, E. Lucchesi-Palli). N. Oikonomidès, «Le dédoublement de Saint Théodore et les villes d'Euchaïta et d'Euchaneia», *AnBoll* 104 (1986), 327-355. *ODB*, 3, 2047, 2048-2049 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). Marković, O ikonografiji, 574-577, 594-597. Ch. Walter, «Theodore, Archetype of the Warrior Saint», *REB* 57 (1999), 163-210. Walter, *The Warrior Saints*, 44-66.

[1091] Να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με την καθηγήτρια Μ. Βασιλάκη αυτό το εικονογραφικό σχήμα των αγίων Θεοδώρων είναι γνωστό μετά τα μέσα του 13ου αιώνα (Βασιλάκη, Εικόνες του 17ου αιώνα, 118). Αντίθετα, ο καθηγητής Ε. Τσιγαρίδας θεωρεί ότι ο ίδιος εικονογραφικός τύπος των αγίων Θεοδώρων αντωπών εισάγεται στην εικονογραφία από τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217). Η K. Kirchhainer, από την πλευρά της, οριοθετεί το χρονικό διάστημα από το τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα (Kirchhainer, Die Fresken, 105). Ωστόσο, οι παραπάνω μελετητές δεν λαμβάνουν υπόψη τα αναφερόμενα παραπάνω προγενέστερα παραδείγματα αυτού του εικονογραφικού τύπου.

[1092] A.V. Bank, «Gemmi-steatiti-molivdovuli. O roli sfragistiki dlja izučenija vizantijskogo prikladnogo iskusstvo», *Palestinski Sbornik* 68 (1971), 46-52, εικ. 2-3. K. Totev, «Icônes et croix de stéatite de Tarnovo (Tarnovgrad)», *CahArch* 40 (1992), 127. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον υπεύθυνο της Βυζαντινής Συλλογής του Μουσείου Hermitage κ. Yuri Pyatnitsky για την αποστολή φωτογραφίας του μολυβδόβουλου.

[1093] Όπως σε εγκόλπιο του μητροπολίτη Σερρών Γενναδίου στη μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους (10ος-12ος αιώνας) (N.P. Kondakov, *Pamjatniki Hristijanskogo iskusstva na Afone*, Sankt Peterburg 1902, 220. N. Izmajlov, «Une steatite Byzantine du Musée de Chersonèse», *L'art Byzantin chez les Slaves*, II, Paris 1932, 39, σημ. 3. Δυστυχώς δεν ήμουν σε θέση να ελέγξω την πληροφορία αυτή). Αξίζει να σημειώσουμε όμως, ότι υπάρχουν πρωιμότερες απεικονίσεις των αγίων Θεοδώρων αντωπών, αλλά λόγο απώλειας ενός τμήματος των εικόνων σήμερα διακρίνεται μόνο ο ένας άγιος Θεόδωρος. Τέτοια παραδείγματα παρέχουν οι εικόνες από στεατίτη στο Μουσείο Sacra della Biblioteca Apostolica στο Βατικανό (11ος αιώνας) (I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, πίν. 7, εικ. 6. *The Glory of Byzantium*, *Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, Exhibition Catalogue, New York 1997, 157-158, εικ. 104 (A. Weyl Carr). I. Kalavrezou, «Interpreting carving techniques and styles in steatite icons», *Βυζαντινές εικόνες. Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία*, Διεθνές Συμπόσιο, 20-21.02.1998 Αθήνα, Ηράκλειο 2002, 328, 333, εικ. 3), στο Ιστορικό Μουσείο του Veliko Târnovo στη Βουλγαρία (δεύτερο μισό 11ου-12ου αιώνα) (Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, πίν. 15, εικ. 24α. Totev, Icônes, 126, εικ. 6. *Treasures of Christian Art in Bulgaria*, Exhibition Catalogue, Rome 22.05-15.07.2000, Sofia 2001, 184, εικ. 61 (K. Totev) και στο Μουσείο

σύνθεση αυτή της «στέψης των στρατιωτικών αγίων από τον Χριστό» είναι από τα πιο διαδεδομένα θέματα σε στεατίτες του τέλους του 11ου και του 12ου αιώνα[1094]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος των αγίων Θεοδώρων αντωπών διαδίδεται και κατά το 13ο και 14ο αιώνα και συνεχίζεται σ' όλο το 15ο αιώνα στη μνημειακή ζωγραφική και σε φορητές εικόνες.

της Χερσώνος (Cherson) στην Ουκρανία (11ος-12ος αιώνας) (Izmajlov, Une steatite Byzantine, 41, εικ. 21. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, πίν. II, εικ. 7, πίν. 6, εικ. 7. Α. Ξυγγόπουλος, «Η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία της Ρωμαϊκής αγοράς Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 9 (1977), 413, σημ. 4). Οφείλουμε, επίσης, να σημειώσουμε ότι ο εικονογραφικός τύπος γενικά των αντωπών αγίων απαντά σε τοιχογραφίες, σε εικονογραφημένα χειρόγραφα, σε έργα μικροτεχνίας και σε φορητές εικόνες ήδη από το 11ο-12ο αιώνα, όπως στα ακόλουθα ζεύγη: **1.** Οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός, όπως σε μικρογραφία χειρογράφου του Μηνολογίου του Βασιλείου (9ος αιώνας) (*Il Menologio di Basilio II (Cod. Vaticanus gr. 1613)*, Torino 1907, 152. Ξυγγόπουλος, Η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία, πίν. XXXVII), σε μικρογραφία χειρογράφου Κωδ. 2 στη μονή Παντελεήμονος Αγίου Όρους (πρώτο μισό 12ου αιώνα) (Ξυγγόπουλος, Η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία, πίν. XXXVIII. Σ. Καδάς, *Το εικονογραφημένο χειρόγραφο της μονής Αγίου Παντελεήμονος (Αγίον Όρος). Συμβολή στην μελέτη των βυζαντινών ευαγγελίων*, Θεσσαλονίκη 2001, πίν. 9), σε φορητή εικόνα στη Γεωργία (12ος αιώνας) (T. Sakvarelidze, G. Alibegašvili, *Gruzinskie čekannije i živopisnjie ikoni*, Tbilisi 1980, εικ. 10), σε τοιχογραφία του ναού των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (προσωπική σημείωση) κ.ά. **2.** Οι άγιοι Ευγένιος και Μακάριος, όπως σε μικρογραφία χειρογράφου του Μηνολογίου του Βασιλείου (9ος αιώνας) (*Il Menologio*, 259). **3.** Οι άγιοι Γεώργιος και Θεόδωρος, όπως σε εικόνα στεατίτη της συλλογής του Dumbarton Oaks (11ος αιώνας) (Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, πίν. 6, εικ. 5), σε εικόνα στεατίτη στο Μουσείο του Βερολίνου (12ος ή 13ος-14ος αιώνας) (Izmajlov, Une steatite Byzantine, 36. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, πίν. 49, εικ. 100), σε τοιχογραφία στο ναό Tigrane Honentz στην Ani της Αρμενίας (1215) (Izmajlov, Une steatite Byzantine, 42, εικ. 24) κ.ά. **4.** Οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, όπως σε επίχρυσο εγκόλπιο-λειψανοθήκη στη μονή Ξηροποτάμου Αγίου Όρους (Kondakov, *Pamjatniki*, 212, εικ. 84. Izmajlov, Une steatite Byzantine, 39, σημ. 3), σε εικόνα στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (*Μουσείο Κανελλοπούλου*, 134-137, εικ. 109 (Ν. Χατζηδάκη), σε τοιχογραφία στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Smederevo της Σερβίας (τέλη 16ου-αρχές 17ου αιώνα) (B. Cvetković, «A Contribution to the Understanding of the Iconographical Programme in the Church of Dormition of the Virgin at Smederevo», *ZMSLU* 34-35 (2003), 256) κ.ά. **5.** Οι άγιοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, όπως σε μικρογραφία χειρογράφου (γύρω στο 1220) στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας (V. Pucko, «O granicah vizantijsko-russkogo iskusstva», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 2, Αθήνα 1992, πίν. 298α), σε εικόνα στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας (16ος αιώνας) (I. Kizlasova, *Russakja Ikona XIV-XVI vekov*, Leningrad χ.χρ., εικ. 82-84) κ. ά.

[1094] Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, 38-40. Totev, Icônes, 125.

Στη μνημειακή ζωγραφική η απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων αντωπών[1095] παρατηρείται από το 14ο αιώνα και κυρίως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μνημεία της Μακεδονίας, κυρίως της Καστοριάς, του Αγίου Όρους, της νότιας Αλβανίας, αλλά και της Σερβίας. Στην Καστοριά, οι άγιοι Θεόδωροι απαντώνται στον ίδιο εικονογραφικό τύπο, εκτός από το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[1096] (εικ.227) και στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1)[1097] (εικ.229). Στο Άγιον Όρος οι άγιοι Θεόδωροι απεικονίζονται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου της μονής Ξενοφώντος (δεύτερο ή τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1098], στη νότια Αλβανία στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1099] (εικ.228), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik (τέλη 14ου αιώνα)[1100] και στη Σερβία σε αβαθή κόγχη πάνω από το υπέρθυρο του ναού των Αγίων Πέτρου και Παύλου στη Žiča (14ος αιώνας)[1101]. Κατά το 15ο αιώνα η απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων απαντά κυρίως σε μνημεία της Καστοριάς, όπως στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (1432)[1102] και του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1103], καθώς και σε ζωγραφικά σύνολα που αποδίδονται στο εργαστήριο της

[1095] Σύμφωνα με τον A. Grabar στο παρεκκλήσι No 8 και No 18 της Trapezica στο Veliko Târnovo της Βουλγαρίας (τέλη 13ου-14ου αιώνα) εικονίζονται δύο αντωποί στρατιωτικοί άγιοι, τους οποίους θεωρεί ότι πιθανότατα είναι οι άγιοι Θεόδωροι, πληροφορία την οποία δεν είχα τη δυνατότητα να ελέγξω, βλ. A. Grabar, *Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique*, Paris 1928, 19, σημ. 1. Grabar, *La peinture*, 112. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 153.

[1096] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 152, εικ. 108. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 153α. Mavrodinova, Sv. Teodor, εικ. 9. Djurić, Mali Grad, εικ. 38. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 119, εικ. 14.

[1097] Ευχαριστώ τον καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα για τη φωτογραφία που μου παραχώρησε.

[1098] E.N. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στις μονές του Αγίου Όρους κατά την περίοδο 1250-1500», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Συμποσίου «Πολιτιστική κληρονομιά και αρχιτεκτονική παράδοση στη Χαλκιδική και το Άγιο Όρος»,* Ουρανούπολη 14-16.09.1990, Θεσσαλονίκη 1993, 335, εικ. 48. E.N. Tsigaridas, «Artistic Activity on Mt. Athos. Monumental painting in the Byzantine period (963-1453)», *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*, Melbourne 2001, 187, εικ. 123. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 101, εικ. 51α .

[1099] Djurić, Mali Grad, εικ. 39.

[1100] Kirchhainer, Die Fresken, εικ. 6, 14-15.

[1101] M. Kašanin, Dj. Bošković, P. Mijović, *Žiča*. *Istorija, arhitektura, slikarstvo*, Beograd 1969, 37, σχεδ. σ. 172. B. Živković, *Žiča*, Beograd 1985, πίν. XII, εικ. 1.

[1102] Προσωπική παρατήρηση.

[1103] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 317, εικ. 174.

Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490-1500)[1104], αλλά και σε έργα του ιδίου εργαστηρίου, που εντοπίζονται στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, όπως στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1105], στη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1106] (εικ.230) και στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Bălineşti της Ρουμανίας (γύρω στο 1500)[1107]. Ο εικονογραφικός τύπος αυτός των αγίων Θεοδώρων αντωπών θα επιβιώσει στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και της βόρειας Βαλκανικής έως τον 17ο αιώνα[1108].

[1104] *Καστοριανά Μνημεία*, 136, εικ. 283 (Ι. Σίσιου). Σίσιου, *Επτά εκκλησίες,* σχεδ. στη σ. 67. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 215.

[1105] Grabar, *La peinture*, 116. Mavrodinova, Sv. Teodor, εικ. 7. A. Boschkov, *Monumentale Wandmalerei Bulgariens*, Kupferberg Verlag 1969, 106-107, όπου αναφέρει λανθασμένα τη χρονολογία 1500. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 21, σχεδ. 14, 32, εικ. 23, 36, εικ. 26, 37, εικ. 27.

[1106] Mavrodinova, Sv. Teodor, εικ. 8. Subotić, *Manastir Poganovo*, εικ. 2. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, εικ. 73. Živković, *Poganovo*, 25, σχεδ. VII.16. Radojčić, Subotić, *Iz prošlosti*, εικ.11.

[1107] Dragut, *Die Wandmalerei*, εικ. 31.

[1108] Ο καθηγητής Ε. Τσιγαρίδας αναφέρει ότι ο τύπος αυτός των αγίων Θεοδώρων επιβιώνει μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 217). Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι ο τύπος συνεχίζεται μέχρι και τον 17ο αιώνα, γεγονός που προκύπτει από τα παρακάτω σχετικά παραδείγματα απεικονίσεων των αγίων Θεοδώρων. Ειδικότερα κατά το 16ο και 17ο αιώνα τον εικονογραφικό αυτό τύπο των αγίων Θεοδώρων συναντάται σε τοιχογραφίες στην Ελλάδα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Λαμαρά (του μοναχού Ανθίμου) στη Βέροια (1565-1570) (ευχαριστώ τον καθηγητή Ε. Ν. Τσιγαρίδα για την αδημοσίευτη φωτογραφία), στο ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά (17ος αιώνας), με τη διαφορά ότι ανάμεσα στους αγίους Θεοδώρους υπάρχει μια κόγχη, όπου παριστάνεται ο άγιος Γεώργιος έφιππος (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 114α, 115α-β. Mavrodinova, Sv. Teodor, 47, εικ. 12. *Καστοριανά μνημεία*, εικ. 4 (Ι. Σίσιου). Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, πίν. 97β), στην Ρουμανία στη μονή Curtea de Argeş (1526) (*Bulletinul Comm. Monumentelor Istorice* X-XVI (1923), πίν. VII. Grabar, *La peinture*, 115), στη μονή Dobrovaţ (1527-1530) (A. Vasiliu, *Monastères de Moldavie (XIVème-XVIème siècles)*, Paris 1998, εικ. 71) και στη μονή Probota (1530) (Dragut, *Die Wandmalerei*, εικ. 59. T. Sinigalia, V.-M. Puşcaşu, *Mânăstirea Probota*, Bucureşti 2000, 52, εικ. 34), στη Σερβία στη μονή της Παναγίας στη Klisura της νότιας Σερβίας (17ος αιώνας) (M. Rakocija, *Manastir Svete Bogorodice u Sičevačkoj Klisuri*, Niš 2007, 37, εικ. 30, 45, σχεδ. 49), στη μονή της Jošanica (17ος αιώνας) (B. Cvetković, I. Stevović, J. Erdeljan, *The Monastery Jošanica*, Beograd 2008, 36, εικ.14**)** και στα Σκόπια στο ναό στο Riljevo (1627), όπου οι άγιοι Θεόδωροι εικονίζονται να αλληλοασπάζονται (Τούρτα, Οι ναοί, 195-196, εικ. 119α. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 216).

Η απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων αντωπών συναντάται επίσης σε φορητές εικόνες[1109] από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, οι οποίες προέρχονται από την περιοχή της Μακεδονίας, κυρίως από την Καστοριά, τη Βέροια και το Άγιον Όρος. Σημειώνουμε ενδεικτικά την εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας (δεύτερο μισό 13ου αιώνα)[1110], την εικόνα στη μονή Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερο τέταρτο ή τέλη 14ου αιώνα)[1111], την εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1112] και την εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας

[1109] Σε εικόνα των αγίων Θεοδώρων στο Μουσείο της Θεολογικής Ακαδημίας στο Κίεβο (12ος αιώνας ή τέλη14ου-αρχές 15ου αιώνα) (N.P. Kondakov, *Ikoni sinajskoj i afonskoj kolekcii preosv. Porfirija, izdavaemija v lično im izgotovlenih tablicah*, Sankt Peterburg 1902, 10-12, πίν. 4, όπου τη χρονολογεί στο 12ο αιώνα. Izmajlov, Une steatite Byzantine, 36, 38, όπου τη χρονολογεί στο τέλος του 14ου-αρχές του 15ου αιώνα). Δυστυχώς δεν μας ήταν προσιτή καλή φωτογραφία της εικόνας για να την εκτιμήσουμε χρονολογικά.

[1110] Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 13. *Saints de Byzance. Icônes Greques de Veroia XIIIe-XVIIe siècles*, Κατάλογος Έκθεσης, Avignon 12.2004-3.04.2005, Athènes 2004, 144-145, εικ. 20 (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη). Βασιλάκη, Εικόνες του 17ου αιώνα, 118. *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, Βέροια 2007, 51. Η εικόνα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, χρονολόγηση την οποία δεχόμαστε με επιφύλαξη, διότι δεν αποκλείεται να είναι μεταγενέστερη και να χρονολογείται στα μέσα του 14ου αιώνα.

[1111] V. Djurić, «Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos», *Actes du XIIe CIEB*, Ochride 10-16.09.1961, Beograd 1964, 90-91, εικ. 55-54, όπου αποδίδει την εικόνα στον ζωγράφο του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων της μονής Χιλανδαρίου (τέλη 14ου αιώνα), ο οποίος προέρχεται από τη Σερβία η από την περιοχή της Μακεδονίας. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου στην έβδομη δεκαετία του 14ου αιώνα, βλ. I. Djordjević, «Zidno slikarstvo XIV veka Hilandarskog paraklisa Svetih Arhandjela», *Osam vekova Hilandara. Istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura*, Beograd 2000, 559-573. Την εικόνα δημοσιεύουν επίσης οι D. Bogdanović, V. Djurić, D. Medaković, *Hilandar*, Beograd 1978, εικ. 17, όπου την χρονολογούν στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και S. Petković, *Ikone Manastira Hilandara*, Sveta Gora 1997, 78. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 216, όπου την εντάσσει στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα.

[1112] Η εικόνα χρονολογείται από τον Ε. Τσιγαρίδα στο 14ο-15ο αιώνα (Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, πίν. 110). Ωστόσο, με βάση τα τεχνοτροπικά στοιχεία και τους φυσιογνωμικούς τύπους έχουμε τη γνώμη ότι χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.

(τελευταίο τέταρτο 15ου αιώνα)[1113]. Η απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων αντωπών θα συνεχιστεί και σε φορητές εικόνες του 16ου και του 17ου αιώνα[1114].

Επίσης, οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί συναντώνται και σε έργα μικροτεχνίας, όπως σε εγκόλπιο του μητροπολίτου Σερρών Γενναδίου στη μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος (10ος-12ος αιώνας)[1115] και σε διάχωρο ενός ανάγλυφου σταυρού από ελεφαντοστό στο Μουσείο του Κρεμλίνου (πρώτο μισό 15ου αιώνα)[1116].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι κατά το 14ο αιώνα υπάρχει μια ιδιαίτερη διάδοση της λατρείας των αγίων Θεοδώρων σ' αυτό τον εικονογραφικό τύπο τόσο στην εντοίχια ζωγραφική, όσο και σε φορητά έργα τέχνης του ευρύτερου μακεδονικού χώρου. Σύμφωνα με τον I. Drpić[1117], η λατρεία αυτή οφείλεται στην ιδιαίτερη λατρεία των αγίων Θεοδώρων στις Σέρρες, όπου στο Μητροπολιτικό ναό των Αγίων Θεοδώρων υπήρχε λίθινη θαυματουργή εικόνα των αγίων Θεοδώρων

[1113] Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 104. *Saints de Byzance*, 160-161, εικ. 25 (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη). *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, 127.

[1114] Οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί συναντώνται στην Ελλάδα σε εικόνα στη μονή Αγίου Παύλου στο Άγιον Όρος (17ος αιώνας) (Βασιλάκη, Εικόνες του 17ου αιώνα, εικ. 54-55), σε εικόνα στη Τράπεζα της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (17ος αιώνας) (αδημοσίευτη), στην Αλβανία σε εικόνα στο Μουσείο Ονουφρίου στο Βεράτι (Berat) (16ος αιώνας), έργο που αποδίδεται στον ζωγράφο Ονούφριο (*Trésors d'art albanais. Icones Byzantines et post-byzantines du XIIe au XIXe siècle*, Catalogue d'Exposition, Nice 3.07-07.10.1993, Nice 1993, 71, εικ. 22. *Ikonen aus Albanien. Sakrale Kunst des 14. bis 19. Jahrhunderts*, Κατάλογος Έκθεσης 08.2001-01.2002, München 2001, εικ. 14. *Percosi del Sacro. Icone dai musei albanesi*, Κατάλογος Έκθεσης, Milano 2002, εικ. 63. *Icons of Berat. Collection of the Onufri National Museum-Berat XIV-XX Century*, Κατάλογος Έκθεσης, χ.χρ, εικ. 5. Ν. Χαρκιολάκης, «Το Μουσείο του Ονούφριου», *Τα Ορθόδοξα Μνημεία στην Αλβανία*, *Αφιέρωμα της Καθημερινής Επτά Ημέρες* 19.01.1997, 27) και στη Βουλγαρία σε εικόνα από το ναό του Αγίου Νικολάου στο Μελένικο (Melnik) (Mavrodinova, Sv. Teodor, 44, εικ. 10, όπου την χρονολογεί στο 15ο αιώνα. Έγχρωμη φωτογραφία της εικόνας, βλ. L. Koinova-Arnaudova, *Ikoni ot Melniškija krai,* Sofia 1980, 104, εικ. 82, όπου την χρονολογεί στο 15ο αιώνα. *Trésors d'art médiéval Bulgare VIIe-XVIe siècle*, Catalogue d'Exposition, Genève 1988, εικ. 159, όπου χρονολογείται στο 16ο αιώνα. *Monastères de la Via Egnatia*, 2, Athènes 1999, εικ. στη 129).

[1115] Kondakov, *Pamjatniki*, 220. Izmajlov, Une steatite Byzantine, 39, σημ. 3.

[1116] I.A. Sterligova, «Neizvestnjie pozdnevizantijskie relefi slonovoj kosti v muzejah Moskovskogo Kremlja», *Obraz Vizantii. Sbornik statej v čest O. S. Popovoj*, Moskva 2008, 482, εικ. 8.

[1117] I. Drpić, «The Serres Icon of Saints Theodores: Notes on a Lost Image», *Εικοστό ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 15-17.05.2009, Αθήνα 2009, 38-39.

αντωπών[1118] τοποθετημένη σε οικίσκο, όπως αναφέρεται στο σύγγραμμα *Ἔκφρασις περὶ τοῦ ιερού τῶν Σερρῶν* του λογίου Θεοδώρου Πεδιάσιμου[1119]. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή δεν μας φαίνεται ιδιαίτερα πειστική, αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι οι άγιοι Θεόδωροι στον εικονογραφικό αυτό τύπο δεν συνηθίζονται σε μνημεία της περιοχής των Σερρών, καθώς απαντώνται μονάχα σε δυο μεταβυζαντινές εικόνες. Η μία εικόνα προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου στο Μελένικο (Melnik) της νότιας Βουλγαρίας (16ος-17ος αιώνας)[1120], που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τις Σέρρες και η άλλη στη Τράπεζα της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (17ος αιώνας)[1121]. Πιο πιθανή, κατά τη γνώμη μας, φαίνεται η διάδοση του υπάρχοντος ήδη προτύπου από τη μεσοβυζαντινή εποχή, με προέλευση κάποιο μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, ίσως τη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη[1122].

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ο Χριστός Εμμανουήλ απεικονίζεται να ευλογεί τους αγίους Θεοδώρους και όχι να τους προσφέρει στέμματα, όπως απαντά σε σύγχρονους ναούς της περιοχής, τον Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1123] (εικ.227) και τον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά

[1118] Την λίθινη αυτή εικόνα περιγράφει σε επίγραμμα των αρχών του 13ου αιώνα και ο Νικόλαος-Νεκτάριος από το Otranto της Ιταλίας, ο οποίος σημειώνει ότι ήταν υπό την προστασία του Μητροπολίτη Ιωάννη. Ο εν λόγω μητροπολίτης, σύμφωνα με τον I. Drpić ταυτίζεται με τον Ιωάννη, ο οποίος υπέγραψε δυο συνοδικές πράξεις του 1191 και του 1192, και του οποίου η σφραγίδα βρίσκεται στη συλλογή του Dumbarton Oaks, βλ. Drpić, The Serres Icon, 38.

[1119] M. Treu, *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant*, Potsdam 1899. P.N. Papageorgiou, «Zu Theodoros Pediasimos», *BZ* 10/2 (1901), 425-432. Από άλλο σύγγραμμα του Θεοδώρου Πεδιάσιμου με τίτλο *Έκθεσις τινων θαυμάτων των αγίων-Θεοδώρων* (Papageorgiou, Zu Theodoros Pediasimos, 425. Drpić, The Serres Icon, 39), γνωρίζουμε ότι η λίθινη αυτή εικόνα έφερε ασημένιο διάκοσμο, ο οποίος έγινε με έξοδα του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη σε έκφραση ευγνωμοσύνης για τη βοήθεια της στη μάχη του εναντίων των Βουλγάρων (Drpić, The Serres Icon, 39).

[1120] Mavrodinova, Sv. Teodor, 44, εικ. 10. Koinova-Arnaudova, *Ikoni*, 104, εικ. 82. *Trésors d'art médiéval*, εικ. 159. *Monastères de la Via Egnatia*, 2, εικ. στη 129.

[1121] Η εικόνα είναι αδημοσίευτη.

[1122] Σύμφωνα με τον A. Grabar ο τύπος των αντωπών αγίων προέρχεται πιθανώς από την Κωνσταντινούπολη και γενικά θα πρέπει να σχετίζεται με την τέχνη της Ανατολής (Grabar, *La peinture*, 116). Τις ίδιες πληροφορίες παρέχει και ο Α. Ορλάνδος (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 153), χωρίς όμως να αναφέρεται στον Grabar (Grabar, *La peinture*, 116).

[1123] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 152, εικ. 108. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 153α. Mavrodinova, Sv. Teodor, εικ. 9. Djurić, Mali Grad, εικ. 38. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 119, εικ. 14.

(1389/90)[1124] (εικ.228). Ο Χριστός Εμμανουήλ, ο οποίος ευλογεί τους αγίους Θεοδώρους, όπως απεικονίζεται στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, απαντά σε αβαθή κόγχη, πάνω από το υπέρθυρο του ναού των Αγίων Πέτρου και Παύλου στη Žiča της Σερβίας (14ος αιώνας)[1125], στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1126], αλλά και σε φορητές εικόνες στη μονή Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερο τέταρτο 14ου αιώνα)[1127], στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (14ος-15ος αιώνας)[1128] κ.ά.[1129]

Ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο στην εικονογραφία των αγίων Θεοδώρων αντωπών αποτελεί επίσης το σταγονόσχημο σχήμα των ασπίδων τους. Οι σταγονόσχημες ασπίδες εμφανίζονται ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα[1130] και εξακολουθούν να αποδίδονται σ' αυτό το σχήμα σ' όλες τις μεταγενέστερες απεικονίσεις των αγίων Θεοδώρων αντωπών, με εξαίρεση εκείνες σε διάχωρο ανάγλυφου ελεφαντοστού σταυρού στο Μουσείο του Κρεμλίνου (πρώτο μισό 15ου αιώνα)[1131], όπου και οι δύο ασπίδες είναι τετράγωνες και σε εικόνα των αγίων Θεοδώρων στο Μουσείο Ονουφρίου στο Βεράτι (Berat) της Αλβανίας (16ος αιώνας)[1132], όπου μόνο η μία ασπίδα είναι σταγονόσχημη, ενώ η άλλη είναι τετράγωνη.

[1124] Djurić, Mali Grad, εικ. 39.

[1125] Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, 37, σχεδ. σελ. 172. Živković, *Žiča*, πίν. XII, εικ. 1.

[1126] Kirchhainer, Die Fresken, εικ. 6, 14-15.

[1127] Bogdanović, Djurić, Medaković, *Hilandar*, εικ. 17. Petković, *Ikone*, 78. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 216.

[1128] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, πίν. 110.

[1129] Βλ. σχετικά σε δύο εικόνες στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας, η μία (δεύτερο μισό 13ου αιώνα) (Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 13. *Saints de Byzance*, 144-145, εικ. 20 (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη). Βασιλάκη, Εικόνες του 17ου αιώνα, 118. *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, 51) και η άλλη (τελευταίο τέταρτο 15ου αιώνα) (Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 104. *Saints de Byzance*, 160-161, εικ. 25 (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη). *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, 127).

[1130] Βλ. την εικόνα από στεατίτη του αγίου Θεοδώρου στο Ιστορικό Μουσείο του Veliko Târnovo στη Βουλγαρία (11ος-12ος αιώνας), βλ. Totev, Icônes, 126, εικ. 6. *Treasures of Christian Art*, 184, εικ. 61 (K. Totev).

[1131] Sterligova, Neizvestnjie pozdnevizantijskie relefi, 482, εικ. 8.

[1132] *Trésors d'art albanais*, 71, εικ. 22. *Ikonen aus Albanien*, εικ. 14. *Percosi del Sacro*, εικ. 63. *Icons of Berat*, εικ.5. Χαρκιολάκης, Το Μουσείο, 27.

Η αγία Μαρίνα

Η αγία Μαρίνα (εικ.51, σχεδ.30) εικονίζεται στην ανατολική παρειά της νότιας θύρας εισόδου, απέναντι από την απεικόνιση ενός χερουβείμ. Η μορφή της αγίας δεν σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση στο πρόσωπο, λόγω της αλλοίωσης του χρώματος.

Η αγία Μαρίνα[1133] καταγόταν από την Αντιόχεια της Πισιδίας και έζησε κατά την εποχή του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305). Κατά την παραμονή της στη φυλακή, όπου κλείστηκε διότι αρνήθηκε να παντρευτεί τον ειδωλολάτρη ιερέα Ολύβριο, η Μαρίνα πάλεψε με τον δράκο Ρούφο και τον δαίμονα Βεελζεβούλ, τους οποίους νίκησε με το σταυρό και το σφυρί αντίστοιχα. Μαρτύρησε για τη χριστιανική πίστη με αποκεφαλισμό και η μνήμη της τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 17 Ιουλίου.

Απεικονίζεται όρθια, ολόσωμη σε στάση αντικίνησης και στροφή του σώματος προς τα αριστερά. Στο δεξί χέρι υψώνει ένα σφυρί[1134], ενώ στο αριστερό κρατεί από τα κέρατα έναν δαίμονα. Φορεί ρόδινο χιτώνα και κόκκινο μαφόριο με φακιόλι. Εκατέρωθεν της κεφαλής της αναγράφεται με κόκκινα γράμματα η επιγραφή: *Η Α/Γ/Ι(Α) / ΜΑΡΪ/ΝΑ*.

Η θέση, στην οποία απεικονίζεται η αγία Μαρίνα στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, στην ανατολική παρειά της νότιας θύρας εισόδου[1135], απαντά ήδη στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191)[1136], ενώ αργότερα αποδίδεται κοντά στη θύρα εισόδου στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[1137] και στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα

[1133] Για τον βίο της αγίας Μαρίνας, βλ. H. Usener, «Acta S. Marinae et S. Christophori», *Festschrift zur fünften Säkularfeir der Carl-Ruprechts-Universität zu Heidelberg*, Bonn 1886, 15-46. *Synaxarium EC*, 825.

[1134] «Ἡ ἁγία Μαρῖνα ξίφει (τελειοῦται)» και «Εἰς τὴν ἁγίαν Μαρῖναν κρατοῦσαν τὸν διάβολον ἐκ τῶν τριχῶν καὶ σφύραν τύπτουσαν» βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 206 και 283 αντίστοιχα.

[1135] Σύμφωνα με την Ερμηνεία του Διονυσίου η θέση που αρμόζει στην αγία Μαρίνα δαιμονομάχο είναι «εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ ναοῦ εἰς τὸ τῶν θυρῶν ἔσω οὕτως», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 283.

[1136] Hadermann-Misguich, «Contribution à l'étude iconographique de Marina assommant le démon», *AIPHOS* XX (1968-1972), πίν. I, εικ. 1, πίν. II, εικ. 3. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 121,123. Grozdanov, *Kurbinovo*, 166-167.

[1137] G. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Beograd 1971, 54, σχεδ. 9.

(1454/5)[1138]. Η επιλογή της θέσης αυτής στην απεικόνιση της αγίας Μαρίνας, κοντά στη θύρα εισόδου, καθώς και η επιλογή αυτού του εικονογραφικού τύπου της ως δαιμονομάχου, ασφαλώς παραπέμπουν σε αποτρεπτική αντίληψη, καθώς συνδέεται με τη ιδιότητά της ως φύλακα που νικά τον Σατανά, αν και η απεικόνιση της αγίας Μαρίνας του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν συνοδεύεται από τον στίχο[1139] που σχετίζεται με το απεικονιζόμενο θέμα.

Από άποψη εικονογραφίας[1140] η αγία Μαρίνα ακολουθεί έναν αρχαϊκό εικονογραφικό τύπο, εμπνευσμένο από τον βίο της[1141], όπου εικονίζεται όρθια,

[1138] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35 και εικ. 21.

[1139] «Ἔλκη φυγοῦσα δαιμόνων ἡ Μαρῖνα, Σατὰν καταβέβληκε καὶ τύπτει σφύρα» (Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 283). Ο στίχος αυτός δεν συνηθίζεται ιδιαίτερα σε απεικονίσεις της αγίας Μαρίνας της παλαιολόγειας εποχής. Ανάλογο κείμενο στα παλαιοσλαβικά συνοδεύει τη μορφή της αγίας Μαρίνας στη Bela crkva στο Karan κοντά στη Užice της Σερβίας (1332-1337) (Babić, Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises Serbes des XIIIe siècles», Mélanges Ivan Dujčev, *Byzance et les Slaves*, Paris 1979, εικ. 1. D. Vojvodić, «O živopisu Bele crkve Karanske i suvremenom slikarstvu Raške», *Zograf* 31 (2006-2007), 138, εικ. 3. Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν χρονολογηθεί από τον I. Djordjević στο διάστημα 1340-1342 (Djordjević, *Zidno slikarstvo*, 140). Ωστόσο, σύμφωνα με τις πρόσφατες έρευνες του D. Vojvodić οι τοιχογραφίες του ναού εντάσσονται στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στο 1332 και 1337 (Vojvodić, O živopisu Bele crkve, 135, 151).

[1140] Για την εικονογραφία της αγίας Μαρίνας, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 206. J. Lafontaine-Dosogne, «Une thème iconographique peu connue: Marina assommant Belzébuth», *Byz* XXXII (1962), 251-259. Hadermann-Misguich, Contribution, 267-271. *LChrI* 7 (1974), 494-500 (S. Kimpel). *ODB*, 2, 1299 (A. Kazhdan, N. Paterson Ševčenko), ενώ για τον εικονογραφικό κύκλο των σκηνών του βίου της, βλ. Τζ. Αλμπάνη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Μαρίνας στον Μουρνέ της Κρήτης. Ένας άγνωστος βιογραφικός κύκλος της αγίας Μαρίνας», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΒ΄ (1993-1994), 211-222. Να σημειωθεί ότι σκηνές του κύκλου του βίου της αγίας συναντώνται στο θόλο του ναού του Αγίου Νικολάου Μοσχόπολης κοντά στην Κορυτσά της Αλβανίας (1726), έργο του ζωγράφου Δαβίδ από τη Σελένιτσα (Kl. Kallamata, *Ikona*, Athens 1998, εικ. στη σ. 172). Για παραδείγματα διαφόρων εικονογραφικών τύπων της αγίας Μαρίνας σε σχέση με άλλες αγίες βλ. S.E.J. Gerstel, «Painted sources for Female Piety in Medieval Byzantium», *DOP* 52 (1998), 89-111. Για τη λατρεία της αγίας Μαρίνας γενικά, βλ. M.C. Ross, G. Downey, «A Reliquary of St. Marina», *ByzSl* 23 (1962), 41-44. W. Larson, «The role of patronage and audience in the cults of Sts Margaret and Marina of Antioch», *Gender and Holiness. Men, women and saints in late Medieval Europe*, Routledge 2002 (ed. S. Riches, S. Salih), 23-35. M. Petrova, «Za kulta i agiografskata tradicija na sv. Marina», *Hristijanska agiologija i narodni viarvanija. Sbornik v čest na st.n.s. Elena Koceva*, Sofia 2008, 134-154.

ολόσωμη[1142] να σκοτώνει το δαίμονα με το σφυρί της. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος[1143] της αγίας Μαρίνας, γνωστός ήδη από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα[1144],

[1141] « ἡ δὲ ἁγία Μαρῖνα σφραγίσασα ἑαυτὴν ὅλην τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ ἐδράξατο τοῦ πωγωνίου. ὁ δὲ ἔσυρεν τείνων πρὸς ὸ ἑαυτόν, καὶ ἐφιλονείκουν ἀμφότεροι. ὁ δαίμων λέγει· Οὐαί μοι, ὅτι τὸ γένειόν μου πάνυ ἀλγεῖ. καὶ τούτων λεγομένων ἡ Μαρῖνα ἔσφιγξεν πρὸς ἑαυτὴν τὸ γένειον αὐτοῦ, καὶ ἐξετίλη τὸ ἥμισυ εἰς τὰς χεῖρας αὐτῆς. καὶ ὠλόλυξε πάλιν λέγων· Οὐαί μοι, οὐαί. ἡ δὲ Μαρῖνα πάλιν ἔκρουσεν μετὰ τοῦ σαπέντος πώγωνος τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, καὶ ἐξέβαλεν μετὰ τοῦ σαπέντος πώγωνος τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, καὶ ἐξέβαλεν αὐτοῦ τὸν δεξιὸν ὀφθαλμόν. ὁ δὲ πάλιν ἔκραξε λέγων· Οὐαί οὐαί. ἡ δὲ ἁγία Μαρῖνα στραφεῖσα εἶδεν σφῦραν χαλκῆν καὶ ἐκτείνασα τὴν χεῖρα αὐτῆς καὶ λαβοῦσα ἔκρουσεν εἰς τὸ μέτωπον αὐτου. καὶ ἔπεσεν ἐπὶ τὴν γῆν. καὶ ἔθηκε τὸν πόδα αὐτῆς τὸν δεξιὸν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ ἔτυπτεν τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν νῶτον αὐτοῦ μετὰ τῆς σφύρας τῆς χαλκῆς, καὶ ἔλεγεν αὐτῷ· Ἀπόστα ἀπ᾽ἐμοῦ δράκων. .», βλ. Usener, Acta S. Marinae, 29-30. Lafontaine-Dosogne, Une thème, 252.

[1142] Σημειώνουμε ότι η εικονογραφία της αγίας Μαρίνας ποικίλει, καθώς σύμφωνα με την παραδοσιακή και αρχαιότερη εικονογραφία του 10ου αιώνα, η αγία εικονίζεται ως μάρτυρας να κρατεί σταυρό στο δεξί χέρι, ενώ το άλλο υψώνει μπροστά στο στήθος (Hadermann-Misguich, Contribution, 269. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 236-237), όπως π.χ. στο ναό Tokali Kilise I (πρώτο μισό 10ου αιώνα) (Lafontaine-Dosogne, Une thème, 256), στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 55β. Gerstel, Painted sources, εικ. 17). Κατά το 13ο αιώνα συναντάμε την αγία Μαρίνα σε προτομή, όπως στην εικόνα της αγίας Μαρίνας στο ναό της Αγίας Μαρίνας Πεδουλάς της Κύπρου, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Λευκωσίας (τέλος 13ου αιώνα) (Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, εικ. 34. Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο. Σύντομος οδηγός*, Λευκωσία 2000, 81, εικ. 9). Στη μεταβυζαντινή τέχνη η αγία Μαρίνα εικονίζεται επίσης ένθρονη, όπως στην εικόνα της αγίας Μαρίνας στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αχρίδα (1711) (E. Popova, «Za avtorstvoto na ikonata sv. Marina s žitie v galerijata na ikoni-Ohrid», *PrIzk* 3 (1998), 35. V. Popovska-Korobar, «Prilog kon deloto na zografot jeromonah Konstantin», *ZSU* 4 (2003), 39, εικ. 8-9).

[1143] Αξίζει να σημειωθεί ότι στον ίδιο εικονογραφικό τύπο ως «δαιμονομάχος» συναντάται και ο άγιος Νικήτας (βλ. ενδεικτικά τον άγιο Νικήτα σε ανάγλυφη πλάκα στο Dmitrovski Cathedral στη Ρωσία (1194-1197) (N. Teteriatnikov, «On the meaning of the image of St. Nikita scourging the devil in Russian art», *ZMSLU* 22 (1986), εικ. 1), σε λίθινο σταυρό στο Ιστορικό Μουσείο του Κιέβου (13ος αιώνας) (Teteriatnikov, St. Nikita, εικ. 2), σε λίθινο εικονίδιο στο Μουσείο Sergiev Posad (αρχές 14ου αιώνα) (Marković, St. Niketas, 33, εικ. 7), σε αμφιπρόσωπη εικόνα στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας (15ος αιώνας) (Teteriatnikov, St. Nikita, εικ. 3) κ. ά.

[1144] Βλ. την αγία Μαρίνα στο ναό του Αγίου Μερκουρίου στην Κέρκυρα (1074/5) (Vocotopoulos, Fresques, 161-162, εικ. 13-14). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Π. Βοκοτόπουλος απορρίπτει την

γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στη μνημειακή ζωγραφική από τα τέλη του 12ου κυρίως αιώνα σε μνημεία της Μακεδονίας[1145]. Κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα η αγία Μαρίνα εξακολουθεί να απεικονίζεται ευρέως στον εικονογραφικό αυτό τύπο στον χώρο των Βαλκανίων[1146], ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντά σε ελάχιστα μνημεία, όπως στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Vaganeš κοντά στο Novo Brdo της μεσαιωνικής Σερβίας (1354/5)[1147], σε αποτοιχισμένη τοιχογραφία του σπηλαιώδους ναού της Αγίας Μαρίνας στο Karlukovo της Βουλγαρίας, σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1148], στον ερειπωμένο ναό δίπλα στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo

άποψη της J. Lafontaine-Dosogne (Lafontaine-Dosogne, Une thème, 259), σύμφωνα με την οποία ο εικονογραφικός αυτός τύπος της αγίας Μαρίνας δεν συναντάται πριν από το 13ο αιώνα και ότι είναι ανατολικό δημιούργημα, (Vocotopoulos, Fresques, 161). Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτρια L. Hadermann-Misguich για την υπόδειξη του άρθρου αυτού του Π. Βοκοτόπουλου. Την ευχαριστώ επίσης και για την αποστολή του άρθρου της «Contribution à l'étude iconographique de Marina assomant le démon», το οποίο μου ήταν δυσπρόσιτο.

[1145] Στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (γύρω στο 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 40β. Hadermann-Misguich, Contribution, πίν. II, εικ. 4, πίν. III, εικ. 5. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 124. Vocotopoulos, Fresques, 161. Maguire, *The Icons*, 35, εικ. 31) και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, Contribution, πίν. I, εικ. 1, πίν. II, εικ. 3. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 121, 123. Vocotopoulos, Fresques, 161. Grozdanov, *Kurbinovo*, 166-167).

[1146] Όπως στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μακροχώρι της Εύβοιας (1302/3) (A. Ioannou, *Byzantine Frescoes of Euboea*, Athens 1959, πίν. 20. Vocotopoulos, Fresques, 162), στο ναό του Αγίου Νικολάου Kalotina της δυτικής Βουλγαρίας (1331-1337) (Gerov, Kirin, New Data, 55, εικ. 10), στη Bela crkva στο Karan κοντά στη Užice της Σερβίας (γύρω στο 1332-1337) (Babić, Les croix, εικ. 1. Vojvodić, O živopisu Bele crkve, 138, εικ. 3) και στον Άγιο Νικόλαο στο Ljuboten κοντά στο Novo Brdo της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1344/5) (Djordjević, *Zidno slikarstvo*, 146. Vojvodić, O živopisu Bele crkve, 140). Ωστόσο, σύμφωνα με την J. Lafontaine-Dosogne η αγία Μαρίνα στον εικονογραφικό τύπο της δαιμονομάχου αγίας δεν απαντάται σε ναούς της παλαιολόγειας εποχής της Σερβίας (Lafontaine-Dosogne, Une thème, 255)

[1147] Djordjević, *Zidno slikarstvo*, 164. Vojvodić, O živopisu Bele crkve, 140.

[1148] Σχετικά με την εν λόγω τοιχογραφία που έχει αριθμό καταγραφής 4010, θα συμφωνήσουμε με την προτεινόμενη χρονολόγηση της R. Rousseva στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ως ακριβέστερη (*National Museum of History. Catalogue*, Sofia 2006, 111, εικ. 108 (R. Rousseva) σε σχέση με εκείνη της T. Matakieva-Lilkova στο 14ο αιώνα αόριστα (T. Matakieva-Lilkova, *Christian Art in Bulgaria*, Sofia 2001, 32-33, εικ. 6) ή της D. Panayotova στο πρώτο μισό του 14ου (D. Panayotova, *Peintures murales bulgares du XIVe siècle*, Sofia 1966, 20, πίν. I). Την χρονολόγηση αυτή επαναλαμβάνει και η L. Hadermann-Misguich (L. Hadermann-Misguich, Contribution, 270).

(τέλη 14ου αιώνα)[1149] και στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[1150]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος της αγίας Μαρίνας επανέρχεται με ιδιαίτερη συχνότητα κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[1151], κυρίως της Αχρίδας[1152], αλλά και σε μνημεία της βόρειας Βαλκανικής[1153], ενώ εξακολουθεί να διαδίδεται ευρέως από το 16ο έως και το 18ο αιώνα[1154].

[1149] Προσωπική παρατήρηση.

[1150] Hadermann-Misguich, Contribution, πίν. III, εικ. 6. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, 54, σχεδ. 9.

[1151] Στο ναό της Παναγίας Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 156, σχεδ. 114), στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Κουστοχώρι κοντά στη Βέροια (τελευταίο τέταρτο 15ο αιώνα) (Φ. Καραγιάννη, «Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Αθανασίου Κουστοχωρίου Ημαθίας και η σχέση του με το καστοριανό εργαστήρι», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΔ΄ (2003), 260.

[1152] Όπως στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35 και εικ. 21), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2), όπου όμως εικονίζεται έως τη μέση (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 78) και στο ναό του Αγίου Νικολάο στο Kosel (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 115).

[1153] Όπως στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci έξω από τη Σόφια (1476) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Dorohoi της Μολδαβίας (1495) (Dragut, *Die Wandmalerei*, εικ. 44) κ. ά.

[1154] Κατά το 16ο αιώνα οι απεικονίσεις της αγίας Μαρίνας στον εικονογραφικό αυτό τύπο εξακολουθούν να υπάρχουν κυρίως στη Ρουμανία, όπως στο ναό του Balineşti (γύρω στο 1500) (J. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris 1928, 100), στο ναό του Humor (1530) (Stefanescu, *L'évolution*, 107. J. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origins jusqu'au XIX siècle. Nouvelles recherches*, Paris 1929, πίν. 24), στο ναό του Arbore (1541) (Stefanescu, *Nouvelles recherches,* 125-126, πίν. LXII, εικ. 1. V. Dragut, *Arbore*, Bucurest 1969, εικ. 76. Dragut, *Die Wandmalerei*, εικ. 159), αλλά και στη Βουλγαρία, στη μονή του Αγίου Δημητρίου Podgumerski κοντά στη Σόφια (1596) (G. Gerov, «Novorazkriti stenopisi ot 16 vek v Podgumerskija manastir», *Balgarskijat šestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obšta kulturna istorija prez XVI v.*, Sofia 1996, 646-647) και στο ναό της Αγίας Παρασκευής στο Vukovo κοντά στο Boboševo (1598) (E. Floreva, *Srednovekovni stenopisi. Vukovo 1598. Crkvata Sv. Petka*, Sofia 1987, 90, εικ. 30, 47). Κατά το 17ο και 18ο αιώνα, οι απεικονίσεις της αγίας Μαρίνας σ'αυτό τον εικονογραφικό τύπο παρατηρούνται στη μονή της Παναγίας στο Karlukovo της Βουλγαρίας (1602) (V. Pandurski, *Manastirskata stenna živopis v Karlukovo*, Sofia 2002, 60-61, εικ. 47), στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Δημητρίου Ελεούσας (1608/9) και των Εισοδίων της Θεοτόκου Τσιατσαπά (1613/4) (Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 248 και 249, πίν. 96α αντίστοιχα), σε εικόνα του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στη Λιθακία Ζακύνθου (1670) (Γ. Ρηγόπουλος, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2006, 295, εικ. 190), στη μονή της Παναγίας στο Arbanassi της Βουλγαρίας (1703/4) (Ι.

Το εξαπτέρυγο

Το εξαπτέρυγο (εικ.52, σχεδ.31) απεικονίζεται στη δυτική παρειά της νότιας θύρας εισόδου του κυρίως ναού, απέναντι από την αγία Μαρίνα στην ανατολική παρειά της ιδίας εισόδου. Η μορφή του δεν σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, καθώς στο άνω δεξιό τμήμα της το κονίαμα έχει εκπέσει, ενώ ρωγμές περιβάλλουν τη μορφή στο επάνω και στο δεξιό μέρος του.

Το εξαπτέρυγο καλύπτει όλη την επιφάνεια της παρειάς και περιβάλλεται από τρία ζεύγη φτερών. Στο σημείο της διασταύρωσης των φτερών φέρει στρογγυλό ανθρωπόμορφο κεφάλι. Η μορφή του εξαπτέρυγου, η οποία δεν έχει πόδια, αποδίδεται σχεδιαστικά με κόκκινες, πλατιές γραμμές. Συνοδεύεται από επιγραφή με κόκκινα μικρά γράμματα, γραμμένη επάνω στο λευκό βάθος: *ΧΕΡΟΥ/Β[ΕΙΜ]*.

Η θέση απεικόνισης του εξαπτέρυγου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στη δυτική παρειά της νότιας θύρας εισόδου του ναού, η οποία είναι πολύ σπάνια, οφείλεται στο αποτροπαϊκό χαρακτήρα των ουρανίων δυνάμεων και κυρίως στην αντίληψη ότι τα χερουβείμ είναι οι φύλακες των θυρών του Παράδεισου[1155]. Συνήθως στη θέση αυτή της παρειάς της θύρας εισόδου απεικονίζεται φυλλοφόρος σταυρός[1156]

Gergova, E. Popova, E. Genova, N. Klisarov, *Korpus na stenopisite v Balgaria ot XVIII vek*, Sofia 2006, 96 (E. Genova, I. Gergova, E. Popova), σε τρεις εικόνες που αποδίδονται στο ζωγράφο ιερομόναχο Κωνσταντίνο από την Κορυτσά, την εικόνα της αγίας Μαρίνας με τον κόμη Ιωάννη Βλαδίμηρο στη μονή του Αγίου Ναούμ έξω από την Αχρίδα (1711) (A. Nikolovski, *Manastirot Sv. Naum Ohrid*, Zagreb 1987, 14. Popovska-Korobar, Prilog kon deloto, 33, 38, εικ. 7. Popovska-Korobar, *Ikonopisot vo Ohrid*, 47, εικ. 12), την εικόνα της αγίας Μαρίνας από το ναό των Αγίων Αναργύρων στην Αχρίδα, σήμερα στην Πινακοθήκη της Αχρίδας (γύρω στο 1711) (Popova, Za avtorstvoto, 35. M. Georgievski, *Icon Gallery-Ohrid*, Ohrid 1999, 100-101, εικ. 42 (όπου προτείνει τη χρονολογία του 19ου αιώνα). Popovska-Korobar, Prilog kon deloto, 42, εικ. 11. V. Popovska-Korobar, *Ikonopisot vo Ohrid vo XVIII vek*, Skopje 2005, 50, εικ. 15), την εικόνα της αγίας Μαρίνας στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αχρίδα (1711), όπου όμως εικονίζεται ένθρονη (Popovska-Korobar, *Ikonopisot vo Ohrid*, 48, εικ. 13), τις ομόθεμες τοιχογραφίες στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Πετροχωρίου στα Άγραφα (1736) (Ι.Κ. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα 2008, 621, εικ. 310), στο ναό των Αρχαγγέλων στο Arbanassi της Βουλγαρίας (1760) (Gergova, Popova, Genova, Klisarov, *Korpus*, 190 (I. Gergova, E. Genova, E. Popova) κ. ά.

[1155] (Γέν. 3-24). *ODB*, 1, 419 (A. Kazhdan, N. Ševčenko).

[1156] Βλ. σχετικά στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, Contribution, πίν. Ι, εικ. 2. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 235-236), στον Άγιο Νικόλαο στο Staničanje κοντά στο Pirot της Σερβίας (1331/2) (Gabelić, Prilog poznavanja, 27, εικ. 6), στον Άγιο

και σπανιότερα κάποιος άγιος, όπως ο άγιος Ζωσιμάς και η αγία Μαρία η Αιγυπτία[1157]. Επίσης, η τάση απόδοσης γραμμικών μορφών στη θέση αυτή των παρειών της θύρας εισόδου του ναού παρατηρείται στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400-1401)[1158] και κυρίως στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, όπως στη στη μονή του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά στα Μετέωρα (1527)[1159] και στη μονή του Οσίου Νικάνορα Ζάβορδας (γύρω στα 1542-1548)[1160].

Το εξαπτέρυγο[1161], σύμφωνα με την επιγραφή που το συνοδεύει, αποκαλείται χερουβείμ. Ωστόσο, πρόκειται πιθανότατα για σεραφείμ, καθώς σύμφωνα με τον κανόνα τα σεραφείμ αποδίδονται με τρία ζεύγη φτερών[1162], όπως είναι η εν λόγω μορφή στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, ενώ τα χερουβείμ εικονίζονται με δύο ζεύγη

Γεώργιο στο Matejče κοντά στο Kumanovo (έβδομη δεκαετία 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, σχεδ. στη σ. 96), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[1157] Όπως συμβαίνει π.χ. στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 53-54), στο ναό του Αγίου Πέτρου στο Golem Grad της Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Knežević, Crkva svetog Petra, 252), στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Kalotina της δυτικής Βουλγαρίας (1331-1337) (Gerov, Kirin, New Data, 61), στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Subotić, *Manastir Poganovo*, εικ. 2-3. Živković, *Poganovo*, πίν. XI, εικ. 1) κ. ά.

[1158] Στη δεξιά παρειά της δυτικής θύρας εισόδου η μορφή του αγίου Συμεών του Στυλίτη αποδίδεται σε μονοχρωμία (προσωπική παρατήρηση).

[1159] Στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά στα Μετέωρα (1527) ο ζωγράφος Θεοφάνης ο Κρής απέδωσε με την τεχνική της μονοχρωμίας την μορφή του αγίου Συμεών του Στυλίτη, βλ. Δ. Σοφιανός, Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, *Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα 2003, 309.

[1160] Στις παρειές της δυτικής θύρας εισόδου στη μονή του Οσίου Νικάνορα Ζάβορδας (γύρω στα 1542-1548), έργο που αποδίδεται στο Θηβαίο ζωγράφο Φράγκο Κατελάνο, οι μορφές των αγίων Ανίκητου και Φώτη αποδίδονται σε μονοχρωμία, μόνο με κόκκινα περιγράμματα (προσωπική παρατήρηση). Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο διάστημα ανάμεσα 1542-1548, βλ. Α. Σέμογλου, «Παρατηρήσεις στον εντοίχιο διάκοσμο του καθολικού της μονής του Οσίου Νικάνορα στη Ζάβορδα Γρεβενών», *Τα Γρεβενά. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός*, χ.τ.έκδ. 2002, 143-147 και κυρίως 145, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

[1161] Για την εικονογραφία των χερουβείμ, των σεραφείμ και των θρόνων βλ. Wulff, *Cherubim, Throne and Seraphim*. Pallas, Eine Differenzierung, 55-60.

[1162] Ησ. (6:2-6). Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 45. *ODB*, 1, 419 (A. Kazhdan, N. Ševčenko). *ODB*, 3, 1870 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). Réau, *Iconographie*, II, 40.

φτερών[1163] και με ένα ζεύγος χεριών και ποδιών[1164]. Επομένως, η αναφορά της επιγραφής που συνοδεύει το εξαπτέρυγο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και η οποία το αναφέρει ως χερουβείμ, θα πρέπει πιθανότατα να είναι ένας συμφυρμός. Ανάλογοι συμφυρμοί στην απεικόνιση εξαπτέρυγου με την προσωνυμία χερουβείμ, ενώ αποδίδεται εικαστικά ως σεραφείμ, απαντούν και στην Παναγία Οδηγήτρια Ιππεκίου (Peć) της μεσαιωνικής Σερβίας (1337)[1165], στη μονή Cozia της Ρουμανίας (1390/91, με επιζωγράφηση του 1512)[1166] κ.ά.

Εικονογραφικά το εξαπτέρυγο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού δεν αποδίδεται με τετράγωνο πρόσωπο και δεν στηρίζεται σε πόδια, όπως συνηθίζεται σε μνημεία της Καστοριάς και της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα[1167], αλλά απεικονίζεται με στρογγυλό πρόσωπο, χωρίς πόδια, όπως αργότερα στο γλυπτό διάκοσμο του εξωτερικού τοίχου στη μονή του Kalenić της Σερβίας (γύρω στο 1413)[1168] (εικ.181), αλλά και στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1169].

Η απόδοση του εξαπτέρυγου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με περίγραμμα και γραμμές κόκκινου χρώματος δεν ακολουθεί πιστά την απόδοση ενός χερουβείμ, σύμφωνα με την προσωνυμία που του αποδίδει ο ζωγράφος του ναού, διότι ως γνωστό, τα χερουβείμ απεικονίζονται κατά κανόνα με γαλάζιο χρώμα[1170]. Αυτό το στοιχείο αποτελεί μια ακόμα απόδειξη ότι η εν λόγω μορφή ταυτίζεται με σεραφείμ, τα φτερά των οποίων αποδίδονται με κόκκινο χρώμα για να μοιάζουν με φλόγες

[1163] Ιεζεκ. (1:5-11) και (10:1-12). Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 45.

[1164] Réau, *Iconographie*, II, 40. *ODB*, 1, 419 (A. Kazhdan, N. Ševčenko).

[1165] Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 126. Για άλλα παραδείγματα συμφυρμού των χερουβείμ και των σεραφείμ, βλ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 126.

[1166] Προσωπική παρατήρηση.

[1167] Βλ. σχετικά τα εξαπτέρυγα σεραφείμ στην αψίδα του ναού του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 155α. Ξυγγόπουλος, Η λατρευτική εικών, 258, εικ.1) και του Μελισμού στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1) (Κωνσταντινιδη, *Ο Μελισμός*, 466, εικ. 253).

[1168] Maksimović, Moravska skultura, εικ. 15. Stevović, Cvetković, *The Monastery of Kalenić*, 34, εικ. 16.

[1169] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 540, εικ. 16, όπου αναφέρεται ως εξαπτέρυγο, ενώ έχει μόνο δύο ζεύγη φτερά.

[1170] Réau, *Iconographie*, II, 41.

πυρός[1171]. Ωστόσο, ο καλλιτέχνης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού φαίνεται ότι ακολούθησε αυτόν τον τρόπο απόδοσης και στα χερουβείμ που περιβάλλουν την ένθρονη Παναγία της αψίδας, τα οποία αποδίδονται με φτερά κόκκινου χρώματος. Είναι φανερό ότι στην απόδοση των ουράνιων δυνάμεων επικρατεί μια σύγχυση στο ζωγράφο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως και σε άλλους ζωγράφους

Ο άγιος Ονούφριος

Ο άγιος Ονούφριος (εικ.53, σχεδ.32)[1172] εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στη διακοσμητική ταινία και στον αρχάγγελο Μιχαήλ του δυτικού τοίχου, και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Τα στοιχεία για τον βίο του αγίου Ονουφρίου[1173], γνωστά από σύγγραμμα του μοναχού Παφνούτιου, μας πληροφορούν ότι ο Ονούφριος, γιος ενός βασιλιά της Περσίας, έζησε κατά το τέλος του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα και καταγόταν από την Αίγυπτο. Αρχικά υπήρξε μοναχός σε κοινόβιο μοναστήρι στην Ερμούπολη, αλλά ύστερα το εγκατέλειψε για να ασκηθεί στην έρημο της Θηβαΐδας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του αγίου στις 12 Ιουνίου.

Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος και μετωπικός, με υψωμένα χέρια μπροστά στο στήθος σε κατεύθυνση προς τα δεξιά. Αποδίδεται με λευκά μακριά μαλλιά και ομοιόχρωμη μακριά γενειάδα που φτάνει μέχρι τη μέση του. Ο ερημίτης άγιος φέρει μόνο ένα περίζωμα από πράσινα φύλλα, τυλιγμένο γύρω από τη μέση του[1174]. Η επιγραφή που συνοδεύει τον άγιο, σήμερα έχει σχεδόν απολεσθεί: *[Ο ΑΓΙΟC] / Ο[ΝΟΥΦΡΙΟC]*.

[1171] Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 124.

[1172] Για την απεικόνιση του αγίου Ονουφρίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 240-241, εικ. 136-137.

[1173] Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 745-746. F. Halkin, «La vie de saint Onuphre par Nicholas le Sinaïte», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 24 (1987), 7-27. *ODB*, 3, 1527 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko).

[1174] «. . γέρων γυμνός, μακρυμάλλης, ἔχων τὰ γένεια μακρὰ ἕως τοὺς πόδας. . », βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 165.

Η θέση της απεικόνισης του αγίου Ονουφρίου δεν είναι ιδιαίτερα σταθερή, αλλά συχνά συναντάται, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, στο νότιο τοίχο του ναού[1175].

Από εικονογραφική άποψη[1176], η απεικόνιση του αγίου Ονουφρίου, γνωστή ήδη από τον 11ο αιώνα σε μνημεία της Καππαδοκίας[1177], εμφανίζεται σε μνημεία της Μακεδονίας από τα τέλη του 12ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191)[1178] και διαδίδεται κατά την πρώιμη παλαιολόγεια εποχή του 13ου αιώνα σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας[1179]. Κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα η απεικόνιση του αγίου Ονουφρίου δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε μνημεία του μακεδονικού χώρου και απαντά μεταξύ άλλων στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[1180] (εικ.231). Αντίθετα, η απεικόνιση του αγίου Ονουφρίου γνωρίζει

[1175] Βλ. στον Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης (1360-1380), όπου απεικονίζεται στο νότιο τοίχο του νάρθηκα (προσωπική παρατήρηση), στην Παναγία στην Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 113) κ. ά.

[1176] Για την εικονογραφία του αγίου Ονουφρίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 165. Réau, *Iconographie*, III, 2, 1007-1010. *LChrI* 8 (1976), 84-88 (G. Kaster). *ODB*, 3, 1257 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). M. Acquafredda, «Santi del deserto: Sant'Onofrio eremita e la Puglia», *I Santi venuti dal mare*, Atti del V Convegno Internazionale di Studio (Bari-Brindisi, 14-18.12.2005) (ed. M. St. Calò Mariani), Bari 2009, 461-480. Β. Μαλαδάκης, Α. Στρατή, «Γυμνοίς τοις σώμασι τοις ανταγωνισταίς συμπλεκόμενοι: Συζυγία ερημιτών αγίων σε μεταβυζαντινές εικόνες του Αγίου Όρους (Ο άγιος Ονούφριος και ο άγιος Πέτρος ο Αθωνίτης)», *Βυζαντινά* 26 (2006), 319-345.

[1177] Όπως στο παρεκκλήσιο 33 Göreme (Kiliçlar Kuşluk) και στο παρεκκλήσιο 28 Sakli Kilise, βλ. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, II, Recklinghausen 1967, εικ. 281, 248, 249.

[1178] Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 135. Grozdanov, *Kurbinovo*, 178.

[1179] Βλ. σχετικά την απεικόνιση του αγίου Ονουφρίου στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Manastir (Moriovo) (1271) (Kočo, Miljković-Pepek, Manastir, 72, εικ. 85), στο ναό της Mileševa στη Σερβία (1228) (B. Živković, *Mileševa*, Beograd 1992, 42).

[1180] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 105. M. Marković, «Notes on a Bzyantine Processional Cross from the George Ortiz Collection», *Zograf* 30 (2004-2005), 40, εικ. 13. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού έχουν εκφραστεί οι ακόλουθες απόψεις. Η T. Velmans τις εντάσσει στο 1340 (T. Velmans, «Les Fresques de Saint-Nicolas Orphanos a Salonique et les rapports entre la peinture d'icones et la décoration monumentale au XIVe siècle», *CahArch* 16 (1966), 145). Σύμφωνα με τον Α. Ξυγγόπουλου οι τοιχογραφίες ανάγονται στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώνα (Α. Ξυγγόπουλος, *Νεώτεραι έρευναι εις τον Άγιον Νικόλαον Ορφανόν Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1964, 91) και η Α. Τσιτουρίδου, που μελέτησε τις τοιχογραφίες ως θέμα τις διδακτορικής της

μεγαλύτερη διάδοση κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας και στην περιοχή των Σκοπίων, όπως στη μονή της Παναγίας Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352)[1181] (εικ.232), στο ναό του Αγίου Δημητρίου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (γύρω στο 1360)[1182], στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1183] (εικ.233) και στη μονή των Αρχαγγέλων στον Πρίλαπο (Prilep) (1372)[1184]. Προκαλεί, ωστόσο, εντύπωση το γεγονός ότι ο άγιος Ονούφριος δεν απεικονίζεται σε άλλα μνημεία της Καστοριάς του 14ου και του 15ου αιώνα, ενώ κατά την ίδια εποχή διαδίδεται ευρέως στην εντοίχια ζωγραφική σε άλλα μέρη της Μακεδονίας, της μεσαιωνικής Σερβίας και της Βουλγαρίας[1185].

Ο άγιος Ονούφριος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του αγίου με χέρια ανοιχτά υψωμένα προς τα πάνω[1186] ή

διατριβής, τις τοποθετεί στη δεκαετία 1310-1320, και μάλιστα προς το τέλος της (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 265).

[1181] Φωτογραφία του αγίου δημοσιεύεται στο Dimitrova, *Manastir Matejče*, 310, εικ. 244, πίν. LV, όπου ο άγιος ταυτίζεται με τον άγιο Αρσένιο. Ωστόσο, ο εικονογραφικός τύπος του παρισταμένου αγίου, με το ιδιαίτερο περίζωμα από φύλλα που έχει στη μέση του, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για τον άγιο Ονούφριο. Επίσης, από την επιτόπια έρευνά μου κατά το Σεπτέμβριο του 2007, διαπίστωσα ότι η επιγραφή που τον συνόδευε τον άγιο είναι σχεδόν δυσδιάκριτη και δεν διακρίνονται τα γράμματα *APH*, όπως αναφέρει η E. Dimitrova (Dimitrova, *Manastir Matejče*, 310, εικ.244).

[1182] Προσωπική παρατήρηση.

[1183] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 77.

[1184] Προσωπική παρατήρηση.

[1185] Βλ. ενδεικτικά τον άγιο Ονούφριο στον Προφήτη Ηλία στην Θεσσαλονίκη (1360-1380) (προσωπική παρατήρηση), στη Manasija (Resava) της Σερβίας (1418) (B. Živković, *Manasija*, Beograd 1983, εικ. 18. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1995, 174, σημ. 5), στην Παναγία στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 113), πιθανώς στον Άγιο Στέφανο Panicar κοντά στην Αχρίδα (γύρω στα 1451/2-1460) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 78, σχεδ. 55, όπου αναφέρει ότι πρόκειται για ερημίτη άγιο), στην Παναγία στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 129, σχεδ. 99), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1503) (Gerov, La peinture monumentale, 171, εικ. 26), στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX) κ. ά.

[1186] Βλ. σχετικά τον άγιο Ονούφριο στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 135. Grozdanov, *Kurbinovo*, 178), στο ναό της Mileševa στη Σερβία (1228) (Živković, *Mileševa*, 42), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Manastir (Moriovo) (1271) (Kočo, Miljković-Pepek, Manastir, 72, εικ. 85), στο ναό του Αγίου Δημητρίου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (γύρω στα 1360) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Manasija (Resava) στη Σερβία (1418) (Živković, *Manasija*, εικ. 18. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, 174, σημ. 5), στη μονή της Παναγίας

τοποθετημένα μπροστά στο στήθος με τα παλάμη προς τα έξω[1187], όπως συνήθως απεικονίζεται, αλλά αποδίδεται με υψωμένα μπροστά στο στήθος χέρια με κλίση προς τα δεξιά[1188]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Ονουφρίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί πιστά ως προς τη στάση και τη χειρονομία τον άγιο Ονούφριο σε έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[1189] (εικ.231). Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Ονουφρίου απαντάται στην μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352)[1190] (εικ.232), στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1191] (εικ.233) και στον Άγιο Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[1192], με τη διαφορά ότι δεν εικονίζεται ολόσωμος, αλλά σε προτομή. Σε σχέση με τα μνημεία αυτά, ο άγιος Ονούφριος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί πιστά την απεικόνιση του ομώνυμου αγίου στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1193] (εικ.233).

στο Dragalevci κοντά στη Σόφια (1476) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 129, σχεδ. 99), στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1503) (Gerov, La peinture monumentale, 171, εικ. 26) κ. ά.

[1187] Όπως λ.χ. η απεικόνιση του αγίου Ονουφρίου στο καθολικό της μονής της Παναγίας Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (τέλη 13ου–αρχές 14ου αιώνα) (Constantinides, *Olympiotissa*, 103. Μαλαδάκης, Στρατή, Γυμνοίς τοις σώμασι, 337, εικ. 1), στη μονή των Αρχαγγέλων στον Πρίλαπο (Prilep) (1372), στη Nova Pavlica της Σερβίας (1386), στο ναό του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη (1360-1380) (προσωπικές παρατηρήσεις), στη μονή της Παναγίας στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 155, σχεδ. 113) κ. ά.

[1188] Ορισμένες φορές σ' αυτό τον εικονογραφικό τύπο απαντά και ο άγιος Μακάριος, όπως στον νάρθηκα του ναού της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (γύρω στο 1345), βλ. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 69, σχεδ. 14, εικ. 52.

[1189] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 105. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, 97. Marković, Notes, εικ. 13.

[1190] Dimitrova, *Manastir Matejče*, πίν. LV.

[1191] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 77.

[1192] Prolović, *Die Kirche*, εικ. 74.

[1193] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 77.

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ

Στην κατώτατη ζώνη του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, αριστερά από τη δυτική θύρα εισόδου, εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ (εικ.54, σχεδ.33)[1194], η μορφή του οποίου σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ[1195], ο αρχιστράτηγος των αγγέλων, τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία, μαζί με τον αρχάγγελο Γαβριήλ, στην εορτή της Σύναξης των αρχαγγέλων και των ασωμάτων και ουράνιων αγγελικών ταγμάτων στις 8 Νοεμβρίου.

Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, σε στάση αντικίνησης προς δεξιά, έχοντας μεγάλα ανοιχτά φτερά σε χρώμα της ώχρας. Στο δεξί του χέρι κρατεί μπροστά στο στήθος διαγώνια γυμνό σπαθί με την επιγραφή[1196]: *ΜΙΧΑΗΛ* (εικ.56), ενώ στο αριστερό χέρι ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο, όπου με μαύρα κεφαλαία γράμματα αναπτύσσεται το κείμενο[1197]:⁘ *Θ(ΕΟ)Υ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ / ΕΙΜΙ Τ(ΗΝ) ΣΠΑΘ(ΗΝ) / Φ(Ε)ΡΩ Τ(Ε)ΙΝΩ / ΠΡΟ(Σ) ΥΨΟΣ ΕΚ / ΦΟΒΩ Θ(ΕΟ)Υ ΦΟ/ΒΩ ΚΑΤΑΦΡΟ/ΝΗΤΑΣ ΕΚΔΙ/ΧΑΖΩ ΣΥΝ/ΤΟΜΩΣ* (εικ.55). Φορεί στρατιωτική στολή, κοντό βαθυκύανο χιτώνα, πορτοκαλί φολιδωτό θώρακα με κοντά μανίκια και κεραμιδί μανδύα που δένεται σε κόμπο μπροστά στον αριστερό ώμο. Στα πόδια του φέρει χαμηλές ρόδινες σε χρώμα περικνημίδες, στολισμένες στις άκρες με μαργαριτάρια. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αναγράφεται η επιγραφή: *[Ο ΑΡ]Χ(ΑΓΓΕΛΟΣ)* / *ΜΙ/Χ(ΑΗ)Λ*. Το βάθος αποδίδεται σε βαθυκύανο χρώμα, ενώ το έδαφος σε λαδοπράσινο.

Η απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, δίπλα στη θύρα εισόδου, γνωστή ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή[1198], συνδέεται ασφαλώς με την ιδιότητά του ως

[1194] Για την απεικόνιση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. *Καστοριανά μνημεία*, εικ. 112 (Ι. Σίσιου). Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, 240, 242, εικ. 124, 136, 138. Ι. Σίσιου, «Οι καστοριανοί ζωγράφοι που μετακινούνται βόρεια κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα», *Symposium* «*Niš i Vizantija II*», Niš 03-05.06.2004, Niš 2005, 301, σχεδ. 7.

[1195] *Synaxarium EC*, 203-204.

[1196] Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 301, σχεδ. 7.

[1197] Απόγραφο της επιγραφής δημοσιεύει ο Ν. Μουτσόπουλος, βλ. Μουτσόπουλος, *Συμβολή*, 98, επιγρ. 256. Η ίδια επιγραφή διακρίνεται και στο σχέδιο του Ι. Σίσιου, βλ. Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 301, σχεδ. 7.

[1198] Βλ. ενδεικτικά τον εγχάρακτο αρχάγγελο Μιχαήλ στη θύρα της μονής Alahan (δεύτερο μισό 5ου αιώνα), βλ. M. Tatić-Djurić, «Archanges gardiens de porte à Dečani», *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*, Beograd 1989, εικ. 4.

φύλακα που νικά τον Σατανά[1199], αντίληψη εμπνευσμένη κυρίως από την Αποκάλυψη του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου[1200]. Η θέση αυτή της απεικόνισης του αρχαγγέλου Μιχαήλ αποτελεί συχνό φαινόμενο στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών, ιδιαίτερα διαδεδομένο σε μονόχωρους ναούς της περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο και το 15ο αιώνα[1201], αλλά και σε ναούς με διαφορετικό αρχιτεκτονικό τύπο[1202].

Από εικονογραφική άποψη[1203] ο αρχάγγελος Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του αρχαγγέλου με στρατιωτική στολή, κρατώντας ξίφος στο δεξί χέρι και ανοιχτό ειλητάριο στο αριστερό, αντί σφαίρα,

[1199] Γενικά για τη θέση αυτή των αρχαγγέλων, βλ. Tatić-Djurić, Archanges gardiens, 359-364. G. Gerov, «Angelite-paziteli na vhoda», *ZRVI* 46 (2009), 435-442.

[1200] «Καὶ ἐγένετο πόλεμος ἐν τῷ οὐρανῷ·ὁ Μιχαὴλ καὶ οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ - τοῦ πολεμῆσαι μετὰ τοῦ δράκοντος καὶ ὁ δράκων ἐπολέμησε καὶ οἱ ἄγγελοι αυτού, καὶ οὐκ ἴσχυσεν, οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτῷ ἔτι ἐν τῷ οὐρανῷ» (Αποκ. 12:7-8).

[1201] Ενδεικτικά παραδείγματα σημειώνω στο ναό του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 4), στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400) (Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, σχεδ. 10. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 64, εικ.55), στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1) (προσωπική παρατήρηση), ενώ κατά το 15ο αιώνα στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 26. Garidis, *La peinture*, εικ. 16, 116. E. Bakalova, «Srbskite učeni za monumentalnata crkovna živopis ot XV vek v Balgaria», *ZRVI* 44/2 (2007), εικ. 5).

[1202] Όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Tatić-Djurić, Archanges gardiens, εικ. 2), στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXIII).

[1203] Γενικά για την εικονογραφία του αρχαγγέλου Μιχαήλ, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, «Άρχων Μιχαήλ ο Φύλαξ», *BNJ* 10 (1934), 184. Réau, *Iconographie*, III, 44-51. *LChrI* 1 (1968), 674-681 (E. Lucchesi Palli). *RbK* III (1978), 43 (D. Pallas). G. Bereflet, *A Study of the Winged Angel. The Orign of a Motiv*, Stockholm 1968. J.P. Rohland, *Der Erzengel Michael, Arzt und Feldherr. Zwei Aspekte des vor. und frühbyzantinischen Michaelskultes*, Leiden 1977. Tatić-Djurić, Archanges gardiens, 361-362. *ODB*, 1, 155 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). H. Maguire, «A Murderer among the Angels: The Frontispiece Miniatures of Paris. Gr. 510 and the Iconography of the Archangels in Byzantine Art», *The Sacred Image East and West*, Urbana 1995, (ed. R. Ousterhout, L. Brubaker), 63-71. C. Jolivet-Lévy, «Culte et iconographie de l'archange Michel dans l'Orient byzantin: le témoignage de quelques monuments de Cappadoce», *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa* 28 (1997), 187-198. G. Peers, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, Berkeley 2001. Gerov, Angelite-paziteli, 435-442.

όπως επίσης συνηθίζεται[1204]. Η εικονογραφία αυτή του αρχαγγέλου Μιχαήλ, η οποία εμφανίζεται κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο, παρουσιάζει περιορισμένη διάδοση κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα[1205]. Αντίθετα, κατά το δεύτερο μισό του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα, η εικονογραφία αυτή του αρχαγγέλου Μιχαήλ γίνεται του συρμού κυρίως σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στους ναούς της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1206], του Αγίου Στεφάνου στο Konče κοντά στη Στρώμνιτσα (Strumica) (γύρω στο 1366)[1207], του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη (1360-1380)[1208], της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1209], των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[1210], των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[1211] (εικ.235), του Αγίου Προκοπίου στη Βέροια (15ος αιώνας)[1212], αλλά και σε μνημεία του ευρύτερου βαλκανικού χώρου[1213], καθώς

[1204] Βλ. ενδεικτικά τον αρχάγγελο Μιχαήλ στον εξωτερικό τοίχο του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1246-1256) (G. Subotić, «Portret nepoznate bugarske carice», *Zograf* 27 (1998-1999), 95. Gerov, Angelite-paziteli, εικ. 3), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 153β), σε φορητή εικόνα στο Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης στην Κορυτσά (14ος αιώνας) (*Εικόνες Αλβανίας*, 30-31, εικ. 1) κ. ά.

[1205] Όπως αυτό παρατηρείται στο ναό του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 98-99) κ. ά.

[1206] Προσωπική παρατήρηση.

[1207] Gabelić, *Manastir Konče*, 173, σχεδ. 32, εικ. 65.

[1208] Η απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, η οποία βρίσκεται στο νότιο εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα του ναού του Προφήτη Ηλία είναι αδημοσίευτη. Για τις εξωτερικές τοιχογραφίες δεν υπάρχει σχετική αναφορά.

[1209] Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ.4.

[1210] Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, σχεδ. 10. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, σχεδ. 64, εικ.55. Για την επιγραφή του ειλητάριου του αρχαγγέλου βλ. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, 54.

[1211] Προσωπική παρατήρηση.

[1212] Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 20. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*, 101, εικ. 114, όπου χρονολογεί τις τοιχογραφίες γενικά στο 14ο αιώνα. Αντίθετα, ο Ε. Τσιγαρίδας εντάσσει τις τοιχογραφίες γενικά στο 15ο αιώνα (Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Βεροίας Μελετήματα*, Βέροια 2003, 38. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη βυζαντινή περίοδο» (12ος-15ος αι.)», *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας* «*Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του νομού Ημαθίας. Ιστορία-Αρχαιολογία*», Θεσσαλονίκη 07-09.06.2003, Θεσσαλονίκη 2004, 140), χρονολόγηση με την οποία συμφωνούμε.

και σε φορητές εικόνες, όπως στην εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ από το Νεστόριο Καστοριάς (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1214]. Επίσης, η εικονογραφία αυτή του αρχαγγέλου Μιχαήλ με στρατιωτική ενδυμασία, με ξίφος και ανοιχτό ειλητάριο, υιοθετείται από τους ζωγράφους που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη δραστηριότητα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα. Ο αρχάγγελος απεικονίζεται με βάση τα παλαιότερα πρότυπα στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1215], στο ναό του Αγίου Δημητρίου Boboševo της Βουλγαρίας (1488)[1216], στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1217], στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Κουστοχώρι κοντά στη Βέροια (τελευταία εικοσαετία του 15ου αιώνα)[1218].

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η στάση αντικίνησης του αρχαγγέλου Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.54). Συνήθως ο αρχάγγελος Μιχαήλ αποδίδεται αυστηρά μετωπικός[1219], ενώ σε στάση αντικίνησης παρατηρείται σπάνια σε μνημεία της παλαιολόγειας περιόδου, όπως στο ναό του Αγίου Στεφάνου στο Konče (γύρω στο 1366)[1220] και στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην

[1213] Όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Tatić-Djurić, Archanges gardiens, εικ.2), στο ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414) (Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, 304-305, εικ.310γ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 198. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η κτητορική παράσταση, 233), στο ναό της Manasija (Resava) στη Σερβία (1418) (V. Djurić, *Resava*, Beograd 1963, εικ. 16. Živković, *Manasija*, πίν.2, εικ. 10).

[1214] Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, σχεδ. 5.

[1215] Το ειλητάριο, το οποίο κρατεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ, είναι ανασηκωμένο και φέρει την ακόλουθη επιγραφή: *Ταις μη καθαιραίς προστρέχουσι καρδίαις, εν τω καθαρώ του Θεού θείω δόμω ασυμπαθώς μου την σπάθην εκτεινύω*, βλ. Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 95. Georgitsoyanni, *Les peintures*, πίν. 98. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, πίν. 159.

[1216] Τμήμα της απεικόνισης του αρχαγγέλου δημοσιεύει ο G. Subotić, βλ. Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 101. H. Staneva, R. Rousseva, *The Church of St Demetrius in Boboshevo. Architecture, Wall Paintings, Conservation*, Sofia 2009, εικ. στη σ. 97.

[1217] Το ειλητάριο του αρχαγγέλου εικονίζεται ανασηκωμένο, βλ. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 26. Garidis, *La peinture*, εικ. 16, 116. Bakalova, Srbskite učeni, εικ. 5.

[1218] Καραγιάννη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος, 263, εικ. 6.

[1219] Συνήθως ο αρχάγγελος Μιχαήλ αποδίδεται αυστηρά μετωπικός, όπως στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) και στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (προσωπικές παρατηρήσεις), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ.4) κ. ά.

[1220] Sm. Gabelić, *Manastir Konče*, Beograd 2008, 173, σχεδ. 32, εικ. 65.

Καστοριά (1400/1)[1221]. Σπάνιος επίσης είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο αρχάγγελος Μιχαήλ κρατεί το σπαθί του, όχι όρθια μπροστά στο στήθος, όπως συνηθίζεται[1222], αλλά διαγώνια, όπως απαντά ανάλογα στο νάρθηκα της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1223] και στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1224] (εικ.234).

Η επιγραφή του ειληταρίου[1225] του αρχαγγέλου Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.55), η οποία σύμφωνα με την Ερμηνεία του Διονυσίου του εκ Φουρνά αναφέρεται ως χαρακτηριστική για το ειλητάριο του αρχαγγέλου στη θέση αυτή, δίπλα στην θύρα εισόδου του ναού[1226], στην πραγματικότητα διαπιστώνεται ότι δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη[1227]. Ανάλογη επιγραφή[1228] αναγράφεται στο

[1221] Προσωπική παρατήρηση.

[1222] Βλ. ενδεικτικά τον αρχάγγελο Μιχαήλ της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 47), του ναού της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ.4), του ναού του Αγίου Προκοπίου στη Βέροια (15ος αιώνα) (Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 20. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*, 101, εικ. 114) κ. ά.

[1223] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. LXIII.

[1224] Προσωπική παρατήρηση.

[1225] Για την επιγραφή γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 283.

[1226] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 219, 283.

[1227] Να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος των επιγραφών στα ειλητάρια που κρατεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ σήμερα είναι σχεδόν ή ολόκληρες κατεστραμμένες, όπως στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXIII), στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (προσωπική παρατήρηση), με αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να κάνουμε συγκρίσεις. Ενδιαφέρον προκαλεί όμως το γεγονός ότι σε απεικονίσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ με ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητάριο από τα μέσα του 14ου και κυρίως κατά το 15ο αιώνα επικρατεί η συνήθεια να αναγράφεται η ακόλουθη επιγραφή : «Τοῖς μὴ καθαραῖς προστρέχουσι καρδίαις ἐν τῷ καθαρῷ τοῦ Θεοῦ θείῳ δόμῳ ἀσυμπαθῶς μου τὴν σπάθην ἐκτεινύω», (βλ. ενδεικτικά στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Tatić-Djurić, Archanges gardiens, 361, εικ.2, όπου η επιγραφή είναι στα παλαιοσλαβικά), στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483) (Georgitsoyanni, *Les peintures*, 622, πίν. 98), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci έξω από τη Σόφια (1493), όπου η επιγραφή αναγράφεται στα παλαιοσλαβικά (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 25, εικ.18. Garidis, *La peinture*, εικ. 116). Άλλη επιγραφή που επίσης συναντάται στο ειλητάριο του αρχαγγέλου Μιχαήλ, όταν απεικονίζεται κοντά «εις πύλην ναού», είναι αυτή του ακόλουθου κειμένου: «Βροτοὶ βλέποντες τὸ ξίφος τεταμένον, ὅσοι βέβηλοι καὶ ῥᾳθυμοι τὸν τρόπον, ἢ συσταλεῖτε πρὸς μετάνοιαν τάχει, εἰ δὲ μὴ προσψαύητε τῇ θείᾳ πύλῃ ἐγὼ γὰρ ὁ πρὶν τῆς παλαιᾶς προστάτης ἐτάχθην ταύτης τῆς νέας Ἐδὲμ φύλαξ» (Διονύσιος ο εκ

ειλητάριο του αρχαγγέλου Μιχαήλ σε τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Στεφάνου στο Konče κοντά στη Στρώμνιτσα (Strumica) (γύρω στο 1366)[1229], στο νάρθηκα του καθολικού της μονής Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερη δεκαετία 14ου αιώνα)[1230], στο ναό του Αγίου Προκοπίου στη Βέροια (15ος αιώνας)[1231], αλλά και σε φορητές εικόνες, όπως στην εικόνα από το Νεστόριο της Καστοριάς (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1232], στην εικόνα του κοιμητηριακού ναού της μονής της Ρίλας (17ος αιώνας)[1233] κ.ά.

Στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αναγράφεται η επιγραφή *ΜΙΧΑΗΛ* (εικ.56), η οποία αποτελεί ενδιαφέρον επιγραφικό στοιχείο, όχι όμως άγνωστο από τα μέσα του 14ου αιώνα, καθώς εντοπίζεται επίσης στην κτητορική σύνθεση και στο νάρθηκα της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346 και του 1349 αντίστοιχα)[1234], αλλά και κατά το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1235]. Οι επιγραφές, οι οποίες σχετίζονται με το όνομα του

Φουρνά, *Ερμηνεία*, 231). Με την επιγραφή αυτή ο αρχάγγελος Μιχαήλ απαντά στον εξωτερικό τοίχο του ναού του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη (1360-1380) (προσωπική παρατήρηση).

[1228] Ανάλογα προγενέστερα και μεταγενέστερα παραδείγματα επιγραφών σε ειλητάρια του αρχαγγέλου Μιχαήλ, βλ. Gabelić, *Manastir Konče*, 174, σημ. 853.

[1229] Η επιγραφή αναγράφεται στα παλαιοσλαβικά, βλ. Gabelić, *Manastir Konče*, 173-174, σχεδ. 32-33, εικ. 65.

[1230] Gabelić, *Manastir Konče*, 174, σημ. 853.

[1231] Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 20. Παπαζώτος, Οδοιπορικό, 101, εικ. 114.

[1232] Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, σχεδ. 5.

[1233] M. Enev, *Rilskijat manastir*, Sofia 1997, 364, εικ. 313.

[1234] Στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ της κτητορικής σύνθεσης αναγράφεται η επιγραφή: *Μ(ΙΧΑ)ΗΛ* (Sm. Gabelić, «Diversity in Fresco Painting of the Mid -Fourteenth Century: The Case of Lesnovo», *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Colloquium at Princeton University 8-9.05.1989, Princeton 1991, 193. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 113, σχεδ. 8, εικ. 47), ενώ στον αρχάγγελο Μιχαήλ του νάρθηκα αναγράφεται: *[Μ]ΙΧΑΗΛ* (Gabelić, Diversity, 193. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 195, σχεδ. 18). Έχουμε τη γνώμη ότι η απόδοση της επιγραφής ως + *ΜΙΧΑΗΛ* είναι πιο σωστή, όπως και αργότερα η Sm. Gabelić την αναγράφει σωστά (Sm. Gabelić, «Prophylactic and Other Inscriptions in Late Bzyantine Fresco Painting», *Byzantinische Malerei*, 67).

[1235] Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 95. Georgitsoyanni, *Les peintures*, 622, πίν. 98. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, πίν. 159. Με την επιγραφή που αναγράφεται στο σπαθί του αρχαγγέλου: *Ο ΑΡΧ(Α)Γ(ΕΛΟΣ) [ΜΙ]ΧΑΗΛ*, δεν έχει ασχοληθεί κανείς και η ανάγνωσή της οφείλεται σε προσωπική παρατήρηση.

εικονιζόμενου αγγέλου ή σε άλλες περιπτώσεις, με το όνομα κάποιου αγίου, και οι οποίες αναγράφονται είτε σε σπαθί[1236] είτε σε ένδυμα[1237], δεν είναι άγνωστες κατά την παλαιολόγεια εποχή. Οι επιγραφές αυτές, οι οποίες αναγράφονται σ' αυτά τα σημεία, σχετίζονται με την επίκληση του αρχαγγέλου ή του σχετικού αγίου.

Ωστόσο, σύμφωνα με την Sm. Gabelić[1238], η εν λόγω επιγραφή *ΜΙΧΑΗΛ* στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αναφέρεται όχι μόνο στο όνομα του αρχαγγέλου, αλλά υποδηλώνει και το όνομα του ζωγράφου, στον οποίο οφείλονται οι τοιχογραφίες του εν λόγω ναού, καθώς και οι τοιχογραφίες του νάρθηκα της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349). Την

[1236] Βλ. την επιγραφή *ΔΗΜΗΤΡΙΟC* στο σπαθί του αγίου Δημητρίου στον κυρίως ναό της Bojana (1259) (προσωπική παρατήρηση), την επιγραφή *ΜΕΡΚΟΥΡΙ(ΟC)* στο σπαθί του αγίου Μερκουρίου στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Psača κοντά στο Kumanovo (1365-1371) (P. Miljković-Pepek, «Zograf Merkuri-jedan od autora fresaka crkve sv. Nikole u Psači», *ZLU* 7 (1971), 225, εικ.1. V. Djurić, «Ime Merkurije iz Psače», *ZLU* 7(1971), εικ. στη σ. 236. Αξίζει να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τον P. Miljković-Pepek το όνομα αυτό ταυτίζεται με τον ζωγράφο των τοιχογραφιών του ναού (Miljković-Pepek, Zograf Merkuri, 223). Αντίθετα, ο V. Djurić και Sm. Gabelić απέκλεισαν αυτό τον ισχυρισμό, εκφράζοντας την άποψη ότι πρόκειται απλώς για επιγραφή, η οποία χαρακτηρίζει την επίκληση του σχετικού αγίου (Djurić, Ime Merkurije, 231. Gabelić, Prophylactic, 60, 63. Gabelić, Diversity, 187-194). Στην υποστήριξη της θεωρίας αυτής οι παραπάνω ερευνητές αναφέρονται στη συνήθεια που επικρατούσε κατά το 14ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία οι μάστοροι σπαθιών τοποθετούσαν στα σπαθιά που κατασκεύαζαν τόσο το δικό τους όνομα, όσο και το όνομα του παραγγελιοδότη (R. Kovijanić, I. Stjepčević, *Kulturni život starog Kotora (XIV-XVIII vek)*, I, Cetinje 1957, 184-187. Djurić, Ime Merkurije, 232. Gabelić, Diversity, 193, σημ. 27. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196. Gabelić, Prophylactic, 64). Αφετέρου, οι παραπάνω ερευνητές δεν συμφωνούν ότι πρόκειται για το όνομα του ζωγράφου, επειδή το όνομα του αγίου δεν συνοδεύεται από κάποιο διευκρινιστικό στοιχείο που να παραπέμπει στον ζωγράφο, όπως π.χ. «ζωγράφου», «χείρ» ή «χείρ ζωγράφου».

[1237] Βλ. σχετικά την επιγραφή *ІѠРѠН ЗѦХѦРНЬ* στο μανδύα του προφήτη Ζαχαρία της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346) (Gabelić, Prophylactic, 64, εικ. 8) και την επιγραφή *ZAXAPHAC* στον μανδύα του ιδίου προφήτου της μονής Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερη δεκαετία 14ου αιώνα) (Gabelić, Prophylactic, 64), την επιγραφή *ΡΟΜΑΝ ΔΗ(Ѣ)К*. . στο ένδυμα του διακόνου Ρωμανού στη μονή της Παναγίας Ελεούσας Veljuša κοντά στη Στρώμνιτσα (Strumica) (τέλη 14ου αιώνα) (Djurić, Ime Merkurije, 232. Gabelić, Prophylactic, 64) κ. ά.

[1238] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216. Gabelić, Prophylactic, 67.

γνώμη αυτή επαναλαμβάνει αργότερα και ο Ι. Σίσιου[1239]. Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι η επιγραφή *ΜΙΧΑΗΛ* στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως και η αντίστοιχη στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349), αναφέρονται αποκλειστικά στο όνομα του ιδίου του αρχαγγέλου και δεν θα πρέπει απαραίτητα να σχετίζονται με το όνομα του καλλιτέχνη. Άλλωστε στην περίπτωση αυτή, εάν δηλαδή επρόκειτο για το όνομά του, αυτό θα έπρεπε να συνοδεύεται, όπως είναι ο κανόνας, από κάποιο διευκρινιστικό στοιχείο της ιδιότητάς του, όπως «ζωγράφου», «χείρ» ή «χείρ ζωγράφου» [1240].

[1239] Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 306-307, όπου αγνοούνται οι προγενέστερες μελέτες της S. Gabelić στις οποίες ήδη διατυπώθηκαν οι εν λόγω απόψεις (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216 και Gabelić, Prophylactic, 67).

[1240] Γενικά για το θέμα αυτό, βλ. Djurić, Ime Merkurije, 231-232. Gabelić, Prophylactic, 57-72. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 1997, 123-159. Βλ. σχετικά τις επιγραφές στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ και του αγίου Μερκουρίου στο ναό της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα (1295), όπου αναγράφεται η υπογραφή του ζωγράφου Μιχαήλ Αστραπά: *ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΑΣΤΡΑΠΑ* (S. Radojčić, *Maistori starog srpskog slikarstva*, Beograd 1955, 22, εικ.13, 23, εικ. 14 για τον αρχάγγελο Μιχαήλ και G. Subotić, D. Todorović, «Slikar Mihailo u manastiru Svetog Prohora Pčinjskog», *ZRVI* XXXIV (1995), 126. B. Todić, «"Signatures" des peintres Michael Astrapas et Eutychios. Fonction et signification», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτηρίου Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 645, εικ. 1, 647 για τον άγιο Μερκούριο), την επιγραφή της ασπίδας του αγίου Δημητρίου στη μονή του Αγίου Προχόρου Pčinski στη νότια Σερβία (οι τοιχογραφίες του 1315), όπου αναγράφεται: *Χ(ΕΙΡ) / ΜΙ/ΧΑ/ΗΛ* (Subotić, Todorović, Slikar Mihailo, 126. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 234, εικ. 135. Todić, Signatures, 647), τις επιγραφές των ασπίδων του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος και του αγίου Γεωργίου του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino κοντά στο Kumanovo (1316-1318), όπου αναγράφεται: *ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΕΥΤΥΧΙΟΥ* και *ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ [ΖΩΓΡΑ]ΦΟΥ* αντίστοιχα (Radojčić, *Maistori*, 21-27. Miljković-Pepek, *Deloto*, 22, εικ. 2. Todić, Signatures, 648, 651, εικ.5 και B. Todić, *Staro Nagoričino*, Beograd 1993, σχεδ. 26. Καλοπίση-Βέρτη, Οι ζωγράφοι, 126, εικ. 5β αντίστοιχα). Βλ. επίσης την επιγραφή στο σπαθί ενός αγίου της μονής Hurez στη Ρουμανία (17ος αιώνας), όπου ο ζωγράφος άφησε το όνομά του *ΧΕΙΡ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ* (Δ. Δεληγιάννης, *Ρουμανία. Ελληνισμός-Τέχνη-ορθοδοξία*, Αθήνα 1995, 127, όπου δεν διακρίνεται και δεν σημειώνεται ποιός είναι ο άγιος). Για επιγραφές-αυτόγραφα των ζωγράφων του καστοριανού εργαστηρίου του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στις μονές του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας, βλ. Z. Ždrakov, «Kam identifikacijata na Kosturskoto atelie ot XV vek-po nepublikuvani avtografi ot Kremikovskija i Poganovsija manastir», *Niš i Vizantija II*, 253-267. Το άρθρο αυτό έχουμε την γνώμη ότι πρέπει να αντιμετωπισθεί με ιδιαίτερες επιφυλάξεις.

Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης

Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης (εικ.57, σχεδ.34)[1241] εικονίζεται στη βόρεια παρειά της δυτικής θύρας εισόδου, απέναντι από το φυλλοφόρο σταυρό στη νότια παρειά της ίδιας εισόδου. Η μορφή του αγίου σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης[1242], γνωστός επίσης ως Πρεσβύτερος, καταγόταν από το χωριό Σεσάν (Sisa) της Κιλικίας και έζησε κατά τον 5ο αιώνα την εποχή του αυτοκράτορα Λέοντα του Μεγάλου (457-474). Σε νεαρή ηλικία ο Συμεών έγινε μοναχός και η φήμη του οφείλεται στο νέο τύπο ασκήσεως πάνω σε στύλο, που του έδωσε και το όνομα «Στυλίτης». Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του αγίου την 1η Σεπτεμβρίου.

Εικονίζεται έως τη μέση, μετωπικός, καθισμένος σε γκρι κίονα με κοριανθιάζον κιονόκρανο, το οποίο περιτρέχει χαμηλό μαρμάρινο κιγκλίδωμα. Αποδίδεται ως γέρος, με κοντό λευκό και σγουρό γένι[1243]. Είναι ενδεδυμένος με λαδικάστανο μοναχικό ένδυμα που κουμπώνει στον λαιμό και γαλάζιο ανάλαβο με κουκούλιο που καλύπτει την κεφαλή του, στη μέση του οποίου εγγράφεται λευκός σταυρός. Στο δεξί του χέρι κρατεί σταυρό, ενώ το αριστερό προβάλλει μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω. Από το δεξί του πόδι, το οποίο εξέχει από την πολυγωνική επίστεψη της στήλης, εξέρχονται σκουλήκια. Στο λευκόγκριζο βάθος, εκατέρωθεν από τον άγιο, αναγράφεται η επιγραφή[1244]: *Ο Α/Γ(Ι)Ο(C) / CΪME/ΩN/ Ο CTΪΛΫ/THC*.

[1241] Για την απεικόνιση του αγίου Συμεών του Στυλίτη στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 296, σχεδ. 1. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 618.

[1242] Για το βίο του αγίου Συμεών του Στυλίτη, βλ. *Synaxarium EC*, 2-3. H. Lietzmann, *Das Leben des heiligen Symeon Stylites*, Leipzig 1908. H. Delehaye, «Les saints Stylites», *SubHag* 14 (1923), I-XXXIV. *ODB*, 3, 1985-1986 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). R. Doran, *The Lives of Simeon Stylites*, Michigan 1992. B. Flusin, «Syméon et les Philologues, ou la mort du Stylite», *Les Saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993, 1-23. Για τη λατρεία του αγίου Συμεών του Στυλίτη, βλ. A. Eastmond, «Body vs. column: the cults of St Symeon Stylites», *Desire and Denial in Byzantium*, Hampshire 1999, 87-100.

[1243] «Γέρων κοντοδιχαλογένης» και «γέρων κοντογένης, μαυρότριχος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 166 και 293 αντίστοιχα.

[1244] Στην επιγραφή παρατηρούνται ορθογραφικά λάθη, καθώς αναγράφεται «Σϊμεών ο Στΐλϋτης» αντί «Συμεών ο Στυλίτης», γεγονός που μαρτυρεί για το όχι πολύ καλό επίπεδο μόρφωσης του γραφέα. Να σημειωθεί ότι ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης, ο Πρεσβύτερος, συνοδεύεται συνήθως μόνο με την επωνυμία «Στυλίτης» ή πιο σπάνια με επωνυμία που μνημονεύει την Μάνδρα. Αντίθετα, ο άγιος

Η απεικόνιση του αγίου Συμεών του Στυλίτη στη θέση αυτή της παρειάς της θύρας εισόδου[1245] δεν είναι συνηθισμένη και συναντάται επίσης στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[1246]. Συνήθως ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης εικονίζεται στο χώρο του ιερού, δίπλα στην κόγχη της πρόθεσης[1247], με ελάχιστες μάλιστα εξαιρέσεις[1248].

Συμεών ο Νεότερος συνοδεύεται με επωνυμία που σχετίζονται με το θαυμαστό Όρος–Θαυμαστοορείτης ή Θαυματουργός, βλ. Α. Μητσάνη, «Συμεών Στυλίτης ο πρεσβύτερος σε μικρογραφίες χειρογράφων», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 498.

[1245] Σύμφωνα με μνεία της R. Lozanova στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) ο άγιος Συμεών Στυλίτης εικονίζεται στην παρειά της θύρας εισόδου (Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, 159). Ωστόσο, από επιτόπια έρευνά μου κατά το 2009 διαπίστωσα ότι η πληροφορία αυτή δεν αληθεύει.

[1246] Προσωπική παρατήρηση.

[1247] Όπως π. χ. στην Παναγία Μαυριώτισσα στην Καστοριά (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 68, σχεδ. 1.18), στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340) (B. Živković, *Donja Kamenica*, Beograd 1987, πίν. Ι. Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 297, εικ. 4β), στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 73), στους καστοριανούς ναούς του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 252, εικ.3), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2. Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 296, σχεδ. 2, όπου από παραδρομή αναφέρεται ότι πρόκειται για τον άγιο Συμεών το Στυλίτη του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη, ενώ στην ουσία ο στυλίτης του εν λόγω ναού απαντά στο σχεδ. 3, αβλεψία την οποία ακολουθεί και η K. Amprazogoula, «Particularités iconographiques de l'école de la Grèce du Nord-ouest dans la représentation des stylites», *ΔΧΑΕ* πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΗ΄ (2007), 231, σημ. 39), του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385) (Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 296, σχεδ. 3, όπου από παραδρομή αναφέρεται ότι πρόκειται για τον άγιο Συμεών τον Στυλίτη του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4), ενώ στην ουσία ο στυλίτης του εν λόγω ναού απαντά στο σχεδ. 2, αβλεψία την οποία ακολουθεί και η Amprazogoula, Particularités, 231, σημ. 39. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 617), στο Ασκητήριο της Μικρής Ανάληψης στην Πρέσπα (15ος αιώνας) (Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τα χρόνια, 94, εικ. 7. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 2003, 94, εικ. 161), στην Παναγία στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 147, σχεδ. 109). Για τη θέση απεικόνισης του αγίου Συμεών του Στυλίτη, βλ. επίσης Amprazogoula, Particularités, 232.

[1248] Στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Pološko κοντά στην Kavadarci (1343-1345) ένας άγιος Στυλίτης, πιθανότατα ο Συμεών, απεικονίζεται στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, δίπλα στην παρειά εισόδου (προσωπική παρατήρηση), ενώ στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της

Από άποψη εικονογραφίας[1249], ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί τον τρίτο, σύμφωνα με την ταξινόμηση του καθηγητή I. Djordjević[1250], εικονογραφικό τύπο, όπου ο στυλίτης άγιος κρατεί στο δεξί χέρι σταυρό, ενώ το αριστερό προβάλλει μπροστά στο στήθος. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου είναι γνωστός σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας του πρώτου μισού του 14ου αιώνα[1251], ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα επιχωριάζει σε ναούς της μείζονος Μακεδονίας, όπως στους ναούς της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1252], της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1253] (εικ.236), της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1254], στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1)[1255] και αλλού[1256]. Κατά το 15ο αιώνα ο τύπος

νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) ο άγιος εικονίζεται στο δυτικό τοίχο του ναού (Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ. 4).

[1249] Για την εικονογραφία του αγίου Συμεών Στυλίτη, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 166. Α. Ξυγγόπουλος, «Ευλογία του αγίου Συμεών», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 79-98. Α. Ξυγγόπουλος, «Οι στυλίται εις την βυζαντινήν τέχνην», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 116-129. Réau, *Iconographie*, III, 1221-1223. H. Delehaye, *Les saints stylites*, Bruselles 1962[2,] I-XXXIV. *LChrI* 8 (1976), 361-364 (K.G. Kaster, C. Squarr). J. Djordjević, «Sveti stolpnici u srpskom zidnom slikarstvu srednjeg veka», *ZLU* 18 (1982), 41-52. J.P. Sodini, «Remarques sur l'iconographie de Syméon l'Alepin, le premier stylite», *MonPiot* 70 (1989), 29-53. *ODB*, 3, 1985-1986 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). Μητσάνη, Συμεών Στυλίτης, 496-507. C. Jolivet-Lévy, «Contribution à l'étude de l'iconographie mésobyzantine des deux Syméons Stylites», *Les Saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993, 35-47. Amprazogoula, Particularités, 225-236.

[1250] Djordjević, Sveti stolpnici, 43.

[1251] Βλ. σχετικά τον άγνωστο άγιο Στυλίτη στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (Djordjević, Sveti stolpnici, εικ.7) και τον άγιο Συμεών το Στυλίτη στο ναό των Ταξιαρχών στη Δράμα (πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα) (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Μακεδονία κατά το 14ο αιώνα», *Β΄ Διεθνές Συμπόσιο «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων»*, Θεσσαλονίκη 14-20.12.1992, Θεσσαλονίκη 2002, 431, πίν. 40), στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352) (προσωπική παρατήρηση. Η E. Dimitrova δεν δημοσιεύει την απεικόνιση του αγίου Συμεών του Στυλίτη, παρά μόνο αναφέρει τη θέση της, βλ. Dimitrova, *Manastir Matejče*, σχεδ. V, VIII, n°250) κ. ά.

[1252] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 73. Djordjević, Sveti stolpnici, 48, σχεδ. 2, εικ. 4. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 617.

[1253] Thomo, Byzantine Monuments, 218, εικ. 237.

[1254] Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ. 4.

[1255] Προσωπική παρατήρηση.

αυτός του αγίου απαντά στο ναό του Αγίου Νικολάου Ιππεκίου (Peć) στο Κοσσυφοπέδιο της μεσαιωνικής Σερβίας (αρχές 15ου αιώνα)[1257], στο Ασκητήριο της Παναγίας Ελεούσας στη Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)[1258] (εικ.237), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Godivje κοντά στην Αχρίδα (μέσα 15ου αιώνα)[1259], στο Ασκητήριο της Μικρής Ανάληψης στην Μεγάλη Πρέσπα (15ος αιώνας)[1260] (εικ.238), στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βεύη κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1261], στη μονή της Παναγίας στο Dragalevci έξω από τη Σόφια (1476)[1262], στη μονή της Παναγίας στη Matka κοντά στα Σκόπια (1496/7)[1263], στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1264], έργο του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, αλλά και σε φορητή εικόνα των αγίων στυλιτών Συμεών και Δαβίδ στη μονή Βατοπαιδίου (μέσα 15ου αιώνα)[1265].

Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο γενικό εικονογραφικό σχήμα με την απεικόνισή του να κρατεί σταυρό στο δεξί χέρι, να προβάλλει το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος και να έχει το πόδι του να εξέχει από τη στήλη, όπως άλλωστε αναφέρεται και στο βίο του[1266], ακολουθεί πανομοιότυπα την απεικόνιση του ομώνυμου αγίου σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας, όπως στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1267],

[1256] Βλ. σχετικά στο ναό του Berende στη δυτική Βουλγαρία (τέλη 14ου αιώνα), βλ. Bakalova, *Stenopisite*, εικ. 71.

[1257] Djordjević, Sveti stolpnici, εικ. 8.

[1258] Subotić, *Ohridska slikarska škola,* 38, σχεδ. 15. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 105, εικ. 200. Πέτκος, Κίσσας, *Πρέσπες*, 34, εικ. 63.

[1259] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 33, σχεδ. 9.

[1260] Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Βυζαντινά μνημεία της Μεγάλης Πρέσπας», *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989*, Θεσσαλονίκη 1990, [Ανάλεκτα Βλατάδων, 51], πίν. XVIα. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τα χρόνια, 94, εικ. 7. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 94, εικ. 161.

[1261] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 89, σχεδ. 68.

[1262] Gerov, La peinture monumentale, εικ. 4. Bakalova, Srbskite učeni, εικ. 6.

[1263] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 147, σχεδ. 109.

[1264] Živković, *Poganovo*, 22, IV, εικ. 11. Subotić, Kosturska slikarska škola, εικ. 4 γ.

[1265] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 232-235, 174-175.

[1266] «..κα□ γ□ρ τ□ διηνεκε□ □κείνη στάσει κα□ □νενδότ□, το□ ποδ□ς □λκει βρύοντος . . », *PG* 114, col. 357.

[1267] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 73. Djordjević, Sveti stolpnici, 48, σχεδ. 2, εικ. 4. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 617.

στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[1268] (εικ.236), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1269] και στα Ασκητήρια της Παναγίας Ελεούσας (1409/10)[1270] (εικ.237) και της Μικρής Ανάληψης (15ος αιώνας)[1271] (εικ.238) στη Μεγάλη Πρέσπα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο, εμπνευσμένο από το βίο του αγίου, αποτελούν τα σκουλήκια[1272], που βγαίνουν από τη σάρκα του ποδιού του αγίου Συμεών του Στυλίτη. Η εικονιστική απόδοση των σκουληκιών, γνωστή ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα, όπως στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (γύρω στο 1180)[1273], διαδίδεται κατά το 14ο αιώνα[1274], αλλά επιχωριάζει κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας, όπως στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1275] και στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1276] (εικ.236). Κατά το 15ο αιώνα το εικονογραφικό αυτό στοιχείο παρατηρείται στον άγιο Συμεών του

[1268] Thomo, Byzantine Monuments, 218, εικ. 237.

[1269] Kirchhainer, Die Fresken, 92, σχεδ. 4.

[1270] Σημειώνουμε ότι η απεικόνιση του αγίου Συμεών του Στυλίτη στο σχέδιο που παρέχει ο Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 38, σχεδ. 15, δεν αποδίδεται πιστά, καθώς δεν επισημαίνεται το πόδι που εξέχει. Φωτογραφίες του αγίου δημοσιεύουν οι Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 105, εικ. 200 και Πέτκος, Κίσσας, *Πρέσπες*, 34, εικ. 63.

[1271] Μουτσόπουλος, Βυζαντινά μνημεία, πίν. XVIα. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τα χρόνια, 94, εικ. 7. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 94, εικ. 161.

[1272] «..καὶ γὰρ τῇ διηνεκεῖ ἐκείνη στάσει καὶ ἀνενδότῳ, τοῦ ποδὸς ἕλκει βρύοντος, διατριβὴ σκωλήκων τὸ σκέλος γεγένητο . . » (*PG* 114, col. 357) και «σκώληκες δὲ ἀνείκαστοι ἐκ τοῦ μηροῦ αὐτοῦ ἔπιπτον ἐπὶ τῆς γῆς. . » (Lietzmann, *Das Leben*, 44). Γενικά για την εικονογραφία αυτή, βλ. Amprazogoula, Particularités, 231-232. Σκουλήκια που βγαίνουν από τη σάρκα συνοδεύουν και μορφές σε απεικονίσεις της Μέλλουσας Κρίσης, όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 454, εικ. 371).

[1273] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 11α. Subotić, Kosturska slikarska škola, εικ. 4α. Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 297, σχεδ. 4α. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 618.

[1274] Όπως αυτό παρατηρείται στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (1330) (Djordjević, Sveti stolpnici, εικ.7) και στη Donja Kamenica της Σερβίας (1330-1340) (Živković, *Donja Kamenica*, πίν. I. Subotić, Kosturska slikarska škola, εικ. 4β. Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 297, σχεδ. 4β).

[1275] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 73. Djordjević, Sveti stolpnici, 48, σχεδ. 2, εικ. 4.

[1276] Thomo, Byzantine Monuments, 218, εικ. 237.

Ασκητηρίου της Μικρής Ανάληψης στη Μεγάλη Πρέσπα (15ος αιώνας)[1277] (εικ.238), στο σπήλαιο των Αρχαγγέλων στο Trestnik της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (δεύτερο μισό 15ου αιώνα)[1278], στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1279], αλλά και σε μνημεία του 16ου αιώνα[1280].

Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη

Στην κατώτατη ζώνη του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, δεξιά της θύρας εισόδου, παριστάνονται οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (εικ.58, σχεδ.35)[1281], οι οποίοι σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, με εξαίρεση μια ρωγμή του κονιάματος που διατρέχει τη μορφή της αγίας Ελένης.

Ο άγιος Κωνσταντίνος, γιός της Ελένης και του ρωμαίου καίσαρα Κωνστάντιου Α΄ Χλωρού, υπήρξε ρωμαίος αυτοκράτορας (274-337 μ.Χ.). Ίδρυσε την Κωνσταντινούπολη και υπέγραψε το διάταγμα ανεξιθρησκίας του Μεδιολάνου (313 μ.Χ.). Η μητέρα του, η αγία Ελένη, η οποία συνδέεται με την εύρεση του Τιμίου Σταυρού, ανακηρύχτηκε από την Εκκλησία αγία και ισαπόστολος. Η μνήμη των αγίων συνεορτάζεται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 21 Μαΐου[1282].

Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη εικονίζονται όρθιοι, ολόσωμοι και μετωπικοί, να κρατούν υψηλό ξύλινο σταυρό αναστάσεως ανάμεσα τους. Ο άγιος Κωνσταντίνος είναι ηλικιωμένος, με σκαμμένο από τις ρυτίδες πρόσωπο. Έχει

[1277] Μουτσόπουλος, Βυζαντινά μνημεία, πίν. XVIα. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τα χρόνια, 94, εικ. 7. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 94, εικ. 161.

[1278] K. Kirchhainer, «Die Wandmalereien der Erzengelgrotte in Trestnik am Grossen Prespasee (Albanien)», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΣΤ΄ (2005), 119-120, εικ. 2-3.

[1279] Subotić, Kosturska slikarska škola, εικ. 4γ.

[1280] Βλ. σχετικά στη μονή του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά (1527) (Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσά*, εικ. στη σελ. 309) και στη μονή Βαρλαάμ (1548) στα Μετέωρα (Amprazogoula, Particularités, 227, εικ. 2), σε εικόνα των αγίων Συμεών του Στυλίτη και Στυλιανού σε ιδιωτική συλλογή της Ολλανδίας, η οποία προέρχεται από το Άγιον Όρος (18ος αιώνας) (*Important Icons from Private Collections*, Κατάλογος Έκθεσης, 17.12.1976-15.01.1977, Museum Heft Prinsenholt, Holland, Amsterdam 1976, 70).

[1281] Για την απεικόνιση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, 249, εικ. 124, 145.

[1282] *Synaxarium EC*, 697-700.

σγουρή καστανή κόμη και ομοιόχρωμο κοντό γένι, χωρισμένο στη μέση[1283]. Υψώνει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος, ενώ με το αριστερό, τεντωμένο πιάνει το σταυρό. Φορεί βαθυκύανο χειριδωτό χιτώνα και κόκκινο λώρο, στολισμένα με μαργαριτάρια, ενώ κόκκινος μανδύας, που δένεται στο δεξιό ώμο, πέφτει πίσω στην πλάτη του. Στο κεφάλι φέρει βασιλικό στέμμα με μαργαριτάρια και περπενδούλια και συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΑΓ(ΙΟ)C / ΚΩΝ/CTA(N)TI/NOC*.

Η αγία Ελένη[1284] προβάλλει το αριστερό της χέρι μπροστά στο στήθος, ενώ με το δεξί κρατεί το σταυρό. Φορεί κόκκινο πολυτελές μακρύ ένδυμα με χρυσοκέντητα διακοσμητικά μοτίβα και πορτοκαλί λώρο, στολισμένο με πολύτιμες πέτρες και μαργαριτάρια. Στο κεφάλι της φέρει πορτοκαλί καλύπτρα και βασιλικό μαργαριτοποίκιλτο στέμμα, ενώ στα αυτιά μεγάλα στρογγυλά ενώτια από μαργαριτάρια. Συνοδεύεται από την επιγραφή: *Η Α(ΓΙΑ)/ [Ε]ΛΕ/ΝΗ*.

Η θέση απεικόνισης των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο δυτικό τοίχο του ναού, δεξιά της θύρας εισόδου, είναι καθιερωμένη για αυτούς του αγίους σε μονόχωρους ναούς[1285].

[1283] «Νέος, ἀρχιγένης βαστῶν σταυρὸν καὶ Εὐαγγέλιον», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 168. Να σημειωθεί ότι στις απεικονίσεις του αγίου Κωνσταντίνου κατά τη βυζαντινή περίοδο ο άγιος δεν κρατεί Ευαγγέλιο.

[1284] «Ἡ ἁγία Ἑλένη ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ὁμοίως», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 168.

[1285] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 273, 283. Βλ. σχετικά στο ναό του Αγίου Νικολάου Palež κοντά στη Studenica (γύρω στο 1350-1355) (Vojvodić, O vremenu, 127, εικ. 8), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (Serafimova, Freskoživopisot, 79, εικ. 15), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (Lozanova, Predvaritelni beležki, XXXIX, εικ. 6. Rousseva, The Murals, 193, εικ. στη 200), στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35), στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βεύη κοντά στην Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 94, σχεδ. 71), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 80), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 24, εικ. 17, 25, εικ. 18) κ.ά. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ορισμένες φορές σε μονόχωρους ναούς οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη εικονίζονται αριστερά της δυτικής θύρα εισόδου, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 38), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340) (Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači, 112, εικ. 2), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154 β), στην Παναγία στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Djurić, Mali Grad, 35, εικ. 9) κ. ά.

Από άποψη εικονογραφίας[1286] οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη του Αγίου Γεωργίου του Βουνού οι οποίοι απεικονίζονται εκατέρωθεν του σταυρού, ακολουθούν καθιερωμένο από την παράδοση εικονογραφικό τύπο, γνωστό ήδη από τον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191)[1287], ο οποίος είναι συνήθης.

Ειδικότερα, στο γενικό εικονογραφικό σχήμα[1288] της απεικόνισης των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης ο ανώνυμος ζωγράφος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί την εικονογραφία των ομώνυμων αγίων, όπως αυτή απαντά σε μνημεία της παλαιολόγειας περιόδου του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[1289] και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[1290], η οποία επαναλαμβάνεται σε μνημεία κυρίως της περιοχής Αχρίδας του δεύτερου τέταρτου του 14ου αιώνα[1291]. Η εικονογραφία αυτή των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένη κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντά σε ναούς της μείζονος Μακεδονίας και μάλιστα της περιοχής Αχρίδας, Κορυτσάς και Πρέσπας, όπως στον Άγιο Δημήτριο

[1286] Γενικά για την εικονογραφία των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης με το σταυρό, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 168. *LChrI* 6 (1974), 486-490 (F. Werner) (για την αγία Ελένη). *LChrI* 7 (1974), 336-337 (F. Werner). *RbK* IV (1989), 357-366 (K. Wessel). N. Teteriatnikov, «The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-Evaluation of the Cross», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΗ΄ (1995), 169-188. G. Gerov, «L'image de Constantin et Hélène avec la Croix: étapes de formation et contenu symbolique», *Niš i Vizantija II*, 227-239.

[1287] Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 129.

[1288] Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε μερικές περιπτώσεις ο άγιος Κωνσταντίνος εικονίζεται από τη δεξιά πλευρά του σταυρού και η αγία Ελένη από την αριστερή, όπως στο νότιο παρεκκλήσι της Παναγίας Περιβλέπτου (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1365) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 108), στον Άγιο Νικόλαο στη Psača κοντά στο Kumanovo (1365-1371) (προσωπική παρατήρηση) κ.ά. Επίσης, παραλλαγή αυτού του εικονογραφικού τύπου είναι η απεικόνιση του αγίου Κωνσταντίνου να κρατεί το άνω τμήμα του σταυρού, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 129), στο ναό του Χριστού στη Βέροια (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν.6), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154β), στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483) (Georgitsoyanni, *Les peintures*, 619, πίν. 95) κ. ά.

[1289] Todić, *Gračanica*, πίν. XIV, εικ. 78.

[1290] Προσωπική παρατήρηση.

[1291] Βλ. στον Άγιο Νικόλαο Bolnički (1330-1340), στους Μικρούς Αγίους Αναργύρους (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) (προσωπικές παρατηρήσεις).

στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1292], στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1293], στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1294], στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[1295], αλλά και κατά το 15ο αιώνα σε ναούς της περιοχής της Αχρίδας, όπως στον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec (1454/5)[1296] και στους Άγιους Πάντες στο Leskoec (1461/2)[1297].

Το σχήμα του στέμματος[1298] του αγίου Κωνσταντίνου, το οποίο συνήθως είναι στρογγυλό, στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού αποδίδεται με τριπλή απόληξη. Ανάλογο σχήμα στέμματος έχει ο άγιος Κωνσταντίνος στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko στη Μεγάλη Πρέσπα της Αλβανίας (τέλη14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1299].

Το πολύτιμο ύφασμα[1300] του ενδύματος της αγίας Ελένης, το οποίο συνίσταται από πλοχμούς που ελίσσονται σπειροειδώς, σχηματίζοντας καρδιόσχημα κοσμήματα, έχει ως ανάλογο το πολυτελές ύφασμα του ενδύματος του αγίου Τρύφωνα του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1301].

Επίσης, τα μεγάλα μαργαριτοποίκιλτα στρογγυλά ενώτιά της, δηλωτικό στοιχείο των γυναικών της υψηλής καταγωγής, είναι εμπνευσμένα από τα ενώτια που φέρει η κόρη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) Σιμωνίδα, σύζυγος του σέρβου κράλη Στέφανου Ούρεση Β΄ Μιλούτιν (Stefan Uroš II Milutin), σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως είναι ο ναός του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica (1314)[1302] και η

[1292] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 6.

[1293] Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 4.

[1294] Προσωπική παρατήρηση.

[1295] Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, σχεδ. 2. Cv. Grozdanov, *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX-XVII vek*, Skopje 1983, 74, σχεδ. 13.

[1296] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 57, σχεδ. 35.

[1297] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 80.

[1298] Για τα βασιλικά στέμματα γενικά, βλ. Parani, *Reconstructing the Reality*, 27-31.

[1299] Προσωπική παρατήρηση.

[1300] Για τα πολύτιμα υφάσματα του 14ου και του πρώτου μισού του 15ου αιώνα γενικά, βλ. A. Nitić, «Tkanine i profani kostim u srpskom slikarstvu XIV i prve polovine XV veka poreklo i razvoj stila», *Niš i Vizantija II*, 319-336.

[1301] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 103, εικ. 17.

[1302] S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd 1996^2, 178, εικ. 25.

Gračanica (1318-1321)[1303] (εικ.239). Ανάλογης μορφής ενώτια φέρουν επίσης και οι βασιλικής καταγωγής αγίες, Κυριακή, Βαρβάρα και Ειρήνη στην Παναγία Ljeviška στο Κοσσυφοπέδιο της μεσαιωνικής Σερβίας (1307-1309)[1304], έργο καλλιτεχνών από τη Θεσσαλονίκη. Ο τύπος αυτός των ενωτίων θα επαναληφθεί και σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας κατά το δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα[1305]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ανάλογα ενώτια απαντώνται στη μορφή της αγίας Ελένης στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Palež του Κοσσυφοπέδιου της μεσαιωνικής Σερβίας (1350-1355)[1306], στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1307] (εικ.240) και κυρίως στην αγία Κυριακή στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1308] (εικ.241).

Η καλύπτρα της κεφαλής της αγίας Ελένης, με τις άκρες που πλαισιώνουν το πρόσωπο, ενδυματολογικό στοιχείο γνωστό σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας του πρώτου μισού του 14ου αιώνα[1309], επαναλαμβάνεται

[1303] Todić, *Gračanica*, πίν. XVIII. Živković, *Gračanica*, πίν. X, εικ. 3.

[1304] B. Živković, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1991, πίν. III, εικ. 3.4 εικ.1.1 και εικ. 3.1. D. Panić, G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1975, πίν. XXVII.

[1305] Πανομοιότυπα σκουλαρίκια φορεί τόσο η αγία Ελένη στο ναό της Παναγίας Οδηγήτριας Ιππεκίου (Peć) στο Κοσσυφοπέδιο της μεσαιωνικής Σερβίας (1324-1337) και στο ναό των Μικρών Αγίων Αναργύρων (Mali Sveti Vrači) στην Αχρίδα (1340-1350) (προσωπικές παρατηρήσεις), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Nitić, Tkanine, 322, εικ. 3), η βασίλισσα Ελένη στη Bela crkva στο Karan κοντά στη Užice της Σερβίας (1332-1337) (Vojvodić, O živopisu Bele crkve, 138, εικ. 3, 144, εικ. 6), στο νότιο νάρθηκα του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1345) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 37. Radojčić, *Portreti*, 195, εικ. 46), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Radojčić, *Portreti*, 193-194, εικ. 42-43. Nitić, Tkanine, 322, εικ. 3) και στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Radojčić, *Portreti*, 189, εικ. 38. Todić, Čanak-Medić, *Dečani*, 369, εικ. 288), η δεσπότισσα Άννα-Μαρία στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. XLIII. Nitić, Tkanine, 320, εικ. 1).

[1306] *Moravsko Slikarstvo*, Beograd 1968, 69, πίν. X. *Kopije Freskaka iz Srpskih Srednjovekovnih crkava u Ruševinama*, Beograd 1980, εικ. 47. Vojvodić, O vremenu, 127, εικ. 8.

[1307] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ.6.

[1308] Προσωπική παρατήρηση.

[1309] Με ανάλογη καλύπτρα απεικονίζεται η αγία Ελένη στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324) (προσωπική παρατήρηση) και στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (Todić, *Gračanica*, πίν. XIV, εικ. 78), αλλά και η βασίλισσα Ελένη στη Bela crkva στο Karan κοντά στη Užice της Σερβίας (1332-1337) (Vojvodić, O živopisu Bele crkve, 138, εικ. 3, 144, εικ. 6).

πανομοιότυπα σε μνημεία της Καστοριάς και της περιοχής της Κορυτσάς, με διάδοση σε μνημεία αυτής της περιοχής του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στην αγία Ελένη στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1310] (εικ.240) και στην αγία Κυριακή στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1311] (εικ.241).

Ο άγιος Αρτέμιος

Ο άγιος Αρτέμιος (εικ.59, σχεδ.36)[1312] εικονίζεται στην πρώτη ζώνη του βορείου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στην αγία Ελένη στο δυτικό τοίχο και τον άγιο Μερκούριο στον βόρειο και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Ανώτατος αξιωματούχος της Αλεξάνδρειας στην εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο Αρτέμιος[1313] μαρτύρησε στην Αντιόχεια με αποκεφαλισμό το 363, παρεμβαίνοντας στο διωγμό των χριστιανών από τον Ιουλιανό τον Παραβάτη. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 20 Οκτωβρίου.

Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, σε στάση αντικίνησης προς τα δεξιά. Είναι νέος, με κοντό καστανό γένι και μακριά κόμη[1314]. Με το δεξί χέρι, μπροστά στο στήθος, κρατεί σταυρό μάρτυρα, ενώ με το αριστερό πιάνει τη λαβή του σπαθιού του[1315]. Φορεί πολυτελή ενδυμασία, πορτοκαλί χιτώνα, βαθυκύανο μαργαριτοποίκιλτο ιμάτιο, και κόκκινο μανδύα, στολισμένο στις άκρες με μαργαριτάρια, που δένεται στο λαιμό με κόμπο. Η επιγραφή που τον συνοδεύει αναγράφεται εκατέρωθεν της κεφαλής του: *Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΑΡΤΕ/ΜΙΟ[C]*.

[1310] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ.6.

[1311] Προσωπική παρατήρηση.

[1312] Για την απεικόνιση του αγίου Αρτεμίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124.

[1313] *PG*, CXV, 1160-1212. *Synaxarium EC*, 151-154.

[1314] «ὅμοιος τοῦ Χριστοῦ τὸ εἶδος», «. . νέος ἀρχιγένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270 και 195 αντίστοιχα.

[1315] «. . ξίφει τελειοῦται», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 195.

Από εικονογραφική άποψη[1316] ο άγιος Αρτέμιος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί σπάνιο εικονογραφικό τύπο ως μάρτυρα με πολύτιμη ενδυμασία και όχι ως στρατιωτικό, όπως συνηθίζεται[1317]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Αρτεμίου ως μάρτυρα είναι γνωστός ήδη από το 12ο αιώνα[1318], δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος κατά την παλαιολόγεια εποχή του πρώτου μισού του 14ου αιώνα και απαντά σπάνια, όπως στη μονή Žiča της Σερβίας (γύρω στο 1310)[1319]. Αντίθετα, κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Αρτεμίου ως μάρτυρα γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση, αλλά κυριαρχεί η απεικόνισή του σε προτομή και όχι σαν ολόσωμο. Ενδεικτικά σημειώνονται οι απεικονίσεις του αγίου Αρτεμίου σε προτομή στο ναό του Αγίου Νικολάου Πλάτσα της Μάνης (1337/8)[1320], στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1321] και στο

[1316] Για την εικονογραφία του αγίου Αρτεμίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 195, 270. Réau, *Iconographie*, III, 143. *LChrI* 5 (1973), 253-254 (U. Knoben). *ODB*, 1, 194-195 (A. Kazhdan, N. Ševčenko). Walter, *The Warrior Saints*, 191-194. Για τα θαύματα του αγίου Αρτεμίου, βλ. S. Žebelev, «Čudesa sv. Artemija», *Sbornik statej posvjasčenih V. I. Lamanskomu*, St. Petersburg 1907, vol. 1, 451-473. A. Papadopoulos, «Miracula XLV», *BHG*, 173. *The Miracles of Artemius. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden 1997, ενώ για τη λατρεία του, βλ. P. Mass, «Artemioskult in Konstantinopel», *BNJ* 1 (1920), 377-380. C. Mango, «On the History of the *Templon* and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople», *Zograf* 10 (1979), 40-43.

[1317] Σύμφωνα με τον Ch. Walter η απεικόνιση του αγίου Αρτεμίου κατά το 14ο αιώνα με απλή ενδυμασία είναι πιο διαδεδομένη απ'ότι εκείνη με στρατιωτική (Walter, *The Warrior Saints*, 193), άποψη που δεν μας βρίσκει σύμφωνους. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, την απεικόνιση του αγίου Αρτεμίου ως στρατιωτικού σε κορυφαία έργα της παλαιολόγειας περιόδου, όπως στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 161, εικ. 44), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος, πίν. 90. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 89), στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (Todić, *Gračanica*, εικ. 69. Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 13.3), στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352) (προσωπική παρατήρηση, καθώς η μορφή του αγίου Αρτεμίου δεν αναφέρεται στην μονογραφία της E. Dimitrova, *Manastir Matejče*, Skopje 2002), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 106) κ. ά.

[1318] Όπως στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164), βλ. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 147, εικ. LIV, 177, εικ. 59, όπου δεν αναφέρει το όνομα του αγίου, ενώ η Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 51 ταυτίζει τον άγιο με τον άγιο Αρτέμιο.

[1319] Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, 37, σχέδ. σελ. 172. Živković, *Žiča*, πίν. 10, εικ. 19. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 308.

[1320] Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήναι 1975, εικ. 18.

ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1322]. Κατά το 15ο αιώνα ο άγιος Αρτέμιος ως μάρτυρας σε προτομή απαντά σε δύο καστοριανούς ναούς, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) (1432)[1323] και στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1324], αλλά και στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1325], έργο του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα.

Ο άγιος Μερκούριος

Ο άγιος Μερκούριος (εικ.59, σχεδ.36) εικονίζεται στην πρώτη ζώνη του βόρειου τοίχου, ανάμεσα στον άγιο Αρτέμιο και τον άγιο Προκόπιο. Η μορφή του σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Ανώτερος αξιωματικός του ρωμαϊκού στρατού, ο Μερκούριος[1326] καταγόταν από τη Σκυθία και έζησε κατά τον 3ο αιώνα. Αποκεφαλίστηκε κατά την εποχή των αυτοκρατόρων Δεκίου και Βαλερίου (235-259), ομολογώντας τη χριστιανική του πίστη. Η μνήμη του τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 25 Νοεμβρίου[1327].

Ο άγιος Μερκούριος εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος και μετωπικός, στραμμένος ελαφρά προς τα αριστερά. Είναι νέος, με μακριά σγουρή καστανή κόμη που φτάνει μέχρι τους ώμους και κοντή ομοιόχρωμη γενειάδα[1328]. Στο δεξί χέρι μπροστά στο στήθος κρατεί σταυρό μάρτυρα, ενώ το αριστερό είναι καλυμμένο από τον μανδύα του. Φορεί ώχρινο χιτώνα, στολισμένο με μαργαριτάρια, κεραμιδί ιμάτιο και γκρι-λαχανί μανδύα που πέφτει στα αριστερά, καθώς δένεται με κόμπο στον ώμο. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αναγράφεται η επιγραφή: *Ο Α[Γ](ΙΟC) / Μ(Ε)ΡΚΟΥ/ΡΙ[Ο]/C*.

[1321] Subotić, Počeci, 169, εικ.20.

[1322] Kirchhainer, Die Fresken, 93, 94, 98, εικ. 6 και 11.

[1323] Ευχαριστώ τον καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα για τη φωτογραφία που μου παραχώρησε.

[1324] Προσωπική παρατήρηση.

[1325] Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 23, εικ. 16.

[1326] *Synaxarium EC* 1902, 258-259.

[1327] Αναφέρεται επίσης ο εορτασμός του και στις 26 Νοεμβρίου, βλ. *Synaxarium EC*, 258-259.

[1328] «Νέος ρχιγένης», και «νέος στρογγυλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270 και 295 αντίστοιχα.

Η θέση αυτή που κατέχει ο άγιος Μερκούριος στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού συνηθίζεται σε μονόχωρους ναούς της περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο και 15ο αιώνα[1329].

Από εικονογραφική άποψη[1330], ο άγιος Μερκούριος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του στρατιωτικού αγίου, ο οποίος είναι γνωστός στην Καστοριά ήδη από το 12ο αιώνα[1331] και επιχωριάζει σε μνημεία της Μακεδονίας[1332] και της μεσαιωνικής Σερβίας[1333] κατά την παλαιολόγεια περίοδο, αλλά απεικονίζεται σε σπάνιο για την εποχή του, συντηρητικό, εικονογραφικό τύπο, ως μάρτυρα, με πολυτελή αμφίεση. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος του

[1329] Βλ. σχετικά τον άγιο Μερκούριο στον Άγιο Γεώργιο στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη εβδόμης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, 81, σχεδ. 3.14, 93, σχεδ. 15, 95, εικ. 14), στον Άγιο Γεώργιο στο Rečani του Κοσσυφοπέδιου της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1370) (Djurić, Nepoznati spomenici, 81) και σε ναούς της περιοχής της Αχρίδας στην Παναγία στο Velestovo (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 67, σχεδ. 43) και στην Ανάληψη στο Leskoec (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 79) κ. ά.

[1330] Για την εικονογραφία του αγίου Μερκουρίου γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 295. S. Binon, *Essai sur le cycle de saint Mercure martyr de Dèce et meurtrier de l'empereur Julien*, Paris 1937. *LChrI* 8 (1976), 10-14. (N. Kaster). Réau, *Iconographie*, III, 952-953. *ODB*, 2, 1345 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). P.L. Vocotopoulos, «An Icon of Saint Mercurius Slaying Julian the Apostate», *ZSU* 2 (1996), 137-141. Walter, *The Warrior Saints*, 101-108.

[1331] Βλ. στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα), βλ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 55α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 61, εικ.13.

[1332] Βλ. σχετικά τον άγιο Μερκούριο στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Constantinides, *Olympiotissa*, 233, πίν.α. Todić, *Gračanica*, εικ. 138. Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 160, εικ. 44), στην Παναγία Περίβλεπτο (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1295) (Constantinides, *Olympiotissa*, 233, πίν.β. Gabelić, Prophylactic, εικ. 9), στον Άγιο Νικόλαο στη Psača κοντά στο Kumanovo (1365-1371) (Djurić, Ime Merkurije, 236), αλλά και σε ναούς της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154α. *Ημερολόγιο Βυζαντινή Μακεδονία 1991*, χ.σ.) και στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2) (Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*, εικ. 97).

[1333] Βλ. σχετικά σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας, όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoičino (1316-1318) (προσωπική παρατήρηση), στη Gračanica (1318-1321) (Todić, *Gračanica*, πίν. XVI. Živković, *Gračanica*, πίν. V, εικ. 11.6. Walter, *The Warrior Saints*, εικ. 39), στην Παναγία Οδηγήτρια Ιππεκίου (Peć) (1324-1337) (προσωπική παρατήρηση) και στη Dečani (γύρω στο 1350) (M. Marković, «Pojedinačne figure svetitelja u naosu i pareklisima», *Zidno Slikarstvo Manastira Dečana*. *Gradja i studije*, Beograd 1995, εικ.5).

αγίου Μερκουρίου ως μάρτυρα, γνωστός ήδη από το 12ο αιώνα[1334], απαντά περιορισμένα σε μνημεία κατά το 13ο και το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, όπως στη Mileševa της Σερβίας (1228)[1335] και στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1340)[1336]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αυτός ο εικονογραφικός τύπος του αγίου εντοπίζεται περιορισμένα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως της περιοχής των Σκοπίων και της Πρέσπας, είτε ως ολόσωμου είτε σε προτομή, όπως στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1337], στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376-1381)[1338] και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1339] (εικ.242). Κατά τα τέλη του 15ου αιώνα ο άγιος Μερκούριος στον εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα απαντά στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1340] (εικ.243), σε αντίθεση με τα άλλα μνημεία του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους τους 15ου αιώνα, όπου εικονίζεται ως στρατιωτικός άγιος[1341].

Να σημειωθεί επίσης, ότι η λατρεία του αγίου Μερκουρίου δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε ναούς του 14ου και του 15ου αιώνα της Καστοριάς, καθώς απαντά, εκτός από το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, μόνο στον Άγιο Αθανάσιο του

[1334] Όπως στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164) (Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 148, εικ. LV, 177, εικ. 60, όπου αναφέρει, κατά τη γνώμη μας λανθασμένα, ότι πρόκειται για τον άγιο Προκόπιο, ενώ η Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 52, ταυτίζει τον άγιο με τον άγιο Μερκούριο.

[1335] Živković, *Mileševa*, 17, πίν.II, εικ.2.13.

[1336] Djurić, *Byzantinische Fresken*, 189, εικ. 56.

[1337] Ο άγιος Μερκούριος εικονίζεται σε προτομή, μέσα σε μετάλλιο (προσωπική σημείωση).

[1338] Ο άγιος Μερκούριος εικονίζεται σε στάση τρία τέταρτα προς τα δεξιά και στηρίζεται σε ραβδί, βλ. V. Djurić, «La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine», Moravska škola i njeno doba, Naučni skup Resava 1968, Beograd 1972, εικ. 27. Djurić, Byzantinische Fresken, 189, εικ. 56.

[1339] Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Cvetkovski, Matejče, 93, σχεδ. 15, 95, εικ. 14.

[1340] Živković, *Poganovo*, 24, VI, εικ. 13.

[1341] Στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1480-1490) (προσωπική παρατήρηση) και στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci έξω από τη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 35, εικ. 25) ο άγιος Μερκούριος εικονίζεται ως στρατιωτικός.

Μουζάκη (1383/4)[1342] και στην Παναγία Φανερωμένη (τέλος 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1343], μνημεία στα οποία αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο του στρατιωτικού αγίου.

Ο άγιος Προκόπιος

Ο άγιος Προκόπιος (εικ.60, σχεδ.36)[1344] εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στον άγιο Μερκούριο, αριστερά, και τον άγιο Δημήτριο, δεξιά.

Ο άγιος Προκόπιος[1345], καταγόμενος από τα Ιεροσόλυμα, υπήρξε στρατιώτης του ρωμαϊκού στρατού κατά την εποχή του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305), ο οποίος μαρτύρησε για τη χριστιανική πίστη το 303 στην Καισάρεια της Παλαιστίνης. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 8 Ιουλίου.

Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος και ελαφρά μετωπικός, σε κίνηση προς τα αριστερά. Είναι νέος, αγένειος[1346], με καστανά μακριά και σγουρά μαλλιά που φτάνουν μέχρι τους ώμους. Στο υψωμένο του δεξί χέρι κρατεί σταυρό, ενώ στο αριστερό σπαθί. Φορεί πορτοκαλί χιτώνα, λευκόγκριζο ιμάτιο, ζωσμένο στη μέση με λεπτή ζώνη και κεραμιδί μανδύα που δένεται στον αριστερό του ώμο. Η εσωτερική πλευρά του μανδύα είναι στολισμένη με ρομβοειδή μοτίβα. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αγίου αναγράφεται η επιγραφή: *Ο Α(ΓΙΟΣ) / ΠΡΟΚΟ/ΠΙΟΣ*.

Η θέση στην οποία εικονίζεται ο άγιος Προκόπιος, στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, είναι συνηθισμένη γι' αυτόν σε μονόχωρους ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο και το 15ο αιώνα[1347].

[1342] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154α. *Ημερολόγιο Βυζαντινή Μακεδονία* 1991.

[1343] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 288, σχεδ. 4.

[1344] Για την απεικόνιση του αγίου Προκοπίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. *Καστοριανά μνημεία*, εικ. 114 (Ι. Σίσιου). Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 130. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 250, εικ. 146.

[1345] *Synaxarium EC*, 805-808.

[1346] «Νέος γένειος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 295.

[1347] Βλ. σχετικά τον άγιο Προκόπιο στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη εβδόμης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, 91, σχεδ. 14, 92, εικ. 13, στον Άγιο Γεώργιο στο Rečani του Κοσσυφοπεδίου της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1370) (Djurić, Nepoznati spomenici, 81), στους ναούς της περιοχής της Αχρίδας, της Παναγίας στο Velestovo (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 67, σχεδ. 43), του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec (1454/5) (Subotić,

Από άποψη εικονογραφίας[1348] ο άγιος Προκόπιος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα, και όχι του στρατιωτικού αγίου, όπως συνηθίζεται[1349]. Η απεικόνιση του αγίου Προκοπίου ως μάρτυρα, γνωστή ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή του 11ου και 12ου αιώνα[1350], δεν είναι ιδιαίτερα

Ohridska slikarska škola, 57, σχεδ. 34) και της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 79).

[1348] Για την εικονογραφία και τον βίο του αγίου Προκοπίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 206, 270, 295. Réau, *Iconographie*, III, 1123. *LChrI* 8 (1976), 230 (G. Weigert). *ODB*, 3, 1731 (A. Kazhdan, N. Ševčenko), Walter, *The Warrior Saints*, 94-100. Γ. Τσαντήλας, «Η λατρεία του αγίου Προκοπίου την περίοδο των Σταυροφόρων και η βιογραφική εικόνα του στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΖ΄ (2006), 245-258. Sm. Gabelić, «O ikonografiji sv. Prokopija», *ZRVI* 43 (2006), 527-559.

[1349] Βλ. σχετικά την απεικόνιση του αγίου Προκοπίου στους ναούς των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 23 β), του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 58β), του Αγίου Νικολάου στο Manastir (Moriovo) (1271) (Koco, Miljković-Pepek, *Manastir*, πίν. XXXI), στη μονή της Παναγίας Ολυμπιώτισσας στην Ελασσώνα (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα) (Constantinides, *Olympiotissa*, II, εικ. 106), στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica της μεσαιωνικής Σερβίας (1314) (Babić, *Kraljeva crkva*, 191, εικ. 138), στην μονή της Χώρας (Kariye Camii) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 152, εικ. 130. R. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, London 2002, 84, εικ. 93. Walter, *The Warrior Saints*, εικ. 6-7), στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερη δεκαετία 14ου αιώνα) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 170, εικ. 149. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 42, εικ. 12), στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (Živković, *Gračanica*, πίν. V, εικ. 11.8), στο Staro Nagoričino (1316-1318) (Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 46), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Staničenje της Σερβίας (1331/2) (Gabelić, Sv. Prokopija, πίν. LXIV, 559, εικ. 12), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXIV. Gabelić, Sv. Prokopija, 557, εικ. 10), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Marković, O ikonografiji, εικ. 2), στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154α), στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους (πρώτο μισό 15ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 113, εικ. 57β) κ. ά.

[1350] Όπως σε εικόνα των αγίων Προκοπίου, Δημητρίου και Νέστορα στη μονή Σινά (11ος αιώνας) (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της μονής Σινά*, Αθήναι 1956, εικ. 47. *LChrI* 8 (1976), 230 (G. Weigert), σε εικόνα στεατίτη με την Ετοιμασία του θρόνου και αγίους στη συλλογή του Marquis de Ganay στο Παρίσι (11ος αιώνας) (Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, 95-96, εικ. 3), σε τοιχογραφία του ναού της Αγίας Τριάδος στη μονή του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου Κουτσοβένδη στην Κύπρο (1110-1118) (A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of. Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, London 1985, 460, εικ. 274) και πιθανότατα σε τοιχογραφία του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi κοντά στα Σκόπια (1164) (Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, 147, εικ. LIV, 177, εικ. 59, όπου

διαδεδομένη κατά το δεύτερο μισό του 13ου και το πρώτο μισό του 14ου αιώνα[1351]. Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αυτός ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Προκοπίου ως μάρτυρα γίνεται του συρμού σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[1352], κυρίως στην πόλη της Καστοριάς, στην περιοχή των Σκοπίων και της Πρέσπας. Ειδικότερα, απαντά στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1353] (εικ.244), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1354], στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376-1381)[1355], στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[1356], στο σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1357] (εικ.245), στην Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1358], αλλά και σε φορητές εικόνες[1359]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου Προκοπίου ως μάρτυρα απαντά επίσης σε μνημεία του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στις μονές της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1480-1490)[1360], του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη

δεν αναφέρει το όνομα του αγίου, ενώ ως άγιο Προκόπιο αναφέρει τον άγιο στη σ. 148, εικ. LV. Για τη ταύτισήη του εν λόγω αγίου με τον άγιο Προκόπιο, βλ. Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*, εικ. 51). κ. ά.

[1351] Την εποχή αυτή ο άγιος Προκόπιος ως μάρτυρας απαντά στο νότιο παρεκκλήσι της μονής Žiča στη Σερβία (γύρω στο 1310), βλ. Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, 37, σχεδ. σελ. 172. Živković, *Žiča*, πίν. X, εικ. 18. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 308.

[1352] Βλ. στο παρεκκλήσιο των Αρχαγγέλων της μονής Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (έβδομη δεκαετία του 14ου αιώνα), βλ. Djurić, Fresques médiévales, εικ. 51. Djordjević, Zidno slikarstvo XIV veka, εικ. 11.

[1353] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 127.

[1354] Cvetkovski, Matejče, 91, σχεδ. 14, 92, εικ. 13.

[1355] Djurić, La peinture murale, εικ. 27. Djurić, *Byzantinische Fresken*, 189, εικ. 56.

[1356] Prolović, *Die Kirche*, εικ. 82. Ο άγιος εικονίζεται σε προτομή.

[1357] Προσωπική παρατήρηση. Ο άγιος εικονίζεται σε προτομή.

[1358] Kirchhainer, Die Fresken, 93-94, εικ. 6.

[1359] Όπως σε διάχωρο διπτύχου με την ολόσωμη Παναγία και στηθαίους αγίους στη μονή της Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (πριν το 1384) (Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 55), σε εικόνα του αγίου Προκοπίου στη μονή Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (τέλη 15ου-αρχές 16ο αιώνα) (Petković, *Ikone*, εικ. 110). Ο S. Petković χρονολογεί την εικόνα στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα, ενώ κατά τη γνώμη μας η εικόνα με βάσει τα στυλιστικά και τεχνικά χαρακτηριστικά χρονολογείται στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αιώνα.

[1360] Προσωπική παρατήρηση.

Σόφια (1493)[1361] και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1362].

Ο άγιος Δημήτριος

Ο άγιος Δημήτριος (εικ.60, σχεδ.37) [1363] εικονίζεται στην πρώτη ζώνη του βορείου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στους αγίους Προκόπιο και Νικόλαο και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Αξιωματικός στο ρωμαϊκό στρατό την εποχή του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (245-312 μ.Χ.), ο καταγόμενος από τη Θεσσαλονίκη Δημήτριος[1364] μαρτύρησε με λογχισμό για τη χριστιανική πίστη. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του πολιούχου αγίου της Θεσσαλονίκης στις 26 Οκτωβρίου.

Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος και μετωπικός, με ελαφρά κλίση προς τα δεξιά. Είναι νέος, αγένειος, με κοντή καστανή κόμη[1365]. Στο δεξί του χέρι κρατεί σταυρό, ενώ στο υψωμένο αριστερό σπαθί, το οποίο πιάνει κάτω από τη λαβή και από το οποίο κρέμεται κόκκινη ζώνη ανάρτησης. Φορεί πολυτελή ενδύματα, πορτοκαλί χιτώνα, κόκκινο ιμάτιο και λαχανί-γκρι μαραγριτοποίκιλτο μανδύα με ταβλίον, που κουμπώνει στο δεξιό του ώμο. Εκατέρωθέν του αναπτύσσεται η επιγραφή: *Ο Α(ΓΙΟC) / ΔΗΜΗΤΡΙ/ΟC*.

Η θέση απεικόνισης του αγίου Δημητρίου στο βόρειο τοίχο του ναού είναι συνηθισμένη σε μονόχωρους ναούς του 14ου και του 15ου αιώνα[1366], με ελάχιστες

[1361] Προσωπική παρατήρηση.

[1362] Živković, *Poganovo*, 24, πίν. VI, εικ. 12 .

[1363] Για την απεικόνιση του αγίου Δημητρίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. *Καστοριανά μνημεία*, εικ. 114 (Ι. Σίσιου). Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 130. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, 246, 248, εικ. 123, 142, 144.

[1364] *Synaxarium EC*, 163-166.

[1365] «Νέος, μουστακίζων», «νέος, γένειος μουστακίζων», «μουστακίζων λίγον», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270 και 295 αντίστοιχα.

[1366] Όπως στον Άγιο Νικόλαο Bolnički (1330-1340) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ.5) και στην Παναγία Bolnička (γύρω στο 1368) στην Αχρίδα (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 130), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχεδ. 5) κ. ά.

μάλιστα εξαιρέσεις[1367], κυρίως όταν είναι ο προστάτης άγιος του ναού, τότε τοποθετείται στο νότιο τοίχο, δίπλα στο τέμπλο.

Από εικονογραφική άποψη[1368] ο άγιος Δημήτριος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του αγίου ως μάρτυρα και όχι εκείνου ως στρατιωτικού αγίου, ο οποίος επικρατεί κατά την παλαιολόγεια εποχή σε μνημεία της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας[1369]. Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου

[1367] Όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4), βλ. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, σχεδ. 1.

[1368] Γενικά για την εικονογραφία του αγίου Δημητρίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 295. Α. Ξυγγόπουλος, *Ο άγιος Δημήτριος εις την βυζαντινήν εικονογραφίαν*, Θεσσαλονίκη 1950. Ν. Θεοτοκά, «Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και εφίππου και οι σχετικές παραδόσεις των θαυμάτων», *Actes du IXème Congres International des Etudes Byzantines*, I, Athènes 1955, 477-483. Α. Ξυγγόπουλος, «Άγιος Δημήτριος ο μέγας δούξ ο Απόκαυκος», *Ελληνικά* 15 (1957), 122-140. Réau, *Iconographie*, III, 372-373. *LChrI* 6 (1974), 41-42 (K. Morawa). P. Lemerle, «Note sur les plus anciennes représentations de saint Démétrius», *ΔΧΑΕ*, τόμ. Δ΄, πέρ. Ι΄ (1980-81), 1-10. P. Schreiner, «Der tronende Demetrius. Ikonographie und politische Bedeutung eines Siegels Ivan Asens», *Studia byzantino-bulgarica. Miscellanea bulgarica*, Wien 1986, II, 95-104. I. Djordjević, «Der heilige Demetrios in der serbischen Adligen Stiftungen aus der Zeit der Nemaniden», «*L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituelles au XIVe siècle*», *IVe Colloque Serbo –Grec* Belgrade1985, Belgrade 1987, 67-73. *ODB*, 1, 605-606 (A. Kazhdan, N. Ševčenko). Walter, *The Warrior Saints*, 67-93. Ν. Σιώμκος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 26 (2006), 293-318. Ν.Θ. Παζαράς, «Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: από την πρώιμη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Βυζαντινά* 26 (2006), 369-394. Α. Μέντζος, «Ζητήματα εικονογραφίας του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 28 (2008), 363-392. Για τη λατρεία του αγίου, βλ. D. Obolensky, «The cult of St. Demetrius of Thessaloniki», *Balkan Studies* 15 (1974), 30-20. V. Tapkova-Zaimova, «Le culte de saint Démétrius à Byzance et aux Balkans», *Miscellanea Bulgarica* 5 (1987), 139-146. Ch. Bakirtzis, «Le culte de Saint Démétrius», *XII Internationalen Kongresses für Christlische Archäologie*, Münster 1995, 60-62.

[1369] Βλ. σχετικά την απεικόνιση του αγίου Δημητρίου στο ναό του Πρωτάτου (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 231, εικ. 102), στην Παναγία Περίβλεπτο (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1295) (Constantinides, *Olympiotissa*, 230, πίν. β), στο παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 280-281, εικ. 146, 285, εικ. 149), στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στην ίδια πόλη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 87. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, 86), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Πριζρένη (Prizren) στο Κοσσυφοπέδιο της μεσαιωνικής Σερβίας (1331/2) (Djordjević, Der heilige Demetrios, 68, εικ. 1), στη Bela crkva στο Karan κοντά στη Užice της Σερβίας (1332-1337) (Djordjević, Der heilige Demetrios, 69, εικ.).

Δημητρίου ως μάρτυρα, γνωστός ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή[1370], είναι διαδεδομένος κατά την παλαιολόγεια περίοδο του τέλους του 13ου και του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας[1371]. Από τα μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου επιχωριάζει κυρίως, όπως είναι φυσικό, σε μνημεία στη Θεσσαλονίκη, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό του Αγίου Δημητρίου (δεύτερο τέταρτο 13ου αιώνα)[1372] και στο ναό των Αγίων Αποστόλων (1318-1321 ή 1328-1331)[1373] (εικ.246). Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα η εικονογραφία αυτή του αγίου επεκτείνεται ευρέως σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως της περιοχής των Σκοπίων, της Κορυτσάς και της Αχρίδας. Σημειώνονται ενδεικτικά οι απεικονίσεις του στο νότιο παρεκκλήσιο του ναού της Παναγίας Περιβλέπτου (γύρω στο 1365)[1374], στην Παναγία Bolnička (γύρω στο 1368)[1375] και στην Παναγία Peštanska (γύρω στο 1370)[1376] της Αχρίδας, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη εβδόμης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1377] (εικ.248), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην

[1370] Όπως σε τοιχογραφία στο ναό της Santa Maria Antiqua στη Ρώμη (7ος αιώνας) (A. Grabar, *Byzantium from the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, London 1966, εικ. 178. Παζαράς, Η εικονογραφική εξέλιξη, 382, εικ. 3) και στα ψηφιδωτά του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (7ος αιώνας) (Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Α. Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, 163, εικ. 191, 165, εικ. 194, 166, εικ. 195, 167, εικ. 196, 169, εικ. 197). Βλ. επίσης τον άγιο Δημήτριο σε χάλκινο περίαπτο που προέρχεται από το ναό του Αγίου Αντωνίου στη Βέροια (12ος αιώνας) (Α. Ξυγγόπουλος, «Βυζαντινόν περίαπτον», *ΕΕΒΣ* Δ΄(1927), 261, εικ. 3), σε εικόνα από στεατίτη με την Ετοιμασία του θρόνου και αγίους στη συλλογή του Marquis de Ganay στο Παρίσι (11ος αιώνας) (Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, 95-96, εικ. 3) κ. ά.

[1371] Βλ. σχετικά τον άγιο Δημήτριο στον Άγιο Αχίλλειο στο Arilje (1295-1297) (Vojvodić, *Zidno slikarstvo*, 294, σχεδ. 34), στο νότιο παρεκκλήσιο της μονής Žiča (γύρω στο 1310) (Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, 180, σχεδ. σ. 175. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 308), στην Παναγία Οδηγήτρια Ιππεκίου (Peć) στο Κοσσυφοπέδιο (1324-1337) (προσωπική παρατήρηση) κ. ά.

[1372] Τσιγαρίδας, Τοιχογραφία, 210, εικ. 1.

[1373] Νικονάνος, *Άγιοι Απόστολοι*, εικ. 23.

[1374] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 106, 107.

[1375] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 130. Mojsoska, *Sveta Bogorodica*, 33, 35.

[1376] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 135, όπου ο συγγραφέας αναφέρει γενικά μάρτυρες χωρίς να δίνει τα ονόματά τους. Σύμφωνα με τη γνώμη μας ο τρίτος άγιος από αριστερά προς δεξιά ταυτίζεται με τον άγιο Δημήτριο.

[1377] Cvetkovski, Matejče, 90-91, εικ. 12, σχεδ. 14.

Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1378] (εικ.247), ενώ κατά το 15ο αιώνα απαντάται στο νότιο παρεκκλήσι του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[1379], αλλά και σε άλλα μνημεία και κυρίως σε φορητές εικόνες[1380].

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι σε μνημεία της Μακεδονίας από τα μέσα περίπου και κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, παράλληλα με τον εικονογραφικό τύπο του αγίου Δημητρίου ως μάρτυρα γίνεται του συρμού και εκείνος του αγίου Δημητρίου ενδεδυμένου με πολυτελή αυλική ενδυμασία, να στηρίζεται σε ραβδί, χωρίς να κρατεί σταυρό μάρτυρα. Για πρώτη φορά ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου συναντάται στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1340)[1381] και επαναλαμβάνεται στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1382], στη μονή του Marko έξω από τα Σκόπια (1366-1371)[1383], στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[1384] και στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1)[1385] στην Καστοριά. Κατά το 15ο αιώνα ο τύπος αυτός του αγίου Δημητρίου γίνεται ιδιαίτερα διαδεδομένος σε μνημεία του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως απαντάται στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1386], στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1480-1490)[1387], στις αποτοιχισμένες

[1378] Πρόκειται για τον άγιο Δημήτριο της κτητορικής σύνθεσης, βλ. Rousseva, The Murals, 118, εικ. στη σ. 201.

[1379] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 200.

[1380] Βλ. στο ναό στη Rudenica της Σερβίας (1402-1405) (Ristić, Naupara, εικ. 3) και στην εικόνα δύο μαρτύρων στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα (τέλος 15ου αιώνα) (*Μουσείο Κανελλοπούλου*, 144-145, εικ. 113 (Ν. Χατζηδάκη), όπου αναφέρεται ότι η εικόνα είναι δύο αδιαγνώστων μαρτύρων. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τους φυσιογνωμικούς τύπους τους έχουμε την γνώμη ότι ταυτίζονται με τους αγίους Γεώργιο και Δημήτριο.

[1381] Προσωπική παρατήρηση.

[1382] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 107, σχεδ. 27.

[1383] L. Mirković, *Ikonografske studije*, Novi Sad 1974, εικ. 69.

[1384] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 151α, 152β.

[1385] Προσωπική παρατήρηση.

[1386] Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, εικ. 91. Georgitsoyanni, *Les peintures*, 616, εικ. 92.

[1387] Cv. Grozdanov, «Isus Hristos car nad carevima u živopisu Ohridske Arhiepiskopije od XV do XVII veka», *Zograf* 27 (1999), 29, εικ. 11.

τοιχογραφίες του Αγίου Σπυρίδωνα στην Καστοριά (1490-1500)[1388], στους Αγίους Θεοδώρους στα Σέρβια Κοζάνης (1497)[1389], στην Παναγία στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/2)[1390], στον Άγιο Αθανάσιο στο Κουστοχώρι κοντά στη Βέροια (τελευταία εικοσαετία του 15ου αιώνα)[1391] και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505)[1392].

Ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο άγιος Δημήτριος κρατεί το σπαθί του, όχι στη λαβή, αλλά κάτω από αυτή, είναι σπανιότατος και τονίζει περισσότερο την ιδιότητά του ως μάρτυρα, παρά του στρατιώτη, όπως παρατηρείται και σε εικόνα του αγίου Δημητρίου στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1393].

Ο άγιος Νικόλαος

Ο άγιος Νικόλαος (εικ.61, σχεδ.37)[1394] εικονίζεται στην κατώτατη ζώνη του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ανάμεσα στον άγιο Δημήτριο και το θέμα της Δέησης[1395] και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης.

Ο άγιος Νικόλαος[1396], επίσκοπος των Μύρων της Λυκίας, έζησε κατά τον 4ο αιώνα στην εποχή των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού και Μαξιμιανού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 6 Δεκεμβρίου.

[1388] Τσιγαρίδας, Σχετικά, 446, εικ.7.

[1389] Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957, πίν. 13, εικ.1. Α. Τσιλιπάκου, *Σέρβια Μια βυζαντινή καστροπολιτεία*, Αθήνα 2002, 15.

[1390] Αρχείο καθ. Ε. Ν. Τσιγαρίδα.

[1391] Καραγιάννη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος, εικ.4.

[1392] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 174α.

[1393] *Saints de Byzance*, 149, εικ. 22 (Ch. Mavropoulou-Tsioumi).

[1394] Για την απεικόνιση του αγίου Νικολάου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, 246-247, εικ.123, 142-143. Djordjević, O zidnom slikarstvu, εικ.5. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ταμπάκη, «Ο άγιος Νικόλαος. Η απεικόνισή του στις τοιχογραφίες της Καστοριάς», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 112, εικ. 26. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 624, όπου η φωτογραφία είναι τυπωμένη αντίστροφα. Ο Ι. Σίσιου αναφέρει λανθασμένα ότι η μορφή που εικονίζεται στη θέση αυτή είναι του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (*Καστοριανά μνημεία*, 59, εικ. 114 (Ι. Σίσιου).

[1395] Η Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και η Σ. Ταμπάκη αναφέρουν λανθασμένα τη Μεγάλη Δέηση, βλ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος, 111.

[1396] *Synaxarium EC*, 281-284.

Εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος και μετωπικός, με ελαφριά κλίση προς τα αριστερά. Στο αριστερό του χέρι κρατεί κλειστό λιθοκόσμητο Ευαγγέλιο, ενώ με το δεξί, που προβάλλει μπροστά στο στήθος, ευλογεί. Είναι γέρος, φαλακρός με λίγα άσπρα μαλλιά και κοντή ομοιόχρωμη γενειάδα[1397]. Φορεί αρχιερατικά άμφια, λευκό σάκο, λευκόγκριζο φαιλόνιο με βαθυκύανους σταυρούς και ομοιόχρωμο ωμοφόριο με κεραμιδί σταυρούς. Συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΝΙ[Κ]Ο[Λ]Α/ΟC*.

Η θέση απεικόνισης του αγίου Νικολάου[1398] στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, στο βόρειο τοίχο, δίπλα στη Δέηση, δεν είναι συνηθισμένη και αποσκοπεί στην ανάδειξή του ως ιδιαίτερα τιμωμένου αγίου, όπως άλλωστε λατρεύεται ιδιαίτερα στην Καστοριά[1399]. Παρά το γεγονός ότι είναι ιεράρχης, δεν τοποθετείται στο ιερό, αλλά

[1397] «..γέρων φαρακλός, στρογγυλογένης..», «..γέρων φαρακλός, μακροδιχαλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154, 208 και 168 αντίστοιχα.

[1398] Ανάλογη λύση παρατηρείται στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 21, εικ. 14), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 172β).

[1399] Μάλιστα, η λατρεία του αγίου Νικολάου στην Καστοριά είναι ιδιαίτερα μεγάλη, καθώς σ' αυτόν είναι αφιερωμένοι πολλοί ναοί, όπως ο Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα), ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη (1370-1385), ο Άγιος Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας (1490-1500), ο Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας (1485/6), ο Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού (1505) κ.ά. Επίσης, η λατρεία αυτή του αγίου αποδεικνύεται και από το πλήθος φορητών εικόνων, όπως μια εικόνα του αγίου Νικολάου σε προτομή στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (*Affreschi e icone*, εικ. 41 (Th. Papazotos). *From Byzantium to El Greco Greek Frescoes and icons*, Exhibition catalogue, London 22.03-21.06.1987, London 1987, 162, εικ. 25 (Th. Papazotos), τρεις εικόνες του αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (15ος αιώνας) (Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς», *Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.»*, Θεσσαλονίκη 29-31.10.1992, Θεσσαλονίκη 1995, 363, εικ.11. *Affreschi e icone*, εικ. 51 (Th. Papazotos). I. Sissiou, «Two unpublished icons of the Kastoria school», *Zograf* 31 (2006-2007), 189, εικ. 4, σχεδ. 5, όπου η εικόνα χρονολογείται στη τελευταία δεκαετία του 14ου αιώνα. Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα με βάση τα τεχνοτροπικά της χαρακτηριστικά θα πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές του 15ου αιώνα), την εικόνα του αγίου Νικολάου από την Πτελέα Καστοριάς (τέλη 15ου αιώνα), Γ. Χατζούλη, «Αμφίγραπτη εικόνα του αγίου Νικολάου από την Πτελέα Καστοριάς», *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), 395, εικ.1) κ. ά.

στο βόρειο τοίχο[1400] ή τις περισσότερες φορές σε μονόχωρους ναούς της Μακεδονίας στο νότιο τοίχο, δίπλα στον άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός[1401].

Από εικονογραφική άποψη[1402] ο άγιος Νικόλαος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ο οποίος ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου στο αριστερό, και όχι ανοιχτό[1403], όπως επίσης συνηθίζεται κατά το 14ο αιώνα, ακολουθεί έναν καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο, γνωστό ήδη από τα τέλη του 11ου-12ου αιώνα σε ναούς της Καστοριάς, όπως στους Αγίους Αναργύρους (γύρω στο 1180)[1404] και στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα)[1405]. Ο τύπος αυτός

[1400] Όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 21, εικ. 14), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 172β) κ. ά.

[1401] Όπως στη μονή Porečki κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 284, 286, σχεδ. 1), στο Μικρό Άγιο Κλήμη στην Αχρίδα (1378) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 154), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108-109, εικ. 1-2), στους Αγίους Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας) στην Καστοριά (1400/1) (προσωπική παρατήρηση), στην Παναγία Ελεούσα της Μεγάλης Πρέσπας (1409/10) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 39, σχεδ. 16), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχεδ. 5), σε ναούς της περιοχής της Αχρίδας, όπως στο ναό της Παναγίας στο Velestovo (1444) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 67, σχεδ. 42), στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ. 78) κ. ά.

[1402] Για την εικονογραφία του αγίου Νικολάου γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 154, 168, 208. G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der Hailige Nikolaous in der greichischen Kirche*, 2 vols. Leipzig 1913 και 1917. Réau, *Iconographie*, III, 2, 976-988. *LChrI* 8 (1976), 45-58. (L. Petzolt). K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinaï, The Icons*, I, Princeton 1976, 59, 84, 101-102. *ODB*, 2, 1469-1470 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος, 101-115. Για τον άγιο Νικόλαο και τη λατρεία του, βλ. N. Ševčenko, *The life of St. Nicholas in Byzantine art*, Turin 1983, 18-25.

[1403] Οι απεικονίσεις του αγίου Νικολάου με ανοιχτό κώδικα ευαγγελίου συνηθίζονται, όχι όμως τόσο, όσο με κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Ενδεικτικά παραδείγματα συναντάμε στην Παναγία Περίβλεπτο της Αχρίδας (1295) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 102), στον Άγιο Γεώργιο στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345) (Kornakov, *Pološki manastir*, 79. Cv. Grozdanov, *Živopisot na Ohridskata Arhiepiskopija*, Skopje 2007, 145), στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 68), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 95, εικ. 8) κ. ά.

[1404] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 27, εικ. 5. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος, 111, εικ. 22

[1405] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 54, εικ. 4, 59, εικ. 11.

διαδίδεται ευρέως σε μνημεία της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας του τέλους του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα[1406]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αυτός ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Νικολάου απαντά σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας, κυρίως της Καστοριάς και της Αχρίδας, όπως στο Μικρό Άγιο Κλήμη στην Αχρίδα (1378)[1407], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1384/5)[1408] (εικ.249), στον Άγιο Αθανάσιο στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[1409] (εικ.250). Κατά το 15ο αιώνα συναντάται κυρίως σε φορητές εικόνες από την περιοχή της Καστοριάς, όπως είναι οι τρεις εικόνες του αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (αρχές 15ου αιώνα)[1410], (15ος αιώνας)[1411], (15ος αιώνας)[1412] και η εικόνα του αγίου Νικολάου από την Πτελέα Καστοριάς (15ος αιώνας)[1413].

Στη στάση, στη χειρονομία ευλογίας μπροστά στο στήθος, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο κρατεί τον κλειστό κώδικα ευαγγελίου, ο άγιος Νικόλαος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχει εικονογραφικές συγγένειες με τον ομώνυμο άγιο του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1384/5)[1414] (εικ.249) και του Αγίου Αθανασίου στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[1415] (εικ.250).

[1406] Βλ. στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Manastir (Mariovo) (1271) (Koco, Miljković-Pepek, *Manastir*, πίν. VIII), στη μονή της Žiča της Σερβίας (γύρω στο 1310) (Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, 150, σχεδ. σελ.152. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 308, πίν. VI (έγχρωμος), στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (η μορφή του αγίου Νικολάου δεν δημοσιεύεται στον Todić, *Gračanica* και η παρατήρηση είναι προσωπική), στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (Balabanov, Novi podatoci, 39, εικ. 6. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 6) κ. ά.

[1407] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 154.

[1408] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 152α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109, εικ. 2. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος, εικ. 25.

[1409] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 180.

[1410] Sissiou, Two unpublished icons, 189, εικ. 4, σχεδ. 5.

[1411] *Affreschi e icone*, 92, εικ. 51 (Th. Papazotos).

[1412] Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες, 363, εικ. 11.

[1413] Χατζούλη, Αμφίγραπτη εικόνα, 395, εικ. 1.

[1414] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 152α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109, εικ. 2. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος, εικ. 25.

[1415] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 180.

Η Δέηση

Στην κατώτατη ζώνη του βορείου τοίχου του κυρίως ναού, δίπλα στο τέμπλο, κυριαρχεί το θέμα της Δέησης, το λεγόμενο τρίμορφο[1416] (εικ.62, σχεδ.38)[1417], το οποίο εικονίζεται κάτω από γραπτό τόξο τριπλής καμπυλότητας και σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση.

Στο κέντρο της Δέησης εικονίζεται ο Χριστός, πλαισιωμένος από τις μορφές της Παναγίας αριστερά, και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου δεξιά, οι οποίες αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα. Ο μετωπικός Χριστός κάθεται σε ξύλινο θρόνο με στρογγυλό ερεισίνωτο, επάνω σε κόκκινο μαξιλάρι και πατάει σε υποπόδιο με κόκκινο μαξιλάρι. Ενδεδυμένος με μελιτζανί χιτώνα και βαθυκύανο ιμάτιο, ευλογεί με το δεξί χέρι. Στο αριστερό χέρι κρατεί ανοιχτό κώδικα ευαγγελίου, όπου αναγράφεται η σχεδόν δυσδιάκριτη σήμερα περικοπή: *ΑΥΤΑ Ε(Ν)/ΤΑΙΛΟΜΑΙ / ΥΜΗΝ /[ΙΝΑ ΑΓΑΠΑΤΕ ΑΛΛΗΛΟΙ]C [ΕΙ Ο ΚΟCΜΟC ΥΜΑC ΜΙCΕΙ, ΓΙΝΩCΚΕΤΕ ΟΤΙ ΕΜΕ ΠΡΩΤΟΝ ΥΜΩΝ ΜΕΜΙCΗΚΕΝ*] (Ιω.15:17-18), ενώ εκατέρωθεν της κεφαλής του αναγράφεται το συμπίλημα[1418]: *[Ι(ΗCΟΥ)C] / Χ(ΡΙCΤΟ)C*. Αριστερά εικονίζεται η Παναγία όρθια, δεόμενη προς τον Χριστό, να πατεί επάνω σε υποπόδιο. Φορεί βαθυκύανο χιτώνα και μελιτζανί μαφόριο. Δεξιά, ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, με καστανή κόμη και ομοιόχρωμη γενειάδα, εικονίζεται όρθιος, με κλίση του σώματος του και σε χειρονομία δέησης προς τον Χριστό. Φορεί μηλωτή και ρόδινη ποδιά.

Η θέση απεικόνισης της Δέησης, στην κατώτατη ζώνη του βορείου τοίχου του ναού, δίπλα στο τέμπλο και απέναντι από τον άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, καθιερώνεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών της Μακεδονίας και της

[1416] Σημειώνουμε ότι η Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και η Σ. Ταμπάκη αναφέρουν λανθασμένα ότι πρόκειται για τη Μεγάλη Δέηση, βλ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος, 111.

[1417] Για την απεικόνιση της Δέησης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. *Καστοριανά μνημεία*, εικ. 110. (Ι. Σίσιου). Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, 243-245, εικ. 123, 139-141. Djordjević, O zidnom slikarstvu, εικ. 2, και 4, όπου υπάρχει ασυμφωνία στην αρίθμηση, καθώς η αρίθμηση της εικ. 4 αντιστοιχεί στην εικ. 3. Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003, 395, εικ. 56. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 623. Φωτογραφία του Χριστού της Δέησης, βλ. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 129.

[1418] Να σημειωθεί ότι ο Ι. Σίσιου αναφέρει ότι ο Χριστός της Δεήσης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού φέρει την προσωνυμία «Φοβερός Κριτής» (Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 305). Ωστόσο, πρόκειται για παραδρομή, καθώς από τις επιτόπιες έρευνές μου δεν φάνηκαν τα παραμικρά ίχνη από κάποια γράμματα σχετικά με την εν λόγω προσωνυμία.

Καστοριάς από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[1419]. Παρατηρείται, επίσης, η τάση ένταξης των μορφών της Δέησης κάτω από γραπτό τόξο, όπως και η απεικόνιση του Χριστού σε μεγαλύτερες διαστάσεις από την Παναγία και τον Πρόδρομο.

Από εικονογραφική άποψη[1420] η σύνθεση της Δέησης, η οποία εμφανίζεται στη μνημειακή ζωγραφική ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή[1421], απαντά ευρέως κατά την παλαιολόγεια περίοδο[1422]. Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού το θέμα της Δέησης δεν ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο με τον Χριστό όρθιο, το οποίο απαντά κατά κανόνα στο θέμα της Δέησης[1423], αλλά τον τύπο με τον Χριστό ένθρονο,

[1419] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 218.

[1420] Για την εικονογραφία του θέματος της Δέησης, βλ. A. Kirpičnikov, «Deisus na vostoke i zapade i ego literaturnije paraleli», *ZMNP* (1893), 1-26. *RBK* I (1966), 1178-1186 (Th. von Bogyay). *LChrI* 1 (1968), 494-499 (Th.v. Bogyay). Ch. Walter, «Two notes on the Deeisis», *REB* XXVI (1968), 311-336. Ch. Walter, «Further notes on the Deeisis», *REB* XXVIII (1970), 161-165. T. Velmans, «L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantine», *CahArch* 29 (1981), 47-102. A. Cutler, «Under the Sign of the Deesis: on the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature», *DOP* 41 (1987), 145-154. *ODB*, 1, 599-600 (A. W. Cutler). Καζαμία-Τσέρνου, *Δέηση*. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το θέμα της Δέησης μπορεί να αποδίδεται και στην παραλλαγή της βασιλικής Δέησης. Στη βασιλική Δέηση ο Χριστός και η Παναγία ή μόνο ο Χριστός αποδίδονται με βασιλικά ενδύματα και φορούν στέμματα. Για το θέμα αυτό, βλ. κυρίως L. Grigoriadou, «L'image de la déeisis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Castoria», *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines à Bucarest 1971*, Bucarest 1975, 47-53. Cv. Grozdanov, «Hristos car, Bogorodica carica, nebesnite sili i svetite vojni vo živopisot od XIV i XV vek vo Treskavec», *KulN* XII-XIII (1985-1986), 5-19. Cv. Grozdanov, «Isus Hristos car nad carevima u živopisu Ohridske Arhiepiskopije od XV do XVII veka», *Zograf* 27 (1999), 151-160. Ι. Σίσιου, «Μία άγνωστη σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς. Συνένωση δυο σημαντικών θεμάτων της βασιλικής Δέησης και της αγίας Τριάδας», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 511-536. Cv. Grozdanov, «Une variante de l'image du Christ Roi des rois et Grande Prête dans l'art post byzantin (d'après les exemples de l'archevêché d'Ohrid)», *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002, 253-270.

[1421] Όπως στο ναό της Santa Maria Antiqua στη Ρώμη (7ος αιώνας), βλ. Velmans, L'image, 47.

[1422] Όπως στη μονή Porečki κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας) (Mašnić, Porečki manastir, 286, σχεδ. 1), στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (Balabanov, Novi podatoci, 42, εικ. 8), στον Άγιο Αθανάσιο στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 96, εικ. 9) κ. ά.

[1423] Βλ. σχετικά στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) (Balabanov, Novi podatoci, 42,

ο οποίος συνηθίζεται κυρίως στην εικονογραφική παραλλαγή της Δέησης, της αποκαλούμενης βασιλικής Δέησης[1424].

Στο γενικό εικονογραφικό σχήμα το θέμα της Δέησης στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού με τον ένθρονο Χριστό, ενδεδυμένο με χιτώνα και ιμάτιο, κρατώντας ανοιχτό κώδικα ευαγγελίου, ακολουθεί πρότυπα της μεσοβυζαντινής εποχής[1425], τα οποία δεν γνωρίζουν διάδοση κατά την παλαιολόγεια εποχή, με εξαίρεση τον Χριστό της Δέησης στον εξωτερικό τοίχο του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1426], ενώ απαντούν περιορισμένα κατά τη μεταβυζαντινή του 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα, όπως στους Αγίους Θεοδώρους στα Σέρβια Κοζάνης (1497)[1427] και κυρίως σε φορητές εικόνες[1428]. Έτσι, το θέμα της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί συντηρητικές για την εποχή του 14ου αιώνα τάσεις. Την εποχή αυτή στο ίδιο εικονογραφικό σχήμα κυριαρχεί ο τύπος της βασιλικής Δέησης, ο οποίος διαφέρει κυρίως στην ενδυμασία του Χριστού ή του Χριστού και της Παναγίας, οι οποίοι απεικονίζονται με βασιλικά ενδύματα. Ανάλογα παραδείγματα αυτού του εικονογραφικού σχήματος της Δέησης με τον Χριστό

εικ. 8), στον Άγιο Αθανάσιο στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα) (Kirchhainer, Die Fresken, 96, εικ. 9), στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (προσωπική παρατήρηση).

[1424] Βλ. σχετικά τον Χριστό της βασιλικής Δέησης στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 148, εικ. 104. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 13), στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 8), στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 34. Grozdanov, Isus Hristos car, 152, εικ. 1), στο ναό της Παναγίας στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/2) (Σ. Βογιατζής, «Η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τομ. ΙΕ΄ (1989-90), 250, εικ. 15) κ. ά.

[1425] Βλ. σχετικά τη Δέηση στο οστεοφυλάκιο της μονής Bačkovo κοντά στη Φιλιππούπολη (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (Bakalova, Kolarova, Popov, Todorov, *The Ossuary*, εικ. 2), στο καθολικό της μονής Βατοπαιδίου (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, 223, εικ. 184) κ. ά.

[1426] Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση, 515, σχεδ. 3. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 622.

[1427] Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία*, πίν. 13, εικ. 2.

[1428] Βλ. την εικόνα της Δέησης (15ος αιώνας) στην Πινακοθήκη Tretiakov, η οποία προέρχεται από τα βόρεια Βαλκάνια (*Το κάλλος της μορφής. Μεταβυζαντινές εικόνες ΙΕ΄-ΙΗ΄ αιώνων*, Αθήνα 1995, εικ. 21 (Ε. Γκούσεβα) και την εικόνα της Δέησης (1495) στην Εθνική Πινακοθήκη της Σόφιας, η οποία προέρχεται από τη μονή της Παναγίας Πετριτζονίτισσας (Bačkovo) στη Βουλγαρία (*National Art Gallery*, 27, εικ. 9-A. Kuyumdjiev). L. Praškov, *Ikoni ot Balgaria IX-XV vek*, Sofia 2000, 68-69). .

ένθρονο, να κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο, αλλά να απεικονίζεται με βασιλικά ενδύματα, απαντούν σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, κυρίως της Καστοριάς, όπως στη σύνθεση στο τριγωνικό αέτωμα του ανατολικού τοίχου στο ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380)[1429] και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[1430] (εικ.251), καθώς επίσης και της Κορυτσάς, όπως στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90)[1431] (εικ.252). Αυτό παρατηρείται και κατά το 15ο και 16ο αιώνα περισσότερο σε τοιχογραφίες[1432] και λιγότερο σε φορητές εικόνες[1433].

Ειδικότερα, η απεικόνιση του Χριστού της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με ανοιχτό κώδικα ευαγγελίου απαντά σπανιότερα σε σχέση με τη διαδεδομένη απεικόνισή του με κλειστό ευαγγέλιο. Ο τύπος αυτός του Χριστού, ο οποίος απαντά ήδη στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298)[1434], είναι διαδεδομένος κυρίως σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα. Περιοχές διάδοσης του τύπου απαντώνται κυρίως στην Καστοριά, όπως στον εξωτερικό τοίχο του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380)[1435] και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη

[1429] Πρόκειται για τον Χριστό βασιλέα του σπανίου θέματος της συνένωσης της βασιλικής Δέησης με την αγία Τριάδα, βλ. Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση, 520, εικ. 3.

[1430] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 148, εικ. 104. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150. Πελεκανίδης, Χατζηδάκς, *Καστοριά*, εικ. 13.

[1431] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 8

[1432] Βλ. σχετικά τη Δέηση στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 103, σχεδ.79), στο ναό της Παναγίας στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/2) (Βογιατζής, Η μονή, 250, εικ. 15), στη μονή της Κοίμησης της Παναγίας Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1480-1490) (προσωπική παρατήρηση), στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4) (Georgitsoyanni, *Les peintures*, εικ. 87-89. Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετεώρο*, 89), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 186α), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Boboševo της νότιας Βουλγαρίας (1488) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 134, 138. Staneva, Rousseva, *The Church*, εικ. στη σ. 95), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση), στη μονή του Zrze κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (η τοιχογραφία του 1550 περίπου), έργο του ζωγράφου Ονουφρίου (Grozdanov, Une variante, 268, εικ. 7) κ. ά.

[1433] Βλ. το τρίπτυχο με τη Δέηση στο Sentandrej της επαρχίας του Budim στην Ουγγαρία (1692) (Grozdanov, Isus Hristos car, 158, εικ. 8) κ. ά.

[1434] Προσωπική παρατήρηση.

[1435] Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση, 515, σχεδ. 3. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 622.

(1383/4)[1436] (εικ.251), στην Κορυτσά, όπως στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90)[1437] (εικ.252) και στην Αχρίδα, όπως στο ναό του Αγίου Δημητρίου (τέλη 14ου αιώνα)[1438]. Κατά το 15ο αιώνα, ο τύπος αυτός του Χριστού απαντά στην Παναγία Ελεούσα στη Μεγάλη Πρέσπα (1409/10)1439 και κυρίως σε έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1480-1490)[1440,] στο ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[1441] και στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci έξω από τη Σόφια (1493)[1442] (εικ.254).

Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι το κείμενο του ευαγγελίου του Χριστού, το οποίο σύμφωνα με την *Ερμηνεία* του Διονυσίου του εκ Φουρνά αναγράφεται στο ευαγγέλιο του Χριστού της Δέησης[1443], δεν είναι συνηθισμένο σε απεικονίσεις του στη μνημειακή ζωγραφική κατά το 14ο και το 15ο αιώνα. Αντίθετα, το κείμενο αυτό απαντά σε μεταβυζαντινές εικόνες της Δέησης[1444] και κυρίως σε φορητές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα ή του Χριστού ένθρονου του 15ου και 16ου αιώνα, από τις οποίες η μια με τον Χριστό Παντοκράτορα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (16ος αιώνας)[1445], μία άλλη βρίσκεται στην Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Nevski στη Σόφια[1446], ενώ αρκετές προέρχονται από την Κύπρο[1447].

[1436] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 148, εικ. 104. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150. Πελεκανίδης, Χατζηδάκς, *Καστοριά*, εικ. 13.

[1437] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 8.

[1438] Grozdanov, *Portreti*, 71, σχεδ. 12.

[1439] Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη Δέηση*, εικ. 59.

[1440] Προσωπική παρατήρηση.

[1441] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 186α.

[1442] Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 47, εικ. 30.

[1443] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 280.

[1444] Όπως στην εικόνα της Δεήσης με τον Χριστό Μέγα Αρχιερέα στην Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Nevski στη Σόφια (τέλη 16ου-αρχές 17ου αιώνα), η οποία σύμφωνα με το πινακίδιο που την συνοδεύει, προέρχεται από τη Μεσημβρία (K. Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, Sofia Press, χ.χ.εκδ., εικ. στη σ. 85). Ακόμα και κατά το 18ο αιώνα η επιγραφή αυτή αναγράφεται στο ευαγγέλιο του Χριστού της Δεήσης σε δίζωνη εικόνα στη συλλογή Βελιμέζη (1781) (*Der Glanz des Himmels. Griechische Ikonen der Sammlung Velimezis*, Exhibition Catalogue, Wien 13.12.2007-25.02.2008, Athen 2006, εικ. 47) κ. ά.

[1445] Πρόκειται για αδημοσίευτη ψευδοαμφιπρόσωπη εικόνα με αριθμό καταγραφής 72/72, η οποία φέρει τον άγιο Παντελεήμονα στην κύρια όψη και τον Χριστό Παντοκράτορα στην οπισθία όψη, η

Η Παναγία της Δέησης, δεόμενη[1448] προς τον Χριστό, χωρίς όμως να κρατεί ανοιχτό ειλητάριο με το σχετικό προς τον Υιό της διάλογο, όπως συνηθίζεται κατά το δεύτερο μισό του 14ου και του 15ου αιώνα[1449], ακολουθεί μεσοβυζαντινά πρότυπα[1450], τα οποία αναβιώνουν κατά την πρώτη παλαιολόγεια περίοδο, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298)[1451] και στο ναό της Παναγίας Οδηγήτριας στο Ιππέκιο (Peć) (1324-1337)[1452]. Ο τύπος αυτός της

οποία περιλαμβάνεται στον κατάλογο των εικόνων του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς που συντάσσεται από τον καθηγητή Ε. Ν. Τσιγαρίδα, τον οποίο και ευχαριστώ.

[1446] Πρόκειται για την εικόνα του Χριστού ένθρονου Μεγάλου Αρχιερέα, η οποία, σύμφωνα με το πινακίδιο που τη συνοδεύει, χρονολογείται στα τέλη του 16ου-αρχές 17ου αιώνα και προέρχεται από τη Μεσημβρία. (Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, εικ. στη σ. 91).

[1447] Όπως σε εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στο ναό του Αγίου Μάμα στο Λουβαρά (1495) (S. Sophocleous, *Icons of Cyprus7th-20th Century*, Nicosia 1994, 172, εικ. 41. Sophocleous, *Icônes de Chypre*, 204, 431, εικ. 122), σε εικόνα του ένθρονου Χριστού Παντοκράτορα στο Βυζαντινό Μουσείο του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου στη Λευκωσία (1521) (Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, 121, εικ. 77. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο*, 94, εικ. 22), σε εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στο καθολικό της μονής του Αγίου Νεοφύτου (1544) (Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, 164, εικ. 112. Α. Παπαγεωργίου, *Ιερά Μητρόπολης Πάφου*, *Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία 1996, 181, εικ. 117), σε εικόνα του Χριστού ένθρονου στο ναό του Αντιφωνητή στην Καλογραία (16ος αιώνας) (Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, 120, εικ. 76), σε εικόνα του Χριστού ένθρονου στο ναό των Αρχαγγέλων στη Χάρτζια (16ος αιώνας) (Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, 121, εικ. 77).

[1448] Για την απεικόνιση της Παναγίας σε στάση δέησης, βλ. M. Tatić-Djurić, «Steatitelska ikonica iz Kuršumlije», *ZLU* 2 (1966), 64.

[1449] Βλ. σχετικά την Παναγία της Δέησης στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Rečani του Κοσσυφοπεδίου της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1370) (Djurić, Nepoznati spomenici, εικ. 18), στο ναό της Παναγίας Ελεούσας στη Μεγάλη Πρέσπα (1409/10) (Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη Δέηση*, εικ. 59) και κυρίως σε απεικονίσεις της ως βασίλισσα της βασιλικής Δέησης στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1483/4) (Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 148, εικ. 104. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 13), στον Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1451) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 53, σχεδ. 34. Grozdanov, Isus Hristos car, 152, εικ.1). Για το θέμα αυτό γενικά, βλ. I. Djordjević, M. Marković, «On the Dialogue Relationship between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the discovery of the figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the naos of Lesnovo», *Zograf* 28 (2000-2001), 13-47.

[1450] Όπως στο οστεοφυλάκιο του Bačkovo κοντά στη Φιλιππούπολη (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (Bakalova, Kolarova, Popov, Todorov, *The Ossuary*, εικ. 2), στο καθολικό της μονής Βατοπαιδίου (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, 223, εικ. 184) κ. ά.

[1451] Προσωπική παρατήρηση.

[1452] Προσωπική παρατήρηση.

Παναγίας διαδίδεται κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στον εξωτερικό τοίχο του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1453], στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1454] (εικ.253), στο ναό του Αγίου Αθανασίου στην Kališta της λίμνης της Αχρίδας, κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[1455] και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1456].

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος απεικονίζεται, όπως είναι ο κανόνας, δεόμενος, χωρίς όμως να κρατεί ανοιχτό ειλητάριο με σχετικό προς τον Χριστό κείμενο[1457]. Με ανάλογο τρόπο εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1458], στον εξωτερικό τοίχο του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1459], στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389)[1460], στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1461] (εικ.253) και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1462]. Κατά το 15ο αιώνα ο τύπος αυτός του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου απαντά σε ναούς που σχετίζονται με τη δραστηριότητα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως

[1453] Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση, 515, σχεδ. 3. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 622.

[1454] Kirchhainer, Die Fresken, 96, εικ. 9.

[1455] Προσωπική παρατήρηση.

[1456] Grozdanov, *Portreti*, 71, σχεδ. 12.

[1457] Η εικονογραφία του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου που κρατεί ανοιχτό ειλητάριο συνηθίζεται από τα μέσα του 15ου αιώνα στο θέμα της βασιλικής Δέησης, βλ. σχετικά στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec κοντά στην Αχρίδα (1454/5) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 34. Grozdanov, Isus Hristos car, 152, εικ. 1), στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1480-1490) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Boboševo της νότιας Βουλγαρίας (1488) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 134,138. Staneva, Rousseva, *The Church*, εικ. στη σ. 95).

[1458] Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo*, 107.

[1459] Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση, 515, σχεδ. 3. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 622.

[1460] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 8.

[1461] Kirchhainer, Die Fresken, 96, εικ. 9.

[1462] Grozdanov, *Portreti*, 71, σχεδ. 12.

στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6)[1463] και στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1464].

Όσον αφορά το γραπτό τόξο τριπλής καμπυλότητας κάτω από το οποίο εικονίζονται οι μορφές της Δέησης, το συναντάμε να πλαισιώνει τη Δέηση ήδη από το 13ο αιώνα στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Manastir (Moriovo) (1271)[1465] και στη μονή Porečki κοντά στο Kičevo (τέλη 13ου αιώνα)[1466]. Το διακοσμητικό αυτό στοιχείο διαδίδεται κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, όπως στο ναό του Αγίου Αθανάσιου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1467] (εικ.251), στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1468] (εικ.252), καθώς και σε έργα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το καστοριανό εργαστήρι του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στην Παναγία στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/2)[1469], στο ναό του Αγίου Νικολάου του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505)[1470] και στους Αγίους Θεοδώρους στα Σέρβια Κοζάνης (1497)[1471].

[1463] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 186α.

[1464] Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 33, εικ. 24.

[1465] Dimitrova, Seven Streams, 202, εικ. 14.

[1466] Mašnić, Porečki manastir, 286, σχεδ. 1.

[1467] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 148, εικ. 104. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, εικ. 13.

[1468] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 8.

[1469] Βογιατζής, Η μονή, 250, εικ. 15.

[1470] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150β.

[1471] Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία*, πίν. 13, εικ. 2.

-Άγιοι σε μετάλλια

Στη δεύτερη ζώνη του κυρίως ναού, η οποία είναι στενότερη από τις άλλες ζώνες και περιτρέχει όλο το δυτικό και εν μέρει το νότιο και βόρειο τοίχο του ναού, εικονίζονται είκοσι επτά άγιοι σε προτομή μέσα σε μετάλλια, ανά εννέα σε κάθε τοίχο (σχεδ.2, 4-6). Ελάχιστοι από τους αγίους ταυτίζονται με βάση τις σχετικές επιγραφές που τους συνοδεύουν, καθόσον το μεγαλύτερο μέρος των επιγραφών έχει εκπέσει. Έτσι, οι περισσότεροι αναγνωρίζονται, εφόσον είναι δυνατόν, με βάση τα εικονογραφικά και τα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά[1472].

Ειδικότερα, στο νότιο τοίχο, από αριστερά προς τα δεξιά, εικονίζονται οι θεραπευτές άγιοι Ανάργυροι, Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων και Ερμόλαος, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, οι άγιοι Τρεις, Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας και ο άγιος Τρύφωνας. Στο δυτικό τοίχο ακολουθούν οι άγιοι Μαρκιανός, Μαρτύριος, Ιάκωβος ο Πέρσης, Ευστάθιος, Ιουλίττα, Κήρυκος και πιθανότατα Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς. Στο βόρειο τοίχο απεικονίζονται οι άγιοι Νικήτας, Χριστόφορος, Στρατόνικος, Βάκχος και Σέργιος, η αγία Ελισάβετ, ο προφήτης Ζαχαρίας και οι γονείς της Θεοτόκου, οι θεοπάτορες Άννα και Ιωακείμ.

Ο κάμπος της ζώνης είναι βαθυκύανος και φέρει περίτεχνο διακοσμητικό θέμα, το οποίο αναπτύσσεται ανάμεσα στα μετάλλια. Το διακοσμητικό αυτό θέμα του ελικοειδή βλαστού σχηματίζει καρδιόσχημα κοσμήματα σε χρώμα της ώχρας. Τα μετάλλια των αγίων αποδίδονται εναλλάξ σε κεραμιδί και γαλάζιο χρώμα[1473]. Το βάθος των μεταλλίων είναι γενικά μονόχρωμο, με εξαίρεση ορισμένα, όπου παρατηρείται μια τάση τονικής διαβάθμισης, η οποία παρατηρείται και σε άλλα μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα κυρίως της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1474], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1475], στον Άγιο Αλύπιο (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[1476] αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στο ναό της Μεταμορφώσεως Zrze κοντά

[1472] Το μεγαλύτερο μέρος των αγίων σε μετάλλια έχει ταυτισθεί από τον Ε. Τσιγαρίδα (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 215), ενώ κάποιες συμπληρώσεις στην ταύτιση αυτών των αγίων έχουν γίνει από τον I. Djordjević (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 454).

[1473] Γενικά για το θέμα αυτό, βλ. Tomeković, Evolution, 321-343.

[1474] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 109, εικ. 2, 112-113, εικ. 6-7.

[1475] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158β.

[1476] Προσωπική παρατήρηση.

στον Πρίλαπο (Prilep) (1368/9)[1477], στην Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (1368-1370)[1478] κ.ά.

Η τάση απεικόνισης αγίων σε προτομή μέσα σε μετάλλια, καθώς και η τοποθέτησή τους στη δεύτερη ζώνη μονόχωρων ναών, εμφανίζεται ήδη από το 13ο αιώνα σε ναούς της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[1479] και εξακολουθεί να διαδίδεται με μεγάλη συχνότητα στην ίδια περιοχή κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα[1480], αλλά κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Ενδεικτικά σημειώνονται τα μετάλλια στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1481], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1482], στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1483], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1484], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1485] κ.ά.[1486], καθώς επίσης και σ' όλο το 15ο αιώνα[1487].

[1477] Ivković, Živopis, 73, εικ. 4-5, 75, εικ. 7-8.

[1478] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 129-130. Mojsoska, *Sveta Bogorodica*, 32-33, 36-38.

[1479] Βλ. σχετικά το Porečki Manastir κοντά στο Kičevo (13ος αιώνας), βλ. Mašnić, Porečki manastir, 284 -285.

[1480] Βλ. το ναό του Χριστού Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Ι, πίν. ΙΒ΄, ΙΔ΄, 6-10, 40. Παπαζώτος, *Η Βέροια*, πίν. 9. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*, 22-23, εικ. 7-8), στον Άγιο Νικόλαο στη Kalotina της Βουλγαρίας (1331-1337) (Gerov, Kirin, New Data, 55, εικ. 9, 56, εικ. 11, 59, εικ. 17-18) κ. ά.

[1481] Subotić, Počeci, σχεδ. II, IV, εικ. 20.

[1482] Babić, Pećinska crkva, 163, σχεδ. 1, εικ. 1, εικ. 3. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 8, 11, εικ. 2, 13, εικ. 5.

[1483] Thomo, Byzantine Monuments, 216, εικ. 232.

[1484] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 143β, 151β. Djurić, Mali Grad, 38-39, εικ. 21-22. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1, 109, εικ. 2, 112-113, εικ. 6-7.

[1485] Προσωπική παρατήρηση.

[1486] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 307. Βλ. σχετικά το παρεκκλήσι του Γρηγορίου στην Παναγία Περίβλεπτο (Άγιος Κλήμης) στην Αχρίδα (1364/5) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 138, σχεδ. 37, εικ. 110), την Παναγία Bolnička στην Αχρίδα (1368-1370) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 130. Mojsoska, *Sveta Bogorodica*, 32-33, 36-38), το ναό της Μεταμορφώσεως Zrze (1368/9) (Ivković, Živopis, 71, σχεδ. 1, 73, εικ. 4-5), το ναό του Αγίου Πέτρου στο Golem Grad της Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Knežević, Crkva svetog Petra, εικ. 2) κ. ά.

[1487] Στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 166α, 167α-β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 313, εικ. 170, 319, εικ. 176), στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 91-94, σχεδ. 69-71), στο ναό της Ανάληψης στο

Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός

Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός[1488] εκ Ρώμης έζησαν κατά την εποχή του ρωμαίου αυτοκράτορα Καρίνου (283-285) και υπήρξαν γιατροί που θεράπευαν δωρεάν με τη χάρη του αγίου Πνεύματος. Ο αυτοκράτορας βλέποντας το έργο τους πίστεψε στον χριστιανισμό. Ο δάσκαλός τους, ο οποίος τους είχε διδάξει την ιατρική, ζήλεψε τη μεγάλη τους φήμη και τους λιθοβόλησε. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη τους στην 1η Ιουλίου.

Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός (εικ.63, σχεδ.39) εικονίζονται σε μέση ηλικία, με κοντά καστανά μαλλιά και κοντή αραιά γενειάδα[1489]. Στο δεξί τους χέρι κρατούν λαβίδα, ενώ στο αριστερό κιβωτίδιο με φάρμακα. Ο Κοσμάς φορεί ώχρινο χιτώνα και ροζ ιμάτιο, ενώ ο Δαμιανός λαδί χιτώνα και ώχρινο ιμάτιο. Τα μετάλλιά τους είναι γαλάζιο του Κοσμά και κεραμιδί του Δαμιανού. Δεν διασώζονται επιγραφές, αλλά η ταύτισή τους είναι φανερή.

Οι άγιοι ακολουθούν εικονογραφία που απαντάται ήδη στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290)[1490] και κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1491], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου

Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102-103, σχεδ. 78-79), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*, 18, εικ. 11, 21, εικ. 14, 24, εικ. 17), στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 23-30, πίν. V-X)

[1488] Για την απεικόνιση των αγίων Κοσμά και Δαμιανού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 238, εικ. 134. Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός διαιρούνται σε τρεις συζυγίες, εκ Ρώμης, εξ Ασίας και εξ Αραβίας, βλ. *Synaxarium EC*, 791 (εκ Ρώμης). Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 161, 270 και συνήθως πρόκειται για το ζεύγος εκ Ρώμης. Για την εικονογραφία των αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 161, 270. M. L. David-Daniel, *Iconographie des saints médecins Cosme et Damien*, Lille 1958. Réau, *Iconographie*, I, 369. *LChrI* 7 (1974), 344-352 (W. Artelt). *ODB*, 1, 85 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko) *ODB*, 2, 1151 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). Για τη λατρεία τους, βλ. M. Van Esbroeck, «La diffusion orientale de la légende des saints Côsme et Damien. Hagiographie, Cultures et Sociétés», *Actes du Colloque de Nanterre et Paris*, 2-5 Mai 1979, Paris 1981, 61-77. C. Mango, «On the Cult of Saint Cosmas and Damian at Constantinople», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρας*, τόμ. Ι, Αθήνα 1994, 189-192.

[1489] «..νέοι ἀρχιγένειοι, τὰς τρίχας ἔχοντες ἄνωθεν τῶν ὠτίων, φαλακρίζοντες, ὀλιγότριχοι, σγουρακίζοντες», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 270.

[1490] Millet, *Athos*, 42, εικ. 1-2.

[1491] Subotić, Počeci, 169.

στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1492] (εικ.255), στην Παναγία Φανερωμένη στην Καστοριά (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1493], ενώ στον Άγιο Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[1494] αποδίδονται σε προτομή. Κατά το 15ο αιώνα απαντώνται στην περιοχή της Καστοριάς στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) (1432)[1495] (εικ.256), αλλά και στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βεύη κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1496], στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2)[1497], καθώς και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1498] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1499].

Οι άγιοι Παντελεήμων και Ερμόλαος

Οι άγιοι Ερμόλαος[1500] και Παντελεήμων[1501] έζησαν στη Νικομήδεια κατά την εποχή του αυτοκράτορα Μαξιμιανού (235-238 μ.Χ). Ο Ερμόλαος ήταν ιερέας και δίδαξε το χριστιανισμό στον Παντελεήμονα, αιτία για την οποία και μαρτύρησε. Ο Παντελεήμων ήταν γιατρός και θεράπευε μόνο με την επίκληση του ονόματος του Χριστού, λόγο για τον οποίο και μαρτύρησε. Η μνήμη των αγίων τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία σε δύο επόμενες μέρες, στις 26 Ιουλίου του Ερμολάου και στις 27 Ιουλίου του Παντελεήμονα.

[1492] Gjorgieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 5.

[1493] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 288, σχεδ. 4.

[1494] Prolović, *Die Kirche*, εικ. 86.

[1495] Προσωπική παρατήρηση.

[1496] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 90-91, εικ. 69.

[1497] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 102, εικ. 78.

[1498] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 605-606, εικ. 81-82.

[1499] Živković, *Poganovo*, 25, πίν. VII, εικ. 8.

[1500] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 238, εικ. 134, όπου αναφέρεται ως «αδιάγνωστος άγιος». Για την ταύτιση του αγίου ως Ερμολάου, βλ. Djordjević, O zidnom slikarstvu, 454. Για τον βίο του αγίου Ερμολάου, βλ. *Synaxarium EC*, 387.

[1501] Για την απεικόνιση του αγίου Παντελεήμονα στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 238, εικ. 134.

Ο άγιος Παντελεήμων (εικ.64, σχεδ. 39) είναι νέος, αγένειος, με σγουρή καστανή κόμη που φτάνει μέχρι τα αυτιά του[1502]. Στο δεξί χέρι κρατεί σταυρό, ενώ στο αριστερό κλειστό κιβωτίδιο φαρμάκων. Φορεί ώχρινο χιτώνα και κεραμιδί ιμάτιο. Ο άγιος Ερμόλαος (εικ.64, σχεδ.39). εικονίζεται γέρος, με κοντά λευκά μαλλιά και ομοιόχρωμη μακριά και μυτερή γενειάδα που χωρίζεται στη μέση[1503]. Ενδεδυμένος με λευκό ιμάτιο, ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό είναι σκεπασμένο από το ιμάτιό του. Οι άγιοι απεικονίζονται μέσα μετάλλια, κεραμιδί χρώματος του Ερμολάου και γαλάζιο του Παντελεήμονα. Οι επιγραφές που τους συνόδευαν δεν έχουν διασωθεί.

Ο άγιος Παντελεήμων[1504] ακολουθεί συνήθη εικονογραφικό τύπο ως μάρτυρας, γνωστό ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[1505]. Διαφοροποιείται ωστόσο διότι στο δεξί χέρι κρατεί σταυρό, ενώ κατά κανόνα κρατεί λαβίδα, στοιχείο της θεραπευτικής του δύναμης[1506]. Στο γενικό εικονογραφικό σχήμα, ο άγιος

[1502] «νέος γένειος, σγουροκέφαλλος», και «νέος, σγουροκέφαλος, μοιος το γίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 162 και 270 αντίστοιχα.

[1503] «..ἱερεὺς γέρων, ὀξυγένης», «ἐπίσκοπος, γέρων μακρογένης», «..γέρων μακρογένης ὀλίγον καὶ πρεσβύτερος, βαστάζων Εὐαγγέλιον» και «..γέρων κοντογένης βαστάζων Εὐαγγέλιον», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 162, 269, 270 και 293 αντίστοιχα.

[1504] Για την εικονογραφία του αγίου Παντελεήμονα, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 162, 270. Réau, *Iconographie*, III, 1024-1026. *Bibliotheca Sanctorum* X (1968), 108-118. *LChrI* 8 (1976), 112-115 (K. Welker). *ODB*, 3, 1572-1573 (A. Kazhdan, N.P. Ševčenko). Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 847-848.

[1505] Βλ. τα ψηφιδωτά στη Νέα Μονή Χίου (1042-1056) (Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά*, εικ. 71 και 271), την εικόνα σε στεατίτη στο Μουσείο Sacro στο Βατικανό (12ος αιώνας) (Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*, 127, εικ. 35) κ.α.

[1506] Ό εικονογραφικός τύπος του αγίου Παντελεήμονα ως θεραπευτή αγίου με λαβίδα στο δεξί χέρι συναντάται στο Djurdjevi Stupovi της Σερβίας (1282/3) (I. Djordjević, «Imagines clipeatae dans la peinture monumentale serbe du XIIIe siècle», *ZLU* 16 (1980), εικ. 9), σε εικόνα της μονής Χιλανδαρίου (αρχές 14ου αιώνα) (Tatić-Djurić, *Poznate ikone*, εικ. 9. Petković, *Ikone*, 73. Petković, *Chilandar*, εικ. 10), στη μονή της Žiča στη Σερβία (1309-1316), όπου όμως εικονίζεται ολόσωμος (Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, σχεδ. Σελ. 156, εικ. σελ. 168. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 308), σε διάχωρο δίπτυχου με την ολόσωμη Παναγία και στηθαίους αγίους στη μονή της Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (πριν το 1384) (Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 55. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, 148, εικ. 127. *Byzantium. Faith and Power*, 52, εικ. 24β (L. Dereziotis) κ.ά. Κατά το 15ο αιώνα με ανάλογο τρόπο απαντά στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Βεύη κοντά στη Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 92-93, εικ. 70, όπου η λαβίδα δεν αποδίδεται καθαρά στο σχέδιο), αλλά

Παντελεήμων του Αγίου Γεωργίου του Βουνού απαντά πανομοιότυπα σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1507] (εικ.257) και κυρίως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1508] (εικ.258), ενώ κατά το 15ο αιώνα στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βεύη κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1509], αλλά κυρίως σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1510] και στις μονές του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci της Βουλγαρίας (1493)[1511] (εικ.259) και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1512] (εικ.260).

Ο άγιος Ερμόλαος[1513], ο οποίος απαντά ήδη από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα στον καστοριανό ναό των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180)[1514], σε μετάλλιο απεικονίζεται σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1515] (εικ.257) και στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1516] (εικ.258). Ωστόσο, στον Άγιο

κυρίως σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483) (Georgitsoyanni, *Les peintures*, 607, εικ. 83), στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπική παρατήρηση) και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX, εικ.14).

[1507] Gjorgieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 5.

[1508] Προσωπική παρατήρηση.

[1509] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 92-93, εικ. 70.

[1510] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 607, εικ. 83.

[1511] Προσωπική παρατήρηση.

[1512] Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX, εικ.14.

[1513] Για την εικονογραφία του αγίου Ερμολάου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 162, 269, 270, 293. *LChrI* 6 (1974), 511-512 (J. Boberg). *Bibliotheca Sanctorum* V (1964), 65-67. S.A. Boyd, «Ex-Voto Therapy. A Note on a Copper Plaque with St. Hermolaos», *AETOC. Studies in Honor of Cyril Mango*, Stuttgart-Leipzig 1998, 24-25.

[1514] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 27β.

[1515] Gjorgieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 5.

[1516] Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 620.

Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί έναν σπάνιο εικονογραφικό τύπο[1517], όπου ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό μένει σκεπασμένο από το ιμάτιό του. Συνήθως ο άγιος, ανεξάρτητα εάν εικονίζεται ολόσωμος ή σε προτομή, ευλογεί με το δεξί και κρατεί στο αριστερό κλειστό κώδικα ευαγγελίου[1518] ή συγκρατεί το ευαγγέλιο στα δύο σκεπασμένα χέρια, τύπος με τον οποίο αποδίδεται κυρίως σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4)[1519] και στις μονές του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1520] (εικ.259) και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1521] (εικ.260).

Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς

Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς[1522] (1296-1359), ο καταγόμενος από την Κωνσταντινούπολη μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης (1347-1359), υπήρξε κύριος

[1517] Εξίσου σπάνιος εικονογραφικός τύπος του αγίου Ερμολάου είναι εκείνος όπου απεικονίζεται ολόσωμος να κρατεί ένα κλειστό κώδικα ευαγγελίου στα χέρια του, από τα οποία το αριστερό είναι σκεπασμένο από το ιμάτιο, όπως στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (προσωπική παρατήρηση), καθώς και εκείνος ο τύπος όπου ο άγιος κρατεί λαβίδα στο δεξί χέρι και κιβωτίδιο στο αριστερό, όπως στο ναό της Παναγίας Οδηγήτριας Ιππεκίου (Peć) (1324-1337) (προσωπική παρατήρηση).

[1518] Βλ. σχετικά τον ολόσωμο άγιο Ερμόλαο στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (περίπου 1180) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 27β), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Manastir (Moriovo) (1271) (Koco, Miljković-Pepek, *Manastir*, 79, εικ. 26) και τον άγιο Ερμόλαο που εικονίζεται έως τη μέση στη μονή της Παναγίας Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα) (Constantinides, *Olympiotissa*, 146), στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, 197, πίν. 95. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 91), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Bargala (Gorni Kozjak) κοντά στο Štip (μέσα 14ου αιώνα) (B. Aleksova, C. Mango, «Bargala: A Preminilary Report», *DOP* 25 (1971), εικ. 61), καθώς και σε μετάλλιο, όπως στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) (Gjorgieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 5) και στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 620).

[1519] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 608, εικ. 84.

[1520] Προσωπική παρατήρηση.

[1521] Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX, εικ.15

[1522] Σύμφωνα με τον I. Djordjević πολύ πιθανώς πρόκειται για τον άγιο Γρηγόριο τον Θαυματουργό. Η υπόθεσή του αυτή βασίζεται στις απεικονίσεις του ομωνύμου αγίου στους καστοριανούς ναούς του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) και του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) (Djordjević, Ο

εκπρόσωπος του ησυχαστικού κινήματος. Η μνήμη του τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 14 Νοεμβρίου και τη Β' Κυριακή των Νηστειών.

Εικονίζεται ιεράρχης μεσαίας ηλικίας, με κοντή καστανή κόμη και μακρύ ομοιόχρωμο γένι, ενδεδυμένος με σταυροφόρο φελόνιο (εικ.65, σχεδ.40). Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Στο βάθος του γαλάζιου μεταλλίου που τον περικλείει, αναγράφεται η προσωνυμία του:[1523] *[Ο ΑΓΙΟC] / ΓΡ[Η]/ΓΟ[ΡΙ]Ο/C [Ο] / ΠΑ/ΛΑΜ[ΑC] / Κ(ΑΙ) Ν(ΕΟC) / ΧΡΥC(Ο)CΤ(Ο)ΜΟC.*

Η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά[1524], η οποία, όπως είναι φυσικό, εμφανίζεται μετά την αγιοποίησή του από την Ορθόδοξη Εκκλησία (1368)[1525], στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού αποτελεί πιθανότατα την πρωιμότερη έως τώρα γνωστή απεικόνισή του σε ναό της Καστοριάς. Σε καστοριανούς ναούς ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς απαντάται στις αρχές του 15ου αιώνα στο ναό των Αγίων

zidnom slikarstvu, 455). Ωστόσο, από την επιγραφή που συνοδεύει τον άγιο γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι πρόκειται για τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά, βλ. Trifonova, Η απεικόνιση (υπό εκτύπωση).

[1523] Σύμφωνα με τον I. Djordjević η επιγραφή είναι «*ΓΡ[Η]ΓΟ[ΡΙΟC]*», βλ. Djordjević, O zidnom slikarstvu, 455.

[1524] Για τη ζωή και το έργο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, βλ. J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, ενώ για τη λατρεία του στην Καστοριά, βλ. Αρχιμ. Ιουστίνος Μπαρδάκας, «Η τιμή του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στην Καστοριά», *Οί εν Καστορία τιμώμενοι Άγιοι*, Καστοριά 29-30 Μαΐου 2009, (υπό εκτύπωση). Για τα θαύματα του αγίου, βλ. *BHG*, Ν 718. PG. 151, 551-656. Για τις απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στην περιοχή της Μακεδονίας, βλ. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 263-294. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Οι πρώτες απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 1986, 247-257. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη και στο Άγιον Όρος», *Πρακτικά Διεθνών Επιστημονικών Συνεδρίων «Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην ιστορία και το παρόν»*, Αθηνών (13-15.11.1998) και Λεμεσού (05-07.11.1999), Άγιον Όρος 2000, 193-216. P.L. Vocotopoulos, «An iconographical unicum: Saint Gregory Palamas Trampling Barlaam and Akindynos», *KulN* 28-29 (2002/2003), 103-106. Trifonova, Η απεικόνιση (υπό εκτύπωση).

[1525] Βλ. τη σχετική πληροφορία του Συνοδικού τόμου του 1368 (*PG* 151, 712Β) και του εγκωμιαστικού λόγου του Φιλοθέου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εγκωμιαστικός εις τον Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τον Παλαμάν*, *PG* 151, 775-780. Meyendorff, *Introduction*, 168-170. J. Darrouzès, *Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Les actes des Patriarches I. Les Regestes de 1310 á 1376*, Paris 1977, 453-454. Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εις Αγ. Γρηγόριον Παλαμάν Αρχιεπισκόπον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1984, 22, 179, σημ. 532, 180-181.

Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1)[1526] (εικ.263), όπου αποδίδεται ολόσωμος, μέσα στην κόγχη του διακονικού, συνοδευόμενος από τον άγιο Εύπλο. Ο τρόπος απόδοσής του είναι ανάλογος με εκείνον στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, ως μεσήλικας ιεράρχης, έχοντας καστανή κόμη με παπαλήθρα και ομοιόχρωμη γενειάδα, ενδεδυμένος με σταυροφόρο φαιλόνιο και κρατώντας κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς απεικονίζεται ολόσωμος στο νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεώργιου του Βουνού (δεύτερο μισό 16ου αιώνα)[1527], καθώς και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας (1552)[1528], όπου εικονίζεται σε μετάλλιο, όπως και στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Από εικονογραφική άποψη ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ακολουθεί τον πρώτο εικονογραφικό τύπο, ο οποίος σύμφωνα με την ταξινόμηση του καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα[1529], αποδίδει τον άγιο ως επίσκοπο, με παπαλήθρα στην κεφαλή και με πλατειά γενειάδα. Με τον τύπο αυτό, που διαμορφώθηκε κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη[1530], ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, εκτός από την απεικόνισή του στον κυρίως ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, απαντά επίσης στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[1531] (εικ.263), σε εικόνα που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Alexander S. Puškin της Μόσχας (αρχές 15ου αιώνα)[1532] (εικ.262),

[1526] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 264, 275, εικ.1. B. Todić, «Apparition de nouveaux saints dans l'art monumental du Mont Athos au XIVe siècle», *Athos, La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, [Αθωνικά Σύμμεικτα 10], Αθήνα 2007, 144.

[1527] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 264, 268, 277, εικ.3.

[1528] Γ. Γούναρης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981), 50. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 264, 269, 278, εικ. 4.

[1529] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 272.

[1530] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 272.

[1531] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 264, 275, εικ.1.

[1532] V. Lazarev, «Byzantine Icons of the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *The Burligton Magazine* 12 (1937), πίν. IVc. V. Pucko, «Dve paleologovskie ikoni v Moskve», *ZRVI* 16 (1975), 203-213. G. Popov, «Ikona Grigorija Palami iz GMII i živopis Fessalonik pozdnevizantijskogo perioda», *Isskustvo Zapadnoj Evropi i Vizantii*, Moskva 1978, 262-275. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 282, εικ. 8. *Vizantija, Balkani, Rus*, εικ. 48 (O. Etingof).

αλλά προέρχεται πιθανότατα από τη Θεσσαλονίκη, στο νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (δεύτερο μισό 16ου αιώνα)[1533], καθώς και σε φορητές εικόνες[1534].

Η προσωνυμία του αγίου Γρηγορίου Παλαμά ως «Νέος Χρυσόστομος»[1535], η οποία σπάνια συνοδεύει τον άγιο, οφείλεται στο γεγονός ότι ο Παλαμάς θεωρήθηκε «ισάξιος» και «ισοστάσιος» με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο[1536], καθώς και στο γεγονός ότι ο Παλαμάς αποκαλούσε τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο «ὁμότροπόν τε καὶ προσφιλῆ καὶ σύνοικον», σύμφωνα με τον βιογράφο του, τον πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο[1537]. Με τη προσωνυμία «Νέος Χρυσόστομος» απαντά στις πρωιμότερες απεικονίσεις του, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, στο παρεκκλήσιο των Αγίων Ανάργυρων στη Μονή Βατοπαιδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1538] (εικ.261) και στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[1539] (εικ.263). Ήταν επόμενο, όπως παραδίδεται, κατά την εποχή του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών (†1429) η

[1533] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 264, 268, 277, εικ.3.

[1534] Βλ. σχετικά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά στην εικόνα των αγίων Γρηγορίου Παλαμά και Δημητρίου της μονής Βλατάδων (Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 283, εικ. 9, όπου δεν αναφέρεται η χρονολόγησή της. Βλ. επίσης *Σκευοφυλάκιο Ιεράς Μονής Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1994, 38 (Α. Τούρτα), όπου χρονολογεί την εικόνα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, χρονολόγηση την οποία δέχεται και ο Ε. Τσιγαρίδας (Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου, 210, εικ. 4).

[1535] Για την προσωνυμία αυτή, βλ. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 266. Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, 281.

[1536] Στην Ακολουθία του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, την οποία συνέταξε ο Φιλόθεος Κόκκινος, ο άγιος Γρηγόριος αναφέρεται ως «συνωδός» και «ομοιότροπος» των μεγάλων θεολόγων, ανάμεσα στους οποίους και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, βλ. *Ακολουθία του εν Αγίοις Πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, του θαυματουργού, του Παλαμά,* εν Πειραιεί 1978, 38, 62, 95, στίχ. 26 και 96, στίχ. 18-25. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 267. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου, 201-202.

[1537] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 267. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου, 202.

[1538] Η προσωνυμία που συνοδεύει τον άγιο είναι : *Ο ΑΓΙΩ/ΤΑΤΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙ/ΣΚΟΠΟΣ ΘΕ/ΣΣΑΛΟΝΙ/ΚΗΣ / ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΕ / ΝΕΟΣ ΧΡΥΣΟ/ΣΤΟΜΟΣ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ*, βλ. Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, 97, 103, εικ.74, 281. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου, 212-213, εικ. 6-7. Todić, Apparition de nouveaux saints, 145.

[1539] Στο ναό αυτό ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς συνοδεύεται με την επιγραφή: Ο *ΑΓΙ/ΟΣ / ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡ/ΧΙΕΠΙΣΚΟ(ΠΟ)Σ / ΘΕΣ(Σ)Α(ΛΟΝ)ΗΚΙΣ Κ(ΑΙ) / ΝΕ(ΟΣ) ΧΡ(ΥΣΟΣΤΟΜ)ΟΣ Ο ΠΑΛΑ/(ΜΑΣ)*, βλ. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 226, εικ. 2, 265.

μνήμη του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά να συνεορταζόταν στις 13 Νοεμβρίου μαζί με τη μνήμη του αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου[1540]. Η σχέση αυτή ανάμεσα στους δύο αγίους παρατηρείται και στην ακολουθία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, όπου ο ύμνος που του οφείλεται είναι δανεισμένος από την ακολουθία του αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου[1541].

Οι άγιοι Τρείς (Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας)

Οι άγιοι Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας [1542] καταγόταν από την Έδεσσα της Συρίας. Ο Άβιβος ήταν διάκονος που μαρτύρησε για την κήρυξη του ευαγγελίου την εποχή του αυτοκράτορα Λικινίου (307-324 μ.Χ.), ενώ οι άγιοι Σαμωνάς και Γουρίας ήταν πρεσβύτεροι, οι οποίοι μαρτύρησαν στην εποχή του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (245-312) διότι αρνήθηκαν να θυσιάσουν στα είδωλα. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη τους στις 15 Νοεμβρίου. Η επιλογή της τοποθέτησης του αγίου Αβίβου δίπλα στον άγιο Γρηγόριο Παλαμά οφείλεται στο γεγονός ότι οι άγιοι εορτάζουν την επόμενη ημέρα από την ημέρα της εορτής του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά. Έτσι, η απεικόνισή τους είναι ένα πρόσθετο στοιχείο, που αποδεικνύει την ταύτιση του προηγούμενου ιεράρχη με τον Παλαμά.

[1540] Ι. Φουντούλης, *Το λειτουργικόν έργον Συμεών του Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1966, 47, 88-89, 94. Ι. Φουντούλης, *Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Τα λειτουργικά συγγράμματα. Ι. Ευχαί και ύμνοι*, Θεσσαλονίκη 1968, 120-121, 132-133, 271. Θ. Γιάγκου, «Μαρτυρίες περί της μνήμης του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο Άγιον Όρος», *Κληρονομιά* 28 (1996), 18. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου, 266. Βλ. επίσης τον κώδικα 2047 στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας, φ. 14 (J. Darrouzès, «Notes d'histoire des textes», *REB* 21 (1963), 238. Γιάγκου, Μαρτυρίες, 14.

[1541] Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, 266.

[1542] Για το βίο τους, βλ. *Synaxarium EC*, 225-226. *Acta sanctorum confessorum Guriae et Shamonae exarata syriace lingua a Theophilo Edesseno anno Chr. 297* / Ed. Ignatius Ephraem II Rahmani, patriarch of Antioch, Romae 1899, 1-19. F. Halkin, «L'éloge des trois confesseurs d'Edesse par Aréthas de Césarée», MUSJ, *Mélanges offerts au père Rene Mouterde* 38 (1962), 269-276. Ο άγιος Άβιβος αναφέρεται από τον Ε. Τσιγαρίδα ως «αδιάγνωστος άγιος» (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 215, αριθ. 54), ενώ η ταύτισή του γίνεται από τον I. Djordjević (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 454). Γενικά για την εικονογραφία των αγίων Τριών, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 196, 276. *LChrI* 6 (1974), 465-466 (K.G. Kaster). *ODB*, 2, 862 (A. Kazhdan, I. Ševčenko). Ντ. Μουρίκη, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΔ΄ (1987-88), 216-217.

Ο άγιος Άβιβος (εικ.65, σχεδ.40) εικονίζεται ως διάκονος, νέος, αγένειος[1543], με κοντή, καστανή και σγουρή κόμη. Στο δεξί του χέρι κρατεί κόκκινο σταυρό, ενώ στο αριστερό λιβανοθήκη. Φορεί λευκόγκριζο χιτώνα και βαθυκύανο μανδύα που πέφτει στον αριστερό του ώμο. Οι άγιοι Σαμωνάς και Γουρίας (εικ. 66, σχεδ.40) εικονίζονται με λευκό σταυρό μάρτυρα στο δεξί τους χέρι, ενδεδυμένοι με χιτώνες, ώχρινο ο Σαμωνάς και λευκόγκριζο ο Γουρίας, και κεραμιδί ιμάτια. Ο άγιος Σαμωνάς, γέρος, με μακριά λευκά και σγουρά μαλλιά και ομοιόχρωμο μακρύ και μυτερό γένι[1544], συνοδεύεται με την επιγραφή: *Ο Α(ΓΙΟC) / CAMO/NAC*[1545], ενώ ο άγιος Γουρίας, που είναι μέσης ηλικίας, έχει μακριά καστανή κόμη και γένι[1546], και φέρει την επιγραφή: *Ο Α(ΓΙΟC) / ΓΟΥ/ΡΙ[ΑC]*. Το βάθος των μεταλλίων των αγίων Αβίβου και Γουρία είναι κεραμιδί, ενώ του Σαμωνά γαλάζιο.

Η απεικόνιση των αγίων Τριών, Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία, γνωστή ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[1547], διαδίδεται ευρέως κατά την παλαιολόγεια περίοδο[1548],

[1543] «διάκονος, στρογγυλογένης ὀλίγον» και «ἀγένειος» και «διάκονος, στρογγυλογένης» και «διάκονος, ὀλίγον στρογγυλογένης» βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157 και 196 και 270 και 296.

[1544] Η απεικόνιση του αγίου Σαμωνά διαφέρει από την οδηγία στην Ερμηνεία που τον περιγράφει ως «νέος κοντογένης» και «ἀρχιγένειος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 296 και 196 αντίστοιχα.

[1545] Να σημειωθεί ότι ο γραφέας της επιγραφής αποδίδει λανθασμένα το όνομα του αγίου, καθώς δεν έγραψε το σωστό «Σαμωνάς», αλλά «Σαμονάς».

[1546] Η απεικόνιση του αγίου Γουρία διαφέρει από την οδηγία στην Ερμηνεία του Διονυσίου ως «γέρων κοντογένης» και «ἀρχιγένειος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 296 και 196 αντίστοιχα.

[1547] Βλ. τις απεικονίσεις των αγίων στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄ (9ος αιώνας) *Il Menologio*, πίν. 183), στον κώδικα 456 της μονής Βατοπαιδίου (μέσα 10ου αιώνα) (K. Weitzmann, *Die byzantinischen Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts*, Berlin 1953, πίν. XXVI. 141), στο ναό της Παναγίας Αρακιώτισσας στη Λαγουδερά της Κύπρου (1192) (S. Sophocleous, *Panagia Arakiotissa Lagudera Cyprus*, Nicosia 1998, εικ. 20α-β), στη μονή της Πάτμου (τέλη 12ου αιώνα) (Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες, 216-217, εικ. 2, 21), στον κοιμητηριακό ναό του Bačkovo κοντά στη Φιλιππούπολη (τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα) (Bakalova, Kolarova, Popov, Todorov, *The Ossuary*, εικ. 81-82) κ. ά.

[1548] Βλ. στο ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στο Veliko Tarnovo της Βουλγαρίας (13ος αιώνας) (L. Mavrodinova, *Stennata živopis v Balgaria do kraja na 14 vek*, Sofia 1995, εικ. 55 (ο άγιος Σαμωνάς), στη μονή της Χώρας (Kariye Djami) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320) (Underwood, *The Kariye Djami*, εικ. 262-263, όπου εικονίζονται μόνο οι άγιοι Σαμωνάς και Γουρίας), στη Gračanica της

κυρίως σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[1549]. Μάλιστα στην Καστοριά οι άγιοι Τρεις απεικονίζονται από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[1550] (εικ.264), ενώ στις αρχές του 15ου αιώνα απαντώνται σε φορητή εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (γύρω στο 1400)[1551], δύο φορές στο ναό που τους αφιερώθηκε στην Καστοριά (1400/1)[1552], στον κυρίως ναό και στο υπέρθυρο του εξωτερικού τοίχου, στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1432)[1553] (εικ.265) και στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1554] (εικ.266). Οι άγιοι απαντούν και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1555] και στις μονές του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1556] και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1557].

Μια ιδιαιτερότητα στην απεικόνιση του αγίου Σαμωνά στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι ότι δεν αποδίδεται, όπως είναι ο κανόνας, ως «νέος κοντογένης»[1558], αλλά ως γέρος με μακριά γενειάδα. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του αγίου απαντά κατά το 15ο αιώνα σε εικόνες των αγίων Τριών στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς

μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321) (Živković, *Gračanica*, πίν. V, εικ. 2 και πίν. VI, εικ. 21), στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7), (Subotić, Počeci, 169) κ. ά.

[1549] Βλ. στο ναό του Χριστού Βεροίας (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 63 και 64) (άγιοι Άβιβος και Γουρίας), στο σπηλαιώδη ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Radožda κοντά στη Struga (14ος αιώνας) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 22), στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (Prolović, *Die Kirche*, εικ. 84, 85).

[1550] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 94-95, σχεδ.1.

[1551] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, πίν. 114.

[1552] Προσωπική παρατήρηση.

[1553] Προσωπική παρατήρηση.

[1554] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305.

[1555] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 593-595, εικ. 69-71.

[1556] Προσωπική παρατήρηση.

[1557] Živković, *Poganovo*, 23, πίν. V, εικ. 15 και 16 (Γουρίας και Σαμωνάς) και 24, πίν. VI, εικ. 6 (Άβιβος).

[1558] Διονύσιος του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 296. Βλ. σχετικά παραδείγματα για τον τύπο όπου ο άγιος Σαμωνάς εικονίζεται ως νέος, όπως στο ναό των Αγίων Πέτρου και Παύλου στο Veliko Târnovo της Βουλγαρίας (τμήμα τοιχογραφιών του 13ου αιώνα) (Mavrodinova, *Stennata živopis*, εικ. 55), στο ναό του Χριστού στη Βέροια (1315) (Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 6, ΙΒ΄) και σε εικόνα των αγίων Τριών στη μονή της Πάτμου (δεύτερο μισό 16ου αιώνα) (Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, εικ. 78).

(γύρω στο 1400)[1559] και στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας (τέλη 15ου αιώνα)[1560], αλλά και σε τοιχογραφίες, όπως στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) της Καστοριάς (1432)[1561] (εικ.265), στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1562] (εικ.266), καθώς και σε έργο του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1563]. Επίσης, ο άγιος Γουρίας (εικ.66) δεν εικονίζεται ως «γέρων κοντογένης»[1564], όπως είναι ο κανόνας, αλλά ως μεσήλικας με μακριά μυτερή γενειάδα. Με τον τρόπο αυτό αποδίδεται επίσης σε φύλλο δίπτυχου με την ολόσωμη Παναγία και στηθαίους αγίους στο παλιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (πριν το 1384)[1565], καθώς και σε τοιχογραφία της ίδιας μονής, έργο του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα (1483)[1566], όπου όμως εικονίζεται ως γέρος, όπως επίσης και στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) Καστοριάς (1432)[1567] (εικ.265) και στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[1568] (εικ.266).

Ο άγιος Τρύφων

Ο άγιος Τρύφων[1569] καταγόταν από τη Φρυγία και έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Γορδιανού Α' (159-238 μ.Χ). Με τη χάρη του αγίου Πνεύματος

[1559] Τσιγαρίδας, Εικόνες Καστοριάς, πίν. 114.

[1560] Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, εικ. 103. *Saints de Byzance*, 150, εικ. 22 (Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη).

[1561] Προσωπική παρατήρηση.

[1562] Προσωπική παρατήρηση.

[1563] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 594, εικ. 70.

[1564] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157. Βλ. σχετικά τον άγιο Γουρία στον Άγιο Ανδρέα στη Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9) (Prolović, *Die Kirche*, εικ. 84).

[1565] Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 55. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, 148, εικ. 127. *Byzantium. Faith and Power*, 52, εικ. 24β (L. Dereziotis).

[1566] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 593, εικ. 69.

[1567] Προσωπική σημείωση.

[1568] Προσωπική παρατήρηση.

[1569] Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 437. Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 162, 270. Réau, *Iconographie*, III, 1288. *LChrI* 8 (1976), 501-502 (B. Bohm). Sm. Gabelić, «O Ikonografiji Sv. Trifuna», *KulN* 28-29 (2002/2003), 107-124. Για τις απεικονίσεις του βίου και των θαυμάτων του αγίου, βλ. J. Maksimović, «Rukopis sa minijaturma života i čuda sv. Trifuna u Marcijani i njegova kopija», *Zbornik Filosofskog Fakulteta* IV/1 (1957), 135-144 και για τη

θεράπευσε την κόρη του αυτοκράτορα από κακό πνεύμα, με αποτέλεσμα πολλοί να πιστέψουν στο χριστιανισμό. Στην εποχή του αυτοκράτορα Δεκίου (249-251 μ.Χ) ο Τρύφων μαρτύρησε για το χριστιανισμό και η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του την 1η Φεβρουαρίου.

Εικονίζεται μετωπικός, νέος, αγένειος[1570], με μακριά καστανή κόμη που σγουραίνει στις άκρες (εικ.67, σχεδ.40). Στο δεξί χέρι κρατεί σταυρό, ενώ το αριστερό είναι σκεπασμένο από το ιμάτιό του. Φορεί πορτοκαλί χιτώνα, κόκκινο ιμάτιο και ομοιόχρωμο μανδύα που πέφτει στον αριστερό του ώμο. Συνοδεύεται από την επιγραφή[1571]: *Ο Α(ΓΙΟC) / ΤΡΫ/ΦΟΝ*, η οποία αναγράφεται στο γαλάζιο σε βάθος μεταλλίου.

Η απεικόνιση του αγίου Τρύφωνα ολόσωμου ως μάρτυρα συνηθίζεται σε μνημεία του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα της μεσαιωνικής Σερβίας[1572] και του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της περιοχής των Σκοπίων[1573]. Ωστόσο, η απόδοσή του σε μετάλλιο απαντά κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1574], στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1575], στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1576] (εικ.267). Κατά το 15ο αιώνα ο άγιος Τρύφωνας σ'αυτό το εικονογραφικό τύπο και σε μετάλλιο απαντά στη Resava (Manasia) της Σερβίας (1418)[1577], στον Άγιο Νικόλαο στη Βεύη κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1578], στο ναό της Ανάληψης στο

λατρεία του αγίου στο Kotor, βλ. M. Saulačić, «Sv. Tripun-zaštitnik grada Kotora u deljima umjetnika», *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* XLIII-XLVI (1995-1998), 97 κ. εξ.

[1570] «νέος, γένειος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 162, 270.

[1571] Να σημειωθεί ότι ο γραφέας αντί για το ορθό «Τρύφων» έγραψε λανθασμένα «Τρϋφον».

[1572] Όπως στο Sopoćani της Σερβίας (1265) (V. Djurić, *Sopoćani*, Beograd 1991, εικ. 109. Gabelić, Sv. Trifuna, σχεδ. 10), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Marković, Pojedinačne figure, εικ.1).

[1573] Όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, 87, εικ. 7 και σχεδ. 11), στη μονή του Marko κοντά στα Σκόπια (1376) (Gabelić, Sv. Trifuna, εικ. 11) κ. ά.

[1574] Subotić, Počeci, 169, εικ. 20.

[1575] Cvetkovski, Matejče, 87, εικ. 7, σχεδ. 11.

[1576] Kirchhainer, Die Fresken, 93, σχεδ. 5, 106, εικ. 12

[1577] G. Simić, D. Todorović, M. Brbolić, R. Zarić, *The Monastey of Resava*, Belgrade 2007, 89, εικ. 45.

[1578] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 92-93, εικ. 70.

Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2)[1579] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1580] (εικ.268), έργο του εργαστηρίου της Καστοριάς του τέλους του 15ου αιώνα.

Οι άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος

Οι άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος[1581] υπήρξαν γραμματικοί του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παύλου του Ομολογητή στην εποχή του φιλοαρειανού αυτοκράτορα Κωνσταντίου (337-349). Οι Αρειανοί σκότωσαν τον πατριάρχη Παύλο, με αποτέλεσμα οι άγιοι Μαρτύριος και Μαρκιανός να διαμαρτυρηθούν για τις παρανομίες του αυτοκράτορα, για το οποίο και μαρτύρησαν. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη τους στις 25 Οκτωβρίου.

Οι άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος (εικ.68, σχεδ.41) απεικονίζονται νέοι, αγένειοι, με μακριά καστανή κόμη που σγουραίνει στις άκρες. Στο δεξί τους χέρι, μπροστά στο στήθος, κρατούν σταυρό, ενώ το αριστερό τους είναι σκεπασμένο από το ένδυμά τους. Φορούν λαδοπράσινο χιτώνα ο Μαρκιανός και λευκόγκριζο ο Μαρτύριος, και ιμάτιο κεραμιδί με ώχρινη ταινία στην παρυφή ο Μαρκιανός και γαλάζιο ο Μαρτύριος. Το βάθος των μεταλλίων τους είναι κεραμιδί του Μαρτυρίου και γαλάζιο του Μαρκιανού. Από τις επιγραφές δεν διασώζεται αυτή του αγίου Μαρτυρίου[1582], αλλά μόνο αυτή του αγίου Μαρκιανού: *Ο [ΑΓΙΟC] / MAP/KIAN(OC)*.

Οι άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος[1583], οι οποίοι εικονίζονται σχετικά σπάνια σε μνημεία της Μακεδονίας, φαίνεται ότι σε απεικονίσεις της παλαιολόγειας περιόδου δεν αποδίδονται κρατώντας «καλαμάριον»[1584], εικονογραφία με την οποία γνώρισαν διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

[1579] Προσωπική παρατήρηση.

[1580] Živković, *Poganovo*, 24, πίν. VI, εικ. 7.

[1581] Για την απεικόνιση των αγίων Μαρκιανού και Μαρτυρίου στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124. Για το βίο των αγίων, βλ. *Synaxarium EC*, 161-162.

[1582] Σύμφωνα με τον I. Djordjević, που μελέτησε τη ζωγραφική του ναού το 1996, διακρίνονται τα γράμματα *M[AP]T[YPIOC]* (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 455). Ωστόσο, στις μέρες μας δεν υπάρχει κανένα ίχνος από τα γράμματα αυτά.

[1583] Για την εικονογραφία των αγίων, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 158, 271, 296. Réau, *Iconographie*, III, 919. *LChrI* 7 (1974), 493 (G. Kaster).

[1584] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 158, 271, 296.

Ο άγιος Μαρκιανός (εικ.68) μέσα σε μετάλλιο απαντά στο ναό του Αγίου Πέτρου στο Golem Grad της Μεγάλης Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[1585] (εικ.269) και στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες του 1480-1490)[1586], έργο του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα.

Ο άγιος Μαρτύριος μέσα σε μετάλλιο απαντά ήδη στο ναό της Παναγίας στη Studenica της μεσαιωνικής Σερβίας (1208/9)[1587], αλλά συνήθως αποδίδεται ολόσωμος[1588].

Ο άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης

Ο άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης[1589] έζησε στο τέλος του 4ου αιώνα στην πόλη Βηθλαβά της Περσίας και άνηκε στον κύκλο του Πέρση βασιλιά Ισδιγέρδη. Το γεγονός ότι υπήρξε χριστιανός, προκάλεσε το βασιλιά να διατάξει το μαρτύριό του δια τεμαχισμού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του αγίου στις 27 Νοεμβρίου.

Εικονίζεται αγένειος[1590], με καστανά μαλλιά που φτάνει μέχρι τους ώμους του, όπου σγουραίνουν (εικ.69, σχεδ.41). Στο δεξί χέρι κρατεί σταυρό, ενώ το αριστερό είναι καλυμμένο με το ένδυμά του. Φορεί πορτοκαλί ιμάτιο, κόκκινο χιτώνα και ομοιόχρωμο μανδύα που δένεται με κόμπο στο δεξιό ώμο, ενώ στο κεφάλι του φέρει καπέλο. Στο γαλάζιο μετάλλιό του αναγράφεται η επιγραφή[1591]: *Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΙΑΚΩ/ΒΟC / Ο Π(Ε)ΡCΗC.*

[1585] Knežević, Crkva svetog Petra, 251, εικ. 3.

[1586] Προσωπική παρατήρηση.

[1587] Djordjević, Imagines clipeatae, εικ. 3.

[1588] Όπως στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350), βλ. Marković, Pojedinačne figure, εικ. 10.

[1589] Για την απεικόνιση του αγίου Ιάκωβου του Πέρση στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124. Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 259-260.

[1590] Σύμφωνα με την Ερμηνεία του Διονυσίου εικονίζεται «νέος διχαλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 196, 270.

[1591] Με μικρές διαφορές την επιγραφή αυτή δημοσιεύει ο I. Djordjević: *ΙΑΚΩΒΟC Ο ΠΕΡCΗC*, βλ. Djordjević, O zidnom slikarstvu, 456.

Η απεικόνιση του αγίου Ιάκωβου του Πέρση[1592] σε μετάλλιο δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε μνημεία της παλαιολόγειας περιόδου της Μακεδονίας και απαντά κυρίως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1593] (εικ.270), στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1594], καθώς και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1595].

Ο άγιος Ευστάθιος Πλακίδας

Ο άγιος Ευστάθιος[1596] καταγόταν από τη Ρώμη και υπήρξε παγανιστής στρατιώτης. Ύστερα από όραμα που είδε, ασπάστηκε το χριστιανισμό, για τον οποίο και μαρτύρησε στην εποχή του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-117). Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 20 Σεπτεμβρίου.

[1592] Για την εικονογραφία του αγίου Ιάκωβου Πέρση γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 196, 270. Réau, *Iconographie*, III, 704. *LCI* 7 (1974), 42-44 (G. Kaster). O. Tomić, «Hilandarski skit Svete Trojice na Spasovoj vodi», *HZ* 9 (1997), 229-232. Cvetkovski, Matejče, 92-93.

[1593] Bracieva, Matejče, εικ. 4. Cvetkovski, Matejče, 85-86, 88, εικ. 9 και σχεδ. 12.

[1594] Subotić, Početci, 169, εικ. 20.

[1595] Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX, εικ. 13.

[1596] Για την απεικόνιση του αγίου Ευσταθίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124. Για το βίο του, βλ. *Synaxarium EC*, 59-61. G. van Hoof, «Acta Graeca s. Eustathii martyris et sociorum ejus», *AB* 3 (1884), 65-112. H. Gerould, «Forerunners, Congeners and Derivatives of the Eustace Legend», *PMLA* 19 (1904), 335-448. A. Monteverdi, *I testi della leggenda di S. Eustachio*, Bergamo 1909-1910. H. Petersen, «Les Origines de la légende de saint Eustache», *Neuphilologische Mitteilungen* 26 (1925), 66-86. H. Delehaye, «La légende grecque de saint Eustache», *Mélanges d'hagiographie grecque et latine*, Brussels 1966, 212-239. A. Saltikov, «La vision de saint Eustache sur la stèle de Tsebelda», *CahArch* 33 (1985), 5-15. T. Velmans, «L'église de Zenobani et le thème de la Vision de saint Eustache en Géorgie», *CahArch* 33 (1985), 30-49. S. Batalova, «Motivat za pojavata na čudnija elen v žitieto na sveti Evstathij Plakida-iniciacija, «prevedna» na ezika na agiografskata legenda?», *Cultura Animi. Izsledvanija v čest na Anna Nikolova*, Sofia 2004, 342-348. S. Batalova, «The Tradition of St. Eustathius Placidas in Latin», *S&e-S* 2 (2004), 325-354. Για τη λατρεία του αγίου, βλ. N. Thierry, «Le culte du cerf en Anatolie et la vision de st Eustathe», *MonPiot* 72 (1991), 33-100.

Εικονίζεται μετωπικός, νέος, με σγουρή καστανή κόμη και στρογγυλό γένι[1597] (εικ.69, σχεδ.41). Στο δεξί χέρι κρατεί σταυρό, ενώ το αριστερό έχει σκεπασμένο από το μανδύα του. Φορεί χιτώνα σε χρώμα της ώχρας, κεραμιδί ιμάτιο και βαθυκύανο μανδύα. Στο βάθος του κεραμιδούς μεταλλίου του διακρίνεται η επιγραφή[1598]: *[Ο ΑΓΙΟC] / ΕΥCΤΑ/ΘΙΟC.*

Συνήθως, ο άγιος Ευστάθιος[1599] όταν απεικονίζεται ολόσωμος, αποδίδεται ως στρατιωτικός άγιος[1600]. Φαίνεται ωστόσο, ότι η απεικόνισή του ως μάρτυρα γνωρίζει διάδοση σε απεικονίσεις του σε προτομή από το δεύτερο μισό του 14ου και κατά το 15ο αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως απαντά στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[1601] (εικ.271), στο ναό του Αγίου Νικολάου Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1602], καθώς και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στις μονές της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1480-1490)[1603] (εικ.272) και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1604].

[1597] «Νέος στρογγυλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 296.

[1598] Ο I. Djordjević διαβάζει *EBC[ΤΑΘΙΟC]*, βλ. Djordjević, O zidnom slikarstvu, 456.

[1599] Για την εικονογραφία του αγίου Ευσταθίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 296. Réau, *Iconographie*, I, 468-471. *LChrI* 6 (1974), 194-199 (F. Werner). *ODB*, 2, 753 (A. Kazhdan, N.P. Ševšenko). Walter, *The Warrior Saints*, 163-169. L. Mavrodinova, «Utočnenija i razkritija v srednovekovnata živopis po Balgarskite zemi», *Kirilo-Metodievski studii* 17 (2007), 474-483.

[1600] Βλ. σχετικά τον άγιο Ευστάθιο στη μονή της Žiča στη Σερβία (γύρω στο 1310) (V.R. Petković, «Žiča», *Starinar* 4 (1909), 43, εικ. 8. Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*, 30. Todić, *Srpsko slikarstvo*, 308), στη μονή της Χώρας (Kariye Camii) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320) (Walter, *The Warrior Saints*, εικ. 8), στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου Αγίου Όρους (δεύτερη δεκαετία 14ου αιώνα) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 170, εικ. 149. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 42, εικ. 12), στη Gračanica (1318-1321) (Živković, *Gračanica*, πίν. V, εικ. 11.5. Walter, *The Warrior Saints*, εικ. 39) και στη Dečani (γύρω στο 1350) της μεσαιωνικής Σερβίας (Marković, O ikonografiji, εικ.8).

[1601] Prolović, *Die Kirche*, εικ. 84.

[1602] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 92, σχεδ. 70.

[1603] Προσωπική παρατήρηση.

[1604] Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX, εικ. 10.

Οι άγιοι Ιουλίττα και Κήρυκος

Η αγία Ιουλίττα και ο γιός της, ο Κήρυκος [1605], καταγόταν από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας. Κατά το διωγμό των χριστιανών στην εποχή του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (245-312 μ.Χ) συνελήφθησαν και ο έπαρχος διέταξε να σκοτωθεί το ο Κήρυκος για να απαρνηθεί η Ιουλίττα το χριστιανισμό. Η Ιουλίττα όμως έμεινε αμετάπειστη και την αποκεφάλισαν. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη τους στις 15 Ιουλίου.

Η αγία Ιουλίττα (εικ.70, σχεδ.42) εικονίζεται μετωπική, να κρατεί σταυρό στο δεξί χέρι, ενώ το αριστερό έχει σκεπασμένο με το ένδυμά της. Φορεί κεραμιδί μαφόριο με ομοιόχρωμο φακιόλι. Ο άγιος Κήρυκος (εικ.70, σχεδ.42) απεικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων, ως τριετές παιδί [1606], με καστανά σγουρά μαλλιά, αραιά μπροστά. Φορεί λευκό χιτώνα με αποχρώσεις του χρυσού, στολισμένο με διακοσμητικά μοτίβα. Με το δεξί χέρι δείχνει προς το κεφάλι του, ενώ το αριστερό προβάλλει μπροστά στο στήθος με ανοιχτή την παλάμη προς τα έξω. Οι μορφές τους εντάσσονται μέσα σε μετάλλια, γαλάζιο της Ιουλίττας και κεραμιδί του Κηρύκου.

Στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού η απεικόνιση της αγίας Ιουλίττας προηγείται εκείνη του αγίου Κηρύκου, ενώ συνήθως προηγείται ο άγιος Κήρυκος[1607]. Φαίνεται,

[1605] Για την απεικόνιση των αγίων στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124. Για το βίο των αγίων, βλ. *Synaxarium EC*, 821. Για την εικονογραφία των αγίων, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 206, 271. Réau, *Iconographie*, III, 360. *LChrI* 7 (1974), 241-245 (G. Kaster). Σύμφωνα με την Α. Τούρτα αυτός ο εικονογραφικός τύπος εισάγεται την εποχή μετά την Άλωση (Τούρτα, *Οι ναοί*, 168). Η Μ. Παϊσίδου διαπιστώνει ότι η γνώμη της Α. Τούρτα είναι ανακριβής και αναφέρει ότι το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα είναι στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*, 255, σημ. 2494). Ωστόσο, έχουμε εντοπίσει παλιότερα παραδείγματα και αναφέρουμε ενδεικτικά την απεικόνιση των αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας στο Manastir (Moriovo) (1271) (Cvetkovski, Matejče, 92), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, 87, εικ. 7, σχεδ. 11).

[1606] «Κήρυκος τριετής», Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 271.

[1607] Βλ. σχετικά στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) (Cvetkovski, Matejče, 87, εικ. 7, σχεδ. 11), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (προσωπική παρατήρηση), στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στην Φλώρινα (1460/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 93, σχεδ. 70), στις μονές της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1485-1490), στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (προσωπικές παρατηρήσεις), στη μονή του Αγίου Ιωάννη του

ωστόσο, ότι σε ναούς της Καστοριάς η σειρά αυτή στην απεικόνιση των αγίων είναι καθιερωμένη ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή, καθώς απαντάται στο ναό των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180)[1608] και επαναλαμβάνεται κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1609] (εικ.273).

Σε μνημεία της Μακεδονίας, οι άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα σε προτομή μέσα σε μετάλλια, απαντούν σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1610] και κυρίως σε ναούς της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1611] (εικ.274) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1612] (εικ.273) και κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) Καστοριάς (1432). Οι δύο αυτοί άγιοι απεικονίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στην Φλώρινα (1460/1)[1613] και κυρίως σε μνημεία της περιοχής της Αχρίδας, όπως στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec (1461/2)[1614], στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Dolgaec (1454/5)[1615], αλλά και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Boboševo της Βουλγαρίας (1488)[1616]. Σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα η απεικόνιση των αγίων είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, όπως αυτό παρατηρείται στις μονές της Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1617], της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1485-1490)[1618], του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1619] (εικ.275) και του Αγίου Ιωάννη του

Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Živković, *Poganovo*, 25, πίν. VII, εικ. 14-15), κ. ά.

[1608] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 40β.

[1609] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.66-67.

[1610] Cvetkovski, Matejče, 87, εικ. 7, σχεδ. 11

[1611] Προσωπική παρατήρηση.

[1612] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.66-67.

[1613] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 91, 93, σχεδ. 70.

[1614] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 97, σχεδ. 79.

[1615] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 54-55, σχε. 33.

[1616] Staneva, Rousseva, *The Church*, εικ. στη σ. 87.

[1617] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 604, εικ. 80 (άγιος Κήρυκος).

[1618] Προσωπική παρατήρηση.

[1619] Προσωπική παρατήρηση.

Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1620], ενώ στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4)[1621] ο άγιος Κήρυκος αποδίδεται σε προτομή, χωρίς μετάλλιο.

Οι άγιοι Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς

Ο άγιος Βικέντιος υπήρξε διάκονος στην Αυγουστόπολη (Σαραγόσα) της Ισπανίας στα χρόνια των αυτοκρατόρων Μαξιμιανού (250-310 μ.Χ.) και Διοκλητιανού (245-312 μ.Χ). Ο άγιος Βίκτωρ[1622] έζησε επί αυτοκράτορα Αντωνίνου (138-161) και κήρυξε στην Ιταλία. Ο άγιος Μηνάς[1623], καταγόταν από την Αίγυπτο και έζησε τον 3ο αιώνα μ.Χ. επί Μαξιμιανού (250-310 μ.Χ.) και Διοκλητιανού (286-306). Όλοι αυτοί οι άγιοι μαρτύρησαν για τη χριστιανική πίστη τους και τιμώνται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 11 Νοεμβρίου.

Ο άγιος Βικέντιος (εικ.71, σχεδ.42) απεικονίζεται νέος, αγένειος[1624], με μακριά καστανά μαλλιά που σγουραίνουν στις άκρες. Οι άγιοι Βίκτωρ[1625] (εικ.71, σχεδ.42) και Μηνάς[1626] (εικ.72, σχεδ.42) εικονίζονται ως γέροι. Ο Βίκτωρ έχει λευκά, μακριά μαλλιά που σγουραίνουν στις άκρες και ομοιόχρωμο μακρύ μυτερό γένι, ενώ ο Μηνάς κοντά και ίσια λευκά μαλλιά και κοντή ομοιόχρωμη πυκνή γενειάδα. Ο Βικέντιος και ο Βίκτωρ κρατούν σταυρό στο δεξί τους χέρι μπροστά στο στήθος, ενώ

[1620] Živković, *Poganovo*, 25, πίν. VII, εικ. 14-15.

[1621] Προσωπική παρατήρηση.

[1622] Για τις απεικονίσεις των αγίων στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124. Στοιχεία για τους βίους των αγίων, βλ. *Synaxarium EC*, 211-214. Για την εικονογραφία του αγίου Βίκτωρα, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 196, 270, 296. *LChrI* 8 (1976), 554 (L. Schütz). Για την εικονογραφία του αγίου Βικεντίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 196, 270, 296.

[1623] Για την απεικόνιση του αγίου Μηνά στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124. Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 211-214. A. Kazhdan, «The Noble Origin of Saint Menas», *Βυζαντινά* 13 (1985), 669-671. G. Van Hooff, «Acta Sancti Menae Martyris Aegypti», *AnBoll* 3 (1884), 258-70. Για την εικονογραφία του αγίου Μηνά γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157. *ODB*, 2, 1339 (A. Kazhdan, N. Ševčenko). W. Woodfin, «An Officer and a Gentleman: Transformations in the Iconography of a Warrior Saint», *DOP* 60 (2007), 111-143.

[1624] «νέος ἀγένειος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 296.

[1625] «νέος, στρογγυλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 296.

[1626] «γέρων στρογγυλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 196, 270, 296.

ο Μηνάς προβάλλει τη δεξιά παλάμη προς τα έξω, μπροστά στο στήθος. Οι άγιοι Βικέντιος και Μηνάς είναι ενδεδυμένοι με λαδοπράσινους χιτώνες και κεραμιδί μανδύες, ενώ ο άγιος Βίκτωρ με βαθυπράσινο μανδύα. Οι άγιοι Βικέντιος και Μηνάς εικονίζονται μέσα σε μετάλλια με γαλάζιο βάθος, ενώ ο Βίκτωρ με κεραμιδί.

Οι άγιοι Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς συναπεικονίζονται σε μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου κυρίως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1627] και στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[1628] (εικ.276), όπου απεικονίζονται σε προτομή, χωρίς μετάλλια. Μάλιστα, η απεικόνιση του αγίου Μηνά, η οποία απαντά στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1629] (εικ.278) και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1630], είναι ιδιαίτερα προσφιλής σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στις μονές της Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1631], της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1485-1490)[1632], του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1633] και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1634]. Στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) της Καστοριάς (1432)[1635] συναπεικονίζονται μόνο οι άγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ (εικ.277), ενώ ενδιαφέρουσα, επίσης, είναι και μια εικόνα (τέλος 16ου αιώνα)[1636] στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα, όπου συναπεικονίζονται οι τρείς άγιοι.

[1627] Kirchhainer, Die Fresken, 92, 94, εικ. 4.

[1628] Prolović, *Die Kirche*, εικ.88-90.

[1629] Thomo, Byzantine Monuments, 219, εικ. 240.

[1630] Προσωπική παρατήρηση.

[1631] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 596, εικ. 72.

[1632] Προσωπική παρατήρηση.

[1633] Προσωπική παρατήρηση.

[1634] Živković, *Poganovo*, 23, πίν. V, εικ. 9 (Μηνάς).

[1635] Προσωπική παρατήρηση.

[1636] *Μουσείο Κανελλοπούλου*, 274-275, εικ. 160 (Κ. Σκαμπαβίας).

Ο άγιος Νικήτας

Ο άγιος Νικήτας[1637], ο λεγόμενος εκ Γότθων, καταγόταν από την περιοχή του Ίστρου ποταμού και έζησε κατά την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου (272-337 μ.Χ). Ασπάσθηκε το χριστιανισμό χάρη στο Γότθο επίσκοπο Θεόφιλο και στην εποχή της κυριαρχίας του άρχοντα Αθανάριχου συνελήφθη, αλλά δεν αρνήθηκε την πίστη του και μαρτύρησε ζωντανός στη φωτιά. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη του στις 15 Σεπτεμβρίου.

Εικονίζεται νέος, με καστανή κόμη και κοντό ομοιόχρωμο γένι[1638] (εικ.73, σχεδ.43). Στο δεξί χέρι μπροστά στο στήθος κρατεί σταυρό, ενώ το αριστερό είναι σκεπασμένο με το μανδύα. Φορεί κεραμιδί ιμάτιο, λευκόγκριζο χιτώνα και ομοιόχρωμο μανδύα, διακοσμημένο με κεραμιδί ταινία στην παρυφή. Στο βάθος του μεταλλίου, που αποδίδεται με κεραμιδί χρώμα δεν διακρίνεται σήμερα η επιγραφή που συνόδευε τον άγιο.

Ο άγιος Νικήτας[1639] ο οποίος συνήθως όταν απεικονίζεται ολόσωμος αποδίδεται ως στρατιωτικός άγιος[1640], στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί τον

[1637] Για το βίο του αγίου Νικήτα, βλ. *Synaxarium EC*, 45-46. Για τη λατρεία του αγίου, βλ. H. Delehaye, «Saints de Thrace et de Mésie», *AnalBoll* 31 (1912), 209-215, 281-286. R. Janin, «Niceta il Goto», *Bibliotheca sanctorum* IX, 888-890.

[1638] «ὅμοιος αὐτῷ», δηλαδή του Χριστού, και «χριστοειδής», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 270 και 295.

[1639] Γενικά για την εικονογραφία του αγίου Νικήτα, βλ. D. Četrirkin, «K voprosu ob izobraženiah vmč. Nikiti», *Trudi Harkovskogo Arheologičeskogo Siezda v Rige* III (1900), 92. N.G. Dobrinkin, «Ob ikonografičeskih formakh velikomučenika Nikiti», *Trudi Harkovskogo Arheologičeskogo siezda v Rige* III (1900), 93. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 157, 270, 293. N. Okuneva, «Ikona sv. Nikiti izbivajušego besa», *Sbornik statej po arheologii i vizantovedeniju* VII (1935), 211-221. I. Evseev, «Privesni obrazok s izobraženiem sv. velikomučenika Nikiti», *Orlovskogo cerkovno arheologičeskogo komiteta* 1 (1905), 429-434. *LChrI* 8 (1976), 42-43 (G. Kaster). Teteriatnikov, St. Nikita, 201-212. M. Marković, «Predstave sv. Pavla Kajumskog i sv. Nikite Gota na vizantijskom litijskom krstu iz zbirke Djordja Ortiza u Ženevi», *Treča jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac 10-13.05.2000, Beograd-Kruševac 2002, 487-512. M. Marković, «St. Niketas the Goth and St. Niketas of Nikomedeia. A propos depictions of St. Niketas thw Martyr on Medieval Crosses», *ZMSLU* 36 (2008), 19-42.

[1640] Βλ. τον άγιο Νικήτα στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324) (*LChrI* 8 (1976), 42-43 (G. Kaster), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (γύρω στο 1436) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 102, 105), στη Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Marković, O ikonografiji, εικ. 11), στη Resava της Σερβίας (1415) (Marković, St. Niketas, 41, εικ. 16).

τύπο του μάρτυρα σε μετάλλιο, γνωστό ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[1641]. Ο τύπος αυτός του αγίου Νικήτα απαντά σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας κατά την παλαιολόγεια περίοδο, όπως στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340)[1642] και κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1643], στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1644], στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1645], στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9)[1646], όπου όμως αποδίδεται σε προτομή, χωρίς μετάλλιο, στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1647] (εικ.279) και στο ναό της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik της νότιας Αλβανίας (τέλη 14ου αιώνα)[1648] (εικ.280). Κατά το τέλος του 15ου αιώνα ο τύπος αυτός του αγίου αναβιώνει σε έργα των καλλιτεχνών του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1649] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1650].

Ο άγιος Χριστόφορος

Ο άγιος Χριστόφορος[1651] έζησε στα χρόνια του αυτοκράτορα Δεκίου (249-251 μ.Χ.) και μαρτύρησε με αποκεφαλισμό, διότι με το κήρυγμά του έστρεψε πολλούς εθνικούς στο χριστιανισμό. Η μνήμη του αγίου τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 9 Μαΐου.

[1641] Όπως στα ψηφιδωτά της Νέας Μονής στη Χίο (1042-1056), βλ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά*, εικ. 85, 236α.

[1642] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 19.

[1643] Subotić, Početci, 169, εικ. 20.

[1644] Cvetkovski, Matejče, 85-87, εικ. 8.

[1645] Προσωπική παρατήρηση.

[1646] Prolović, *Die Kirche*, εικ. 88.

[1647] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158β.

[1648] Kirchhainer, Die Fresken, 93-94, εικ. 5.

[1649] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 603, εικ. 79.

[1650] Živković, *Poganovo*, 27, πίν. IX, εικ. 9.

[1651] Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 667-670. Για τη λατρεία του αγίου Χριστόφορου, βλ. H.-F. Rosenfeld, *Der Hl. Christophorus. Seine Verehrung und seine Legende*, Leipzig 1937.

Εικονίζεται σε προτομή, μετωπικός, νέος, αγένειος[1652], με καστανή μακριά κόμη που πέφτει στον αριστερό του ώμο (εικ.73, σχεδ.43). Στο δεξί χέρι κρατεί σταυρό μαρτυρίου, ενώ το αριστερό μένει σκεπασμένο από το μανδύα του. Φορεί γκριζοπράσινο χιτώνα και κεραμιδί μανδύα που δένεται στο δεξί του ώμο. Συνοδεύεται από την επιγραφή: *Ο Α/Γ(ΙΟC) / ΧΡΙ/CΤΟΦΟ/ΡΟC* που αναγράφεται στο γαλάζιο μετάλλιό του.

Ο άγιος Χριστόφορος[1653] στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο του αγίου ως μάρτυρα και όχι εκείνου του αγίου ως στρατιωτικού [1654] ή ως κυνοκέφαλου[1655] ή με τον Χριστό στον ώμο[1656] που

[1652] «νέος ἀγένειος» ή «νέος, μαυρότριχος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 159 και 296.

[1653] Για την εικονογραφία του αγίου Χριστόφορου γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 159, 296. Réau, *Iconographie*, III, 304-313. *LChrI* 5 (1973), 496-508 (F. Werner). I. Djordjević, «Sveti Hristofor u srpskom zidnom slikarstvu srednjeg veka», *Zograf* 11 (1980), 63-67. Z. Ždrakov, «Za zapadnata ikonografija na sv. Hristofor ot crkvata Sv. Petar i Pavel v Tarnovo», *Izkustvo* 9-10 (1990), 42-46. Walter, *The Warrior Saints*, 214-216. Sm. Gabelić, «St Christopher in Byzantine Art», *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, London 21-26.06.2006, London 2006, 279-280. D. Gorgievski, «Kultot na sveti Hristofor vo R. Makedonija», *Patrimonium.Mk* 3-4, 5-6 (2008-2009), 117-125.

[1654] Βλ. σχετικά τον άγιο Χριστόφορο ως στρατιωτικό άγιο στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 23α. Walter, *The Warrior Saints*, 216), στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1316-1318) (Djordjević, Sveti Hristofor, 64. Todić, *Staro Nagoričino*, 77, 124. Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor, 119, εικ.2) κ. ά.

[1655] Ο εικονογραφικός αυτός τύπος, γνωστός ήδη από τον 8ο αιώνα σε εικόνα από terracotta από τη Vinica στο Μουσείο των Σκοπίων (πριν το 733) (Walter, *The Warrior Saints*, 215, εικ. 24), συναντάται στην εντοίχια ζωγραφική κυρίως κατά τη μεταβυζαντινή εποχή. Σύμφωνα με την Ερμηνεία του Διονύσιου πρόκειται για τον άγιο Χριστόφορο τον Ρέπρεβο, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 140. Για την εικονογραφία αυτή του αγίου, βλ. Z. Ameisenova, «Animal headed Gods, Evangelists, Saints and Righteous Men», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XII (1949), 42-45. J. Schwartz, «A propos de l'iconographie orientale de S. Christophe», *Le Muséon* 67 (1954), 93-98. W. Loeschcke, «S. Christophorus Canineus», *Edwin Reslob zum 70. Geburstag. Eine Festgabe*, Berlin 1955, 33-82. Α. Χατζηνικολάου, «Εικόνες του αγίου Χριστόφορου του κυνοκέφαλου», *Mélanges O. and M. Merlier*, III, Αθήνα 1957, 225-233.

[1656] Βλ. σχετικά στη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345) (Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor, 121, εικ.5), στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Djordjević, Sveti Hristofor, 64, εικ. 1. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXII. Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor, 120, εικ.3), στο ναό του Αγίου Στεφάνου στο Konče (1366-1371) (Djordjević, Sveti Hristofor, 65, εικ. 2. Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor, 120, εικ. 4), στην Παναγία στη Matka κοντά στα Σκόπια (1497) (Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor, 123, εικ. 9).

συνηθίζεται όταν ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος. Ο τύπος του μάρτυρα σε προτομή, μέσα σε μετάλλιο, απαντά σε μνημεία στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας κατά την πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο, όπως στο ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος (γύρω στο 1290)[1657], στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1330-1340) [1658] και διαδίδεται ευρέως κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στις μονές της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1659] και του Zrze κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1368/9)[1660] (εικ.281), στους ναούς του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα)[1661] και του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1662] (εικ.282). Κατά το 15ο αιώνα ο τύπος αυτός του αγίου απαντάται στον Άγιο Νικόλαο Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1663], στο ναό της Ανάληψης στο Leskoec κοντά στην Αχρίδα (1461/2)[1664], καθώς και σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1665] και στη μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1666].

Ο άγιος Στρατόνικος

Ο άγιος Στρατόνικος [1667] έζησε στην εποχή του αυτοκράτορα Λικίνιου (307-324 μ.Χ.) και μαρτύρησε για το χριστιανισμό μαζί με τον άγιο Ερμύλο, καθώς τους έπνιξαν στον ποταμό Ίστρο (Δούναβη). Ο άγιος τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 13 Ιανουαρίου.

[1657] Millet, *Athos,* 51, εικ. 1. Walter, *The Warrior Saints*, 216.

[1658] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 18. Djordjević, Sveti Hristofor, 63. Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor.

[1659] Subotić, Počeci, 169.

[1660] Djordjević, Sveti Hristofor, 63. Ivković, Živopis, 76, σχεδ. 1. Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor, 122, εικ. 7.

[1661] Bracieva, Matejče, 75. Cvetkovski, Matejče, 87, εικ. 7, σχεδ. 11

[1662] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158β.

[1663] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 92, σχεδ. 70, όπου δεν διακρίνεται το αριστερό χέρι, προφανώς επειδή η αποτύπωση έγινε πριν από την συντήρηση των τοιχογραφιών),

[1664] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 97, σχεδ. 79),

[1665] Georgitsoyanni, *Les peintures,* 599, εικ. 75.

[1666] Živković, *Poganovo*, 24, πίν. VI, εικ. 9.

[1667] Για το βίο του αγίου, βλ. *Synaxarium EC*, 387.

Εικονίζεται νέος, αγένειος[1668], με μακριά καστανή κόμη που σγουραίνει στις άκρες (εικ.74, σχεδ.43). Στο δεξί του χέρι μπροστά στο στήθος κρατεί σταυρό. Φορεί πορτοκαλί χιτώνα, λευκόγκριζο ιμάτιο και ομοιόχρωμο μανδύα, που πέφτει στον αριστερό του ώμο, στολισμένο στην παρυφή με πορτοκαλή ταινία. Το βάθος του μεταλλίου του αποδίδεται σε κεραμιδί χρώμα.

Η απεικόνιση του αγίου Στρατόνικου[1669] σε μετάλλιο, η οποία απαντά στη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (12ος αιώνας)[1670] και στον Άγιο Νικόλαο στη Πλάτσα της Μάνης (1337/8)[1671], δεν είναι συνηθισμένη σε μνημεία της Μακεδονίας και κυρίως της Καστοριάς, όπου απεικονίζεται μόνο κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[1672] (εικ.283). Στα παραπάνω μνημεία ο άγιος εικονίζεται με γένια, σε αντίθεση με την καθιερωμένη για τον άγιο εικονογραφία ως αγένειου[1673].

Οι άγιοι Βάκχος και Σέργιος

Οι άγιοι Βάκχος και Σέργιος [1674] καταγόταν από τη Ρώμη και έζησαν στην εποχή του αυτοκράτορα Μαξιμιανού (250-310 μ.Χ). Ο Βάκχος υπήρξε σεκουνδικήριος, ενώ ο Σέργιος πριμικήριος. Οι άγιοι αρνήθηκαν να θυσιάσουν στα είδωλα, λόγο για τον οποίο τους αφαιρέθηκαν τα διάσημα και ύστερα μαρτύρησαν για το χριστιανισμό. Η Ορθόδοξη Εκκλησία τιμά τη μνήμη τους στην 7 Οκτωβρίου.

Οι άγιοι Βάκχος και Σέργιος (εικ.74, σχεδ.43) εικονίζονται μετωπικοί, νέοι, αγένειοι[1675], με μακριά, καστανά, σγουρά μαλλιά. Στο δεξί τους χέρι κρατούν σταυρό,

[1668] «νέος, ἀγένειος», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 158, 270, 296.

[1669] Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 158, 270, 296. *LChrI* 6 (1974), 168 (J. Boberg).

[1670] Α.Κ. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, εν Αθήναις 1970, πίν. 49α.

[1671] Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου*, εικ. 101.

[1672] Προσωπική παρατήρηση.

[1673] Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 158, 270, 296.

[1674] Για την απεικόνιση του αγίου Σεργίου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 246, εικ. 142. Για το βίο των αγίων Σεργίου και Βάκχου, βλ. *Synaxarium EC*, 215-216. I. Van den Gheyn, «Passio antiquior ss. Sergii et Bacci», *AB* 14 (1895), 375-395.

[1675] «νέοι ἀγένειοι» και «ἀγένειοι, καὶ οἱ δύο ὅμοιοι», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 158, 194 και 270 αντίστοιχα. Για την εικονογραφία τους γενικά, βλ. επίσης Réau, *Iconographie*, III, 1201-

ενώ το αριστερό είναι καλυμμένο από το μανδύα τους. Φορούν γαλάζια ιμάτια και μανδύες με χρυσή παρυφή στην άκρη, κόκκινο ο Βάκχος και γαλάζιο ο Σέργιος. Διακρίνονται ελάχιστα μόνο ίχνη από την επιγραφή που συνόδευε τον άγιο Σέργιο: *[CEP]/ΓΙΟC*. Το βάθος του μεταλλίου του Σεργίου είναι γαλάζιο, ενώ του Βάκχου κεραμιδί.

Ως μάρτυρες σε μετάλλια, οι άγιοι Σέργιος και Βάκχος εικονίζονται κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα στη μονή της Χώρας (Kariye Camii) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320)[1676] και στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica (1314)[1677]. Στην Καστοριά απαντούν κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1678] (εικ.285-286) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1679] (εικ.284) και κατά το 15ο αιώνα στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1680]. Την ίδια εποχή απαντώνται σε μνημεία του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, κυρίως σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα, όπως στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4)[1681] και στις μονές του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493)[1682] και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500)[1683]. Οι άγιοι Βάκχος και Σέργιος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού εικονίζονται σε μια συνηθισμένη εικονογραφία ως μάρτυρες με σταυρό στο δεξί χέρι[1684].

1202. *LChrI* 8 (1976), 329-330 (G. Weigert). *ODB*, 3, 1879 (A. Kazhdan, N. P. Ševčenko). Walter, *The Warrior Saints*, 146-162.

[1676] Underwood, *Kariye Djami*, 265-266.

[1677] Babić, *Kraljeva crkva*, 105, εικ. 60.

[1678] Προσωπική παρατήρηση.

[1679] Προσωπική παρατήρηση.

[1680] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 167β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 305, σχέδ. 5.

[1681] Georgitsoyanni, *Les peintures*, 591, εικ. 67.

[1682] Προσωπική παρατήρηση.

[1683] Živković, *Poganovo*, 26, πίν. VIII, εικ. 8 και 9.

[1684] Βλ. σχετικά τις απεικονίσεις τους στη μονή της Χώρας (Kariye Camii) στην Κωνσταντινούπολη (1315-1320) (Underwood, *Kariye Djami*, 265-266), στο ναό του Κράλη (Kraljeva Crkva) στη Studenica της μεσαιωνικής Σερβίας (1314) (Babić, *Kraljeva crkva*, 105, εικ. 60) κ. ά.

Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί η έλλειψη του «μανιάκιου»[1685] γύρω από τον λαιμό, σύμβολο της στρατιωτικής τους ιδιότητας, το οποίο συνηθίζεται σε απεικονίσεις τους σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το 14ο και το 15ο αιώνα[1686].

Η αγία Ελισάβετ και ο προφήτης Ζαχαρίας

Οι γονείς του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, η αγία Ελισάβετ και ο προφήτης Ζαχαρίας[1687], τιμώνται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 5 Σεπτεμβρίου.

Η αγία Ελισάβετ (εικ.75, σχεδ.44) εικονίζεται μετωπική, μεσαίας ηλικίας, με το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος, έχοντας την παλάμη προς τα έξω, ενώ το δεξιό παραμένει σκεπασμένο με το κεραμιδί μαφόριό της που έχει φακιόλι. Ο προφήτης Ζαχαρίας (εικ.75, σχεδ.44) απεικονίζεται μετωπικός, γέρος, με μακριά λευκά μαλλιά και μυτερή γενειάδα. Ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό έχει καλυμμένο με τον μανδύα του[1688]. Φορεί ιερατικά άμφια, πορτοκαλί φαιλόνιο και λευκόγκριζο μανδύα διακοσμημένο με μοτίβα ψευδοκουφικής γραφής, ενώ στο κεφάλι του φέρει εβραϊκή κίδαρη. Οι άγιοι εικονίζονται σε μετάλλια με γαλάζιο βάθος η Ελισάβετ και με κεραμιδί ο Ζαχαρίας.

Η απεικόνιση της αγίας Ελισάβετ[1689] και του προφήτη Ζαχαρία[1690], γνωστή ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[1691], δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη σε μνημεία της

[1685] Για το «μανιάκιο» γενικά, βλ. Ch. Walter, «The Μανιάκιον or Torc in Byzantine Tradition», *REB* 59 (2001), 179-192.

[1686] Βλ. σχετικά στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 93 και 94. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 90), στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1330) (προσωπική παρατήρηση), στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483/4) (Georgitsoyanni, *Les peintures*, 591-592, εικ. 67-68) κ.ά.

[1687] Για την απεικόνισή των αγίων στο ναό, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, 246, εικ. 123, 142. Για το βίο τους, βλ. *Synaxarium EC*, 15-16.

[1688] «γέρων μακρυγένης, φορών ιερατικήν στολήν. . », βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 79.

[1689] Για την εικονογραφία της αγίας Ελισάβετ, βλ. Réau, *Iconographie*, I, 415-417. *LChrI* 6 (1974), 128-130 (J. Boberg).

[1690] Για την εικονογραφία του προφήτη Ζαχαρία, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*, 79. Réau, *Iconographie*, II, 386-387.

[1691] Όπως στα ψηφιδωτά της μονής του Οσίου Λουκά (πρώτο μισό 11ου αιώνα), όπου απεικονίζεται ο προφήτης Ζαχαρίας (Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, 80, εικ. 54), σε διάχωρο εικόνας της Παναγίας βρεφοκρατούσας της μονής Σινά (μέσα 12ου αιώνα) (*Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη*

ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, ενώ μέσα σε μετάλλια οι δύο άγιοι απαντούν κατά την εποχή αυτή στη μονή του Zemen της δυτικής Βουλγαρίας (τρίτη δεκαετία 14ου αιώνα)[1692]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα οι άγιοι Ελισάβετ και Ζαχαρίας απεικονίζονται στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1693] (εικ.287), ενώ σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1694] και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1695].

Οι άγιοι θεοπάτορες Ιωακείμ και Άννα

Οι γονείς της Παναγίας, οι άγιοι Ιωακείμ και Άννα [1696], συνεορτάζονται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 9 Σεπτεμβρίου. Η κατάστασή διατήρησής τους είναι σχετικά καλή, παρόλη τη φθορά των αρχικών χρωμάτων και την απώλεια των σχετικών επιγραφών που τους συνόδευαν.

Απεικονίζονται μετωπικοί, μέσης ηλικίας[1697], προβάλλοντας το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος και έχοντας το αριστερό καλυμμένο με το ένδυμά τους. Η αγία Άννα (εικ.76, σχεδ.44) φορεί κεραμιδί μαφόριο με φακιόλι, ενώ ο άγιος Ιωακείμ (εικ.76, σχεδ.44), με καστανή κοντή και σγουρή κόμη και γένι[1698], φορεί γαλάζιο με αποχρώσεις του κεραμιδί ιμάτιο και μελιτζανί μανδύα. Το βάθος των μεταλλίων τους είναι γαλάζιο της Άννας και κεραμιδί του Ιωακείμ.

βυζαντινή τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη 20.10.2000-20.01.2001, Αθήνα 2000, 315, εικ. 28 (Τ. Παπαμαστοράκης), κ. ά.

[1692] L. Mavrodinova, *Zemenskata cârkva*, Sofia 1980, 106, εικ. 63.

[1693] Subotić, Počeci, 167.

[1694] Οι άγιοι εικονίζονται στον ανατολικό τοίχο του ιερού, εκατέρωθεν της αψίδας, βλ. Babić, Pećinska crkva, 163, σχεδ.1, εικ.1. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 8, σχεδ. 1, 14, εικ. 7.

[1695] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 108, εικ. 1.75-76, όπου αναφέρεται μόνο η απεικόνιση της αγίας Ελισάβετ, ενώ εκείνη που προηγείται αναφέρεται ως άγιος, ο οποίος έχουμε την γνώμη ότι είναι ο Ζαχαρίας.

[1696] Για την απεικόνιση της αγίας Άννας στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 227, 246, εικ. 123, 142. Για το βίο της, βλ. *Synaxarium EC*, 29-32.

[1697] Συγκεκριμένα για την αγία Άννα αναφέρεται ότι συνήθως εικονίζεται «γρα□ς», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 77.

[1698] «μιξαιπόλιος, στρογγυλογένης», βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 76.

Η απεικόνιση των θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννας[1699] μέσα σε μετάλλια, γνωστή ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή[1700], δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε μονόχωρους ναούς της μείζονος Μακεδονίας κατά το 14ο αιώνα. Οι δύο άγιοι απεικονίζονται στην περιοχή αυτή από τα μέσα και κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στη μονή της Παναγίας στο Matejče κοντά στο Kumanovo (1348-1352)[1701], στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1702], μέσα σε διάχωρο, στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1703] (εικ.289-290), στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1704] (εικ.288) και εκτός της περιοχής της Μακεδονίας στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7)[1705].

Η θέση απεικόνισής των θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννας στη δεύτερη ζώνη του βορείου τοίχου του ναού είναι σπάνια. Στην ίδια θέση οι δύο άγιοι απαντούν επίσης στον καστοριανό ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[1706]. Η απεικόνιση των θεοπατόρων μέσα σε μετάλλια συναντάται σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, όπως στο ναό της

[1699] Για την εικονογραφία τους γενικά, βλ. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 76-77. Ντ. Μουρίκη, «Η Παναγία και οι Θεοπάτορες, αφηγηματική σκηνή ή εικονιστική παράσταση», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Ε΄ (1969), 31-56. L. Ševo, «Jedna neuobičajena tema u srpskom slikarstvu Bogorodica izmedju Joakima i Ane u crkvi Uspenja Bogorodice u Srpskom Kovinu», *Symposium* «*Niš i Vizantija VI*», Niš 03-05.06. 2007, Niš 2008, 281-295. Α. Σέμογλου, Α. Παπαδόπουλος, «Συμπλήρωση στην ανάγνωση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού του Χριστού Βεροίας», *Τιμητικός τόμος στην καθηγήτρια Α. Ζαφράκα* (υπό εκτύπωση).

[1700] Όπως στα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου (1042-1056) (Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά*, Β΄, εικ. 66-69, (έγχρωμες) και 212-213, 215 (ασπρόμαυρες). Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, εικ. 86-87), στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια της Τουρκίας (Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά*, Β΄, εικ. 338).

[1701] Προσωπική παρατήρηση. Η απεικόνιση της αγίας Άννας δεν δημοσιεύεται στο Dimitrova, *Manastir Matejče*.

[1702] Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 346. Μουρίκη, Η Παναγία και οι Θεοπάτορες, 49. Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 98 και πίν. XLVII (έγχρωμη φωτογραφία). Popovska-Korobar, *Lesnovski manastir*, 33

[1703] Djurić, Mali Grad, 35. Thomo, Byzantine Monuments, 216, όπου απαντά στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν της αψίδας.

[1704] Προσωπική παρατήρηση. Πρόκειται για την απεικόνιση της αγίας Άννας.

[1705] Subotić, Počeci, 167, σχεδ.Ι.

[1706] Προσωπική παρατήρηση.

Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1707], αλλά και σε μνημεία άλλων περιοχών, όπως της Κρήτης[1708] και της Πελοποννήσου[1709]. Οι άγιοι Ιωακείμ και Άννα απαντούν στη δεύτερη ζώνη στο ναό στο Berende της δυτικής Βουλγαρίας (τέλη 14ου αιώνα)[1710] αλλά και στο ναό του Αγίου Νικολάου Βεύης κοντά στη Φλώρινα (1460/1)[1711]. Ιδιαίτερα στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού οι θεοπάτορες απεικονίζονται επάνω από το θέμα της Δέησης, γεγονός που υποδηλώνει με έμμεσο τρόπο το μυστήριο της θείας ενσάρκωσης, όπως παρατηρείται και στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1712], όπου εικονίζονται κάτω από τη Δέηση.

[1707] Djurić, Mali Grad, 35. Thomo, Byzantine Monuments, 216.

[1708] Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η απεικόνιση των αγίων Ιωακείμ και Άννας μέσα σε μετάλλια στον ανατολικό τοίχο και εκατέρωθεν του αγίου Μανδηλίου συνηθίζεται κυρίως σε ναούς της Κρήτης, κατά το 13ο και το 14ο αιώνα, όπως στο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Σκλαβοπούλα Σελίνου (1290/1) (Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανδήλιο, 284-285, εικ. 1-3), στον Άγιο Γεώργιο Λειβαδάς Σελίνου (1314/16) (Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανδήλιο, 283, σημ. 2, όπου και άλλα παραδείγματα) κ. ά.

[1709] Στην Πελοπόννησο η απεικόνιση συναντάται στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Μεγάλη Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης, βλ. Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανδήλιο, 291, εικ. 2.

[1710] Bakalova, *Stenopisite*, 83, εικ. 55.

[1711] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 94, εικ. 71.

[1712] Djurić, Mali Grad, 35. Thomo, Byzantine Monuments, 216.

4. Διακοσμητικά θέματα

Τα διακοσμητικά θέματα[1713] του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, τα οποία στολίζουν δευτερεύουσες, μικρές κυρίως επιφάνειες, είναι ολιγάριθμα. Κατατάσσονται σε ταινίες με φυτικό διάκοσμο, ζώνη με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς, διάχωρα με φυλλοφόρους σταυρούς και κοσμήματα ενδυμάτων.

- Ταινίες με φυτικό διάκοσμο

Φυτικό κόσμημα με βλαστούς, καρπούς και φύλλα

Στη δεξιά γωνία του νότιου τοίχου, επάνω από το τόξο που περικλείει τη μορφή του προστάτη αγίου του ναού, τον Γεώργιο, απεικονίζεται φυτικό κόσμημα οριοθετημένο σε τρίγωνο. Το διακοσμητικό αυτό θέμα επάνω σε υπόλευκο βάθος συνίσταται από λαδοπράσινους βλαστούς με ελικοειδείς απολήξεις, οι οποίοι καταλήγουν σε κίτρινους καρπούς και φύλλα πράσινου και κόκκινου χρώματος (εικ.77, σχεδ.45).

Ανάλογη μορφή κοσμήματος, σε πιο σύνθετη μορφή, συναντάται στο εσωράχιο της βασιλείου πύλης στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη (1315-1320)[1714] και κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1715]. Στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1716] (εικ.291) και στο ναό στη Nova Pavlica της Σερβίας

[1713] Για τα διακοσμητικά θέματα γενικά, βλ. A. Franz, «Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology», *ArtB* XVI (1934), 43-76. Z. Janć, *Ornamenti fresaka iz Srbije i Makedonije od XII do sredine XV veka*, Beograd 1961. Cl. Lepage, «Remarques sur l'ornementation peinte à l'intérieur des églises de Morava», *L'École de la Morava et son temps: Symposium de Résava 1968*, Beograd 1972, 229-237. Cl. Lepage, «L'ornementation végétale fantastique et le pseudo-réalisme dans la peinture byzantine», *CahArch* XIX (1969), 191-211. L. Mavrodinova, *Stenopisen ornament*, Sofia 1985. Sm. Gabelić, «Linearno slikarstvo Sisojevca. Prilog istraživanjima monumentalnog nefiguralnog slikarstva», *Third Yugoslav Byzantine Studies Conference*, 417-440. Α. Σέμογλου, «Ο καλλιτεχνικός "δυισμός" στην εντοίχια εκκλησιαστική ζωγραφική του 16ου αιώνα στην Ελλάδα. Συμβολή στη μελέτη του γραπτού κοσμήματος», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΚΒ΄(2001), 287-296. M.A. Orlova, *Ornament v monumentaljnoj živopisi drevnej Rusi konec XIII-načalo XVI veka*, Moskva 2004.

[1714] Προσωπική παρατήρηση.

[1715] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 122. Popovska-Korobar, *Lesnovski manastir*, 29.

[1716] Προσωπική παρατήρηση.

(τέλη 14ου αιώνα)[1717] το κόσμημα, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, οριοθετείται σε τρίγωνο το οποίο περικλείει τόξο.

Φυτικό κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό και άνθη

Στο νότιο τοίχο, δεξιά της νότιας θύρας εισόδου και δίπλα στον άγιο Ονούφριο, επάνω σε υπόλευκο βάθος αποδίδεται κάθετη διακοσμητική ταινία με φυτικό κόσμημα (εικ.78, σχεδ.46). Το κόσμημα αυτό συνίσταται σε βαθυκύανο ελισσόμενο βλαστό που απολήγει σε κόκκινο άνθος κρίνου. Ανάλογο κόσμημα απαντά επίσης στο ναό του Αγίου Στεφάνου Konče κοντά στη Στρώμνιτσα (Strumica) (γύρω στο 1366)[1718] (εικ.292).

Να σημειωθεί, ότι σε ναούς της Καστοριάς, αλλά και σε ναούς της μείζονος Μακεδονίας του τελευταίου τρίτου και τέταρτου του 14ου αιώνα, συνηθίζεται η ένταξη κάθετης διακοσμητικής ταινίας στον εσωτερικό τοίχο του ναού, κυρίως σε γωνίες ή δίπλα σε θύρες εισόδου. Αυτό παρατηρείται στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1719], όπου ανάλογη διακοσμητική ταινία καταλαμβάνει το δεξιό τμήμα του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, αλλά και στον Άγιο Πέτρο στο Golem Grad της Μεγάλης Πρέσπας (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (εικ.293), όπου η ταινία καλύπτει το δεξιό τμήμα του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού. Ανάλογες ταινίες απαντώνται και κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα σε εξωτερικές επιφάνειες ναών, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1439)[1720] (εικ.294).

- Ζώνη με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς

Στο βαθυκύανο κάμπο της δεύτερης ζώνης του ναού απεικονίζονται περίτεχνα σχεδιασμένα διακοσμητικά μοτίβα, τα οποία ελίσσονται ανάμεσα στα μετάλλια των στηθαίων αγίων. Πρόκειται για ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς οι οποίοι καταλήγουν σε έλικες και παρουσιάζουν μικρές παραλλαγές στην απόδοση (εικ.63-76, σχέδ.39-44).

[1717] B. Živković, *Nova Pavlica*, Beograd 1993, 21, πίν. III, εικ. 5.

[1718] Gabelić, *Manastir Konče*, 195, σχεδ. 38.

[1719] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ.6.

[1720] Πρόκειται για την παράσταση κοιμητηριακού χαρακτήρα με τον Χριστό που ευλογεί έναν άνδρα με σταυρωμένα χέρια.

Στο νότιο τοίχο εικονίζεται βλαστός (εικ.63-67, σχέδ.39-40) ο οποίος παραλλάσσει σχηματίζοντας καρδιόσχημα κοσμήματα που περικλείουν καρπό, άλλοτε σφαιρικό και άλλοτε τρίλοβο. Ο καρπός σχηματίζεται συνήθως από δύο λευκά σφαιρίδια και ένα βαθυκύανο είτε από δύο βαθυκύανα και ένα λευκό είτε με μορφή πηνίου. Στο δυτικό τοίχο ο ελισσόμενος βλαστός είναι πλουσιότερος και πυκνότερος και σχηματίζει καρδιόσχημα κοσμήματα (εικ.68-72, σχέδ.41-42 και 47). Στο βόρειο τοίχο ο βλαστός αποδίδεται με ανάλογο τρόπο, όπως στο νότιο, αλλά είναι πιο ζωγραφικός (εικ.73-76, σχέδ.43-44 και 48).

Το κόσμημα αυτό, το οποίο απαντάται κυρίως σε εικονογραφημένα χειρόγραφα και σε έργα μικροτεχνίας, παρατηρείται με ανάλογη απόδοση στο νότιο τοίχο της μονής της Žiča στη Σερβία (1313-1316)[1721], στο άνω μέρος της μορφής του Χριστού Αντιφωνητή στο ναό του Αγίου Γεωργίου στα Bargala (Gorni Kozjak) κοντά στο Štip (μέσα 14ου αιώνα)[1722] κ.ά. Η μορφή αυτή του κοσμήματος στο χώρο μεταξύ των μεταλλίων των αγίων σε προτομή απαντά σε ναούς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της Μακεδονίας, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1723] και κυρίως όμως σε ναούς της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4)[1724] (εικ.296), στον Άγιο Αλύπιο (τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα)[1725] (εικ.295) και πανομοιότυπα στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1726] (εικ.297).

- Διάχωρα με «φυλλοφόρους» σταυρούς

«Φυλλοφόρος» σταυρός Α΄

Στην κάθετη εσωτερική επιφάνεια του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, δεξιά της θύρας εισόδου, εικονίζεται, επάνω σε υπόλευκο βάθος, κόκκινος φυλλοφόρος σταυρός με τρεις κεραίες. Οι δύο ανώτερες κεραίες του σταυρού είναι οριζόντιες, ενώ

[1721] Živković, *Žiča*, 11, πίν. IV, εικ.3.

[1722] Aleksova, Mango, Bargala, εικ. 60.

[1723] Προσωπική παρατήρηση.

[1724] Το κόσμημα αυτό περιορίζεται μόνο ανάμεσα στα μετάλλια των ιεραρχών στο χώρο του ιερού, βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144α.

[1725] Στο ναό αυτό διασώζεται ελάχιστο τμήμα της ζώνης με αγίους σε μετάλλια. Ακόμη όμως από τα λίγα σωζόμενα ίχνη διαπιστώνεται η στενή συγγένεια στην εκτέλεση και απόδοση παρόμοιων διακοσμητικών θεμάτων. Το τμήμα αυτό είναι αδημοσίευτο.

[1726] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158β.

η κατώτατη είναι λοξή (εικ.79, σχεδ.49). Από τη βάση του σταυρού εκφύονται περίτεχνα σχεδιασμένοι, κόκκινοι ελικοειδείς βλαστοί, οι οποίοι ανεβαίνουν με κυματισμούς στις δύο πλευρές του και φτάνουν μέχρι τη λοξή κεραία. Στις γωνίες, που σχηματίζονται στη διασταύρωση της μεσαίας οριζόντιας κεραίας και της κάθετης, απεικονίζονται τέσσερα τρίλοβα κόκκινα φύλλα. Στο επάνω άκρο της κάθετης κεραίας ο σταυρός απολήγει σε «μήλο», ενώ μεταξύ των δύο άνω οριζόντιων κεραιών και εκατέρωθεν της κάθετης υπάρχουν κεφαλαία συμβολικά γράμματα, αρχικά εκκλησιαστικών ρητών: *Ι(ΗСΟΥ)С / Χ(ΡΙСΤΟ)С / Ν(Ι)/Κ(Α)*, *Φ(ΩС) / Χ(ΡΙСΤΟΥ) / Φ(ΑΙΝΕΙ) / Π(АСΙΝ)* (με κόκκινα γράμματα) και *Τ(ΟΠΟС) / Κ(ΡΑΝΙΟΥ) / Π(ΑΡΑΔΕΙСОС) / Γ(ΕΓΟΝΕΝ)*, *Ε(ΛΕΝΗ) Ε(Κ ΘΕΟΥ) / Ε(ΥΡΗΜΑ) Ε(ΔΟΘΗ) СҬ(ΥΛОС) / СΤ(ΑΥРОС) / Δ(ΑΙΜΟΝΩΝ) / ΠΤ(ΩСΙС)* (με μαύρα γράμματα) [1727].

Ο φυλλοφόρος σταυρός του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποδίδεται με κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος και δεν είναι τοποθετημένη σε βάση ή σε βαθμιδωτό βάθρο, όπως επικρατεί κυρίως σε μνημεία και σε οπίσθιες όψεις φορητών εικόνων του δεύτερου μισού του 14ου και του 15ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[1728]. Ο τρόπος αυτός της απόδοσης του φυλλοφόρου

[1727] Το σύμπλεγμα *СΤ / СΤ / Δ / ΠΤ*, το οποίο αναγράφεται επίσης σε φυλλοφόρο σταυρό στη μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7) (Subotić, Počeci, 172. Ch. Walter, «IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross», *REB* 55 (1997), 209), σε οπίσθια όψη (14ος αιώνας) της εικόνας του προφήτη Ηλία στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (*Byzantium 330-1453*, 441, εικ. 242 (E.N. Tsigaridas), σε φυλλοφόρο σταυρό στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (1400) (Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, 56, 111.112. Walter, The Apotropaic Function, εικ. 8) και σε φυλλοφόρο σταυρό αμφιπρόσωπης εικόνας του αγίου Νικολάου στο Μουσείο των Σκοπίων, η οποία προέρχεται από την Αχρίδα (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Popovska-Korobar, *Ikoni*, εικ. 13). Το εν λόγω σύμπλεγμα ήταν ανεξήγητο στους ερευνητές Walter, Tsigaridas, Subotić και Popovska-Korobar. Για πρώτη φορά ερμηνεία του παραθέτει ο Κ. Βαφειάδης (Βαφειάδης, *Η ζωγραφική*, 206). Άλλη ερμηνεία δίνει ο Ε. Moutafov, *СΤ СΤ Δ ΠΤ –[ο εν τω] Σταυρώ Σταυρωθείς Δόξα Πατρός (εστί)* (E. Moutafov, «Kriptogramite i bilingvizmat na paleologovoto izkustvo», *Patrimonium* 7-8 (2010), 144).

[1728] Η απόδοση του σταυρού πάνω σε βαθμιδωτό βάθρο συνδέεται με την τοποθέτησή του στο Γολγοθά, αλλά και με την ανεύρεση και λατρεία του, βλ. Κ. Ericson, «The Cross on Steps and the Silver Hexagram», *JÖBG* 17 (1968), 149-164. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από τον κάστρο του Πλαταμώνα», *Σύμμεικτα* 9 (1994). *Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού*, 349. Σημειώνουμε ενδεικτικά τους φυλλοφόρους σταυρούς στη Dečani (γύρω στο 1350) (Babić, Les croix, εικ. 6), των ναών της Μεγάλης Πρέσπας της Αλβανίας, όπως εκείνους στην αριστερή και δεξιά παρία της δυτικής εισόδου στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad (1368/9) και στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

σταυρού στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού απαντά σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, κυρίως εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στους ναούς του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[1729], του Χριστού Βεροίας (1315)[1730], του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1318) [1731], αλλά και της Gračanica (1318-1321)[1732]. Ο τύπος αυτός του φυλλοφόρου σταυρού συναντάται ελάχιστα σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1733] (εικ.298), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1734], στο ναό του Αγίου Αθανασίου στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[1735]

(τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (προσωπικές παρατηρήσεις), σε σταυρό στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Αχρίδα (1400) (Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*, 56, 111. Walter, The Apotropaic Function, εικ. 8). Κατά το 15ο αιώνα με την μορφή αυτή ο φυλλοφόρος σταυρός απαντά στον Άγιο Δημήτριο στο Bobоševo της Βουλγαρίας (1488), στον Άγιο Αθανάσιο στο Κουστοχώρι κοντά στη Βέροια (τελευταία εικοσαετία 15ου αιώνα), στη μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (προσωπικές παρατηρήσεις) κ.ά. Επίσης, σε τυφλή κόγχη στη μονή Ravanica της Σερβίας (1381), εντάσσεται με κεραμοπλαστικό διάκοσμο ανάλογος σταυρός (Ljubinković, *Ravanica*, εικ. 19). Σε οπίσθιες όψεις φορητών εικόνων ο φυλλοφόρος σταυρός επάνω σε βάση απαντάται σε εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (δεύτερο μισό 14ου αιώνα), που προέρχεται από τη Βέροια (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες*, 70, εικ. 17), σε εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στην Καστοριά (δεύτερο μισό 14ο αιώνα) (αδημοσίευτο), σε εικόνα του αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του στο Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς, η οποία προέρχεται από τα Τίρανα (15ος αιώνας) (*Εικόνες Αλβανίας*, 36, εικ. 4 (Ε. Δρακοπούλου), σε εικόνα του αγίου Νικολάου στο Μουσείο των Σκοπίων, που προέρχεται από την Αχρίδα (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Popovska-Korobar, *Ikoni*, εικ. 13), σε εικόνα του αγίου Νικολάου από τη Πτελέα της Καστοριάς (τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα) (Χατζούλη, Αμφίγραπτη εικόνα, 396, εικ. 2) κ. ά.

[1729] Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, εικ.100

[1730] προσωπική παρατήρηση, καθώς στον Πελεκανίδη, *Καλλιέργης*, δεν δημοσιεύεται φωτογραφία του φυλλοφόρου σταυρού, ούτε αναλύται.

[1731] Moutafov, Kriptogramite, 142, εικ. 4.

[1732] Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 15.

[1733] Προσωπική παρατήρηση.

[1734] Cvetkovski, Matejče, 96.

[1735] Προσωπική παρατήρηση.

(εικ.299), ενώ κατά το 15ο αιώνα απαντάται ανάλογα στο ναό του Αγίου Στεφάνου στο Pancir κοντά στην Αχρίδα (μετά το 1451/2)[1736].

Τα διακοσμητικά τρίλοβα φύλλα που απεικονίζονται στο σημείο της διασταύρωσης της μεσαίας κεραίας του σταυρού συνηθίζονται ως στολίδι σε φυλλοφόρους σταυρούς του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας, κυρίως εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης[1737]. Ωστόσο, κατά το δεύτερο μισό του 14ου και το 15ο αιώνα τα κοσμήματα αυτά στις τοιχογραφίες είτε αντικαθίστανται με δίλοβα φύλλα ή μονόλοβα, είτε λείπουν εντελώς. Αντίθετα, το κόσμημα αυτό απαντά κατά το δεύτερο μισό του 14ου και το 15ο αιώνα κυρίως σε οπίσθιες όψεις αμφιπρόσωπων εικόνων, όπως σε εικόνα της Παναγίας Βλαχερνήτισσας στη μονή Βατοπαιδίου (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[1738] και σε εικόνα του αγίου Νικολάου στο Μουσείο των Σκοπίων, η οποία προέρχεται από την Αχρίδα (δεύτερο μισό 15ου αιώνα)[1739].

«Φυλλοφόρος» σταυρός Β΄

Στο τριγωνικό αέτωμα του εξωτερικού ανατολικού τοίχου του ναού, επάνω από την αψίδα του ιερού, απεικονίζεται διακοσμητικό θέμα, το οποίο χωρίζεται από δύο κάθετες γραμμές σε τρία διάχωρα, καθώς κάθε διάχωρο περιβάλλει λεπτή μαύρη ταινία. Στο κεντρικό διάχωρο παριστάνεται κόκκινος φυλλοφόρος σταυρός με μια κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος και τρεις εγκάρσιες κεραίες, από τις οποίες οι δύο ανώτερες είναι οριζόντιες, ενώ η κατώτατη είναι λοξή (εικ.80, σχεδ.50). Στις δύο πλευρές του σταυρού διακρίνονται τα συμπιλήματα με κόκκινα γράμματα: *Ι(ΗCΟΥ)C / Χ(ΡΙCΤΟ)C / Ν(Ι)/Κ(Α) / Φ(ΩC) / Φ(ΑΙΝΕΙ) / Ε(ΛΕΝΗ) / Ε(Κ ΘΕΟΥ).* Στα δύο πλάγια τρίγωνα διάχωρα που περικλείουν το φυλλοφόρο σταυρό εικονίζονται κομψοί κόκκινοι ελισσόμενοι βλαστοί[1740].

[1736] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 79, εικ. 56.

[1737] Π.χ. στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 117, πίν. 118. *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 100), στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino κοντά στο Kumanovo (1316-1318) (προσωπική παρατήρηση), στη Gračanica (1318-1321) (Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 15) κ. ά.

[1738] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 271, εικ. 128

[1739] Popovska-Korobar, *Ikoni*, εικ. 13.

[1740] Οι ελισσόμενοι βλαστοί αποδίδονται με ανάλογο τρόπο όπως οι ελισσόμενοι βλαστοί της ζώνης των αγίων σε μετάλλια του κυρίως ναού.

Ο τρόπος απόδοσης του σταυρού του εξωτερικού τοίχου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού απαντά σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, κυρίως εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης[1741], ενώ συναντάται ελάχιστα σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1742] (εικ.298), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Matejče κοντά στο Kumanovo (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1743], στο ναό του Αγίου Αθανασίου στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[1744] (εικ.299), ενώ κατά το 15ο αιώνα απαντάται ανάλογα στο ναό του Αγίου Στεφάνου στο Pancir κοντά στην Αχρίδα (μετά το 1451/2)[1745] κ.ά.

Η απεικόνιση φυλλοφόρου σταυρού σε εξωτερικό τοίχο ναού και κυρίως σε αέτωμα είναι ιδιαίτερα σπάνια, καθώς η θέση απεικόνισής του είναι στο εσωτερικό του κυρίως ναού, στη κόγχη της πρόθεσης ή κοντά στη θύρα εισόδου, κατά κανόνα σε παρειές εισόδων. Αντίθετα, στο αέτωμα του εξωτερικού τοίχου ο διάκοσμος συνήθως περιλαμβάνει το θέμα της Δέησης[1746] ή τον προστάτη άγιο του ναού[1747].

[1741] Όπως ο φυλλοφόρος σταυρός στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, εικ.100), στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1318) (Moutafov, Kriptogramite, 142, εικ. 4), αλλά και στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350) (Živković, *Gračanica*, πίν. IV, εικ. 15).

[1742] Προσωπική παρατήρηση.

[1743] Cvetkovski, Matejče, 96.

[1744] Προσωπική παρατήρηση.

[1745] Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 79, εικ. 56.

[1746] Όπως στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380) (Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση, 515, σχεδ. 3. Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, εικ. στη σ. 622).

[1747] Η απεικόνιση του προστάτη αγίου του ναού στο εξωτερικό ανατολικό αέτωμα του ναού είναι σχετικά σπάνια, και συναντιέται στην Καστοριά ήδη στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη (τέλη 12ου αιώνα), ενώ κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντάται στον Πρόδρομο Ομονοίας (τέλος 14ου αιώνα), όπου απεικονίζεται ο φτερωτός άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, σε προτομή, πλαισιωμένος από δύο μορφές σε μικρότερη κλίμακας που δέονται προς αυτόν και φέρουν φωτοστέφανα.

Ο σταυρός[1748], ως φυλλοφόρος, πιστεύεται ότι αναπαριστά το δένδρο της ζωής που συμβολίζει το ξύλο της ζωής του Παραδείσου[1749] και θεωρείται σύμβολο της νίκης του Χριστού πάνω στον θάνατο[1750]. Συνήθως συνοδεύεται με συντομογραφίες εκκλησιαστικών ρητών-κρυπτογραμμάτων[1751] με προτρεπτικό περιεχόμενο εναντίων του κακού. Για τον λόγο αυτό οι φυλλοφόροι σταυροί τοποθετούνται κοντά σε εισόδους ναών, κατά κανόνα σε παρειές εισόδων[1752] ή σε

[1748] Γενικά για τους φυλλοφόρους σταυρούς, βλ. D. Talbot Rice, «The Leaved Cross», *ByzS* XI (1950), 68-81. J. Flemming, «Kreuz und Pflanzenornament», *ByzS* XXX/1 (1969), 88-115. S.N. Radojčić, «Izobraženie otroka pri cerkovnom vhode v serbskoj živopisi načala XV veka», *Vizantija, Južnie Slavjane i Drevnja Rus, Zapadnaja Evropa. Sbornik statej v čest V. N. Lazareva*, Moskva 1973, 324-332. Για τις συντομογραφίες των εκκλησιαστικών ρητών, βλ. Γ. Λαμπάκης, *ΔΧΑΕ*, τόμ. Β΄ (1907), 49. M. Sulzberger, «Le symbole de la Croix et les monogrammes de Jésus chez les premiers chrétiens», *Byzantion* 2 (1925), 337-448. A. Frolow, «IC XC NIKA», *ByzS* XVII/1 (1956), 98-113. G. Babić, «Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises Serbes des XIIIe siècles», Mélanges Ivan Dujčev, *Byzance et les Slaves*, Paris 1979, 1-13. Walter, The Apotropaic Function, 193-220. Χατζούλη, Αμφίγραπτη εικόνα, 391-393. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*, 98-99. Moutafov, Kriptogramite, 139-149.

[1749] Σ.Γ. Γουλούλης, *«Ρίζα Ιεσσαί». Ο σύνθετος εικονογραφικός τύπος (13ος-18ος αι.). Γέννηση, ερμηνεία και εξέλιξη ενός δυναστικού μύθου*, Θεσσαλονίκη 2007, 9-10, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

[1750] Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Μεσοβυζαντινά γλυπτά, 349.

[1751] Οι συντομογραφίες απαντούν όχι μόνο σε απεικονίσεις σταυρών σε τοιχογραφίες, αλλά και σε οπίσθιες όψεις αμφιπρόσωπων εικόνων (Βλ. σχετικά τους φυλλοφόρους σταυρούς στις οπίσθιες όψεις των ακόλουθων αμφιπρόσωπων εικόνων: της Παναγίας Ελεούσας και του Χριστού Φιλάνθρωπου στη μονή του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο (γύρω στο 1183) (Sophocleous, *Icons of Cyprus*, 139, εικ. 13, 14), του Χριστού Παντοκράτορα στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας που προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες*, 58, εικ. 14. *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον*, Κατάλογος έκθεσης, 28.05-31.06.2001 Αθήνα, Αθήνα 2002, 195, εικ. 54 (Ν. Χατζηδάκη), της Παναγίας Γλυκοφιλούσας στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, η οποία προέρχεται από τη Βέροια (δεύτερο μισό 14ου αιώνα) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες*, 70, εικ. 17), της Παναγίας Βλαχερνήτισσας στη μονή Βατοπαιδίου Αγίου Όρους (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 271, εικ. 128), του αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του στο Μουσείο της Κορυτσάς που προέρχεται από τα Τίρανα (15ος αιώνας) (*Εικόνες Αλβανίας*, 36, εικ. 4 -Ε. Δρακοπούλου), του αγίου Νικολάου στο Μουσείο των Σκοπίων, η οποία προέρχεται από την Αχρίδα (δεύτερο μισό 15ου αιώνα) (Popovska-Korobar, *Ikoni*, εικ. 13), του αγίου Νικολάου από Πτελέα της Καστοριάς (τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα) (Χατζούλη, Αμφίγραπτη εικόνα, 396, εικ. 2), αλλά επίσης σε μοναχικά ενδύματα (Βοκοτόπουλος, *Εικόνες Κέρκυρας*, 13) κ. ά.

[1752] Όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo της Πρέσπας (1191) (Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 122), στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/1360) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad (1368/9) και στο Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko της Μεγάλης

αβαθείς κόγχες στο ιερό βήμα[1753] και πολύ σπάνια στον εξωτερικό τοίχο του ναού, όπως συμβαίνει στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

- Κοσμήματα ενδυμάτων

Οι άγιοι του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν αποδίδονται με ενδύματα από πολύτιμα υφάσματα, όπως αυτό παρατηρείται σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της Καστοριάς[1754] και γενικά της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας[1755]. Αντίθετα, τα ενδύματα των μορφών αποτελούνται από απλά μονόχρωμα υφάσματα, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο διάκοσμο, παρά μόνο μαργαριτάρια. Εξαίρεση, ωστόσο, αποτελεί το ένδυμα της αγίας Ελένης[1756] (εικ.58, 81), το οποίο συνίσταται από κόκκινο σε χρώμα ύφασμα, στολισμένο με ωχρόλευκους ελισσόμενους βλαστούς. Με ανάλογο τρόπο αποδίδονται επίσης τμήματα των ενδυμάτων του αγίου Μερκουρίου (εικ.59, 83) και του στηθαίου αγίου Νικήτα (εικ.73, 84). Σε γενικές γραμμές, τα διακοσμητικά στοιχεία των υφασμάτων των παραπάνω ενδυμάτων είναι όμοια με το διάκοσμο που αναπτύσσεται στη ζώνη των αγίων σε μετάλλια.

Απλό κόσμημα, το οποίο αποτελείται από τετράγωνο στο οποίο εγγράφεται μικρότερο τετράγωνο (ρομβοειδές κόσμημα) επάνω σε υπόλευκο βάθος, παρατηρείται στην εσωτερική πλευρά των μανδυών των αγίων Δημητρίου και

Πρέσπας στην Αλβανία (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4) (προσωπικές παρατηρήσεις) κ.α.

[1753] Όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (1310-1320) (*Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, εικ. 100).

[1754] Βλ. σχετικά τα ενδύματα των αγίων στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ. 8, 118, εικ. 12 και 13).

[1755] Βλ. σχετικά τα ενδύματα των αγίων στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1346-1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 61, 90, 91, 103 και πίν. XXXVI, XXXVII, XLI, XLIII, XLIV, LV, LXIV), στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, 107, σχεδ. 27), στους ναούς της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία, όπως στη Παναγία στο Mali Grad (1368/9) (Thomo, Byzantine Monuments, εικ. 239, 249, 250), στη Παναγία στο Globoko (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) (Thomo, Byzantine Monuments, 214, εικ. 225) κ. ά.

[1756] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124 και 249, εικ. 145.

Προκοπίου (εικ.60, 82)[1757], ενώ το ένδυμα του προφήτη Ζαχαρία[1758] συνίσταται από λευκό ύφασμα το οποίο είναι στολισμένο με μαύρα και πορτοκαλί κουφικά γράμματα (εικ.75).

[1757] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 246, εικ. 142.

[1758] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 246, εικ. 142.

V. Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ

Στο κεφάλαιο αυτό διερευνάται η γενική σύλληψη της σύνθεσης των σκηνών, τα αρχιτεκτονήματα, το φυσικό περιβάλλον, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο ο ζωγράφος αποδίδει την ανθρώπινη μορφή, τους φυσιογνωμικούς τύπους των εικονιζομένων, την πτυχολογία των ενδυμάτων των μορφών, και τα χρώματα που χρησιμοποιεί.

1. Σκηνές

Γενικά χαρακτηριστικά

Γενικό χαρακτηριστικό των σκηνών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι το αυστηρό και λιτό σχήμα, καθώς οι συνθέσεις περιορίζονται μόνο στα κύρια πρόσωπα της σκηνής. Εξαίρεση αποτελεί η σκηνή της Σταύρωσης (εικ.39, σχεδ.22), όπου εκτός από το κεντρικό επεισόδιο της Σταύρωσης του Χριστού εικονίζεται και η σταύρωση των ληστών. Η τάση αυτή προς λιτά συνθετικά σχήματα απαντάται στη μνημειακή ζωγραφική της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας ήδη από το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα, σε ναούς εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στον Χριστό Βεροίας (1315)[1759] και στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1310-1320)[1760]. Κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα καθιερώνονται σε ναούς της ίδιας περιοχής, καθώς πρόκειται για μονόχωρους ναούς μικρών διαστάσεων, όπως είναι και ο Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Έτσι, λιτές συνθέσεις παρατηρούνται στους ναούς του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1761], του Αγίου Δημητρίου στη

[1759] Βλ. σχετικά τη σκηνή της Γέννησης, της Υπαπαντής της Ανάστασης Λαζάρου της Βαϊοφόρου, βλ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Γ, πίν. Δ, πίν. ΣΤ, πίν. Ζ κ. ά.

[1760] Βλ. σχετικά τη σκηνή της Ανάληψης, της Σταύρωσης και της Ανάστασης, βλ. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, εικ. 26, εικ. 27, εικ. 28-29 κ. ά.

[1761] Βλ. σχετικά τις σκηνές της Σταύρωσης (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 156β, όπου δημοσιεύεται μόνο το δεξί τμήμα της σκηνής) και του Λίθου (προσωπικές παρατηρήσεις).

Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1762], του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1763] κ.ά.

Οι συνθέσεις στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού οργανώνονται όπως είναι ο κανόνας, με βάση ένα κεντρικό άξονα, γύρω από τον οποίο επιδιώκεται με την πυκνότητα των απεικονιζόμενων μορφών η ισόρροπη ένταξη των επιμέρους στοιχείων της σύνθεσης[1764] ή των επιμέρους επεισοδίων που την απαρτίζουν. Τα στοιχεία αυτά της δομής της σύνθεσης διακρίνονται στις σκηνές της Γέννησης (εικ.23-24, σχεδ.19), της Μεταμόρφωσης (εικ.27, σχεδ.18) του Ελκόμενου (εικ.36, σχεδ.21), του Επιτάφιου θρήνου (εικ.42, σχεδ.23), του Λίθου (εικ.43, σχεδ.24), της Ανάστασης (εικ.44, σχεδ.25), της Ανάληψης (εικ.45-47, σχεδ.27) και της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ.24, σχεδ.26). Έτσι, στη Γέννηση του Χριστού (εικ.23-24, σχεδ.16) το κύριο θέμα είναι η Παναγία, ενώ τα δευτερεύοντα είναι ο Ιωσήφ, οι μάγοι και το σύμπλεγμα του λουτρού. Στον Ελκόμενο[1765] (εικ.36, σχεδ.21), το κεντρικό θέμα με τον Χριστό ελκόμενο αντιπαρατάσσεται με τα δευτερεύοντα θέματα της ομάδας των Ιουδαίων και του στρατιώτη. Στη σκηνή της Ανάστασης[1766] (εικ.44, σχεδ.25) ο κεντρικός άξονας της σύνθεσης είναι ο Χριστός, ο οποίος πλαισιώνεται συμμετρικά με την και την ομάδα των προφητών με τον Πρόδρομο και την ομάδα του Αδάμ, της Εύας και των δικαίων. Στη σκηνή του Επιταφίου θρήνου (εικ.42, σχεδ.23) το κεντρικό θέμα είναι το σύμπλεγμα του Χριστού και της Παναγίας, γύρω από το οποίο αναπτύσσονται η ομάδα των γυναικών και η ομάδα του Ιωάννη, του Ιωσήφ του Αριμαθαίας και του Νικόδημου. Επίσης, στην Κοίμηση της Θεοτόκου[1767] (εικ.48, σχεδ.26) ο καλλιτέχνης τοποθετεί ως κύριο άξονα την Παναγία και τον Χριστό σε δόξα και εντάσσει εκατέρωθέν τους την ομάδα των αγγέλων και την ομάδα των αποστόλων.

[1762] Σημειώνουμε ενδεικτικά τη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου (Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 5) και της Βάπτισης (προσωπική παρατήρηση).

[1763] Βλ. τις σκηνές της Βάπτισης (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 143β, πίν. 146β) της Ανάστασης του Λαζάρου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147α), της Κοινωνίας των αποστόλων (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 144β), της Ανάστασης (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149β) κ. ά.

[1764] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 221.

[1765] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124.

[1766] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 233, εικ. 129.

[1767] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 228, εικ. 124.

Οι σκηνές απλώνονται σε ύψος, με εξαίρεση τη σκηνή της Γέννησης (εικ.23, σχεδ.16), η οποία είναι περιορισμένη καθ' ύψος και απλώνεται κατά πλάτος. Οι μορφές αυτής της σύνθεσης, παρά το μικρό διαθέσιμο χώρο, παραμένουν ευμεγέθεις, όπως παρατηρείται στον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1768] και στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1769].

Στη σκηνή του Λίθου (εικ.43, σχεδ.24) παρατηρείται, επίσης εξισορρόπηση των αντιθετικών κινήσεων του κεντρικού ζεύγους της Παναγίας και αρχαγγέλου, όπως ακριβώς και στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1770] (εικ.208).

- Αρχιτεκτονικό και φυσικό περιβάλλον

Στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ο καλλιτέχνης και το συνεργείο του δεν δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην απεικόνιση του αρχιτεκτονικού χώρου[1771], καθώς τοποθετούν στις συνθέσεις περιορισμένα σε αριθμό και όγκο οικοδομήματα, για να δημιουργήσουν την αίσθηση του βάθους και να υποδηλώσουν τον τόπο που διαδραματίζεται το γεγονός. Τα απεικονιζόμενα αρχιτεκτονήματα παρατηρούνται μόνο σε τρεις συνθέσεις: στον Ευαγγελισμό, στη Βαϊοφόρο και στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Ως προς τη μορφή τους, τα οικοδομήματα είναι απλά και λιτά, σε αντίθεση με τα πολυάριθμα, πολύπλοκα και πολλές φορές φανταστικά αρχιτεκτονήματα της παλαιολόγειας ζωγραφικής του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, έργα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης[1772]. Επίσης, διέπονται από τον κανόνα της παλαιολόγειας περιόδου, σύμφωνα με τον οποίο τα

[1768] Προσωπική παρατήρηση.

[1769] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 172.

[1770] Προσωπική παρατήρηση.

[1771] Για το αρχιτεκτονικό βάθος της παλαιολόγειας ζωγραφικής γενικά, βλ. T. Velmans, «Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues», *CahArch* XIV (1964), 183-216. A. Stojaković, «La conception de l'espace défini par l'architecture peinte dans la peinture murale serbe du XIIIe siècle», *L'art Byzantin du XIII siècle*, Beograd 1967, 169-178.

[1772] Βλ. σχετικά στο ναό του Πρωτάτου Αγίου Όρους (γύρω στο 1290) (Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος, 184-185, 190-191, εικ.. 64, 68, 69), στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1315-1320) (Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, πίν. 32, 33, 36, 56, 57, 59, 64 κ.ά.), στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου (δεύτερη δεκαετία 14ου αιώνα) (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 36, 38, 39, εικ. 6, 8, 9) κ. ά.

αρχιτεκτονήματα στρέφονται προς το κύριο γεγονός και του πρωταγωνιστές τους, καθώς και εκείνο της σύγχυσης του εσωτερικού με τον εξωτερικό χώρο[1773] .

Στο βάθος της σκηνής του Ευαγγελισμού (εικ.21-22, σχεδ.14-15) υψώνονται τείχη με δύο διαζώματα και με ορθογώνιες επάλξεις. Το κάτω διάζωμα φέρει διακοσμητικά μοτίβα και απολήγει σε βαθμιδωτά εξάρματα. Συγγενικός τρόπος στην απόδοση των τειχών παρατηρείται στη σκηνή του Ευαγγελισμού στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1774], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1775] και στην Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1413/4)[1776]. Δεξιά από την Παναγία του Ευαγγελισμού εικονίζεται ένα αρχιτεκτόνημα, το οποίο αποτελεί συμβολική αναπαράσταση της βασιλικής του Ευαγγελισμού στη Ναζαρέτ (εικ.22, σχεδ.15). Πρόκειται για υπερυψωμένο οικοδόμημα σε μορφή τρίκλιτης βασιλικής. Το κεντρικό κλίτος είναι υπερυψωμένο, καμαροσκέπαστο, με δίρριχτη στέγη με τριγωνικό αέτωμα, ενώ τα πλάγια, από τα οποία αποδίδεται μόνο το μπροστινό, φέρουν μονόρριχτη στέγη και έχουν υψηλό τοξωτό άνοιγμα στην μέση. Ο τρόπος απόδοσης του οικοδομήματος αυτού, γνωστός επίσης στις συνθέσεις του Ευαγγελισμού, της Υπαπαντής και σπανιότερα της Κοίμησης της Θεοτόκου σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής Μακεδονίας και της μεσαιωνικής Σερβίας του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, απαντάται στο ναό του Χριστού Βεροίας (1315)[1777] και στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[1778]. Ο τρόπος απόδοσης της τρίκλιτης βασιλικής είναι συνηθισμένος επίσης στη ζωγραφική του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα σε μνημεία και σε φορητές εικόνες της ευρύτερης αυτής περιοχής και μάλιστα της Καστοριάς. Ανάλογα οικοδομήματα απαντούν στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[1779], στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου

[1773] Velmans, Le rôle, 183 κ. εξ.

[1774] Προσωπική παρατήρηση.

[1775] Προσωπική παρατήρηση.

[1776] Προσωπική παρατήρηση.

[1777] Στη σκηνή της Υπαπαντής, βλ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. Δ΄, πίν. 17. Γούναρης, *Χριστός Βέροιας*, εικ.15.

[1778] Βλ. την τρίκλιτη βασιλική στη σκηνή του Ευαγγελισμού, βλ. Todić, *Gračanica*, εικ. 107. Živković, *Gračanica*, πίν. II, εικ. 6).

[1779] Στη σκηνή της Υπαπαντής, βλ. Thomo, Byzantine monuments, 219, εικ. 241.

Λαζάρου Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1780], στο ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380)[1781] και στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[1782] στην Καστοριά, στο ναό του Αγίου Αθανασίου στην Kališta κοντά στη Struga (τέλη 14ου αιώνα)[1783], στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1784], καθώς και κατά το 15ο αιώνα σε φορητές εικόνες[1785] και σε τοιχογραφίες[1786].

Στο δεξιό άκρο της σκηνής της Βαϊοφόρου, παρά τη φθορά της ζωγραφικής από την απώλεια του κονιάματος, διακρίνεται η περιτειχισμένη πόλη της Ιερουσαλήμ (εικ.33, σχεδ.20). Το λιτό αυτό αρχιτεκτονικό σύνολο συνίσταται από υψηλά τείχη που απολήγουν σε ορθογώνιες επάλξεις. Στη μπροστινή πλευρά των τειχών υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα που αναπαριστά την πύλη της πόλης. Πίσω από τα τείχη υψώνεται η κορυφή ενός μακρόστενου κτηρίου με δίρριχτη στέγη που φέρει τριγωνικό αέτωμα. Η ιδιαίτερα λιτή απόδοση της πόλης της Ιερουσαλήμ, όπου εικονίζεται μόνο η κορυφή ενός κτηρίου, ίσως οφείλεται στο μικρό διαθέσιμο χώρο που είχε ο καλλιτέχνης. Αντίθετα, σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της

[1780] Στη σκηνή της Υπαπαντής, βλ. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 6.

[1781] Στη σκηνή του Ευαγγελισμού, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 273, εικ. 157.

[1782] Στη σκηνή του Ευαγγελισμού, βλ. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 110, εικ. 3.

[1783] Στις σκηνές του Ευαγγελισμού και της Υπαπαντής, βλ. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 183 (Υπαπαντή), ενώ για τον Ευαγγελισμό αποτελεί προσωπική σημείωση.

[1784] Στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου, βλ. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 178.

[1785] Βλ. τις εικόνες της Υπαπαντής και της Κοίμησης της Θεοτόκου του επιστυλίου τέμπλου που προέρχεται από το ναό των Αγίων Τριών στην Καστοριά (1400/1), σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (E.N. Tsigaridas, «Monumental Painting in Greek Macedonia during the fifteenth century», *Holy Image, Holy Space. Icons and frescoes from Greece*, Κατάλογος Έκθεσης στις ΗΠΑ 21.08.1988-14.01.1990, Athens 1988, 111, εικ. 32 και 115, εικ.36. Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα, 363, εικ. 10), σε διάχωρο Ευαγγελισμού της εικόνας της Παναγίας Παντάνασσας με σκηνές του βίου της στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (15ος αιώνας) (Γ. Κακκαβάς, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς*, Αθήνα 1996, 8, εικ. 5. Al. Trifonova, «Ikona na Bogorodica Pantanassa s žitijni i niakoi drugi sceni i izobraženija ot Vizantijskija Muzej v Kostur, G□rcija», *Meždunaroden Naučen Symposium «Vizantija i Slavianite»*, Sofia 12-14.05.2006, (υπό εκτύπωση), εικ. 5) κ. ά.

[1786] Όπως στον Άγιο Νικόλαο Bolnički στην Αχρίδα (1480/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, 111, εικ. 86), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 182β) κ. ά.

Μακεδονίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα η αναπαράσταση της πόλης της Ιερουσαλήμ απαρτίζεται από πολλά σε αριθμό και διάφορα σε είδη οικοδομήματα[1787].

Στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης της Κοίμησης της Θεοτόκου εικονίζεται υψηλός επίπεδος τείχος με ορθογώνια έπαλξη, μέσα στην οποία υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα (εικ.48, σχεδ.26), ενώ στο δεξιό άκρο της σκηνής υψώνεται περίτεχνο πιόμορφο οικοδόμημα, το οποίο φέρει πρόπυλο με δύο μαρμάρινους κίονες που απολήγουν σε κορινθιάζοντα κιονόκρανα και έχει δύο ορθογώνια ανοίγματα στις πλάγιες πλευρές του. Παρόμοια οικοδομήματα συναντώνται στη ζωγραφική εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στη Gračanica της μεσαιωνικής Σερβίας (1318-1321)[1788] και στα τέλη του 15ου αιώνα στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4)[1789], έργο του καστοριανού εργαστηρίου της περιόδου αυτής.

Το φυσικό περιβάλλον στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι περιορισμένο και συνίσταται κυρίως στην απεικόνιση σπηλαίων, βράχων, λόφων, δένδρων και φυτών. Τα παραπάνω στοιχεία του φυσικού τοπίου συναντώνται σε οκτώ σκηνές του Δωδεκάορτου: στον Ευαγγελισμό, στη Γέννηση, στη Βαϊοφόρου, στην Ανάληψη, στον Ελκόμενο, στην Ανάσταση, στο Λίθο και στον Επιτάφιο Θρήνο.

Γενικά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος είναι ότι το τοπίο άλλοτε είναι χαμηλοί λόφοι, όπως στο Λίθο (εικ.43, σχεδ.24), και άλλοτε υπερβαίνουν το ύψος των μορφών που πλαισιώνουν, όπως στον Ελκόμενο (εικ.36, σχεδ.21). Το σπήλαιο στην Ανάσταση του Χριστού είναι χαμηλό, με βραχώδη εξάρματα και εκτείνεται κατά πλάτος (εικ.44, σχεδ.25).

[1787] Βλ. σχετικά τη σκηνή της Βαϊοφόρου στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9) (Djurić, Mali Grad, 37, εικ. 16. Thomo, Byzantine Monuments, εικ. 16), στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 173. Serafimova, Freskoživopisot, 72, εικ. 6). Ιδιαίτερα εντυπωσιακή τειχισμένη πόλη της Ιερουσαλήμ απαντάται στη Βαϊοφόρο στην Παναγία Παντάνασσα στον Μυστρά (γύρω στα 1428) (Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, 177, εικ. 156. Άσπρα-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή*, 124, εικ. 49).

[1788] Βλ. το οικοδόμημα στη σκηνή της Μετάληψης των αποστόλων, το οποίο όμως διαφοροποιείται, καθώς φέρει θολωτή επίστεψη, βλ. Todić, *Gračanica*, πίν. ΙΙ.

[1789] Όπως το κτήριο πίσω από τον αρχάγγελο στη σκηνή του Ευαγγελισμού (Millet, Frolow, *La peinture*, ΙΙΙ, πίν. 51, εικ.1) και στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου (προσωπική παρατήρηση).

Το τοπίο χρησιμοποιείται ως σκηνικό βάθος, πλαισιώνοντας και αναδεικνύοντας επιμέρους ενότητες των σκηνών. Έτσι, στον Επιτάφιο θρήνο το τοπίο αναδεικνύει την ομάδα των γυναικών (εικ.42, σχεδ.23) και στον Ελκόμενο τον Χριστό και τον στρατιώτη (εικ.36, σχεδ.21). Άλλοτε, όπως στο Λίθο, δύο ορεινοί χαμηλοί όγκοι πλαισιώνουν αρμονικά τον άγγελο, αναδεικνύοντάς τον (εικ.43, σχεδ.24). Στη σκηνή της Γέννησης (εικ.23, σχέδ.16), η οποία δεν σώζεται ολόκληρη, και στη σκηνή της Ανάληψης (εικ.27, σχεδ.18), απεικονίζονται λόφοι, οι οποίοι αποδίδονται με καμπύλες, ως λείες επιφάνειες και λειτουργούν ως βάθος σε επιμέρους στοιχεία της σύνθεσης. Ανάλογοι λόφοι παρατηρούνται σε μνημεία του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στη σκηνή της Γέννησης στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324)[1790] και κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα στη σκηνή του Λίθου στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1791], αλλά και κατά τα τέλη του 15ου αιώνα[1792].

Το ορεινό τοπίο συνίσταται στην απεικόνιση ορεινών όγκων στις σκηνές της Μεταμόρφωσης (εικ.27, σχεδ.18), του Ελκόμενου (εικ.16, σχεδ.21), της Σταύρωσης (εικ.39, σχεδ.22), του Επιτάφιου θρήνου (εικ.42, σχεδ.23), του Λίθου (εικ.43, σχεδ.24) και της Ανάστασης (εικ.44, σχεδ.25). Η διακόσμηση αυτή του τοπίου με περιορισμένο όγκο και με τη συγκεκριμένη λειτουργία, γνωστή στη βυζαντινή τέχνη από την παλαιολόγεια περίοδο του τέλους του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα[1793], γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση σε μνημεία της Μακεδονίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Ανάλογες απεικονίσεις του βραχώδους τοπίου απαντώνται στους Ταξιάρχες Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1794], στην Παναγία στο

[1790] Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 228.

[1791] Προσωπική παρατήρηση.

[1792] Βλ. σχετικά τη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 184α).

[1793] Όπως λ.χ. στο ναό του Αγίου Νικολάου Varoš στον Πρίλαπο (Prilep) (1298), τη σκηνή του Ελκόμενου (προσωπική παρατήρηση), στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište (1330) (Djurić, *Byzantinische Fresken*, 192, εικ. 59) κ. ά.

[1794] Βλ. τη σκηνή του Ελκόμενου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 123β), του Επιτάφιου θρήνου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 125β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 100, εικ. 13) και του Λίθου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 126α. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 101, εικ. 15).

Mali Grad (1368/9)[1795], στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1796], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1797], στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1798], στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη στην Αχρίδα (γύρω στο 1400)[1799], αλλά και σε εικόνες του τέλους του 14ου αιώνα, όπως σε εικόνα του Επιτάφιου θρήνου της μονής Βατοπαιδίου (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[1800], σε εικόνες της Ανάστασης του Λαζάρου[1801] και της Βαϊοφόρου[1802] του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς (γύρω στο 1400). Το τοπίο αυτό αποδίδεται ανάλογα και σε μνημεία της Καστοριάς του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, όπως στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1803], αλλά και της περιοχής της Αχρίδας του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα[1804] και κυρίως σε μνημεία που σχετίζονται με τη δραστηριότητα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα[1805].

[1795] Το βραχώδες αυτό τοπίο παρατηρείται στη σκηνή της Βαϊοφόρου (Djurić, Mali Grad, 37, εικ. 16. Thomo, Byzantine Monuments, εικ. 242), της Μεταμόρφωσης (προσωπική παρατήρηση) και του Ελκόμενου (Thomo, Byzantine Monuments, 220, εικ. 244).

[1796] Βλ. σχετικά τη σκηνή της Βάπτισης (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 112, εικ. 6), της Ανάστασης του Λαζάρου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147α), της Βαϊοφόρου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 147β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 111, εικ. 4), της Μεταμόρφωσης (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 142β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ. 8), του Ελκόμενου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 148β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 117, εικ. 11), του Επιτάφιου θρήνου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149α) και της Ανάστασης (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 149β).

[1797] Όπως στη σκηνή της Προδοσίας του Ιούδα (προσωπική παρατήρηση).

[1798] Βλ. τη σκηνή της Ανάστασης, βλ. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 176.

[1799] Βλ. σχετικά τη Μεταμόρφωση (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 203) και τον Λίθο (Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 193).

[1800] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 166-168, εικ. 125.

[1801] Tsigaridas, Monumental Painting, 112, εικ. 33.

[1802] Tsigaridas, Monumental Painting, 113, εικ. 34. *Μυστήριον Μέγα*, 284-287, εικ. 100. (Ε.Ν. Τσιγαρίδας).

[1803] Βλ. τη σκηνή της Ανάστασης (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323, εικ. 180) και του Λίθου (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 322, εικ. 179).

[1804] Βλ. σχετικά τη Βαϊοφόρο στο ναό των Αγίων Πάντων στη Lešani (1450) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 46, σχεδ 50), την Ανάσταση στο παρεκκλήσιο των Αγίων Αποστόλων του ναού του Αγίου Νικολάου Bolnički στην Αχρίδα (1480/1) (Subotić, *Ohridska slikarska škola*, εικ. 75) κ. ά.

[1805] Βλ. τη σκηνή της Ανάληψης στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 180α), τη Βαϊοφόρο στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά (1490-1500) (Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 249α), τη σκηνή της Βαϊοφόρου στη μονή

Στη σκηνή του Ευαγγελισμού, πίσω από τα τείχη και εκατέρωθεν του αρχάγγελου Γαβριήλ υψώνονται ανά δύο δένδρα[1806] διαφορετικού είδους, από τα οποία δεν διακρίνεται ο κορμός, αλλά μόνο τα κλαδιά τους. Το ένα είδος δένδρου (εικ.21), αριστερά του αρχάγγελου, έχει οξύ πυραμιδοειδές σχήμα και θυμίζει κυπαρίσσι. Το άλλου είδους δένδρο (εικ.21), δεξιά από τον αρχάγγελο, έχει επίσης μυτερή κορυφή και κλαδιά που διαμορφώνονται από μικρά μυτερά τρίγωνα φύλλα, διαταγμένα σε πυραμιδοειδές σχήμα, έτσι, ώστε να δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για έλατο. Ανάλογη απεικόνιση δένδρων που θυμίζουν κυπαρίσσια συναντάμε στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου στο ναό του Σωτήρα στο Kučevište (γύρω στο 1330)[1807], στη σκηνή της Παραλαβής των δέκα σοφών και παρθένων στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1808], ενώ τα δένδρα που θυμίζουν έλατα απεικονίζονται πανομοιότυπα στη σκηνή της Ανάληψης στη μονή Položki κοντά στη Kavadarci (1343-1345)[1809], στη σκηνή της Κρίσης του Καϊάφα στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1810] κ.ά.

Στη σκηνή της Ανάληψης του Χριστού, μπροστά από τις δύο ομάδες απεικονίζονται ανά δύο δένδρα, τα οποία καταλήγουν σε θύσανο και θυμίζουν φοίνικες (εικ.46-47, σχέδ.27).

Τέλος, στο έδαφος της σκηνής της Γέννησης του Χριστού (εικ.26, σχεδ.16) και της Ανάληψης (εικ.47, σχεδ.27) μόλις διακρίνονται χαμηλοί θάμνοι που αποδίδονται με σχηματικό τρόπο.

του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (Grabar, *La peinture*, πίν. LXIIa) και του Ελκόμενου (προσωπική παρατήρηση).

[1806] Για την παρουσία των δένδρων στη σκηνή του Ευαγγελισμού, βλ. Papastavrou, *Recherche iconographique*, 248-255.

[1807] Προσωπική παρατήρηση.

[1808] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 115.

[1809] Προσωπική παρατήρηση.

[1810] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 114, εικ. 8, 116, εικ. 10.

2. Ανθρώπινη μορφή, φυσιογνωμικοί τύποι, καλλιτεχνικοί τρόποι

Στην ενότητα αυτή διερευνάται ο τρόπος απόδοσης της ολόσωμης ανθρώπινης μορφής και των μορφών μέσα στις συνθέσεις. Επίσης, αναλύονται οι εκφράσεις και οι κινήσεις τους, οι φυσιογνωμικοί τύποι των πιο χαρακτηριστικών μεμονωμένων μορφών, των αγίων σε μετάλλια και των αγίων μέσα στις συνθέσεις, καθώς επίσης και ο καλλιτεχνικός τρόπος της απόδοσής τους.

Οι ολόσωμες μεμονωμένες μορφές στις τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι λεπτές και ραδινές (εικ.7-9, 13-14). Έχουν κανονικές συμμετρικές αναλογίες με βάση το κλασικό μέτρο απόδοσης του ύψους της μορφής, σύμφωνα με το οποίο το κεφάλι εντάσσεται εφτά φορές στο σώμα[1811]. Συνήθως αποδίδονται με στενούς ώμους και μικρά κεφάλια, στηριγμένα σε λαιμούς κωνικούς. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες μορφές στις οποίες το σώμα δεν είναι τόσο συμμετρικό, καθώς αποδίδεται είτε πιο επίμηκες[1812], είτε σπανίως πιο κοντό[1813].

Οι ολόσωμες μορφές αποδίδονται με κινήσεις ήρεμες και συγκρατημένες. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στοιχείο της τέχνης του ζωγράφου είναι η τάση ότι αποφεύγει να αποδίδει τις ολόσωμες μορφές αυστηρά μετωπικές, αλλά να τις εντάσσει στο χώρο με κίνηση ή αντικίνηση, σε διάλογο τη μια με την άλλη[1814]. Ειδικότερα, ο άγιος Γεώργιος (εικ.49, σχεδ.28), παρόλο που εικονίζεται ένθρονος, αποδίδεται σε στάση αντικίνησης προς τα δεξιά, έτοιμος να βγάλει από τη θήκη το ξίφος. Οι άγιοι Θεόδωροι (εικ.50, σχεδ.29) είναι αντωποί, σε στάση τριών τετάρτων, ο ένας προς τον άλλον. Επίσης, η αγία Μαρίνα (εικ.51, σχεδ.30) εικονίζεται σε στάση αντικίνησης και στροφής του σώματός της προς τα αριστερά να σκοτώνει το δαίμονα με το σφυρί της. Ο άγιος Ονούφριος (εικ.53, σχεδ.32) αποδίδεται με υψωμένα χέρια μπροστά στο στήθος με κλίση προς τα δεξιά, όπως στην Παναγία του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1815] και στον Άγιο Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια

[1811] Όπως οι ολόσωμες μορφές του αρχάγγελου Μιχαήλ (εικ.54, σχεδ.33), των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (εικ.58, σχεδ.35), των αγίων Αρτεμίου, Μερκουρίου (εικ.59, σχεδ.36), Προκοπίου, Δημητρίου (εικ.60, σχεδ.36 και 37) κ. ά.

[1812] Όπως στις μορφές των αγίων Θεοδώρων Τήρωνος και Στρατηλάτη (εικ.50, σχεδ.29).

[1813] Όπως στον άγιο Ονούφριο (εικ.53, σχεδ.32).

[1814] Υπάρχουν ωστόσο ελάχιστες εξαιρέσεις, στις οποίες οι μορφές εικονίζονται μετωπικά, όπως ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης, οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη και ο Χριστός της Δέησης.

[1815] Grozdanov, Ohridskoto zidno slikarstvo, εικ. 77.

(1388/9)[1816]. Ιδιαίτερα σπάνια και χαρακτηριστική είναι η στάση αντικίνησης του αρχάγγελου Μιχαήλ (εικ.54, σχεδ.33), η οποία παρατηρείται ανάλογα στο ναό του Αγίου Στεφάνου στο Konče (γύρω στο 1366)[1817] και στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[1818]. Σπάνιος επίσης είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο αρχάγγελος κρατεί το σπαθί του, όχι όρθια μπροστά στο στήθος, όπως συνηθίζεται, αλλά διαγώνια, όπως στο νάρθηκα της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1819] και στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1820]. Οι άγιοι Αρτέμιος (εικ.59, σχεδ.36) και Δημήτριος (εικ.60, σχεδ.37) αποδίδονται σε στάση αντικίνησης προς τα δεξιά, ενώ οι άγιοι Μερκούριος (εικ.59), Προκόπιος (εικ.60) και Νικόλαος (εικ.61) εικονίζονται στραμμένοι ελαφρά προς τα αριστερά. Ο άγιος Δημήτριος (εικ.60), με ελαφρά κλίση του σώματός τους προς τα δεξιά, κρατεί το σπαθί του με ιδιαίτερο σπάνιο τρόπο, όχι στη λαβή, αλλά κάτω από αυτή, όπως και σε εικόνα του αγίου Δημητρίου στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1821].

Γενικό χαρακτηριστικό των μορφών των αγίων στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι η γαλήνια έκφραση στο πρόσωπο. Αυτό ισχύει για τις ολόσωμες μορφές αλλά και για τις μορφές στα μετάλλια. Ωστόσο, ορισμένες μορφές μέσα στις συνθέσεις, αποδίδονται με ιδιαίτερα εκφραστικό και ρεαλιστικό τρόπο, όπου είναι έντονη η αίσθηση του δράματος. Αυτό επιτυχαίνεται τόσο με την έκφραση του προσώπου, όσο και με τις χειρονομίες, όπως παρατηρείται στις μορφές των γυναικών του Επιτάφιου θρήνου (εικ.42, σχεδ.23) και λιγότερο της Ανάστασης του Λαζάρου (εικ.32, σχεδ.19). Ο εκφραστικός αυτός ρεαλισμός, που έλκει την καταγωγή του σε τοιχογραφίες των αρχών του 14ου αιώνα, όπως του εξωνάρθηκα της μονής Βατοπαιδίου (1312)[1822], αναβιώνει κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε έργα της

[1816] Prolović, Die Kirche, εικ. 74.

[1817] Gabelić, *Manastir Konče*, 173, σχεδ. 32, εικ. 65.

[1818] Προσωπική παρατήρηση.

[1819] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. LXIII.

[1820] Προσωπική παρατήρηση.

[1821] *Saints de Byzance*, 149, εικ. 22 (Ch. Mavropoulou-Tsioumi).

[1822] Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, 263, εικ. 223, 276, εικ. 233.

Καστοριάς, όπως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60)[1823] και στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1824] (εικ.206).

Άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο στην απόδοση ορισμένων μορφών είναι ο έντονος διασκελισμός, όπως στη μορφή του αρχάγγελου Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (εικ.21). Η στάση αυτή του αρχάγγελου απαντάται ιδιαίτερα σε μνημεία της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380) (εικ.195), στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385), καθώς και σε μνημεία της Κορυτσάς, όπως στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (εικ.196).

Επίσης, ορισμένες μορφές αποδίδονται με αντιρρεαλιστικές κινήσεις[1825], όπως η Παναγία του Λίθου (εικ.43, σχεδ.24), κίνηση η οποία απαντά πανομοιότυπα στην απεικόνιση της Παναγίας του Λίθου στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1826], στον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1827] (εικ.208), στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1828] και στην Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)[1829] (εικ.211).

Οι φυσιογνωμικοί τύποι των μεμονωμένων ολόσωμων μορφών έχουν γαλήνιες εκφράσεις και αποδίδονται με ιδιαίτερα επιμελημένους καλλιτεχνικούς τρόπους. Από τις μεμονωμένες αυτές μορφές διακρίνεται ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού της Δέησης (εικ.85). Ο Χριστός, με το πλατύ πρόσωπο με τις έντονες σκιές, την λεπτή καλογραμμένη μύτη, το μικρό σφιχτό στόμα και τις ρυτίδες που διαγράφονται αχνά στο συνοφρυωμένο μέτωπο, συνδέεται με το φυσιογνωμικό τύπο του Χριστού του αγίου Μανδηλίου στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1830] και κυρίως με τον Χριστό Παντοκράτορα της εικόνας (γύρω στο

[1823] Βλ. την Παναγία και τις γυναίκες του Επιτάφιου θρήνου, βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 125β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 100, εικ. 13.

[1824] Σημειώνουμε ενδεικτικά τις μορφές των γυναικών του Επιτάφιου θρήνου, βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α.

[1825] Για την αντιρρεαλιστική κίνηση αυτή της Παναγίας, βλ. Killerich, Aesthetic Aspects, 11-26. Γενικά για την αντιρρεαλιστική κίνηση στη ζωγραφική της μεσοβυζαντινής εποχής, βλ. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*, 114-116.

[1826] Προσωπική παρατήρηση.

[1827] Προσωπική παρατήρηση.

[1828] Προσωπική παρατήρηση.

[1829] Προσωπική παρατήρηση

[1830] Προσωπική παρατήρηση.

1400)[1831] στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στην Καστοριά, με τον οποίο συγγενεύει και ως προς το εκφραζόμενο αυστηρό ήθος (εικ.86). Ο I. Djordjević[1832] συνδέει τον Χριστό της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τον Χριστό «Φοβερό Κριτή» στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1833] (εικ.87). Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι ο Χριστός της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού διαφοροποιείται από τον Χριστό «Φοβερό Κριτή» του ναού της Παναγίας του Zaum, τόσο στην τυπολογία του προσώπου και στον εκφραζόμενο ήθος, όσο και στον τρόπο εκτέλεσης της μορφής, καθώς στο Zaum, όσο μας επιτρέπει να κρίνουμε η κατάσταση διατήρησης του προσώπου, αυτό αποδίδεται με μαλακό, πλαστικό τρόπο, που αναδεικνύει τον όγκο. Επίσης, η Sm. Gabelić[1834] συνδέει τον Χριστό της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τον Χριστό «Δίκαιο Κριτή» της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) (εικ.88). Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι διαφοροποιείται στον τρόπο απόδοσης των χαρακτηριστικών του προσώπου και της σάρκας, η οποία στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι γραμμική, ενώ στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) μαλακή.

Η τυπολογία του προσώπου της Παναγίας της Δέησης (εικ.89) που αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με το πλατύ, βαθιά σκιασμένο πρόσωπο, την καλογραμμένη καμπύλη μύτη, τα βαθυσκιασμένα μάτια και την αδιόρατη θλιμμένη έκφραση, συγγενεύει τυπολογικά κυρίως με απεικονίσεις της Παναγίας του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως είναι η Παναγία της Δέησης στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389)[1835]. Εντυπωσιακή, ωστόσο, συγγένεια στην τυπολογία του προσώπου και στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά παρατηρείται με την Παναγία «η Χώρα του Αχώρητου» στην κόγχη επάνω από τη θύρα εισόδου στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1836] (εικ.90). Ο I. Djordević[1837] συνέδεσε τον προσωπογραφικό τύπο της Παναγίας της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με

[1831] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 294, πίν. 10, όπου δημοσιεύεται ασπρόμαυρη φωτογραφία.

[1832] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 458.

[1833] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 69.

[1834] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 215-216, εικ. 106.

[1835] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 8.

[1836] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 1. Rousseva, The Murals, εικ.1.

[1837] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 458.

την αγία Άννα Γαλακτοτροφούσα της Παναγίας του Zaum (1361)[1838]. Ωστόσο, ο σύνδεσμος αυτός έχουμε τη γνώμη ότι δεν είναι ιδιαίτερα πειστικός, καθώς η αγία Άννα έχει πρόσωπο με λεπτά χαρακτηριστικά, διαφορετικά από την Παναγία της Δέησης.

Η μορφή του αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου της Δέησης (εικ.91) με τη γαμψή μύτη και την έντονη, γραμμική διαγραφή των όγκων στο πρόσωπο, παρουσιάζει σχετική συγγένεια με την αντίστοιχη μορφή στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1839], από την οποία διαφέρει στην γραμμικότερη διατύπωση της σάρκας και στο εκφραζόμενο ήθος, το οποίο στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι γαλήνιο και όχι ταραγμένο. Συγγένεια στον προσωπογραφικό τύπο έχει ο άγιος Ιωάννης με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1840] (εικ.92), αλλά διαφοροποιούνται κυρίως στον τρόπο πλασίματος της μορφής, ο οποίος στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη εμφανίζεται μαλακότερος.

Η Παναγία «Πανύμνητος» (εικ.93), με το αυγόσχημο πλατύ πρόσωπο και την περιορισμένη σκίαση, αποδίδεται επίπεδα, χωρίς όγκο και με γραμμική διαγραφή των χαρακτηριστικών. Στον προσωπογραφικό τύπο και στην έκφραση του προσώπου η Παναγία «Πανύμνητος» παρουσιάζει σχετική συνάφεια με την Παναγία «η Πηγή της ζωής» στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1841] και την ένθρονη Παναγία «Πανύμνητο» στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1842]. Ωστόσο, ο τρόπος απόδοσης της σάρκας είναι αρκετά διαφορετικός, καθώς στα δύο παραπάνω μνημεία και κυρίως στο Zaum, η ζωγραφική είναι μαλακή και αρκετά επιμελημένη, ενώ στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι γραμμική. Ιδιαίτερος, ωστόσο, είναι ο σύνδεσμος, προσωπογραφικός και τεχνικός με απεικονίσεις της Παναγίας στη μνημειακή ζωγραφική του τρίτου και τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα σε ναούς της Καστοριάς και της περιοχής Κορυτσάς, όπως είναι η Παναγία «η Αχειροποίητος» της αψίδας στο ναό του Αγίου Νικολάου του

[1838] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 75.

[1839] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 100.

[1840] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 150β. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 118, εικ. 13.

[1841] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. XLV. M. Gligorievič-Maksimović, «Ikonografia Bogorodičnih praobraza u srpskom slikarstvu od sredine XIV do sredine XV veka», *ZRVI* 43 (2006), 303, εικ. 12.

[1842] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 74.

Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1843] (εικ.94) και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1844]. Ανάλογος τύπος της Παναγίας σε εκφραστικό και προσωπογραφικό επίπεδο απαντάται και σε μεταγενέστερα μνημεία, όπως στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[1845].

Ο Χριστός Εμμανουήλ της αψίδας (εικ.95), με το μικρό ωοειδές πρόσωπο, τα κοντά μαλλιά που φτάνουν μέχρι τα αυτιά του και κυρίως τη χαρακτηριστική διαγραφή των ρυτίδων στο πλατύ μέτωπο, παρουσιάζει ιδιαίτερα στενή συγγένεια στο φυσιογνωμικό τύπο με τον Χριστό Εμμανουήλ στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1846] (εικ.96), με τη διαφορά ότι η απόδοση των χαρακτηριστικών στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι γραμμικότερη. Στη σύγκριση του Χριστού Εμμανουήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τον Χριστό Εμμανουήλ σε μνημεία του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1847], και κυρίως σε μνημεία της Καστοριάς και της Κορυτσάς, όπως στο ναό του Αγίου Αλυπίου στην Καστοριά (τελευταία εικοσαετία 14ου αιώνα)[1848] (εικ.97), στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90)[1849] και στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (εικ.98) κοντά στην Κορυτσά, διαπιστώνεται σημαντική διαφοροποίηση τόσο ως προς τον προσωπογραφικό τύπο, καθώς το μήκος των μαλλιών στα μνημεία αυτά φτάνει μέχρι τη βάση του λαιμού του, όσο και ως προς την απόδοση του προσώπου, που είναι σαρκωμένο και όχι επίπεδο, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

Από τους στρατιωτικούς αγίους ο άγιος Γεώργιος (εικ.99) με το ωοειδές πρόσωπο, τα κοντά σγουρά μαλλιά και τα καλογραμμένα φρύδια στο φυσιογνωμικό τύπο συνδέεται με μορφές προφητών από τη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες γύρω στο 1340)[1850]

[1843] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 155α.

[1844] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 4.

[1845] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 164β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 313, εικ. 170.

[1846] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 264, εικ. 148.

[1847] Προσωπική παρατήρηση.

[1848] Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση, πίν. 351.

[1849] Προσωπική παρατήρηση.

[1850] Τη συγγένεια αυτή την αναφέρει ο Ε. Τσιγαρίδας, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 222.

(εικ.100). Διαφοροποιείται στο πλάσιμο του προσώπου, που είναι σχεδόν επίπεδο, χωρίς να έχει τον όγκο και την φρεσκάδα των τοιχογραφιών του Treskavec. Ο φυσιογνωμικός τύπος του αγίου Γεωργίου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αναβιώνει μεταγενέστερα[1851], σε άλλο ένα ναό της Καστοριάς, στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2)[1852].

Ο άγιος Δημήτριος (εικ.101) με το μακρόστενο ωοειδές πρόσωπο, τα κοντά σγουρά μαλλιά και το σοβαρό βλέμμα, στο φυσιογνωμικό τύπο έχει την καταγωγή του σε απεικονίσεις του αγίου κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα σε μνημεία της Μακεδονίας, εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης, όπως στο ναό των Αγίων Αποστόλων στη Θεσσαλονίκη (1318-1321 ή 1328-1331)[1853]. Ιδιαίτερα στενή προσωπογραφική συγγένεια παρατηρείται, ωστόσο, με την μορφή του αγίου Στεφάνου στο ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1854] (εικ.102) και λιγότερο στο ναό του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[1855], παρά το γεγονός ότι η μορφή του αγίου Στεφάνου και στα δύο μνημεία εμφανίζεται πλαστικότερη, και όχι επίπεδη, με πλατύ πρόσωπο, όπως είναι ο άγιος Δημήτριος. Αξιοσημείωτη είναι η ιδιαίτερα ρεαλιστική απόδοση του εσωτερικού του αυτιού του, ο τράγος, που διαμορφώνεται με δύο εξέχουσες καμπυλότητες. Ο τύπος αυτός των αυτιών, ο οποίος απαντάται επίσης στους ολόσωμους αγίους Εύπλο (εικ.134), Προκόπιο (εικ.109), Μερκούριο (εικ.107) και Νικόλαο (εικ.119) του ίδιου ναού, ακολουθεί πιστά παλαιότερα πρότυπα, όπως εκείνα των αγίων Μηνά του Καλικέλαδου, Προκόπιου, αρχάγγελου Μιχαήλ, Νέστωρα και Ερμογένη στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1856] και απαντά ανάλογα στη ζωγραφική μνημείων του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της Καστοριάς, όπως κυρίως στη μορφή του αγίου Νικολάου του Νέου (εικ.109) και του αγίου Στεφάνου (εικ.102) στον Άγιο Νικόλαο

[1851] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 309.

[1852] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 166α. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 317, εικ. 174.

[1853] Νικονάνος, *Άγιοι Απόστολοι*, εικ. 23.

[1854] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 275, εικ. 159.

[1855] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 152α.

[1856] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXI, LXIV, εικ. 103, εικ. 99, εικ. 104, εικ. 107.

του Τζώτζα (1360-1380)[1857], αλλά και σε φορητές εικόνες από το μακεδονικό χώρο, όπως της μονής Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους[1858].

Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (εικ.103), ο οποίος αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με υψωμένη την κεφαλή, στο φυσιογνωμικό τύπο, παρά τη φθορά της ζωγραφικής στο πρόσωπο, με την οξύληκτη, διχαλωτή γενειάδα συγγενεύει με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1859], στο Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1860] (εικ.104) και σε εικόνα των αγίων Θεοδώρων αντωπών στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1861].

Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης[1862] (εικ.105), που απεικονίζεται σε τρία τέταρτα, με κοντά σγουρά μαλλιά και γενειάδα και με πρόσωπο, του οποίου ο όγκος αποδίδεται στα μάγουλα σχηματικά, έχει παρόμοια σχηματική διαγραφή του όγκου στο πρόσωπο με τον άγιο Θεόδωρο το Στρατηλάτη στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1863] (εικ.106) και κυρίως με τον άγιο Θεόδωρο το Στρατηλάτη στην εικόνα των αγίων Θεοδώρων αντωπών στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (δεύτερο μισό 14ου αιώνα)[1864]. Ανάλογα προσωπογραφικά και τεχνικά χαρακτηριστικά, με τη διαφορά ότι εικονίζεται μετωπικά, έχει και ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9)[1865]. Επίσης, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η τεχνική με την οποία αποδίδεται το πρόσωπο του αγίου Θεόδωρου του Στρατηλάτη

[1857] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 275, εικ. 159 και 281, εικ. 165.

[1858] Βλ. σχετικά τη σχηματική απόδοση των αυτιών του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στην εικόνα της μονής Βατοπαιδίου (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα), βλ. Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 158-159, εικ. 118-119.

[1859] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 153α. Mavrodinova, Sv. Teodor, εικ. 9. Djurić, Mali Grad, εικ. 38. Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 119, εικ. 14.

[1860] Djurić, Mali Grad, εικ. 39.

[1861] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, πίν. 110.

[1862] Σύμφωνα με τη Sm. Gabelić ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχει κοινό προσωπογραφικό τύπο με τον άγιο Ιωάννη το Δαμασκηνό στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (1349) (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 216, πίν. L). Ωστόσο, η σύγκρισή τους δεν είναι ενδεδειγμένη, καθώς διαφοροποιείται στον τρόπο του πλασίματος της σάρκας, ο οποίος στο Lesnovo είναι μαλακός, ενώ στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι γραμμικός και πιο αμελής.

[1863] Djurić, Mali Grad, εικ. 39.

[1864] Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, πίν. 110.

[1865] Προσωπική σημείωση.

στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού επαναλαμβάνεται στον άγιο Νικόλαο (εικ.119) και στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο από τη Δέηση του ίδιου ναού (εικ.91).

Επίσης, ο άγιος Μερκούριος (εικ.107) αποδίδεται με πρόσωπο πλατύ, σχεδόν επίπεδο, με έντονα σκιασμένα μάτια και διακριτικές, λεπτές, λευκές γραμμικές πινελιές στις παρίες. Η ιδιαίτερα ρεαλιστική απόδοση του εσωτερικού του αυτιού, του τράγου δηλαδή, με δύο εξέχουσες καμπυλότητες, απαντάται επίσης στους ολόσωμους αγίους Εύπλο (εικ.134), Προκόπιο (εικ.109), Δημήτριο (εικ.101) και Νικόλαο (εικ.119) του ίδιου ναού, καθώς ακολουθεί παλαιότερα πρότυπα της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1866] και απαντά ανάλογα στη ζωγραφική μνημείων του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα της Καστοριάς, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα (1360-1380)[1867], αλλά και σε φορητές εικόνες της μονής Βατοπαιδίου στο Άγιον Όρος[1868].

Ο άγιος Προκόπιος (εικ.109) με το πλατύ, σχεδόν επίπεδο, πρόσωπο, ακολουθεί τεχνική χαρακτηριστική και σε άλλους ολόσωμους αγίους του ίδιου ναού, όπως στους αγίους Γεώργιο (εικ.99), Αρτέμιο και Μερκούριο (εικ.107). Στον φυσιογνωμικό τύπο και στον τρόπο απόδοσης του προσώπου ο άγιος Προκόπιος έλκει την καταγωγή του σε μορφές προφητών από τη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (γύρω στο 1340) (εικ.110), όπως ήδη είχε σημειώσει ο Ε. Τσιγαρίδας[1869]. Ανάλογες προσωπογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά παρουσιάζει ο άγιος Προκόπιος με τον άγιο Βίκτορα στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (γύρω στο 1370)[1870] και με τον άγιο Προκόπιο στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/89)[1871].

Ο άγιος Κωνσταντίνος (εικ.111) έχει πρόσωπο με αυστηρή έκφραση. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η έντονη σχηματική διαγραφή των ζυγωματικών στις παρειές, με σκαμμένα μάγουλα από τα γηρατειά. Παρόμοιος προσωπογραφικός τύπος με ανάλογη σχηματική απόδοση των όγκων στις παρειές παρατηρείται στον άγιο

[1866] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXI, LXIV, εικ. 103, εικ. 99, εικ. 104, εικ. 107.

[1867] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 275, εικ. 159 και 281, εικ. 165.

[1868] Βλ. σχετικά τη σχηματική απόδοση των αυτιών του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στην εικόνα της μονής Βατοπαιδίου (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα), βλ. Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες, 158-159, εικ. 118-119.

[1869] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 222.

[1870] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 134.

[1871] Prolović, *Die Kirche*, εικ. 82.

Κωνσταντίνο του ναού της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[1872] (εικ.112), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4)[1873] (εικ.113) και του ναού των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1) (εικ.114) στην Καστοριά, όπου όμως η διαγραφή είναι σχηματικότερη.

Η αγία Ελένη (εικ.115) με το μακρόστενο πρόσωπο αποδίδεται με τονισμένα ζυγωματικά, χωρίς τη σκληρή, σχηματική διαγραφή των ζυγωματικών του προσώπου της αγίας Ελένης στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (1383/4)[1874] ή την πλαστική ανάδειξη του προσώπου της αγίας Ελένης, που παρατηρείται στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1875] (εικ.116).

Από τους ιεράρχες αγίους ο φυσιογνωμικός τύπος του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας (εικ.117), παρά τις σοβαρές φθορές από την υγρασία, αναγνωρίζεται στον άγιο Κύριλλο Αλεξανδρείας του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (εικ.118).

Ο άγιος Νικόλαος (εικ.119) εικονίζεται με υψηλό μέτωπο, αυστηρό σκεπτικό βλέμμα, έντονες ρυτίδες στο μέτωπο, αλλά και έντονα αυγόσχημα ζυγωματικά, τα οποία διαγράφονται σχηματικά. Στο φυσιογνωμικό τύπο συγγενεύει έχει με τον άγιο Νικόλαο της εικόνας της μονής Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας (γύρω στο 1350)[1876], αλλά διαφοροποιείται από αυτήν με την έντονη, σχηματική διαγραφή των ζυγωματικών. Επίσης, φαίνεται ότι ο άγιος Νικόλαος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρουσιάζει κοινό προσωπογραφικό τύπο και φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, όσο μπορούμε να διακρίνουμε λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης της μορφής, με τον άγιο Νικόλαο στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1877] (εικ.120). Και στις δύο μορφές οι ρυτίδες στο μέτωπο και η

[1872] Thomo, Byzantine Monuments, 219, εικ. 239.

[1873] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154β.

[1874] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 154β.

[1875] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 6.

[1876] Djurić, *Icônes*, πίν. XLVII, εικ. 32. *Ikonen aus Athos, Mazedonien, Serbien und Ungarn*, Beograd 1974, εικ. 14. Την συγγένεια αυτή την αναφέρει ο Ε. Τσιγαρίδας, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 222.

[1877] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 68. Τη συγγένεια αυτή την αναφέρει ο I. Djordjević, (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 458). Επίσης, σύμφωνα με τον I. Djordjević με τον ίδιο τρόπο αποδίδεται το πρόσωπο του αγίου Αντωνίου στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού στο Zaum (Djordjević, O zidnom slikarstvu, 458). Ωστόσο, η σύγκριση αυτή στην τεχνική απόδοση του προσώπου

γενειάδα διαμορφώνονται με ανάλογο τρόπο, ωστόσο η διαφοροποίηση είναι αισθητή κυρίως στον τρόπο απόδοσης της σάρκας του προσώπου, καθώς στο Zaum η απόδοση του όγκου είναι πλαστική και όχι γραμμική σχηματική, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Ο άγιος Νικόλαος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο φυσιογνωμικό τύπο και στα τεχνικά χαρακτηριστικά του προσώπου του αναγνωρίζεται σε δύο εικόνες του αγίου του τελευταίου τέταρτου του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα στην Καστοριά. Από τις εικόνες αυτές, η μία βρίσκεται στο ναό του Αγίου Νικολάου του Δραγωτά (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα)[1878] και η άλλη στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (αρχές 15ου αιώνα)[1879].

Ο ασκητής άγιος Συμεών ο Στυλίτης (εικ.121) στην τυπολογία του προσώπου, με τα τονισμένα ζυγωματικά, την κοντή λευκή γενειάδα και κυρίως την αυστηρότητα της έκφρασής του συγγενεύει σε προσωπογραφικό και τεχνικό επίπεδο με τον ομώνυμο άγιο στο ναό της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1369)[1880] και στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (εικ.122). Ωστόσο, διαφοροποιείται στον τρόπο πλασίματος της σάρκας της μορφής και στη χρωματική κλίμακα που χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης. Συγκρίνοντας τη μορφή του αγίου Συμεών του Στυλίτη του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με την αντίστοιχη στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1881], διαπιστώνεται ότι παρά τα κοινά στοιχεία στο φυσιογνωμικό τύπο, ζωγραφικά διαφοροποιείται ριζικά στην απόδοση της σάρκας των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών και της τριχοφυΐας.

Ο Χριστός του Αγίου Μανδηλίου (εικ.123) με το στενόμακρο πρόσωπο, τα τονισμένα ζυγωματικά, τα μακριά μαλλιά και την μυτερή γενειάδα, παρουσιάζει κοινό προσωπογραφικό τύπο με τον Χριστό του Αγίου Μανδηλίου στο ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1882] (εικ.124) με τη διαφορά ότι η

διαφοροποιείται, καθώς στο Zaum η τεχνική είναι μαλακή και όχι γραμμική και επομένως η εν λόγω σύγκριση αποδεικνύεται ατυχής.

[1878] *Affreschi e icone*, 80, εικ. 41 (Th. Papazotos). *From Byzantium to El Greco*, 162, εικ. 25 (Th. Papazotos).

[1879] Sissiou, Two unpublished icons, 189-190, εικ. 4, 6.

[1880] Thomo, Byzantine Monuments, 218, εικ. 237.

[1881] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 77.

[1882] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 270, εικ. 154.

απόδοση του Χριστού στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι γραμμικότερη και αμελέστερη.

Οι άγιοι σε μετάλλια, οι οποίοι ομαδοποιούνται σε τέσσερις ομάδες, αγένειους, με ελαφρύ υπογένειο, γενειοφόρους και άγιες γυναίκες, πολλές φορές συγγενεύουν στους φυσιογνωμικούς τύπους με τους ολόσωμους αγίους, παρά το γεγονός ότι ο τρόπος εκτέλεσής τους αναδεικνύεται πιο αμελής. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι άγιοι σε μετάλλια του δυτικού τοίχου αποδίδονται με πιο λεπτά χαρακτηριστικά και έχουν καλύτερη ποιότητα στην εκτέλεση απ' ό,τι οι άγιοι σε μετάλλια του νότιου και του βόρειου τοίχου, των οποίων τα χαρακτηριστικά είναι πιο χοντροκομμένα και σχεδόν πάντα αποδίδονται με γαμψές μύτες και πρόχειρη εκτέλεση της σάρκας.

Οι άγιοι Παντελεήμων, Τρύφων, Χριστόφορος, Μαρκιανός, Μαρτύριος, Βικέντιος, Σέργιος, Βάκχος και Κύρηκκος είναι αγένειοι, με ωοειδή πρόσωπα, μικρά μάτια με έντονες σακούλες, κάτω από αυτά και διακριτικές λευκές πινελιές κάτω από τα μάτια.

Ειδικότερα, ο άγιος Παντελεήμων (εικ.125) στο φυσιογνωμικό τύπο συγγενεύει με τον άγιο Γεώργιο του ίδιου ναού (εικ.99), διαφοροποιείται όμως στο πλάσιμο τόσο του προσώπου, όσο και των μαλλιών του, το οποίο αναδεικνύεται πιο πρόχειρο, χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Επίσης, ο άγιος Παντελεήμων συγγενεύει και με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385) (εικ.126), αλλά διαφέρει στον τρόπο απόδοσης του προσώπου, ο οποίος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι πιο πρόχειρος και όχι τόσο επιμελημένος.

Η πρόχειρη αυτή εκτέλεση στις μορφές των αγίων σε προτομή διακρίνεται και στον άγιο Τρύφωνα (εικ.127), όπου ο σταυρός που κρατεί ο άγιος, διατρέχει τις πτυχές του ενδύματος του αγίου, καθώς επίσης ο άγιος Χριστόφορος (εικ.128), ο οποίος ενώ κρατεί σταυρό μπροστά στο στήθος του, ο σταυρός διακρίνεται μονάχα στο σημείο επάνω από τον αριστερό του ώμο.

Επίσης, ο άγιος Βάκχος (εικ.129) και ο άγιος Σέργιος (εικ.130) έχουν όμοιο φυσιογνωμικό τύπο, το οποίο είναι ανάλογο και με τον άγιο Προκόπιο (εικ.109) του ιδίου ναού. Διαπιστώνεται δηλαδή ότι ο ζωγράφος των αγίων σε μετάλλια υιοθέτησε κοινούς φυσιογνωμικούς τύπους με ολόσωμους αγίους.

Οι άγιοι Κοσμάς, Δαμιανός, Στρατόνικος, Νικήτας, Ιάκωβος ο Πέρσης και Άβιβος αποδίδονται με ελαφρύ υπογένειο.

Οι άγιοι Κοσμάς (εικ.131) και Δαμιανός (εικ.132) επαναλαμβάνουν τον αυτό φυσιογνωμικό τύπο.

Ο άγιος Άβιβος (εικ.133) με το μακρόστενο πρόσωπο, τα σγουρά μαλλιά που φτάνουν μέχρι τους ώμους του, στην τυπολογία του προσώπου, στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και στο εκφραζόμενο ήθος παρουσιάζει ιδιαίτερη στενή φυσιογνωμική συγγένεια με την μορφή του αγίου Εύπλου του ίδιου ναού (εικ.134), γεγονός που μαρτυρεί ότι ο καλλιτέχνης υιοθέτησε κοινούς φυσιογνωμικούς τύπους με ολόσωμους αγίους, αλλά διαφέρει στο πλάσιμο. Εντυπωσιακή, επίσης προσωπογραφική και τεχνική συγγένεια παρατηρείται και με τον άγιο Εύπλο στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (εικ.187).

Ο άγιος Νικήτας (εικ.135), το πρόσωπο του οποίου απεικονίζεται σε τρία τέταρτα στο φυσιογνωμικό τύπο, συγγενεύει με τον άγιο Αρτέμιο του ίδιου ναού (εικ.59). Ωστόσο, η διαφορά στο πλάσιμο είναι φανερή, καθώς η απόδοση του προσώπου του αγίου Νικήτα υστερεί σε ποιότητα. Πιθανώς τον άγιο σε μετάλλιο εκτέλεσε κάποιος βοηθός και όχι ο πρωτομάστορας.

Οι γενειοφόροι άγιοι Μηνάς, Ευστάθιος και Ιωακείμ έχουν πλατιά πυκνή γενειάδα και έντονα ζυγωματικά. Αντίθετα, οι άγιοι Ερμόλαος, Σαμωνάς, Γουρίας, Βίκτωρ και ο προφήτης Ζαχαρίας έχουν μακριά και μυτερή γενειάδα: μόνο ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς έχει γενειάδα μακριά και πλατειά. Αποδίδονται κατά κανόνα με μικρά μάτια που έχουν έντονες σακούλες κάτω από αυτά.

Ο άγιος Ερμόλαος (εικ.136), με τη μακριά λευκή γενειάδα, τις κόκκινες κηλίδες στα μάγουλα και τη γαμψή μύτη παρουσιάζει σχετική συγγένεια στο φυσιογνωμικό τύπο με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1883]. Ωστόσο, διαφοροποιείται στα πιο λεπτά χαρακτηριστικά που έχει ο άγιος στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη.

Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς (εικ.137) με τα κοντά καστανά μαλλιά, την παπαλήθρα και την πλατιά καστανή γενειάδα, παρουσιάζει προσωπογραφική συγγένεια με τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά στο ναό των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) στην Καστοριά (1400/1)[1884] (εικ.138).

Οι άγιοι Σαμωνάς (εικ.139) και Γουρίας (εικ.140) παρουσιάζουν στενή φυσιογνωμική συγγένεια με τον άγιο Ερμογένη και τον άγιο Μηνά Καλικέλαδο στη

[1883] Προσωπική παρατήρηση.

[1884] Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς, 264, 275, εικ.1.

μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1885], αν και διαφοροποιούνται στον τρόπο εκτέλεσης της ζωγραφικής, η οποία στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού δεν είναι τόσο μαλακή, όσο είναι στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) και αντίθετα δεν είναι τόσο επιμελημένη.

Οι άγιες γυναίκες Ιουλίττα, Ελισάβετ και Άννα απεικονίζονται μετωπικές, με αυστηρό βλέμμα, ίσια μύτη, μικρά σφιχτά στόματα.

Ειδικότερα, η αγία Άννα (εικ.141) με το επίμηκες πρόσωπο, τα μάτια με έντονες σακούλες κάτω από αυτά, παρουσιάζει φυσιογνωμική συγγένεια με την αγία Άννα στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385) (εικ.142), αλλά διαφοροποιείται στον τρόπο εκτέλεσης των μαγούλων, καθώς στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη τα μάγουλα αποδίδονται στρογγυλά και όχι μυτερά, με έντονη διαγραφή, όπως είναι στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

Η αγία Ιουλίττα (εικ.143), η οποία έχει ανάλογο προσωπογραφικό τύπο με την αγία Ελισάβετ του ίδιου ναού (εικ.144), παρουσιάζουν συγγένεια με τις απεικονίσεις της αγίας Ιουλίττας σε καστοριανούς ναούς του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385) (εικ.274) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/4) (εικ.273).

Από τις μορφές, οι οποίες εικονίζονται μέσα στις συνθέσεις, εντυπωσιάζει ο αρχάγγελος Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (εικ.145). Ο αρχάγγελος με το πλατύ πρόσωπο που αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με την έντονη ρυτίδα στο μέτωπο παρουσιάζει συνάφεια στην τυπολογία του προσώπου με τον αρχάγγελο Γαβριήλ και με τη μορφή της θεραπαινίδας στη σκηνή της Γέννησης της Θεοτόκου στο ναό της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1886]. Διαφέρει ωστόσο στον τρόπο απόδοσης της σάρκας, ο οποίος στον αρχάγγελο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι γραμμικός, και όχι μαλακός και χυμώδης, όπως είναι στις μορφές του Zaum. Εντυπωσιακή ωστόσο είναι η συγγένεια στο φυσιογνωμικό τύπο και στον τρόπο απόδοσης του προσώπου του αρχάγγελου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τον αρχάγγελο Γαβριήλ στη ζωγραφική μνημείων της Καστοριάς και της Κορυτσάς του τρίτου και του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στους ναούς του Αγίου

[1885] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 107 και πίν. LXI.

[1886] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 86. Τη συγγένεια αυτή την αναφέρει ο I. Djordjević, βλ. Djordjević, O zidnom slikarstvu, 458.

Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1887] (εικ.147) και κυρίως του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) (εικ.146).

Οι αδερφές του Λαζάρου στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου (εικ.148), οι οποίες αποδίδονται με παρόμοιο φυσιογνωμικό τύπο σε τρία τέταρτα, με μακριά, λεπτή κυρτή μύτη, χονδρά χείλη και πλατιά, χαραγμένα από την έκφραση οδύνης πρόσωπα, παρουσιάζουν ιδιαίτερη προσωπογραφική και τεχνική συγγένεια με τις μυροφόρες του Λίθου στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385)[1888] (εικ.149).

Ο εκατόνταρχος Λογγίνος της Σταύρωσης (εικ.150), με το ανασηκωμένο κεφάλι, τα βαθυσκιασμένα μάτια και τη κοντή σγουρή γενειάδα στο φυσιογνωμικό τύπο, στο ζωγραφικό τρόπο απόδοσης του προσώπου και κυρίως στην έκφραση έχει στενή συγγένεια με τον εκατόνταρχο Λογγίνο στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1889] (εικ.151) και λιγότερο με τον εκατόνταρχο στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90)[1890].

Στη σκηνή του Επιτάφιου θρήνου το σύμπλεγμα της Παναγίας και του Χριστού (εικ.152) παρουσιάζουν στενή προσωπογραφική και καλλιτεχνική συνάφεια, στο φυσιογνωμικό τύπο, στην τεχνική απόδοση του προσώπου και στην εκφραστική ποιότητα με τις αντίστοιχες μορφές στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1891] (εικ.153).

Επίσης, η μορφή του αγίου Ιωάννη της ίδιας σκηνής (εικ.154), με το χαραγμένο από την οδύνη πρόσωπο, παρά τη φθορά και την αλλοίωση της ζωγραφικής από την υγρασία, ακολουθεί έναν προσωπογραφικό τύπο του αγίου Ιωάννη της σκηνής της Σταύρωσης στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1892]. Ωστόσο, είναι εμφανέστερη η συγγένεια σε φυσιογνωμικό,

[1887] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 274, εικ. 158.

[1888] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α.

[1889] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 156β. Kyriakoudis, La peinture murale, 36, πίν. III. *Καστοριανά Μνημεία*, 123, εικ. 257-258 (Ι. Σίσιου).

[1890] Lozanova, The Church of Christ Zoodotes, εικ. 13.

[1891] Τη συγγένεια αυτή την αναφέρει ο Ε. Τσιγαρίδας (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 223). Για την εν λόγω απεικόνιση, βλ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Η μνημειακή ζωγραφική, 439, πίν. 60. *Καστοριανά Μνημεία*, 121, εικ. 254 (Ι. Σίσιου).

[1892] Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 98, εικ. 10.

τεχνικό και εκφραστικό επίπεδο με τον άγιο Ιωάννη στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1893] (εικ.155).

Οι μυροφόρες γυναίκες του Επιτάφιου θρήνου (εικ.156) έχουν συνοφρυωμένα πρόσωπα, στα οποία αποτυπώνεται η έντονη έκφραση πόνου και οδύνης με τα σχιστά μάτια, την τριγωνική σκιά κάτω από αυτά και τα μισάνοιχτα χείλη. Ανάλογο προσωπογραφικό τύπο με παρόμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και τρόπο αποτύπωσης της έκφρασης της οδύνης απαντάται σε απεικονίσεις του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως στις γυναίκες από τη Σταύρωση και τον Επιτάφιο θρήνο στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60)[1894], στην Παναγία της Δέησης στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1895] (εικ.157), στις μυροφόρες από το Λίθο στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1896] (εικ.149), αλλά και σε απεικονίσεις της Παναγίας σε φορητές εικόνες, όπως σε δίπτυχο στη μονή της Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (τέλη 14ου αιώνα)[1897].

Στη σκηνή του Λίθου η κατά κρόταφο απόδοση της Παναγίας (εικ.158), με έντονες σκιές κάτω από τα μάτια, τη χοντρή μύτη και τα σαρκώδη χείλη σε προσωπογραφικό επίπεδο συγγενεύει με την Παναγία του Λίθου στον Χριστό Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90) (εικ.159) και στον Άγιο Δημήτριο στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα)[1898].

Στη σκηνή της Ανάστασης, ο Χριστός (εικ.160) με το πρόσωπο που αποδίδεται ζωγραφικά σε τρία τέταρτα προς τα δεξιά, με τη μύτη, στην κορυφή της οποίας τοποθετείται λευκή κουκίδα, έχει στενή προσωπογραφική συγγένεια στο φυσιογνωμικό τύπο και στη ζωγραφική απόδοση του προσώπου με τον Χριστό της Ανάστασης (εικ. 161) στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1899].

[1893] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α. *Καστοριανά Μνημεία*, 122, εικ. 256 (Ι. Σίσιου), όπου αναφέρεται λανθασμένα ότι πρόκειται για τη σκηνή της Αποκαθήλωσης.

[1894]Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 124β (Σταύρωση) και 125β (Λίθος). Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*, 98, εικ. 10 και 100, εικ. 13. Kyriakoudis, La peinture murale, 35, πίν. II (για τον Επιτάφιο θρήνο).

[1895] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 282, εικ. 166.

[1896] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 158α.

[1897] Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 65.

[1898] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 175. Serafimova, Freskoživopisot, 74, εικ. 9.

[1899] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 269, εικ. 153.

Επίσης, ο Αδάμ (εικ.162) της ίδιας σκηνής με πρόσωπο σε στροφή τριών τετάρτων προς τα αριστερά, τα λευκά μαλλιά και την ομοιόχρωμη μυτερή γενειάδα, αποδίδεται πανομοιότυπα στο φυσιογνωμικό τύπο με τον Αδάμ της Ανάστασης στο ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1900] (εικ.163).

Ο προφήτης και βασιλιάς Δαβίδ (εικ.164), με πρόσωπο που αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με τα λευκά σγουρά μαλλιά και την ομοιόχρωμη κοντή γενειάδα, σε προσωπογραφικό επίπεδο συγγενεύει με τον Δαβίδ της Ανάστασης του Χριστού στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)[1901]. Ο φυσιογνωμικός αυτός τύπος απαντάται και σε μεταγενέστερα μνημεία, όπως στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[1902].

Επίσης, ο προφήτης Σολομών (εικ.165) απαντάται με τον αυτό φυσιογνωμικό τύπο στο ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά (1360-1380)[1903], όπως και σε μεταγενέστερα μνημεία, στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2)[1904].

Στην Κοίμηση της Θεοτόκου οι μορφές του συμπλέγματος της Παναγίας και του Ιωάννη (εικ.166) στο φυσιογνωμικό τύπο, στον τρόπο απόδοσης του προσώπου και στην έκφραση έχουν στενή συγγένεια με τις αντίστοιχες μορφές σε μνημεία του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1905], στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (1370-1385)[1906] (εικ.167) στην Καστοριά και σε εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα)[1907]. Αντίθετα, σε σύγκρισή με τις αντίστοιχες μορφές στο ναό της Παναγίας του Zaum

[1900] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 276, εικ. 160.

[1901] Serafimova, Freskoživopisot, 97, εικ. 34.

[1902] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323-324, εικ. 180-181.

[1903] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 276, εικ. 160.

[1904] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 163β. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 323-324, εικ. 180-181.

[1905] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 5.

[1906] Πελεκανίδης, *Καστορία*, πίν. 159α-β. Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 244-245, εικ. 4, εικ.7. Την συγγένεια αυτή την αναφέρει ο Ε. Τσιγαρίδας (Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 223).

[1907] Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως, 242, 245, εικ. 1, εικ.5.

(1361)[1908] διαφοροποιείται, καθώς στο Zaum η ζωγραφική είναι χυμώδη με όγκο στα πρόσωπα, ενώ στον Άγιο Γεώργιο είναι γραμμική και σχεδόν με επίπεδη ξηρότητα.

Ο άγγελος της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ.168) ο οποίος αποδίδεται σε δεύτερο επίπεδο, με τα εκφραστικά μάτια, το μισάνοιχτο στόμα και τον τρόπο απόδοσης με την έντονη φωτοσκίαση, παρουσιάζει προσωπογραφική και τεχνική συγγένεια με τον άγγελο της Κοίμησης στο ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1909] (εικ.169). Σε σύγκρισή με τους αγγέλους της Κοίμησης του ναού της Παναγίας του Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361)[1910], διαφέρει ριζικά, τόσο στο φυσιογνωμικό τύπο, όσο και στον τρόπο εκτέλεσης του προσώπου, καθώς ο άγγελος του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στερείται τη χυμώδη σάρκα των αγγέλων της Κοίμησης της Παναγίας του Zaum.

[1908] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 78.

[1909] Lozanova, Predvaritelni beležki, εικ. 5.

[1910] Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*, εικ. 78, όπου δεν διακρίνεται καλά λεπτομέρεια του προσώπου. Η σύγκριση οφείλεται σε προσωπική παρατήρηση.

3. Πτυχολογία

Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται η πτυχολογία στα ενδύματα των μεμονωμένων ολόσωμων μορφών, των μορφών μέσα στις συνθέσεις αλλά και τα βασικά χαρακτηριστικά της πτυχολογίας καθώς και η σχέση της με το σώμα. Επίσης, αναλύονται γενικά στοιχεία της τεχνικής απόδοσης του ενδύματος, ο τρόπος με τον οποίο ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί το χρώμα ή το συνδυασμό χρωμάτων για την απόδοση του ενδύματος για να τονίσει τον όγκο ή μη του σώματος.

Σε μεμονωμένες ολόσωμες μορφές, οι πτυχές του ενδύματος πέφτουν με μνημειακή βαρύτητα, που εξυπηρετεί την ανάδειξη του ύψος των μορφών, όπως στον άγιο Εύπλο (εικ.19), στην αγία Ελένη (εικ.58), στον άγιο Δημήτριο (εικ.60), στον άγιο Νικόλαο (εικ.61) και στην Παναγία της Δέησης (εικ.62). Αντίθετα, σε ολόσωμες μορφές που αποδίδονται σε κίνηση, όπως είναι η αγία Μαρίνα δαιμονομάχος (εικ.51), η πτυχολογία ανάμεσα στους μηρούς πέφτει με κάθετες, βαριές και πυκνές πτυχές, ενώ στον αριστερό μηρό της αγίας οι πτυχές είναι παράλληλες και περιορισμένες, με αποτέλεσμα το ένδυμα να αποδίδει με πλαστικότητα το σωματικό όγκο στο σημείο αυτό. Επίσης στους αγίους Θεοδώρους Τήρωνα και Στρατηλάτη (εικ.50), στον αρχάγγελο Μιχαήλ (εικ.54), στον άγιο Προκόπιο (εικ.60) ο μανδύας πέφτει με κυματιστές μαλακές ή βαριές πτυχές, ενώ η πτυχολογία στον χιτώνα αποδίδεται με τρόπο, ώστε να αναδεικνύεται ο σωματικός όγκος στους μηρούς και να τονίζεται η κοιλιακή χώρα.

Σε ορισμένες μορφές μέσα στις συνθέσεις, η πτυχολογία των ενδυμάτων είναι κυματιστή και αποδίδεται με μανιερισμό, όπως η απόληξη του ιματίου του αποστόλου Πέτρου της Ανάληψης (εικ.170), του αποστόλου Ιωάννη της Σταύρωσης (εικ.171), του Αδάμ της Ανάστασης (εικ.44), του αποστόλου Ιωάννη του Επιτάφιου θρήνου (εικ.177) κ.ά. Με ανάλογο τρόπο αποδίδεται η πτυχολογία του ιματίου του αποστόλου Ιωάννη της Σταύρωσης στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1911].

Σε μορφές που αποδίδονται σε κίνηση, το ένδυμα ανεμίζει και ανταποκρίνεται στην κίνηση ή στη στάση του σώματος της μορφής. Αυτό παρατηρείται στον αρχάγγελο Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (εικ.21), στον αρχάγγελο της Ανάληψης (εικ.46), στον Χριστό του Ελκόμενου (εικ.174), στον απόστολο Ιωάννη της

[1911] Πελεκανίδης, *Καστορία*, 156β.

Σταύρωσης (εικ.171), στους προφήτες Ηλία (εικ.172) και Μωυσή (εικ.173) της Μεταμόρφωσης, στον Χριστό της Ανάστασης (εικ.175) και στον απόστολο Πέτρο της Κοίμησης (εικ.48).

Η πτυχολογία των ενδυμάτων των μορφών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι χυτή, εφαρμοσμένη αρμονικά στο σώμα. Άλλοτε αναδεικνύει το σωματικό όγκο των μορφών και άλλοτε τον καλύπτει. Έτσι, στην αγία Μαρίνα (εικ.51), στο παιδί της Βαϊοφόρου (εικ.34), στον Χριστό του Ελκόμενου (εικ.37, 174), στον Χριστό (εικ.39) και στον απόστολο Ιωάννη (εικ.171) της Σταύρωσης, στους προφήτες Ηλία (εικ.172) και Μωυσή (εικ.173) της Μεταμόρφωσης, το ένδυμα αποδίδεται με τρόπο που αναδεικνύει το σωματικό όγκο. Αντίθετα, σε άλλες μορφές, όπως στον άγιο Εύπλο (εικ.19), στον άγιο Συμεών το Στυλίτη (εικ.57), στην αγία Ελένη (εικ.58), στον άγιο Δημήτριο (εικ.60), το ένδυμα πέφτει ελεύθερα, χωρίς να αναδεικνύει τον όγκο του σώματος.

Για την απόδοση των πτυχών των ενδυμάτων ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί δύο τρόπους, είτε κλιμακώνει τους τόνους του ίδιου χρώματος, είτε χρησιμοποιεί σε αντιπαράθεση διάφορα χρώματα.

Ο πρώτος τρόπος της τονικής διαβάθμισης του ιδίου χρώματος παρατηρείται στους Ιουδαίους της Βαϊοφόρου (εικ.35), του Ελκόμενου (εικ.37, 174), στις μυροφόρες του Επιτάφιου θρήνου (εικ.42), στον προφήτη Ηλία της Μεταμόρφωσης (εικ.172), στους αγίους Προκόπιο (εικ.60), Μερκούριο και Αρτέμιο (εικ.59), ενώ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο ένδυμα του αγίου Συμεών του Στυλίτη (εικ.57). Ο μανδύας του αγίου είναι λαδοκάστανο χρώμα και αποδίδεται με ελάχιστες αραιές καστανές πτυχές. Το ένδυμα του αγίου Κωνσταντίνου (εικ.58) είναι βαθυκύανο, ενώ οι πτυχές που το αναδεικνύουν είναι σε χρώμα βαθυκύανο, πιο σκούρο. Αυτή η τεχνική παρατηρείται και στο ένδυμα της αγίας Ελένης (εικ.58), στον χιτώνα των αγίων Αρτεμίου και Μερκουρίου (εικ.59), Εύπλου (εικ.19) και της αγίας Μαρίνας (εικ.51). Ο χιτώνας του αγίου Εύπλου είναι λευκόγκριζος και ο μανδύας κόκκινος (εικ.19), όπως ανάλογα παρατηρείται και στην απόδοση του ενδύματος της αγίας Μαρίνας, η οποία έχει κόκκινο μαφόριο (εικ.59). Πάνω σ' αυτά τα χρώματα ο καλλιτέχνης τοποθετεί διάφορες αποχρώσεις τους για να δημιουργήσει τις πτυχώσεις. Με τον ίδιο τρόπο αποδίδει τις πτυχές και ο καλλιτέχνης του Αγίου Δημητρίου στη

Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1912] και του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1913].

Στο δεύτερο τρόπο της αντιπαράθεσης των χρωμάτων, όπου οι τόνοι του αυτού χρώματος ή διαφορετικής χρώματος αντιπαρατίθενται το ένα χρώμα, το οποίο είναι σκούρο, τοποθετείται δίπλα του άλλου βασικού χρώματος, που είναι ανοιχτό, όπως στην Παναγία Πανύμνητο (εικ.176), στον Αδάμ της Ανάστασης (εικ.44), στον Μωυσή της Μεταμόρφωσης (εικ.173). Συνυπάρχουν δηλαδή μη συγγενείς χρωματισμοί στο ίδιο ένδυμα με αποτέλεσμα να προσδίδεται η εντύπωση του γλυπτού. Η τεχνική αυτή διακρίνεται στο χιτώνα της αγίας Μαρίνας (εικ.51), ο οποίος είναι λευκόγκριζος, ενώ οι πτυχές του διαμορφώνονται με ρόδινο χρώμα, στο ένδυμα του παιδιού της Βαϊοφόρου (εικ.34), του οποίου το βασικό χρώμα είναι το λευκόγκριζο, ενώ οι πτυχές είναι σε χρώμα της σκούρας ώχρας, στο ένδυμα του αποστόλου Ιωάννη του Επιτάφιου θρήνου (εικ.177). Πάνω στο λευκόγκριζο ιμάτιο του αποστόλου τοποθετούνται κόκκινες πινελιές που διαμορφώνουν τις πτυχώσεις του ενδύματος. Ανάλογος τρόπος απόδοσης των πτυχώσεων απαντάται και στο παιδί που μαστιγώνει το ληστή της Σταύρωσης (εικ.41), όπου το ιμάτιό του αποδίδεται με βαθυκύανο χρώμα, ενώ οι πτυχώσεις του με κόκκινο χρώμα. Ο ίδιος τρόπος επαναλαμβάνεται και στον προφήτη Μωυσή της Μεταμόρφωσης (εικ.173), όπου το ιμάτιό του αποδίδεται με κόκκινο χρώμα, ενώ οι πτυχές με λευκό. Με τον τρόπο αυτό αποδίδει τις πτυχές και ο καλλιτέχνης του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica κοντά στην Κορυτσά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα)[1914] και του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά (1370-1385)[1915].

Όταν χρησιμοποιείται η τεχνική της μονοχρωμίας, η πτυχολογία αποδίδεται γραμμικά και επίπεδα, χωρίς τονισμό του σωματικού όγκου. Αντίθετα, σε άλλες

[1912] Σημειώνουμε ενδεικτικά τα ενδύματα του αποστόλου της Κοίμησης, ο οποίος απεικονίζεται δίπλα στον άγιο Κοσμά το Μελωδό. Το ιμάτιό του αποδίδεται με λευκόγκριζο χρώμα, ενώ οι πτυχές με λευκό.

[1913] Σημειώνουμε ενδεικτικά το ένδυμα του αποστόλου Πέτρου της Προδοσίας του Ιούδα, όπου το ένδυμα του αποδίδεται με ανοιχτό χρώμα ώχρας και οι πτυχώσεις με λευκό.

[1914] Σημειώνουμε ενδεικτικά τα ενδύματα των αρχαγγέλων της αψίδας, όπου το ιμάτιο του αρχάγγελου Μιχαήλ αποδίδεται με λευκόγκριζο χρώμα, ενώ οι πτυχές του με κόκκινο, και του αρχάγγελου Γαβριήλ του οποίου ο χιτώνας αποδίδεται με λευκόγκριζο, ενώ οι πτυχώσεις με κόκκινο.

[1915] Το ιμάτιο του Μάλχου στη σκηνή της Προδοσίας του Ιούδα αποδίδεται με κόκκινο, ενώ οι πτυχές του με βαθυκύανο χρώμα. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στην απόδοση των πτυχών της ενδυτής της αγίας Τράπεζας, όπου το βασικό χρώμα είναι το κόκκινο, ενώ οι πτυχές αποδίδονται με γαλάζιο.

περιπτώσεις επιδιώκεται, με τονική διαβάθμιση ή με παράθεση χρωματικών συνδυασμών να τονιστούν επιμέρους όγκοι (μηρός, γλουτός, ώμος κλπ.) ή να αναδειχθεί πλαστικά το σώμα. Σε μορφές που αποδίδονται σε κίνηση, το ένδυμα ανεμίζει και ανταποκρίνεται στην κίνηση ή στη στάση του σώματος της μορφής.

4. Χρώμα

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, παρά το γεγονός ότι σε αρκετά σημεία το χρώμα έχει αλλοιωθεί από τα όμβρια ύδατα και την υγρασία ή άλλες έχουν καλυφθεί από την αιθάλη, επιτρέπουν να εκτιμήσουμε την αρχική χρωματική εντύπωση. Ειδικότερα, κρίνοντας από τις τοιχογραφίες, η χρωματική επιφάνεια των οποίων σώζεται σε καλή κατάσταση, διαπιστώνεται ότι η χρωματική παλέτα του καλλιτέχνη απαρτίζεται κυρίως από το κόκκινο-κεραμιδί, το βαθυκύανο, το μελιτζανί, το λαδοπράσινο, την ώχρα, το πορτοκαλί, το γαλάζιο, το λευκόγκριζο, το λευκό, το ρόδινο και σπάνια το ροζ και το μαύρο χρώμα[1916].

Με το κόκκινο-κεραμιδί αποδίδεται το βάθος των μεταλλίων των αγίων σε προτομή (εικ.63-66, 68-71, 73-76), διάφορα δευτερεύοντα στοιχεία, στοιχεία του ενδύματος και σπανιότατα επιγραφές (εικ.51-52). Άλλο χαρακτηριστικό χρώμα είναι το βαθυκύανο, το οποίο χρησιμοποιείται κυρίως για την απόδοση του βάθους στο επάνω τμήμα της κατώτατης ζώνης με τους ολόσωμους αγίους (εικ.49-50, 53-54, 58-62), του βάθους της μεσαίας ζώνης με τους αγίους σε μετάλλια (εικ.63-76), του βάθους των σκηνών του Δωδεκάορτου στην άνω ζώνη και στοιχεία του ενδύματος. Το μελιτζανί χρώμα είναι χαρακτηριστικό για την απόδοση του ενδύματος των γυναικών (εικ.75, 76) και κυρίως του μαφορίου της Παναγίας (εικ.15, 42, 48, 166, 176). Το λαδοπράσινο χρησιμοποιείται στην απόδοση του κάτω μέρους του βάθους της πρώτης ζώνης του ζωγραφικού διακόσμου (εικ.15-16, 53-54, 58-62) και συναντάται σπάνια στην απόδοση των ενδυμάτων. Τέλος, περιορισμένη είναι η χρήση του μαύρου χρώματος, με το οποίο αποδίδονται οι επιγραφές στα ειλητάρια και σπανιότατα οι επιγραφές που συνοδεύουν τους αγίους (εικ.55, 57).

Σε αντίθεση με τα παραπάνω σκούρα χρώματα, τα θερμά χρώματα της ώχρας, του πορτοκαλί, του γαλάζιου και του λευκόγκριζου χρησιμοποιούνται στη διακόσμηση του ναού για να διαλύσουν τη μονοτονία των σκούρων χρωμάτων, ζωντανεύοντας έτσι τη γενική εικόνα. Το χρώμα της ώχρας χρησιμοποιείται κυρίως στους φωτοστεφάνους των αγίων (εικ.57-76) και στα διακοσμητικά μοτίβα από ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς στο χώρο μεταξύ των μεταλλίων των αγίων σε προτομή (εικ.64-76). Με το παραπάνω χρώμα αποδίδονται επίσης τα ξύλινα έπιπλα, αλλά και αντικείμενα που έχουν λειτουργική χρήση, όπως και στοιχεία του

[1916] Να σημειωθεί ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού προς το παρόν δεν έχουν καθαρισθεί.

ενδύματος. Το πορτοκαλί χρώμα χρησιμοποιείται πολλές φορές για τα μαλλιά των αγίων (εικ.18-19, 50). Το γαλάζιο χρώμα αποδίδει το βάθος των μεταλλίων των αγίων σε προτομή, τις δόξες, το νερό και σπανιότατα χρησιμοποιείται στα ενδύματα. Το λευκό και η απόχρωση του λευκόγκριζου χρησιμοποιείται για την απόδοση των επιγραφών που συνοδεύουν τους αγίους και τις σκηνές (εικ.36, 48, 50, 59), για οριοθέτηση των φωτοστέφανων και των μεταλλίων των αγίων σε προτομή (εικ.64-76), καθώς επίσης για φόντο στις παρειές εισόδων, για σημεία που προορίζονται για κτητορικές επιγραφές, όπως και για στοιχεία του ενδύματος και υφάσματα. Με το χρώμα αυτό αποδίδονται επίσης σταυροί, λαβίδες και ειλητάρια. Το ρόδινο χρησιμοποιείται σπάνια, όπως στον Ιωσήφ της Γέννησης (εικ.25), στον άγιο Κοσμά (εικ.63), ενώ πολύ τολμηρά σε μονοχρωμία του ροζ αποδίδεται το ένδυμα του προφήτη Ιωήλ της Μεταμόρφωσης (εικ.29).

Όσον αφορά το συνδυασμό των χρωμάτων στην απόδοση των ενδυμάτων, παρατηρείται ότι ο ζωγράφος εστιάζει το ενδιαφέρον του σε ορισμένους συνδυασμούς χρωμάτων, κυρίως του βαθυκύανου με το κόκκινο (στο ένδυμα των αγίων Γεωργίου και Αρτεμίου), του κόκκινου με το πορτοκαλί (στο ένδυμα των αγίων Μερκουρίου, Τρύφωνα κ.ά.), του πορτοκαλί με την ώχρα (στο ένδυμα του Χριστού Εμμανουήλ από τη σύνθεση των αγίων Θεοδώρων), του μελιτζανί με το βαθυκύανο (σε ενδύματα της Παναγίας του Ευαγγελισμού, της Υπαπαντής και της Ανάληψης), ενώ άλλες φορές αποδίδει τα ενδύματα με την τεχνική της μονοχρωμίας, όπου κυρίαρχα χρώματα είναι το κόκκινο-κεραμιδί, το μελιτζανί, το λευκόγκριζο, η ώχρα και το ρόδινο χρώμα.

Τα μετάλλια, μέσα στα οποία απεικονίζονται οι άγιοι σε προτομή, αποδίδονται συνήθως με βάθος σε δύο διαδοχικούς τόνους του ίδιου χρώματος, του βαθυκύανου με γαλάζιο και του κόκκινου με ρόδινο, αλλά σε ορισμένα μετάλλια το βάθος αποτελείται από ένα μονάχα χρώμα, το γαλάζιο[1917] ή το κεραμιδί[1918].

[1917] Όπως στο βόρειο τοίχο τα μετάλλια των αγίων Κοσμά, Παντελεήμονα, Γρηγορίου του Παλαμά, Σαμωνά και Τρύφωνα. Στο δυτικό τοίχο τα μετάλλια των αγίων είναι καλυμμένα με αιθάλη, οπότε δεν είναι δυνατόν να γίνει διαπίστωση, πριν τον καθαρισμό των τοιχογραφιών. Στο νότιο τοίχο τα μετάλλια των αγίων Χριστόφορου, Βάκχου, Ελισάβετ και Άννας.

[1918] Στο νότιο τοίχο το μετάλλιο του αγίου Νικήτα.

VI. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ

Για το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού δεν έχουν διασωθεί κάποιες ιστορικές πηγές. Επίσης, στο διάκοσμο δεν υπάρχουν απεικονίσεις κτητόρων, ούτε αναγράφεται κτητορική επιγραφή. Αγνοούμε επομένως το πρόσωπο του κτήτορα του ναού και του καλλιτέχνη, καθώς επίσης και το ακριβές έτος της διακόσμησης του ναού. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου αρκετοί ερευνητές έχουν εκφράσει διαφορετικές απόψεις σχετικά με την χρονολόγηση των εν λόγω τοιχογραφιών.

Πρώτος ο Α. Ορλάνδος[1919] (1938) αναφέρεται στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αλλά δεν δίνει καμιά πληροφορία για τις τοιχογραφίες του κυρίως ναού, παρά μονάχα σχολιάζει τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του νάρθηκα.

Ο Π. Τσαμίσης[1920] (1949) από την πλευρά του επίσης δεν δίνει καμιά πληροφορία για τις τοιχογραφίες του κυρίως ναού στο βιβλίο του για τα μνημεία της Καστοριάς.

Ο Στ. Πελεκανίδης[1921] (1953) στο ογκώδες λεύκωμα για τις τοιχογραφίες των ναών της Καστοριάς δεν συμπεριέλαβε τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Ο Ν. Μουτσόπουλος[1922] (1972) είναι ο πρώτος που δημοσιεύει κάτοψη και τομή του ναού, καθώς και ορισμένες φωτογραφίες των τοιχογραφιών του κυρίως ναού και του νάρθηκα, χωρίς όμως να τις αξιολογεί και χρονολογεί.

Ουσιαστικά, για πρώτη φορά οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού μνημονεύονται από τον Ε. Τσιγαρίδα (1985-1986)[1923], ο οποίος σε σύντομη αναφορά τις ενέταξε στο χρονικό πλαίσιο του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα και τις συνέδεσε με τη ζωγραφική των καστοριανών ναών του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα, του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) και του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4), του ναού του Χριστού Ζωοδότη στο Borje κοντά στην Κορυτσά (1389/90), καθώς με τις πρωιμότερες τοιχογραφίες της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (1340). Την αυτή άποψή σχετικά με τη

[1919] Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία, 169-170.

[1920] Τσαμίσης, *Η Καστοριά*, 133-134.

[1921] Πελεκανίδης, *Καστορία*.

[1922] Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 53, εικ. 6-13.

[1923] Τσιγαρίδας, Έρευνες, 387-388.

χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα επανέλαβε λίγα χρόνια αργότερα (1989)[1924]. Με το πέρας μιας δεκαετίας (1999) ο ίδιος ερευνητής, ο οποίος μελέτησε την εικονογραφία και τη τεχνοτροπία των τοιχογραφιών του ναού πρότεινε το διάστημα ανάμεσα στο 1368/9 και το 1388/9[1925], με μεγαλύτερη πιθανότητα το 1385[1926], έτος κατάκτησης της πόλης της Καστοριάς από τους Τούρκους. Επιπλέον, διαπιστώνει ότι υπάρχει ιδιαίτερη εικονογραφική και καλλιτεχνική σχέση με τη διακόσμηση μνημείων του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως των ναών της Παναγίας στο Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας στην Αλβανία (1368/9), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) και τον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην Καστοριά[1927], τις οποίες εντάσσει σε ένα κοινό καλλιτεχνικό εργαστήριο[1928]. Μάλιστα, εκφράζει την άποψη ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη είναι έργο του αυτού καλλιτέχνη.

Ο G. Subotić[1929] (1998) εξέφρασε την άποψη ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού ανάγονται στο 15ο αιώνα και μάλιστα στη δεκαετία του 1430. Στην ίδια χρονική περίοδο ο σέρβος επιστήμονας τοποθετεί τις τοιχογραφίες των ναών της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1431/2) και του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην Καστοριά.

Ο Γ. Γκολομπίας[1930] (1998) τοποθέτησε τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αόριστα στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και τις συνέδεσε με τις σύγχρονες τους τοιχογραφίες του κατώτερου στρώματος στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, ανήκουν σε κοινό εργαστήριο.

Η Sm. Gabelić[1931] (1998) διατύπωσε την άποψη ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι έργο του ζωγράφου που διακόσμησε το νάρθηκα της

[1924] Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς», *Φιλία έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. Γ΄, Αθήναι 1989, 336.

[1925] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225.

[1926] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225.

[1927] Τις τοιχογραφίες του ναού ο Τσιγαρίδας τις χρονολογεί στην περίοδο 1368/9 με 1388/9 και ίσως γύρω στα 1385, βλ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225.

[1928] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224.

[1929] Subotić, Kosturska slikarska škola, 121.

[1930] Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές, 84.

[1931] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 213, 216. Gabelić, *Manastir Konče*, 174, σημ. 854.

μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349), ο οποίος ονομάζεται Μιχαήλ. Ως επιχείρημα χρησιμοποίησε την αναγραφή αυτού του ονόματος στο σπαθί του αρχάγγελου Μιχαήλ στη μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) και στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Σύμφωνα πάντα με την ίδια ερευνήτρια, οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού εντάσσονται στα μέσα του 14ου αιώνα[1932] και ο ίδιος ζωγράφος Μιχαήλ διακόσμησε στην Καστοριά όχι μόνο το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αλλά και το ναό του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα[1933]. Επιπλέον, η Gabelić θεωρεί ότι ο εν λόγω ζωγράφος, ο οποίος ήταν Έλληνας, άφησε και την προσωπογραφία του στις τοιχογραφίες του Lesnovo, ως ηλικιωμένος αρχιερέας με υπόλευκο ένδυμα, ο οποίος απεικονίζεται σε όλες τις σκηνές με τα Διδάγματα των αγίων Πατέρων[1934].

Ο I. Djordjević[1935] (2000), ο οποίος αφιέρωσε ειδική μελέτη για τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, τις χρονολόγησε στο διάστημα λίγο νωρίτερα ή λίγο αργότερα του 1361, δηλαδή ένα με δύο χρόνια πριν ή μετά το 1361, και οπωσδήποτε «στην εποχή της σερβικής κυριαρχίας στην Καστοριά». Η προτεινόμενη χρονολόγηση προέκυψε από τη σύνδεση των τοιχογραφιών του καστοριανού ναού με τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας στο Zaum κοντά στην Αχρίδα (1361). Επιπλέον, διατύπωσε την άποψη ότι οι καλλιτέχνες που δούλεψαν στο Zaum προέρχονται από το περιβάλλον της Καστοριάς[1936]. Επίσης, στην ίδια χρονική περίοδο-λίγο νωρίτερα ή λίγο αργότερα του 1361-ενέταξε και τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά[1937].

Ο I. Σίσιου (1995) εξέφρασε τη γνώμη ότι οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού εντάσσονται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[1938]. Μια δεκαετία αργότερα (2005) διατύπωσε την άποψη ότι οι τοιχογραφίες εκτελέστηκαν κατά τη δεκαετία του 1340, όπως επίσης και οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του

[1932] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 140.

[1933] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 216.

[1934] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 213. Να σημειωθεί ότι η άποψη πως πρόκειται για απεικόνιση του καλλιτέχνη σημειώθηκε για πρώτη φορά από τον S. Radojčić, «Die Entstehung der Malerei der paläologischen Renaissance», *JÖB* 7 (1958), 166.

[1935] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 457, 459-461.

[1936] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 458.

[1937] Djordjević, O zidnom slikarstvu, 459.

[1938] *Καστοριανά Μνημεία*, 59 (Ι. Σίσιου).

Τζώτζα. Ακόμα, κατά τη γνώμη του ίδιου μελετητή, οι τοιχογραφίες των δύο παραπάνω καστοριανών ναών συνδέονται τεχνοτροπικά με το ναό στη Donja Kamenica και με τις μονές του Αγίου Γεωργίου στο Pološko (1343-1345), της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec (1340) και του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349)[1939]. Λίγα χρόνια αργότερα ο Ι. Σίσιου (2009) τοποθέτησε τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο τέλος της πρώτης πεντηκονταετίας του 14ου αιώνα και τις χρονολόγησε στο 1349[1940], αγνοώντας και στις δύο τελευταίες δημοσιεύσεις του τις ανάλογες προγενέστερες απόψεις που είχαν ήδη διατυπωθεί από την Sm. Gabelić[1941].

Από τη μελέτη των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού προέκυψαν ορισμένα στοιχεία, τα οποία δίνουν καθοριστική απάντηση στη χρονολόγησή τους.

Η απουσία αναγραφής κτητορικής επιγραφής στη θέση και πινακίδα που προέβλεψε ο καλλιτέχνης, έχει συνδεθεί από τον Ε. Τσιγαρίδα[1942] με αιφνίδια διακοπή των εργασιών διακόσμησης του ναού, που οφείλεται στην κατάληψη κατά το 1385 της πόλης από τους Τούρκους. Επίσης, κενή έχει παραμείνει η πινακίδα πάνω από τον υπέρθυρο της δυτικής εισόδου στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη στην Καστοριά, χωρίς δηλαδή να έχει αναγραφεί η κτητορική επιγραφή, γεγονός που οφείλεται ενδεχομένως στην ίδια ιστορική αιτία[1943].

Στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο προστάτης άγιος Γεώργιος δεν φέρει την προσωνυμία «Γοργός», η οποία, ως γνωστό, συνοδεύει τις απεικονίσεις του σε ένα σύνολο μνημείων της εποχής της σερβικής κυριαρχίας στην Καστοριά και γενικά της μείζονος Μακεδονίας[1944]. Επίσης, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν απεικονίζεται ο άγιος Σάββας Σερβίας, ο οποίος, καθώς είναι ο πιο τιμώμενος άγιος των Σέρβων, συνηθίζεται σε μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας. Επομένως τα στοιχεία αυτά

[1939] Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 299, 305.

[1940] Sisiou, The Wall Painting of Kastoria, 405.

[1941] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216. Gabelić, *Manastir Konče*, 174, σημ. 854.

[1942] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225.

[1943] Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 224-225, σημ. 39.

[1944] Βλ. ό.π., 47, σημ. 195 και 169, σημ. 1050.

οπωσδήποτε θέτουν υπό επιφύλαξη την ένταξη των τοιχογραφιών στην περίοδο της σερβικής κυριαρχίας στη Καστοριά, η οποία εκτείνεται περίπου έως το 1371[1945].

Η πιο αξιόπιστη μαρτυρία για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και μάλιστα μετά το 1368 αποτελεί, όπως ήδη έχουμε επισημάνει[1946], η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά με φωτοστέφανο, δηλωτικό στοιχείο της αγιοποίησής του[1947] (εικ.65, 137). Η ανακήρυξη του Γρηγορίου του Παλαμά ως αγίου το 1368 αποτελεί ισχυρό *terminus post quem* για την απεικόνισή του στο ναό και συνεπώς για το χρόνο διακόσμησής του, ο οποίος με βάση αυτό το δεδομένο, τοποθετείται μετά το 1368 και πιθανώτατα πριν το 1385, έτος της πιαθνής κατάληψης της πόλης της Καστοριάς από τους Τούρκους.

Επίσης, από την εικονογραφική μελέτη των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού προέκυψε στενή συνάφεια με τις τοιχογραφίες των ναών της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, κυρίως της Καστοριάς, όπως του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60), του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380), του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4), της Κορυτσάς, όπως του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) και του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90), της Πρέσπας, όπως της Παναγίας στο Mali Grad (1368/9), του σπηλαίου της Θεοτόκου στο Globoko (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) και της Αχρίδας, όπως της Παναγίας του Zaum (1361), του σπηλαιώδους ναού του Αγίου Νικολάου Ljubaništa (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), αλλά και της νότιας Αλβανίας, όπως της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik (τέλη 14ου αιώνα). Ωστόσο, η άμεση συνάφεια σε επίπεδο εικονογραφικό και τεχνοτροπικό συνδέει στενότατα τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τις τοιχογραφίες των δύο καστοριανών ναών του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380) και του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), οι οποίες δυστυχώς δεν είναι ακριβώς χρονολογημένες, καθώς δεν διαθέτουν κτητορική επιγραφή. Στενότατη συγγένεια παρατηρείται και με τις

[1945] Σύμφωνα με την Ε. Δρακοπούλου ως πέρας για τη σερβική κυριαρχία στην Καστοριά είναι το έτος 1371, κατά το οποίο στην πόλη κυριαρχούσε ο κράλης Marko (Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία, 92). Ο A. Ducellier και η Β. Κράβαρη θεωρούν ότι κατά το έτος 1372 η Καστοριά ήδη περιήλθε στην αλβανική κυριαρχία (Ducellier, *La façade martime*, 485. Kravari, *Villes et Villages*, 55, σημ. 173).

[1946] Trifonova, Η απεικόνιση, (υπό εκτύπωση).

[1947] Trifonova, Η απεικόνιση, (υπό εκτύπωση).

τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica της Κορυτσάς (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα), σε εικονογραφικό και τεχνοτροπικό επίπεδο, αλλά κυρίως στο γραφικό χαρακτήρα του ζωγράφου (εικ. 305-308). Επομένως, αποκλείεται η τοποθέτηση των τοιχογραφιών των ναών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αλλά και του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα στην τρίτη δεκαετία του 15ου αιώνα μαζί με τις τοιχογραφίες του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) κοντά στην Καστοριά (1431/2), όπως είχε υποστηριχθεί από τον G. Subotić[1948].

Η Sm. Gabelić[1949] επανειλημμένα έχει εκφράσει την άποψη ότι οι τοιχογραφίες της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) και οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελούν έργο ενός καλλιτέχνη, ο οποίος ονομάζεται Μιχαήλ. Κατά τη γνώμη της αυτό προκύπτει από το όνομα Μιχαήλ, το οποίο αναγράφεται στο σπαθί του αρχάγγελου Μιχαήλ στο νάρθηκα της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) και στο σπαθί του αρχάγγελου Μιχαήλ στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού[1950] (εικ.56). Τη θεωρεία αυτή, ότι δηλαδή οι τοιχογραφίες των δύο παραπάνω ναών αποτελούν έργο του ίδιου καλλιτέχνη, ονομαζόμενου Μιχαήλ, επαναλαμβάνει αργότερα και ο Ι. Σίσιου[1951], αγνοώντας την άποψη που ήδη είχε διατυπώσει η Sm. Gabelić[1952].

Ωστόσο, έχουμε τη γνώμη ότι η επιγραφή Μιχαήλ στο σπαθί του αρχάγγελου Μιχαήλ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως και η αντίστοιχη στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349), σχετίζεται αποκλειστικά, όπως επεσήμανα ήδη[1953], με το όνομα του εικονιζόμενου αγγέλου και όχι με το όνομα του καλλιτέχνη. Άλλωστε, η επιγραφή Μιχαήλ στο σημείο αυτό εντοπίζεται επίσης στην κτητορική σύνθεση της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346), αλλά και στο παλαιό

[1948] Subotić, Kosturska slikarska škola, 121. Στις τοιχογραφίες του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) Καστοριάς δεν παρατηρείται καμία τεχνοτροπική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αλλά και του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα, παρά μόνο επιβίωση ορισμένων εικονογραφικών τύπων, βλ. ό.π., 337.

[1949] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216. Gabelić, *Manastir Konče*, 174, σημ. 854.

[1950] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216.

[1951] Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι, 306-307, όπου αγνοούνται οι προγενέστερες μελέτες της S. Gabelić στις οποίες ήδη διατυπώθηκαν οι εν λόγω απόψεις (Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216 και Gabelić, Prophylactic, 67).

[1952] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, 196, 216.

[1953] Βλ. ό.π., 202-204.

καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483)[1954]. Οι επιγραφές, οι οποίες σχετίζονται με το όνομα του εικονιζόμενου αγγέλου ή σε άλλες περιπτώσεις, με το όνομα κάποιου αγίου, και οι οποίες αναγράφονται είτε σε σπαθί είτε σε ένδυμα, δεν είναι άγνωστες κατά την παλαιολόγεια εποχή και σχετίζονται με την επίκληση του αρχάγγελου ή του σχετικού αγίου[1955].

Άλλωστε εάν επρόκειτο για το όνομά του ζωγράφου, του λεγόμενου Μιχαήλ, τότε αυτό θα έπρεπε να συνοδεύεται, όπως είναι ο κανόνας, από κάποιο διευκρινιστικό στοιχείο της ιδιότητάς του, όπως «ζωγράφου», «χείρ» ή «χείρ ζωγράφου». Επίσης, τόσο από την εικονογραφική μελέτη, όσο και από την τεχνοτροπική, δεν διαπιστώνεται ιδιαίτερη συνάφεια ανάμεσα στις τοιχογραφίες των δύο ναών.

Ο ανώνυμος λοιπόν καλλιτέχνης[1956] που διακόσμησε το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού φαίνεται πως συνεργάστηκε με άλλον ένα τουλάχιστον ζωγράφο, που όμως υστερεί σε καλλιτεχνική ποιότητα και επομένως υπήρξε βοηθός του[1957]. Αυτό διαπιστώνεται όχι μόνο από την χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια τεχνική σε ορισμένες τοιχογραφίες, αλλά επίσης και από τη διαφορετική μορφή ορισμένων γραμμάτων στις επιγραφές, καθώς τα παλαιογραφικά στοιχεία μαρτυρούν τον προσωπικό χαρακτήρα του ζωγράφου[1958]. Παρατηρείται ότι τα γράμματα των επιγραφών[1959] που συνοδεύουν

[1954] Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, 95. Georgitsoyanni, *Les peintures*, 622, πίν. 98. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, πίν. 159, βλ. επίσης, ό.π., 200.

[1955] Βλ. ό.π., 203, σήμ.1236 και 1237.

[1956] Οι απεικονίσεις των ολόσωμων αγίων, οι παραστάσεις του διευρυμένου Δωδεκαόρτου, αλλά και οι συνοδευτικές τους επιγραφές είναι έργο πιθανόν του πρωτομάστορα.

[1957] Διαπιστώνεται ότι ο βοηθός του πρωτομάστορα, ο οποίος διακόσμησε κυρίως τους αγίους σε μετάλλια, αλλά φαίνεται και ορισμένες μορφές σε σκηνές του Δωδεκάορτου ή στο ιερό (όπως π.χ. το πρόσωπο του Χριστού της Ανάστασης (εικ.160), το πρόσωπο του αγίου Εύπλου (εικ. 134) κ.ά), υιοθέτησε κοινούς με τον πρωτομάστορα φυσιογνωμικούς τύπους, όπως εκείνους των ολόσωμων αγίων (π.χ. ο άγιος Άβιβος σε μετάλλιο (εικ.133) παρουσιάζει ιδιαίτερη στενή φυσιογνωμική συγγένεια με τον ολόσωμο άγιο Εύπλο (εικ.134), ο άγιος Νικήτας σε μετάλλιο (εικ.135) σχετίζεται με τον ολόσωμο άγιο Αρτέμιο (εικ.59) και ο άγιος Παντελεήμων σε μετάλλιο (εικ.125) έχει προσωπογραφική συνάφεια με τον ένθρονο άγιο Γεώργιο (εικ.99). Ωστόσο, ο ζωγράφος αυτός φαίνεται να υστερεί σε ποιότητα και να έχει πιο πρόχειρη τεχνική στην εκτέλεση των μορφών των αγίων (π.χ. ο άγιος Τρύφωνας σε μετάλλιο (εικ.127) κρατεί σταυρός που διατρέχει τις πτυχές του ενδύματος του, καθώς επίσης ο άγιος Χριστόφορος (εικ.128), ενώ κρατεί σταυρός, αυτός διακρίνεται μονάχα στο σημείο επάνω από τον αριστερό του ώμο).

[1958] Για το θέμα αυτό γενικά, βλ. Γ. Βελένης, «Ταυτίσεις ζωγράφων με βάση τη γραφή», *Εγνατία* 11 (2007), 103-112.

τις σκηνές του Δωδεκάορτου και συγκεκριμένα του Ευαγγελισμού, του Ελκόμενου, της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Ανάληψης, αλλά και του Αγίου Μανδηλίου, ενταγμένου στη σκηνή της Ανάληψης, είναι ιδιαίτερα επιμελημένα και κομψά, χωρίς κατά κανόνα ορθογραφικά λάθη (σχέδ.51-53, εικ.302). Επίσης, εξίσου κομψά γράμματα αναγράφονται και στο ειλητάριο που κρατεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ (σχεδ.54, εικ.55). Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ανάλογη μορφή γραμμάτων που ταυτίζεται απόλυτα με αυτά του ειληταρίου του αρχαγγέλου Μιχαήλ και των σκηνών του Δωδεκάορτου στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού απαντούν στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica Κορυτσάς (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) (εικ. 305-308). Η ταύτιση αυτή συνηγορεί στο ότι πρόκειται για το ίδιο χέρι, τουλάχιστον όσον αφορά στον επικεφαλής ανώνυμο ζωγράφο του συνεργείου. Ο καλλιτέχνης αυτός, έλαβε κατά πάσα πιθανότατα μέρος και στη διακόσμηση του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica, μετά τη διακόσμηση του καστοριανού ναού, καθώς στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica η τέχνη του είναι πιο επιμελημένη και φαίνεται ότι στο ναό αυτό φθάνει στην κορύφωση της καλλιτεχνικής του εξέλιξης.

Προκύπτει επίσης το συμπέρασμα ότι ο καλλιτέχνης και ο βοηθός του κατείχαν σχετικά καλή μόρφωση, διότι κατά κανόνα, δεν υπάρχουν ορθογραφικά λάθη, με εξαίρεση στις επιγραφές που συνοδεύουν το άγιο Μανδήλιο[1960], τον άγιο Συμεών το Στυλίτη[1961] και των αγίων σε μετάλλια Σαμωνά[1962] και Τρύφωνα[1963].

Ανακεφαλαιώνοντας, οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, οι οποίες αποτελούν έργο ενός ανώνυμου καλλιτέχνη και του βοηθού του, εντάσσονται στο χρονικό διάστημα μετά το 1368, με βάση την απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά. Επίσης, δεν συνδέονται με τη σερβική κυριαρχία της Καστοριάς, η οποία εκτείνεται μέχρι και το 1371 περίπου, και επομένως τοποθετούνται, πιθανότατα, μετά το 1371 και πιθανώς πρίν το 1385, έτος της πιθανής κατάληψης της Καστοριάς από τους Τούρκους. Μάλιστα, το γεγονός ότι η πινακίδα, που προβλέφθηκε πάνω από το υπέρθυρο του δυτικού και νότιου τοίχου, παρέμεινε κενή, χωρίς δηλαδή να έχει γραφεί η κτητορική επιγραφή, δεν αποκλείει ως χρόνο διακόσμησης το έτος 1385.

[1959] Να σημειωθεί ότι τα γράμματα των επιγραφών που συνοδεύουν τους ολόσωμους αγίους σήμερα είναι όλες σχεδόν κατεστραμμένες και επομένως δεν είναι δυνατή η σύγκριση.

[1960] *ΜΑΝΔΥΛΙΩΝ.*

[1961] *CΪΜΕΩΝ Ο CΤΪΛΥΤΗC.*

[1962] *CAMONAC.*

[1963] *ΤΡΥΦΟΝ.*

VII. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΥ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 14ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό εικονογραφικό και καλλιτεχνικό σύνολο του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, το οποίο συνιστά αντιπροσωπευτικό δείγμα της τέχνης των εργαστηρίων της Καστοριάς την περίοδο αυτή, με ακτινοβολία στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας και της Κορυτσάς στην Αλβανία[1964].

Από τη μελέτη της εικονογραφίας των σκηνών και των μεμονωμένων αγίων των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού διαπιστώθηκε ότι ο ανώνυμος καλλιτέχνης επηρεάζεται στην εικονογραφία ορισμένων σκηνών ή μεμονωμένων μορφών από εικονογραφικά πρότυπα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του τέλους του 13ου και του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα. Είναι επίσης φανερό ότι ο

[1964] Για την παλαιολόγεια ζωγραφική στον χώρο της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και νοτίου Αλβανίας γενικά, βλ. Babić, Pećinska crkva, 161-168. Djordjević, Kučevište, 77-110. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*. Ivković, Živopis, 68-82. S. Kissas, «Fourteenth and Fifteenth Century Art in Ohrid and in the Area under its Influence», *Cyrillomethodianum* VIII-IX (1984-1985), 355-378. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Η μνημειακή ζωγραφική, 399-439. E.N. Kyriakoudis, «La peinture murale de Kastoria pendant la deuxième moitié du XIVeme siècle et ses relations avec l'art de Salonique et des Pays Balkaniques Limitrophes», *IVe Colloque Serbo-Grec «L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*», Belgrade 1985, Belgrade 1987, 33-37. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, 658-669. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα», *Εορταστικός τόμος 50 χρόνια της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών (1939-1989)*, Θεσσαλονίκη 1992, 157-207. I. Djordjević, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994. Gabelić, *Manastir Lesnovo*. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*. Α. Στρατή, «Η παλαιολόγεια ζωγραφική στην Ανατολική Μακεδονία και η σχέση της με την τέχνη της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους», *Μακεδονικά* 33 (2001-2002), 161-193. Dimitrova, *Matejče*. Lozanova, Predvaritelni beležki, 508-523. Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική, 30-39. Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια, 129-154. Angeličin-Žura, Pešternite crkvi, 385-402. M. Marković, «Hilandar i živopis u crkvama njegovih metoha-primer Svetog Nikite kod Skoplja», *Niš i Vizantija IV*, 281-296. Kirchhainer, Die Fresken, 89-110. Gligorijević-Maksimović, Slikarstvo, 77-121. Cvetkovski, Matejče, 79-104. Gabelić, *Manastir Konče*, κ. ά.

καλλιτέχνης ακολουθεί εικονογραφικά σχήματα εργαστηρίων της Καστοριάς του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα, τα οποία απαντούν τόσο σε άλλα μνημεία της πόλης της Καστοριάς, όσο και της Κορυτσάς, καθώς και της μείζονος Μακεδονίας. Επιπλέον, η τέχνη του Αγίου Γεωργίου του Βουνού φαίνεται να έχει επηρεάσει ως ένα βαθμό και καλλιτέχνες που διακόσμησαν ναούς στην Καστοριά κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα και κυρίως τους καλλιτέχνες του λεγόμενου καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα.

Συγκεκριμένα, οι ναοί των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης της εποχής του τέλους του 13ου-πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα, που επηρεάζουν εικονογραφικά, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, τη ζωγραφική του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι οι ναοί του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος (γύρω στο 1290), του Αγίου Ευθυμίου (1302/3) και του Αγίου Νικολάου του Ορφανού (1310-1320) στη Θεσσαλονίκη, του Χριστού Βεροίας (1315), καθώς και ναοί της μεσαιωνικής Σερβίας, όπως της Studenica (1314), του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1318), της Gračanica (1318-1321) και λιγότερο του Αγίου Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (γύρω στο 1324).

Οι τοιχογραφίες του ναού του Πρωτάτου (γύρω στο 1290) φαίνεται ότι αποτελούν πρότυπα για ορισμένες εικονογραφικές συνθέσεις ή επί μέρους λεπτομέρειες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Έτσι, ο καλλιτέχνης του καστοριανού ναού πιθανώς επηρεάσθηκε από το συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα της Ανάστασης στο Πρωτάτο, όπου εκατέρωθεν του Χριστού εντάσσονται δύο ομάδες δικαίων και με τον Χριστό να κατευθύνεται από δεξιά προς αριστερά. Το ίδιο ισχύει και για το βασικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής της Κοίμησης της Θεοτόκου, στο οποίο εκατέρωθεν της νεκρικής κλίνης της Παναγίας εντάσσονται οι άγγελοι αριστερά και οι απόστολοι δεξιά. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν επίσης οι απεικονίσεις των αγίων Κοσμά και Δαμιανό σε μετάλλια, με λαβίδα στο δεξί χέρι και κιβωτίδιο φαρμάκων στο αριστερό, αλλά και ο άγιος Χριστόφορος στον τύπο του μάρτυρα.

Παράλληλα, σημαντικές επιρροές στην εικονογραφία ορισμένων σκηνών και μορφών στο καστοριανό μνημείο ανιχνεύονται στις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3). Χαρακτηριστικό είναι το βασικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής του Ευαγγελισμού με τον αρχάγγελο Γαβριήλ σε έντονη κίνηση και την ένθρονη Παναγία που στρέφει την κεφαλή της προς τον αρχάγγελο, το οποίο απαντά ταυτόσημα και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Στη σκηνή της Γέννησης, ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας, διαγώνια ξαπλωμένης, με σταυρωμένα πόδια

προς τα δεξιά, απαντά ανάλογα στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Αντίστοιχα πηγή έμπνευσης για τον ανώνυμο ζωγράφο του καστοριανού ναού αποτελεί και η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου, με τον Λάζαρο να εγείρεται μέσα στη σαρκοφάγο, όπως επίσης και το συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής της Ανάστασης, αλλά και της σκηνής της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Ο σπάνιος εικονογραφικός τύπος του ιεράρχη Γρηγορίου του Θεολόγου σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά και με ανοιχτό ειλητάριο στα χέρια μεταφέρεται στο καστοριανό μνημείο από τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού (1310-1320). Το ίδιο ισχύει και για το λιτό και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής της Μεταμόρφωσης, της σκηνής της Ανάστασης του Λαζάρου, αλλά και της μορφής του αγίου Ονουφρίου (εικ. 231), που απεικονίζεται με υψωμένα μπροστά στο στήθος χέρια με κλίση προς τα δεξιά, καθώς και της απόδοσης του φυλλοφόρου σταυρού με κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος.

Στη μελέτη διαπιστώνεται επίσης ότι πολλά από τα εικονογραφικά στοιχεία που συγκροτούν την τέχνη του ζωγράφου από τη Θεσσαλονίκη, του Καλλιέργη, στις τοιχογραφίες του Χριστού Βεροίας (1315)**,** έχουν επηρεάσει τη ζωγραφική του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Έτσι, και εδώ ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος απεικονίζεται σε μη συνηθισμένη στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά, κρατώντας ανοιχτό ειλητάριο. Επίσης, επιρροή παρατηρείται και στη σκηνή του Ευαγγελισμού, όπου ο αρχάγγελος Γαβριήλ αποδίδεται σε έντονη κίνηση και η Παναγία απεικονίζεται ένθρονη, στρέφοντας την κεφαλή της προς τον αρχάγγελο. Εκτός από τα παραπάνω, πηγή έμπνευσης για τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελεί και ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας της Γέννησης, η οποία απεικονίζεται διαγώνια ξαπλωμένη με σταυρωμένα πόδια προς τα δεξιά. Για παράδειγμα αναφέρουμε τον στρατιώτη στη σκηνή του Ελκομένου που αποδίδεται σε στιγμιαία στάση έντονης αντικίνησης και έλκει με το ένα χέρι το σχοινί με το οποίο είναι δεμένος ο Χριστός, ενώ στο άλλο κρατεί ασπίδα. Το ίδιο ισχύει και για τις γυναίκες του Επιτάφιου θρήνου, οι οποίες θρηνούν με έντονη έκφραση πόνου και με έντονες χειρονομίες, αλλά και επίσης για τον τρόπο απόδοσης του φυλλοφόρου σταυρού με κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος.

Στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1318), αλλά και της Gračanica (1318-1321), στην επιρροή που αυτές άσκησαν στη διαμόρφωση της τέχνης του ζωγράφου του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, αποδίδεται η απεικόνιση του αρχαγγέλου Γαβριήλ του Ευαγγελισμού ο οποίος απεικονίζεται σκυμμένος, με

έντονο διασκελισμό, φορώντας αυλική ενδυμασία. Επίσης, ομοιότητες παρατηρούνται και στη δομή της σκηνής της Σταύρωσης, η οποία παρουσιάζει σύνθετο, πολυπρόσωπο και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, όπου εκτός από τα κύρια πρόσωπα, απεικονίζονται και δευτερεύοντα επεισόδια, όπως η Σταύρωση των ληστών. Τέλος, ο φυλλοφόρος σταυρός που αποδίδεται με κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος, αποτελεί επίσης πηγή έμπνευσης για το ανάλογο θέμα στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Σημαντικό εικονογραφικό στοιχείο, εμπνευσμένο τόσο από τη ζωγραφική της Gračanica (1318-1321), όσο και από το βασιλικό παρεκκλήσι της Studenica (1314) είναι τα μαργαριτοποίκιλτα στρογγυλά ενώτια της Σιμωνίδας, κόρης του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και σύζυγο του σέρβου κράλη Στέφανου Ούρεση Β΄ Μιλούτιν (Stefan Uruš II Milutin) (εικ.239). Όμοια ενώτια φέρει και η αγία Ελένη στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.115).

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικήτα στο Čučer (γύρω στο 1324), επίσης, φαίνεται να έχουν επηρεάσει, σε μικρότερο όμως βαθμό, τον καλλιτέχνη του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Αυτό είναι φανερό κυρίως σε επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία στη σκηνή του Επιτάφιου θρήνου, όπως ο τρόπος απόδοσης των γυναικών που θρηνούν με έντονες χειρονομίες, αλλά επίσης και η σκαμμένη ταφική κατασκευή στο βράχο, προορισμένη για τον ενταφιασμό του Χριστού.

* * *

Η μελέτη των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού κατέγραψε άμεση εικονογραφική σχέση και με τις τοιχογραφίες ναών της Καστοριάς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, έργα εργαστηρίων της Καστοριάς, όπως του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60), του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380), του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) και των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1).

Από τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) η σκηνή του Ευαγγελισμού με τον αρχάγγελο Γαβριήλ σε έντονη κίνηση, φορώντας αυλική ενδυμασία και την ένθρονη Παναγία που στρέφει την κεφαλή της προς τον αρχάγγελο επαναλαμβάνεται στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Συνάφεια υπάρχει και στη σκηνή της Μεταμόρφωσης, τόσο στο λιτό και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, όσο και στον τρόπο τοποθέτησης των μορφών μέσα στη σύνθεση. Συγγενικός επίσης είναι και ο εικονογραφικός τύπος του εκατόνταρχου Λογγίνου της Σταύρωσης, ο οποίος

υψώνει το δεξί χέρι προς τον Χριστό και κρατεί ασπίδα στο αριστερό. Εκτός από τα παραπάνω, στενή συνάφεια παρατηρείται και στον Επιτάφιο θρήνο, όπου οι θρηνούσες γυναίκες έχουν έντονες εκφράσεις πόνου και ρεαλιστικές χειρονομίες. Στη σκηνή αυτή επίσης απεικονίζεται η σκαμμένη ταφική κατασκευή στο βράχο, προορισμένη για τον ενταφιασμό του Χριστού, ενώ και εδώ παρατηρείται η απουσία του χαρακτηριστικού εικονογραφικού στοιχείου του σταυρού. Με ανάλογο εικονογραφικό σχήμα αποδίδεται και η σκηνή της Ανάστασης, όπου εκατέρωθεν του Χριστού εντάσσονται δύο ομάδες δικαίων, ενώ ο Χριστός προχωρεί από δεξιά προς αριστερά, κρατώντας με το ένα χέρι το σταυρό και με το άλλο ανασύρει τον Αδάμ από την σαρκοφάγο, έχοντας δίπλα του την Εύα. Από τον Ταξιάρχη Μητροπόλεως είναι εμπνευσμένος επίσης ο σπάνιος εικονογραφικός τύπος του ολόσωμου αγίου Προκοπίου μάρτυρα, αλλά και η ένταξη των αγίων Τριών, Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Ομοιότητα υπάρχει ανάμεσα στα δύο μνημεία και στην απόδοση του φυλλοφόρου σταυρού με κάθετη κεραία που ξεκινάει από το έδαφος (εικ. 298).

Επίσης, την εικονογραφική συνάφεια με τη τέχνη του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380) μαρτυρούν η ανάλογη απόδοση του αγίου Μανδηλίου στη μορφή τετράγωνου τεντωμένου υφάσματος (εικ. 185), καθώς και η διαμόρφωση της σκηνής του Οράματος του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας με τον Χριστό να απεικονίζεται μέσα σε ακτινωτή δόξα (εικ. 189). Το εικονογραφικό, επίσης, σχήμα του Ευαγγελισμού με την καθιστή Παναγία που στρέφει την κεφαλή της προς τον αρχάγγελο, αλλά και η απόδοση του αρχαγγέλου σκυμμένου με έντονο διασκελισμό και ενδεδυμένου με αυλική ενδυμασία (εικ. 195) συνδέεται στενά με την ομώνυμη σκηνή στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Εκτός από τα παραπάνω, χαρακτηριστική συγγένεια επισημάνεται στη σκηνή της Ανάστασης, η οποία επίσης ακολουθεί συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, όπου εκατέρωθεν του Χριστού εντάσσονται δύο ομάδες δικαίων, ενώ ο Χριστός προχωρεί από δεξιά προς αριστερά, κρατώντας με το ένα χέρι το σταυρό και με το άλλο ανασύρει τον Αδάμ από την σαρκοφάγο, έχοντας δίπλα του την Εύα (εικ. 214).

Με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385) αναγνωρίζονται ιδιαίτερες εικονογραφικές συγγένειες. Εντύπωση προκαλεί η εξαιρετικά σπάνια απεικόνιση της Παναγίας της αψίδας του ιερού, πλαισιωμένη από ασώματες δυνάμεις (εικ. 179), που απαντά με μικρή διαφοροποίηση και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 15). Ομοιότητες παρατηρούνται και στη διαμόρφωση του

αγίου Εύπλου (εικ. 187), ο οποίος αποδίδεται σε ανάλογο εικονογραφικό τύπο με σταυρό στο δεξί χέρι και λιβανοθήκη στο αριστερό. Η εικονογραφική ιδιαιτερότητα στην απεικόνιση του Χριστού μέσα σε ακτινωτή δόξα (εικ. 191) στο Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας απαντάται ταυτόσημη και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 20) ενισχύοντας την καλλιτεχνική συνάφεια με το εν λόγω καστοριανό μνημείο. Εκτός από τα παραπάνω, στη σκηνή του Ευαγγελισμού η Παναγία απεικονίζεται επίσης ένθρονη και ο αρχάγγελος Γαβριήλ σκυμμένος με έντονο διασκελισμό, φορώντας αυλική ενδυμασία. Επιπλέον, στη σκηνή του Επιταφίου θρήνου παρατηρείται στενή εικονογραφική συνάφεια, η οποία αναγνωρίζεται τόσο στο γενικό εικονογραφικό σχήμα, όσο και στις επιμέρους εικονογραφικές λεπτομέρειες (εικ. 206). Αναφέρουμε ενδεικτικά το σύμπλεγμα της Παναγίας με τον Χριστό, τον Ιωσήφ Αριμαθαίας που αποδίδεται σκυμμένος μπροστά στη σαρκοφάγο του Χριστού να αγκαλιάζει και να ασπάζεται τα πόδια του Κυρίου, όπως και τις γυναίκες που θρηνούν με έντονη έκφραση πόνου και εκφραστικές χειρονομίες. Επίσης, επαναλαμβάνεται η εικονογραφική ιδιαιτερότητα στη σκηνή της Ανάληψης, όπου υπάρχει απεικόνιση ενός μόνο αγγέλου (εικ. 217). Ιδιαίτερα εντυπωσιακή συνάφεια στο βασικό εικονογραφικό σχήμα παρουσιάζει και η σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ. 218) με τη τοποθέτηση εκατέρωθεν της κλίνης της Παναγία των αγγέλων αριστερά και των αποστόλων δεξιά, καθώς και η σπανιότερη απεικόνιση του αποστόλου Πέτρου πίσω από την Παναγία και όχι επικεφαλής του αριστερού ομίλου των αποστόλων. Επίσης, τα μεγάλα μαργαριτοποίκιλτα στρογγυλά ενώτια της αγίας Κυριακής (εικ. 241) αποδίδονται με τον ίδιο τρόπο, όπως εκείνα της αγίας Ελένης (εικ. 115) στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Η επιλογή των αγίων σε μετάλλια, όπως των αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας (εικ. 274), του Νικήτα (εικ. 279), του Χριστοφόρου (εικ. 282), του Σεργίου (εικ. 285) και του Βάκχου (εικ. 286), του Ιωακείμ και της Άννας (εικ. 288), καθώς και η μη συνηθισμένη απεικόνιση του αγίου Στρατόνικου σε μετάλλιο (εικ. 283) μαρτυρείται και στα δύο μνημεία. Τέλος, ο σύνδεσμος ανάμεσα στα δύο μνημεία επεκτείνεται και στη διακοσμητική πρακτική, όπου ελισσόμενοι κυματοειδείς βλαστοί οι οποίοι καταλήγουν σε έλικες (εικ. 282-283, 285-286), κοσμούν το χώρο μεταξύ των μεταλλίων, τόσο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού όσο και στον άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (εικ.297).

Οι σχέσεις των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) τεκμηριώνονται σε εικονογραφικό επίπεδο από πλήθος κοινών στοιχείων στα δύο μνημεία. Η εικονογραφική συνάφεια παρατηρείται

στην απεικόνιση της Παναγίας του Ευαγγελισμού ένθρονης (εικ. 194), αλλά και στην απεικόνιση της Παναγίας της Γέννησης, διαγώνια ξαπλωμένης με σταυρωμένα πόδια προς τα δεξιά. Η ιδιάζουσα επίσης ένταξη για παράδειγμα, στη σκηνή της Μεταμόρφωσης προφητών με ανεπτυγμένα ειλητάρια, αριστερά του προφήτη Ζαχαρία, ο οποίος απεικονίζεται σε πλαίσιο, και δεξιά του Δαβίδ, ενταγμένου στη σκηνή (εικ. 197). Στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου ο καλλιτέχνης ακολουθεί το εικονογραφικό σχήμα με τον Λάζαρο να εγείρεται μέσα από τη σαρκοφάγο, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 31). Το ίδιο ισχύει και για την απόδοση του στρατιώτη στη σκηνή του Ελκόμενου σε στιγμιαία στάση έντονης αντικίνησης που σύρει με το ένα χέρι το σχοινί με το οποίο είναι δεμένος ο Χριστός, ενώ στο άλλο κρατεί ασπίδα. Ακόμα, στη σκηνή του Επιταφίου θρήνου ο καλλιτέχνης εντάσσει, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, τη σκαμμένη ταφική κατασκευή στο βράχο, προορισμένη για τον ενταφιασμό του Χριστού. Ανάλογη είναι και η απεικόνιση μόνο ενός αγγέλου στη σκηνή του Λίθου, ο οποίος βλέπει αριστερά προς την ομάδα των γυναικών και ταυτόχρονα στρέφεται δεξιά, δείχνοντας με το δεξί χέρι την κενή σαρκοφάγο, ενώ στο αριστερό κρατεί σκήπτρο. Χαρακτηριστική επίσης είναι και η εικονογραφική συνάφεια στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου, η οποία έχει ανάλογο εικονογραφικό σχήμα με την ομώνυμη σκηνή του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπου εκατέρωθεν της κλίνης της Παναγίας εντάσσονται οι άγγελοι αριστερά και οι απόστολοι δεξιά. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί και η απόδοση των αγίων Θεόδωρων αντωπών (εικ. 227), κοινή στα δύο μνημεία. Επίσης, ο άγιος Νικόλαος εικονίζεται να ευλογεί με το δεξί χέρι και να κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου στο αριστερό (εικ. 249), όπως απαντά και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 61). Εικονογραφική συγγένεια υπάρχει και στην απόδοση αγίων σε μετάλλια, αλλά και στην επιλογή τους. Έτσι στα δύο μνημεία απεικονίζονται μέσα σε μετάλλια οι άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα (εικ.273), Μηνάς, Νικήτας, Σέργιος και Βάκχος (εικ.284), Ελισάβετ και Ζαχαρίας. Τεκμήρια ενιαίας διακοσμητικής αντίληψης στα δύο καστοριανά μνημεία αποτελούν η ένταξη κάθετης διακοσμητικής ταινίας στον δυτικό τοίχο του ναού, αλλά και η απόδοση ελισσόμενων κυματοειδών βλαστών ως διακοσμητικό θέμα στο χώρο ανάμεσα στα μετάλλια των αγίων σε προτομή στο χώρο του ιερού (εικ.296).

Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1) παρουσιάζουν επίσης κοινές εικονογραφικές καταβολές με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Στο ναό αυτό επίσης απεικονίζεται ο άγιος Εύπλος

(εικ.188) σε ανάλογο σπάνιο εικονογραφικό τύπο. Επίσης, με ανάλογο τρόπο αποδίδεται η Παναγία της Γέννησης, διαγώνια ξαπλωμένης με σταυρωμένα πόδια προς τα δεξιά. Και εδώ οι άγιοι Θεόδωροι απεικονίζονται αντωποί (εικ.229), εικονογραφία ιδιαίτερα προσφιλής στους καστοριανούς καλλιτέχνες του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα. Εικονογραφική συνάφεια ανάμεσα στα δύο μνημεία παρατηρείται στον τρόπο απόδοσης του αρχάγγελου Μιχαήλ (εικ.235) με στρατιωτική στολή, κρατώντας ξίφος στο δεξί χέρι και ανοιχτό ειλητάριο στο αριστερό, αλλά και στη μορφή του αγίου Συμεών του Στυλίτη που κρατεί στο δεξί χέρι σταυρό, ενώ το αριστερό προβάλλει μπροστά στο στήθος. Ιδιαίτερα όμως σημαντική εικονογραφική συγγένεια υπάρχει στη σπάνια απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά (εικ.263), ο οποίος και εδώ αποδίδεται ως επίσκοπος, με παπαλήθρα στην κεφαλή και με πλατειά γενειάδα, καθώς επίσης φέρει και την προσωνυμία «Νέος Χρυσόστομος». Τέλος, και εδώ, όπως είναι φυσικό, απεικονίζονται οι άγιοι Τρεις, Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας, στους οποίους είναι αφιερωμένος ο ναός.

* * *

Στη μελέτη αναγνωρίσθηκαν παράλληλα και οι άμεσες σχέσεις των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με ορισμένα μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα. Τα μνημεία αυτά εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή της Κορυτσάς, της Πρέσπας, της νότιας Αλβανίας, της Αχρίδας, του Πρίλαπου και στην περιοχή των Σκοπίων, του Kumanovo, όπως και στα Μετέωρα και στο Άγιον Όρος.

Συγκεκριμένα ιδιαίτερη εικονογραφική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρατηρείται σε ναούς της γειτονικής με την Καστοριά Κορυτσάς, του τμήματος της λίμνης Πρέσπας που ανήκει στην Αλβανία και της νοτίου Αλβανίας.

Στην περιοχή της Κορυτσάς σώζεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) και ο ναός του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90).

Στον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) στη σκηνή του Μελισμού οι συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Βασίλειος, Κύριλλος Αλεξανδρείας και ιδιαίτερα Ιωάννης ο Ελεήμων αποδίδονται σε όμοιους

εικονογραφικούς τύπους (εικ. 183). Το ίδιο ισχύει και για τον αρχάγγελο Γαβριήλ του Ευαγγελισμού, ο οποίος απεικονίζεται σκυμμένος με έντονο διασκελισμό και ενδεδυμένος με αυλική ενδυμασία (εικ. 196). Επίσης, η αγία Ελένη με τα μεγάλα μαργαριτοποίκιλτα στρογγυλά ενώτιά (εικ. 116, 240) και ο άγιος Δημήτριος στον εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα (εικ. 247) επαναλαμβάνονται ανάλογα στα δύο μνημεία.

Στο ναό του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90) οι τοιχογραφίες συγγενεύουν με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, τόσο στα γενικά εικονογραφικά σχήματα, όσο και σε εικονογραφικές λεπτομέρειες. Έτσι ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας της Γέννησης, διαγώνια ξαπλωμένης με σταυρωμένα πόδια προς τα δεξιά και όχι καθιστής, αλλά και ο εικονογραφικός τύπος του εκατόνταρχου Λογγίνου της Σταύρωσης, ο οποίος υψώνει το δεξί χέρι προς τον Χριστό και κρατεί ασπίδα στο αριστερό απαντά όμοια και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Εκτός από αυτά, εικονογραφικές ομοιότητες υπάρχουν και στην απόδοση της σκηνής του Λίθου με την λιτή και συμμετρική σύνθεση, όπου στο κέντρο εικονίζεται ο αρχάγγελος επάνω σε σαρκοφάγο, περιβαλλόμενος αριστερά από την ομάδα των γυναικών και δεξιά από κενή σαρκοφάγο, όπως και η απεικόνιση μόνο ενός αγγέλου που κοιτάει αριστερά προς την ομάδα των γυναικών και ταυτόχρονα στρέφεται δεξιά, δείχνοντας με το δεξί χέρι την κενή σαρκοφάγο, ενώ στο αριστερό κρατεί σκήπτρο. Χαρακτηριστικό δείγμα κοινής εικονογραφίας αποτελεί επίσης η απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων αντωπών (εικ. 228) και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου της Δέησης δεομένου, χωρίς να κρατεί ανοιχτό ειλητάριο (εικ.252).

Συγγένεια εικονογραφική παρατηρείται και με τοιχογραφίες δύο μνημείων της Αλβανικής Πρέσπας, την Παναγία στο Mali Grad (1368/9) και το σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), αλλά και ενός ναού στη νότια Αλβανία, την Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik (τέλη 14ου αιώνα).

Ιδιαίτερη εικονογραφική συνάφεια διαπιστώνεται στις τοιχογραφίες της Παναγίας στο Mali Grad (1368/9). Στο ναό αυτό το άγιο Μανδήλιο απεικονίζεται επίσης ως τετράγωνο τεντωμένο ύφασμα (εικ. 186). Ο στρατιώτης του Ελκόμενου αποδίδεται και εδώ σε στιγμιαία στάση έντονης αντικίνησης, κρατώντας με το ένα χέρι το σχοινί με το οποίο είναι δεμένος ο Χριστός, ενώ με το άλλο την ασπίδα, όπως και ο εκατόνταρχος Λογγίνος της Σταύρωσης με υψωμένο δεξί χέρι προς τον Χριστό, κρατώντας ασπίδα στο αριστερό. Στη σκηνή του Λίθου (εικ.207) η σύνθεση είναι λιτή και συμμετρική, όπου στο κέντρο εικονίζεται ο αρχάγγελος επάνω σε

σαρκοφάγο, περιβαλλόμενος αριστερά από την ομάδα των γυναικών και δεξιά από κενή σαρκοφάγο. Παρατηρείται επίσης η απεικόνιση μόνο ενός αγγέλου που κοιτάει αριστερά προς την ομάδα των γυναικών και ταυτόχρονα στρέφεται δεξιά, δείχνοντας με το δεξί χέρι την κενή σαρκοφάγο, ενώ στο αριστερό κρατεί σκήπτρο. Ακόμα, ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης (εικ. 236) αποδίδεται σε ανάλογο εικονογραφικό τύπο, κρατώντας σταυρό στο δεξί χέρι και προβάλλοντας το αριστερό μπροστά στο στήθος. Επίσης, ο άγιος Μερκούριος αποδίδεται σε σπάνιο εικονογραφικό τύπο ως μάρτυρας, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, με τη διαφορά ότι εικονίζεται σε μετάλλιο. Η επιλογή της ένταξης των αγίων Μηνά (εικ. 278), Ιωακείμ και Άννας (εικ. 289 και 290) μέσα σε μετάλλια, είναι επίσης κοινό εικονογραφικό στοιχείο.

Στο σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) εικονογραφικές συγγένειες με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού υπάρχουν στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου, όπου ο καλλιτέχνης ακολουθεί το εικονογραφικό σχήμα με τον Λάζαρο να εγείρεται μέσα από τη σαρκοφάγο. Επίσης, στη σκηνή του Λίθου απεικονίζεται μόνο ένας άγγελος που κοιτάει αριστερά προς την ομάδα των γυναικών και ταυτόχρονα στρέφεται δεξιά, δείχνοντας με το δεξί χέρι την κενή σαρκοφάγο, ενώ στο αριστερό κρατεί σκήπτρο. Μόνο ένας άγγελος απεικονίζεται στη σκηνή της Ανάληψης, όπως και στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Και εδώ ο άγιος Προκόπιος (εικ.245) αποδίδεται στο σπάνιο εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον κοινό στοιχείο είναι η ύπαρξη ζωγραφιστής ζωόμορφης κεφαλής στα κιονόκρανα του τόξου που περιβάλλει την απεικόνιση της Παναγίας, στην οποία τιμάται ο ναός (εικ.225-226).

Εντυπωσιακή εικονογραφική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρουσιάζουν και οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας στο Cerskë κοντά στο Leskovik (τέλη 14ου αιώνα) που βρίσκεται στη νότια Αλβανία. Εξαιρετικά σπάνια είναι η απεικόνιση της Παναγίας της αψίδας του ιερού, πλαισιωμένης από ασώματες δυνάμεις (εικ. 180), όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (σχέδ.7, εικ.15). Εικονογραφική συνάφεια παρατηρείται και στην απόδοση του αρχαγγέλου Γαβριήλ του Ευαγγελισμού, ο οποίος και εδώ είναι σκυμμένος, έχει έντονο διασκελισμό και φορεί αυλική ενδυμασία. Ακόμα, στη σκηνή της Μεταμόρφωσης το εικονογραφικό σχήμα είναι λιτό και συμμετρικό και ο τρόπος τοποθέτησης των μορφών μέσα στη σύνθεση, αλλά και η απόδοση του Χριστού περιβαλλόμενου με δόξα είναι ανάλογη. Επίσης, στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου ο καλλιτέχνης ακολουθεί το εικονογραφικό σχήμα με τον Λάζαρο που εγείρεται μέσα από τη

σαρκοφάγο. Ακόμα, το εικονογραφικό σχήμα των αγίων Θεοδώρων αντωπών υιοθετείται ανάλογα, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Εκτός από τα παραπάνω, εικονογραφική συνάφεια ανάμεσα στα δύο μνημεία παρατηρείται και στην απεικόνιση του αγίου Προκοπίου στο σπάνιο εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα, αλλά εδώ αποδίδεται σε μετάλλιο. Στην επιλογή των αγίων σε μετάλλια υπάρχουν επίσης κοινά στοιχεία, που παρατηρούνται στους αγίους Τρύφωνα (εικ.267), Βικέντιο, Βίκτωρα, Μηνά και Νικήτα (εικ.280).

Επίσης, διαπιστώνεται ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν συγγένεια σε εικονογραφικό επίπεδο με ορισμένους ναούς της περιοχής Αχρίδας, όπως είναι η Παναγίας του Zaum (1361), ο Άγιος Δημήτριος (τέλη 14ου αιώνα) και ο Άγιος Αθανάσιος στη Kališta (τέλη 14ου αιώνα).

Μάλιστα, ιδιαίτερα στενή είναι η εικονογραφική συνάφεια με τις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας του Zaum (1361). Αυτό είναι φανερό κυρίως στην μορφή της ένθρονης Παναγίας βρεφοκρατούσας (εικ. 178), η οποία αποδίδεται στον ίδιο, σπάνιο για την εποχή, εικονογραφικό τύπο και φέρει τη σπάνια προσωνυμία «Πανύμνητος», όπως απαντά ανάλογα και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (σχέδ.7, εικ.15). Η συγγένεια επεκτείνεται και στις μορφές των συλλειτουργούντων ιεραρχών στο θέμα του Μελισμού, με τους Ιωάννη τον Χρυσόστομο, Βασίλειο και Γρηγόριο το Θεολόγο να εικονίζονται σε σπάνιους εικονογραφικούς τύπους, αλλά και τον άγιο Κύριλλο Αλεξανδρείας να αποδίδεται ανάλογα. Επίσης, και εδώ το άγιο Μανδήλιο αποδίδεται ως τετράγωνο τεντωμένο ύφασμα, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.18). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό εικονογραφικό στοιχείο αποτελεί η απεικόνιση του Χριστού μέσα σε ακτινωτή δόξα στο Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.20). Στη σκηνή του Ελκομένου η ομάδα των Ιουδαίων πίσω από τον Χριστό, οργανώνεται όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Ακόμα, στη σκηνή του Επιταφίου θρήνου οι γυναίκες που θρηνούν έχουν επίσης έντονες χειρονομίες. Επίσης και εδώ απεικονίζεται η σκαμμένη ταφική κατασκευή στο βράχο, προορισμένη για τον ενταφιασμό του Χριστού, ενώ απουσιάζει ο σταυρός. Εκτός από αυτά, εικονογραφική συγγένεια υπάρχει και στην απόδοση του αγίου Ονουφρίου που έχει υψωμένα μπροστά στο στήθος χέρια με κλίση προς τα δεξιά (εικ.233). Ακόμη, ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης, ο οποίος κρατεί στο δεξί χέρι σταυρό και προβάλλει το αριστερό μπροστά στο στήθος, συγγενεύει με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Τέλος, στο χώρο μεταξύ των μεταλλίων εντάσσεται ανάλογο κόσμημα με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς.

Συγγένεια σε εικονογραφικό επίπεδο παρατηρείται και με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου (τέλη 14ου αιώνα). Αυτή είναι φανερή κυρίως στο γενικό εικονογραφικό σχήμα της σκηνής της Γέννησης. Χαρακτηριστική επίσης εικονογραφική ομοιότητα υπάρχει και στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου με την μη συνηθισμένη απεικόνιση του αποστόλου Πέτρου πίσω από την Παναγία και όχι ως επικεφαλής του αριστερού ομίλου των αποστόλων, όπως είναι ο κανόνας. Εκτός από τα παραπάνω η εικονογραφική συγγένεια είναι αισθητή στην απεικόνιση του Χριστού της Δέησης με ανοιχτό κώδικα ευαγγελίου, της Παναγίας της Δέησης, δεόμενης προς τον Χριστό, χωρίς να κρατεί ανοιχτό ειλητάριο, αλλά και στο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό φυτικό κόσμημα, οριοθετημένο σε τρίγωνο, που περικλείει τη μορφή του αγίου Κλήμη της Αχρίδας (εικ.291).

Ένας άλλος ναός της περιοχής της Αχρίδας, πάνω στην ομώνυμη λίμνη, ο οποίος έχει εικονογραφικές συγγένειες με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι ο ναός του Αγίου Αθανασίου στη Kališta (τέλη 14ου αιώνα). Η συνάφεια είναι αισθητή κυρίως σε ορισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως η παρουσία της τρίκλιτης βασιλικής πίσω από την Παναγία του Ευαγγελισμού, η απόδοση του Ιωσήφ της Γέννησης καθισμένου και στραμμένου προς την Παναγία, ο εικονογραφικός τύπος του εκατόνταρχου Λογγίνου της Σταύρωσης με υψωμένο το δεξί χέρι προς τον Χριστό, κρατώντας ασπίδα στο αριστερό, αλλά και η ύπαρξη προσωποποιήσεων της σελήνης και του ηλίου στην ίδια σκηνή. Ουσιώδης, επίσης, εικονογραφική συγγένεια παρατηρείται στον τρόπο απόδοσης του αγίου Νικολάου που ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου στο αριστερό (εικ.250). Ακόμα, ο φυλλοφόρος σταυρός (εικ. 299) που αποδίδεται με κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος είναι όμοιος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (σχέδ.49, εικ.79).

Στην περιοχή του Πρίλαπου (Prilep) εντοπίζονται δύο μνημεία, το σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) και η μονή του Αγίου Γεωργίου στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345), τα οποία παρουσιάζουν εικονογραφική συνάφεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Στο σπηλαιώδη ναό του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) από τα λείψανα της διακόσμησης που έχουν διασωθεί προκύπτει ιδιαίτερη σχέση στην απεικόνιση ορισμένων αγίων σε μετάλλια. Έτσι, οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός απαντούν σε ανάλογο εικονογραφικό τύπο, δηλαδή στο δεξί τους χέρι κρατούν λαβίδα, ενώ στο αριστερό κιβωτίδιο με φάρμακα (εικ. 255).

Επίσης, παρατηρείται και στα δύο μνημεία η επιλογή της απεικόνισης των αγίων Ελισάβετ και Ζαχαρία, η οποία δεν είναι συνήθης στο εικονογραφικό πρόγραμμα ναών του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας.

Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345) συγγενεύουν κυρίως στο εικονογραφικό σχήμα της σκηνής της Ανάληψης (εικ. 216), που ακολουθεί συμμετρικό εικονογραφικό τύπο, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 45-47, σχεδ.27).

Στην περιοχή των Σκοπίων και του Kumanovo σώζονται πέντε ναοί του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, η μονή του Marko (1376/7), ο ναός του Αγίου Ανδρέα στην Treska (1388/9), ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Matejče (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα), η μονή της Παναγίας στο Matejče (1348-1350) και η μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346) που παρουσιάζουν εικονογραφική σχέση με το διάκοσμο του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Εικονογραφική συνάφεια παρατηρείται με τις τοιχογραφίες της μονής του Marko κοντά στα Σκόπια (1376/7). Αυτό είναι φανερό κυρίως στη σκηνή της Σταύρωσης (εικ.205), η οποία και εδώ, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.39), ακολουθεί ένα σύνθετο, πολυπρόσωπο και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, όπου εκτός από τα κύρια πρόσωπα της σκηνής, απεικονίζονται και δευτερεύοντα επεισόδια με τη Σταύρωση των ληστών. Επίσης, οι άγιοι Μερκούριος και Προκόπιος ακολουθούν τον σπάνιο, συντηρητικό, εικονογραφικό τύπο, καθώς απεικονίζονται ως μάρτυρες, με πολυτελή αμφίεση.

Ένα άλλο μνημείο που παρουσιάζει σχετική εικονογραφική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι ο ναός του Αγίου Ανδρέα στην Treska κοντά στα Σκόπια (1388/9). Στο ναό αυτό ο άγιος Προκόπιος εικονίζεται επίσης στο σπάνιο εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα, με τη διαφορά ότι δεν εικονίζεται ολόσωμος, αλλά σε προτομή. Επίσης, η επιλογή του θεματολογίου των αγίων σε προτομή, με τη διαφορά ότι δεν αποδίδονται σε μετάλλια είναι κοινή, καθώς και εδώ παριστάνονται ως μάρτυρες οι άγιοι Ευστάθιος (εικ.271), Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς (εικ.276) και Νικήτας.

Ιδιαίτερη εικονογραφική συνάφεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν οι τοιχογραφίες του σχεδόν κατεστραμμένου σήμερα ναού του Αγίου Γεωργίου στο Matejče (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα). Και εδώ οι άγιοι Μερκούριος (εικ. 242), Προκόπιος και Δημήτριος (εικ. 248) απεικονίζονται σε σπάνιο εικονογραφικό τύπο, ως μάρτυρες, με πολυτελή αμφίεση. Εικονογραφικές

ομοιότητες παρατηρούνται και στις απεικονίσεις των αγίων σε μετάλλια, καθώς επίσης και στη συγκεκριμένη επιλογή τους. Και εδώ απεικονίζονται ως μάρτυρες οι άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα, Χριστόφορος Τρύφωνας και Ιάκωβος ο Πέρσης. Μάλιστα ο τελευταίος άγιος δεν συνηθίζεται σε μνημεία της παλαιολόγειας περιόδου της ευρύτερης περιοχής Μακεδονίας. Επίσης, ο φυλλοφόρος σταυρός αποδίδεται, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού, με ανάλογο τρόπο, με κάθετη κεραία, η οποία ξεκινάει από το έδαφος.

Ορισμένες εικονογραφικές ομοιότητες υπάρχουν και με τις τοιχογραφίες της μονής της Παναγίας στο Matejče (1348-1350). Αυτές παρατηρούνται κυρίως στη σκηνή της Σταύρωσης, όπου απεικονίζεται και η Σταύρωση των ληστών, καθώς επίσης και στον εικονογραφικό τύπο του αγίου Ονουφρίου με υψωμένα χέρια σε κατεύθυνση προς δεξιά (εικ. 232), όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 53).

Στη τέχνη των τοιχογραφιών της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346) προσγράφεται το ιδιαίτερα ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο της γραπτής ζωόμορφης κεφαλής στο κιονόκρανο του τόξου που περιβάλλει τον προστάτη άγιο του ναού (εικ. 224). Επίσης η σκηνή της Σταύρωσης ακολουθεί σύνθετο, πολυπρόσωπο και συμμετρικό εικονογραφικό σχήμα, όπου εκτός από τα κύρια πρόσωπα της σκηνής, απεικονίζονται και δευτερεύοντα επεισόδια με τη Σταύρωση των ληστών. Και εδώ, οι άγιοι Ιωακείμ και Άννα όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε μονόχωρους ναούς της μείζονος Μακεδονίας κατά το 14ο αιώνα, απεικονίζονται μέσα σε μετάλλια.

Στα Μετέωρα, οι τοιχογραφίες της μονής της Υπαπαντής (1366/7) συγγενεύουν με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού κυρίως στην επιλογή της απεικόνισης των αγίων σε μετάλλια. Σε ανάλογο εικονογραφικό τύπο απεικονίζονται και μέσα σε μετάλλια οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός με λαβίδα στο δεξί χέρι και με κιβωτίδιο φαρμάκων στο αριστερό, ο άγιος Τρύφωνας, ο άγιος Ιάκωβος Πέρσης, ο οποίος μάλιστα δεν συνηθίζεται ιδιαίτερα σε μνημεία της παλαιολόγειας περιόδου της Μακεδονίας, ο άγιος Χριστόφορος στον εικονογραφικό τύπο ως μάρτυρα, οι άγιοι Ελισάβετ (εικ. 287) και Ζαχαρίας και οι άγιοι Ιωακείμ και Άννα.

Επίσης, στο παρεκκλήσιο των Αγίων Ανάργυρων της μονής Βατοπαιδίου στο Άγιον Όρος (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα) η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά (εικ. 261) απαντά με ανάλογη σπάνια προσωνυμία ως «Νέος Χρυσόστομος», όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ. 65).

* * *

Διαπιστώθηκε επίσης ότι η εικονογραφική παράδοση που έχει ενσωματώσει ο ανώνυμος καλλιτέχνης στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχει επηρεάσει την εικονογραφία σε μεταγενέστερες τοιχογραφίες ναών της περιοχής της Καστοριάς, όπως της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) (1432) και του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (1441/2).

Ειδικότερα, στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (Δόλιανι) (1432) ο καλλιτέχνης ακολουθεί το ίδιο εικονογραφικό σχήμα στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου με τον Λάζαρο που εγείρεται μέσα από τη σαρκοφάγο, αλλά και στη σκηνή του Ελκομένου, καθώς επαναλαμβάνει τον στρατιώτη σε στιγμιαία στάση έντονης αντικίνησης να τραβάει με το ένα χέρι το σχοινί, με το οποίο είναι δεμένος ο Χριστός, ενώ στο άλλο κρατάει ασπίδα, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Αντίστοιχα, οι άγιοι Θεόδωροι αποδίδονται αντωποί, ο άγιος Αρτέμιος ακολουθεί τον ίδιο σπάνιο εικονογραφικό τύπο ως μάρτυρα με πολύτιμη ενδυμασία, μόνο που εδώ αποδίδεται σε προτομή. Επίσης, οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός εντός μεταλλίων (εικ.256) ακολουθούν ανάλογο εικονογραφικό τύπο όπου στο δεξί τους χέρι κρατούν λαβίδα, ενώ στο αριστερό κιβωτίδιο με φάρμακα. Σε μετάλλια αποδίδονται και οι άγιοι Τρείς, Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας (εικ. 265), οι άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα, καθώς και οι άγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ (εικ.227).

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2) συνταίονται με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού κυρίως σε εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως στην απεικόνιση μόνο ενός αγγέλου στη σκηνή του Λίθου, αλλά και στην επιλογή της απεικόνισης των αγίων Θεοδώρων αντωπών. Ακόμα, ο άγιος Αρτέμιος ακολουθεί και εδώ τον σπάνιο εικονογραφικό τύπο ως μάρτυρα με πολύτιμη ενδυμασία, αλλά αποδίδεται σε προτομή. Και εδώ απεικονίζονται οι άγιοι Τρείς, Άβιβος, Σαμωνάς και Γουρίας (εικ.266), αλλά επίσης και οι άγιοι Σέργιος και Βάκχος ως μάρτυρες σε μετάλλια.

Εκτός από τα παραπάνω μνημεία της πόλης και της περιοχής της Καστοριάς, εικονογραφική συνέχεια της τέχνης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού διαπιστώνεται και σε ναό της περιοχής της Πρέσπας, το Ασκητήριο της Παναγίας Ελεούσας (1409/10). Στο ναό αυτό η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου ακολουθεί επίσης τον τύπο με τον Λάζαρο που εγείρεται μέσα από τη σαρκοφάγο, ενώ στη σκηνή του

Επιταφίου θρήνου επαναλαμβάνεται το ίδιο εικονογραφικό σχήμα και τις επιμέρους εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως η στάση του αγίου Ιωάννη. Επίσης, στη σκηνή του Λίθου (εικ. 210) η σύνθεση είναι όμοια, λιτή και συμμετρική, όπου στο κέντρο εικονίζεται ο άγγελος επάνω σε σαρκοφάγο, περιβαλλόμενος αριστερά από την ομάδα των γυναικών και δεξιά από κενή σαρκοφάγο. Το ίδιο ισχύει και για τη σκηνή της Ανάστασης (εικ. 215), με το όμοιο, συμμετρικό της εικονογραφικό σχήμα. Τέλος, ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης αποδίδεται και αυτός με πανομοιότυπο εικονογραφικό τύπο, κρατώντας στο δεξί χέρι σταυρό, ενώ το αριστερό προβάλλει μπροστά στο στήθος (εικ. 237).

Διαπιστώθηκε, επίσης, στο ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414) ότι υπάρχουν κοινά εικονογραφικά στοιχεία με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Συγκεκριμένα, στη σκηνή του Λίθου (εικ. 211) η σύνθεση αποδίδεται λιτά και συμμετρικά με τον ένα και μοναδικό άγγελο στο κέντρο να περιβάλλεται αριστερά από την ομάδα των γυναικών και δεξιά από κενή σαρκοφάγο.

Σε ναούς της περιοχής της Αχρίδας, όπως στους Αγίους Πάντες στο Lešani (1450) και στην Ανάληψη στο Leskoec (1461/2) αναγνωρίζονται επίσης κοινά εικονογραφικά στοιχεία με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Για παράδειγμα στο συμμετρικό εικονογραφικό τύπο της Ανάληψης με άξονα συμμετρίας το άγιο Μανδήλιο, στην σπάνια εικονογραφία του Ιωάννη της Σταύρωσης με την οριζόντια προβολή του αριστερού του χεριού καθώς και στην επιλογή των αγίων Κοσμά, Δαμιανού, Κηρύκου και Ιουλίττης και Χριστόφορου σε μετάλλια αναγνωρίζουμε την επιρροή των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο ναό των Αγίων πάντων στο Lesani (1450) και στο ναό της Ανάληψης στο Lescoec (1461/2).

Επίσης, διαπιστώθηκε στενός εικονογραφικός σύνδεσμος και με τις τοιχογραφίες ενός ναού της περιοχής της Φλώρινας, του Αγίου Νικολάου στη Βεύη (1460/1). Και εδώ ο αρχάγγελος Γαβριήλ του Ευαγγελισμού απεικονίζεται σκυμμένος με έντονο διασκελισμό, φορώντας αυλική ενδυμασία. Η σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου ακολουθεί επίσης το εικονογραφικό σχήμα με τον Λάζαρο που εγείρεται μέσα από τη σαρκοφάγο. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου το σπάνιο σύμπλεγμα των τριών αποστόλων που ασπάζονται το σκήνωμα της Παναγίας. Εκτός από τα παραπάνω, ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης επίσης ακολουθεί τον ίδιο εικονογραφικό τύπο. Το ίδιο ισχύει και για τους αγίους σε μετάλλια, όπως είναι οι

άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, Ευστάθιος, Κήρυκος και Ιουλίττας και Χριστόφορος, τόσο για την επιλογή τους, όσο και για τον τύπο ως μαρτύρων.

* * *

Είναι ήδη γνωστό στην επιστημονική έρευνα ότι στα τέλη του 15ου αιώνα δημιουργείται ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο με κέντρο την Καστοριά, η δραστηριότητά του οποίου παρατηρείται για περίπου μια τριακονταετία (1481-1510) στην Ελλάδα, στη Σερβία, στη Βουλγαρία και στη Ρουμανία και αποτελεί το σημαντικότερο εργαστήριο ζωγράφων αυτής της εποχής, όχι μόνο στην περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και στα Βαλκάνια[1965]. Συγκεκριμένα, οι ναοί που εντάσσονται στο εργαστήριο αυτό και οι οποίοι συγγενεύουν εικονογραφικά είναι το παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483), ο Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6), το καθολικό της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (οι τοιχογραφίες του 1485-1490), ο κατεδαφισμένος σήμερα ναός του Αγίου Σπυρίδωνα στην Καστοριά (1490-1500), ο Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493), ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) και τμήμα της διακόσμησης στον Άγιο Νικήτα στο Čučer κοντά στα Σκόπια (1483/4) και ο Άγιος Νικόλαος του Μαγαλειού στην Καστοριά (1505).

Η μελέτη των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού κατέδειξε ότι η εικονογραφική παράδοση των εργαστήριων της Καστοριάς του δευτέρου μισού του

[1965] Γενικά για το καστοριανό εργαστήριο του τέλους του 15ου αιώνα, βλ. S. Radojčić, «Jedna slikarska škola iz druge polovine XV veka. Prilog istoriji hrisčanske umetnosti pod Turcima», *Odabrani Članci i Studije 1933-1978,* Beograd 1982, 258-279. Ε. Γεωργιτσογιάννη, «Ένα εργαστήριο ανώνυμων ζωγράφων του δευτέρου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδραση του στη μεταβυζαντινή τέχνη», *ΗπειρΧρ* 29 (1988-1989), 145-176. Ε. Γεωργιτσογιάννη, «Εικονογραφικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του παλαιού καθολικού της μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1483)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 15 (1989), 97-120. M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après le chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination etrangère*, Athènes 1989. Τσιγαρίδας, Σχετικά, 441-450. Τσιγαρίδας, Σχέσεις, 157-207. Χατζούλη, Αμφίγραπτη εικόνα, 381-403. Georgitsoyanni, *Les peintures*. A. Semoglou, «L'atelier artistique de Kastoria au XVe siècle. La restitution d'une iconographie savante», Pré-Actes. Paris, III, 410. Καραγιάννη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος, 257-266. Ts. Valeva, «Sur la question sur la soit-dit "école artistique de Kastoria», *Βυζαντινά* (2008), 181-221.

14ου αιώνα, στην παραγωγή των οποίων υπάγονται και οι τοιχογραφίες του παραπάνω ναού, επιβιώνει στην εικονογραφία του διάκοσμου των μνημείων του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, η πολυτελής αυλική ενδυμασία του αρχαγγέλου Γαβριήλ στη σκηνή του Ευαγγελισμού, που απαντάται στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483), στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1483-1484), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485-1486) και στις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Σπυρίδωνα (1490-1500) στην Καστοριά είναι ταυτόσημη στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Επίσης, το άγιο Μανδήλιο απεικονίζεται στη μέση της σκηνής της Ανάληψης, την οποία χωρίζει σε δύο ισόρροπα τμήματα, και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485/6). Επίσης, το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας, στα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία και κυρίως στην απεικόνιση του Χριστού να περιβάλλεται με ακτινωτή δόξα απαντά ανάλογα στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485/6), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500). Ακόμα ο αρχάγγελος Μιχαήλ με στρατιωτική στολή, κρατώντας ξίφος στο δεξί χέρι και ανοιχτό ειλητάριο στο αριστερό απαντά πανομοιότυπα στις τοιχογραφίες του παλαιού καθολικού της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483) και του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493). Το ίδιο ισχύει και για την απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων αντωπών που απαντούν ανάλογα στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (εικ.230). Επίσης, η απόδοση του αγίου Γεωργίου ένθρονου στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (εικ.222) συνδέεται με την ομόθεμη τοιχογραφία στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (σχέδ.28, εικ.49). Τέλος, οι άγιοι Μερκούριος και Προκόπιος, οι οποίοι ακολουθούν το σπάνιο εικονογραφικό τύπο του μάρτυρα, με πολυτελή αμφίεση, επαναλαμβάνονται στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500) (εικ.243) και στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493), με τη διαφορά ότι στο τελευταίο μνημείο εικονίζονται σε μετάλλια.

Προσφιλή επίσης απεικόνιση, που ανάγεται στην εικονογραφική παράδοση των εργαστηρίων της Καστοριάς του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα και των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι εκείνη των αγίων Τριών, Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία σε μετάλλια, που απαντούν ανάλογα στο παλαιό

καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500). Επίσης, το ίδιο ισχύει και για τους αγίους Κήρυκο και Ιουλίττα και Μηνά, που απαντούν στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (1483), στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (οι τοιχογραφίες του 1485-1490), στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (εικ.275) και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Poganovo της ανατολικής Σερβίας (1499/1500).

Ανάλογη συνάφεια ανάμεσα στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και ναών του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα παρατηρείται και στην εικονογραφία ορισμένων προσώπων σε μεμωνωμένες σκηνές. Ενδεικτικά σημειώνουμε τη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου όπου ο Λάζαρος ακολουθεί τον τύπο που εγείρεται μέσα από τη σαρκοφάγο, που απαντά στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά (1485/6) (εικ.198) και στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikovci κοντά στη Σόφια (1493) (εικ.199).

* * *

Από τη μελέτη της τέχνης των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού διαπιστώθηκε ότι ορισμένες μορφές συνδέονται προσωπογραφικά με τοιχογραφίες ναών της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας των μέσων του 14ου αιώνα, όπως είναι οι τοιχογραφίες των μονών της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec κοντά στον Πρίλαπο (Prilep) (οι τοιχογραφίες γύρω στο 1340) και του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349).

Συγκεκριμένα, από τις τοιχογραφίες της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Treskavec (οι τοιχογραφίες γύρω στο 1340) ο καλλιτέχνης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού φαίνεται είχε ως πρότυπο μορφές προφητών (εικ. 100 και 110) για τους φυσιογνωμικούς τύπους των αγίων Γεωργίου (εικ.99) και Προκοπίου (εικ.109), αλλά διαφοροποιείται στον τρόπο του πλασίματος των προσώπων.

Από τις τοιχογραφίες της μονής του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1349) ο καλλιτέχνης του καστοριανού ναού είχε ως πρότυπο τη μορφή του αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου[1966] με την έντονη, γραμμική διαγραφή των όγκων στο

[1966] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, εικ. 100.

πρόσωπο. Εκτός από αυτά, οι άγιοι Ερμογένης και Μηνάς Καλικέλαδος[1967] του Lesnovo φαίνεται να επηρεάζουν φυσιογνωμικά τους αγίους Σαμωνά (εικ.139) και Γουρία (εικ.140) στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Επίσης, ο ιδιαίτερα χαρακτηριστικός τρόπος απόδοσης του τράγου των αυτιών των αγίων Μηνά του Καλικέλαδου, Προκόπιου, αρχάγγελου Μιχαήλ, Νέστορα και Ερμογένη[1968] παρατηρείται και στους ολόσωμους αγίους Εύπλο (εικ.134), Προκόπιο (εικ.109), Μερκούριο (εικ.107) και Νικόλαο (εικ.119) του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Ωστόσο, ιδιαίτερος καλλιτεχνικός σύνδεσμος υπάρχει με μνημεία της Καστοριάς του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα, όπως με τους ναούς του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60), του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380), του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) και των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1).

Στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) καλλιτεχνική συνάφεια παρατηρείται στην ανάλογη μορφή απεικόνισης του βραχώδους τοπίου στις συνθέσεις και στον ιδιαίτερα εκφραστικό και ρεαλιστικό τρόπο απόδοσης ορισμένων μορφών, όπου είναι έντονη η αίσθηση του δράματος. Επίσης, ο προσωπογραφικός τύπος του αγίου Ιωάννη του Επιταφίου θρήνου είναι ανάλογος με εκείνον στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

Στενότερος καλλιτεχνικός σύνδεσμος παρατηρείται με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380). Ειδικότερα, ο Χριστός Εμμανουήλ της αψίδας (εικ.96) αποδίδεται σε ανάλογο προσωπογραφικό τύπο, αλλά διαφοροποιείται στο πλάσιμο που είναι πιο μαλακό απ'ότι στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.95). Ο άγιος Στέφανος (εικ.102) έχει επίσης ιδιαίτερα στενή προσωπογραφική συγγένεια με τη μορφή του αγίου Δημητρίου (εικ.101) του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Επίσης, ο Χριστός του Αγίου Μανδηλίου (εικ.124) έχει ανάλογο φυσιογνωμικό τύπο με την αντίστοιχη μορφή στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.123), αλλά διαφοροποιείται στην τεχνική απόδοση η οποία στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα είναι πιο μαλακή. Εκτός από τα παραπάνω, συνάφεια στην τυπολογία του προσώπου έχει και ο αρχάγγελος Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (εικ.147) που αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με έντονη ρυτίδα στο μέτωπο, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.145). Επίσης, οι μυροφόρες γυναίκες του Επιτάφιου θρήνου, αλλά και ο Χριστός (εικ.161),

[1967] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXI, LXIV, εικ. 103, εικ. 99, εικ. 104, εικ. 107.

[1968] Gabelić, *Manastir Lesnovo*, πίν. LXI, LXIV, εικ. 103, εικ. 99, εικ. 104, εικ. 107.

ο Αδάμ (εικ.163) της Ανάστασης παρουσιάζουν στενή προσωπογραφική συγγένεια στο φυσιογνωμικό τύπο με τις ανάλογες μορφές του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.160 και 162). Αξιοσημείωτο τεχνικό στοιχείο αποτελεί ο τρόπος διαγραφής των αυτιών των αγίων Νικολάου του Νέου (εικ.109) και του αγίου Στεφάνου (εικ.102), ο οποίος απαντά ανάλογα στους ολόσωμους αγίους Εύπλο (εικ.134), Προκόπιο (εικ.109), Μερκούριο (εικ.107) και Νικόλαο (εικ.119) του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Η μορφή αυτή του αυτιού ανάγεται, όπως ήδη σημειώσαμε, στις τοιχογραφίες του Lesnovo.

Στενή τεχνοτροπική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν και οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385). Αυτό διαπιστώνεται στις συγγενικές μορφολογικά, απεικονίσεις του βραχώδους τοπίου των σκηνών, αλλά και στις μορφές που θρηνούν, καθώς αποδίδονται με παρόμοιο εκφραστικό και ρεαλιστικό τρόπο. Ορισμένες, επίσης, μορφές έχουν ιδιαίτερα στενή προσωπογραφική συγγένεια με αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Αυτό παρατηρείται κυρίως στη μορφή της Παναγίας «Αχειροποίητου» της αψίδας (εικ.93 και 94) και στον άγιο Συμεών του Στυλίτη (εικ.122), οι οποίοι όμως διαφοροποιούνται στη χρωματική κλίμακα που χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης και κυρίως στον τρόπο πλασίματος της σάρκας, ο οποίος στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού είναι πιο πρόχειρος και όχι τόσο επιμελημένος (εικ.121). Εντυπωσιακή, επίσης προσωπογραφική συγγένεια παρατηρείται στον άγιο Εύπλο (εικ.187) με τους αγίους Άβιβο (εικ.133) και Εύπλο (εικ.134) του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Επίσης, οι άγιοι σε μετάλλια Παντελεήμων, Ερμόλαος (εικ. 126 και 258), Άννα (εικ.142) και Ιουλίττα (εικ. έχουν ανάλογους φυσιογνωμικούς τύπους με τις αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού(εικ.125, 136, 141, 143), αλλά διαφοροποιούνται στον τρόπο πλασίματος της σάρκας, η οποία εδώ είναι πιο επιμελημένη, πιο μαλακή και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά είναι πιο λεπτά. Οι αδερφές του Λαζάρου στη σκηνή της Ανάστασης του Λαζάρου, που αποδίδονται με έκφραση οδύνης στα πρόσωπα έχουν παρόμοιο φυσιογνωμικό τύπο και τεχνική συγγένεια με τις αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Ακόμα, ο εκατόνταρχος Λογγίνος της Σταύρωσης με το ανασηκωμένο κεφάλι, τα βαθυσκιασμένα μάτια και κυρίως στην έκφραση στο φυσιογνωμικό τύπο και στο ζωγραφικό τρόπο απόδοσης του προσώπου έχει στενή συγγένεια με την ανάλογη μορφή του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Το ίδιο ισχύει και για τις μορφές της σκηνής του Επιταφίου θρήνου, όπως το σύμπλεγμα της Παναγίας και του Χριστού, του αγίου

Ιωάννη, αλλά και τις μυροφόρες γυναίκες (εικ.206). Επίσης, στην Κοίμηση της Θεοτόκου οι μορφές του συμπλέγματος της Παναγίας και του Ιωάννη (εικ.167) αποδίδονται με ανάλογους φυσιογνωμικούς τύπους με τις αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.166).

Σε επίπεδο τεχνικής, η πτυχολογία του ιματίου του αποστόλου Ιωάννη της Σταύρωσης, η οποία είναι κυματιστή και αποδίδεται με μανιερισμό, απαντά ανάλογα σε ορισμένες μορφές μέσα στις συνθέσεις του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως στο ένδυμα του αποστόλου Πέτρου της Ανάληψης (εικ.170), του αποστόλου Ιωάννη της Σταύρωσης (εικ.171), του Αδάμ της Ανάστασης (εικ.44) και του αποστόλου Ιωάννη του Επιτάφιου θρήνου (εικ.177). Ακόμα, καλλιτεχνική συνάφεια παρατηρείται και στον τρόπο της αντιπαράθεσης των χρωμάτων. Για παράδειγμα το ιμάτιο του Μάλχου στη σκηνή της Προδοσίας του Ιούδα αποδίδεται με κόκκινο, ενώ οι πτυχές του με βαθυκύανο χρώμα, οι πτυχές της ενδυτής της αγίας Τράπεζας στο θέμα του Μελισμού αποδίδονται με γαλάζιο, ενώ το βασικό χρώμα είναι το κόκκινο. Η τεχνική αυτή στην χρήση των χρωμάτων διακρίνεται και σε μορφές του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως στο χιτώνα της αγίας Μαρίνας (εικ.51), ο οποίος είναι λευκόγκριζος, ενώ οι πτυχές του διαμορφώνονται με ρόδινο χρώμα, στο ένδυμα του παιδιού της Βαϊοφόρου (εικ.34), του οποίου το βασικό χρώμα είναι το λευκόγκριζο, ενώ οι πτυχές είναι σε χρώμα της βαθύχρωμης ώχρας κ.ά.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4), επίσης, συγγενεύουν όσον αφορά στον τρόπο απεικόνισης του βραχώδους τοπίου στις σκηνές ή στις αντιρρεαλιστικές κινήσεις ορισμένων μορφών, όπως της Παναγίας του Λίθου με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Ακόμα, σε φυσιογνωμικό τύπο ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος της Δέησης (εικ. 92) έχει ανάλογα χαρακτηριστικά με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.91), παρόλο που διαφοροποιείται στην τεχνική της ζωγραφικής του πλασίματος του προσώπου. Επίσης, ο φυσιογνωμικός τύπος του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνα, ο οποίος αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με υψωμένη την κεφαλή και με οξύληκτη, διχαλωτή γενειάδα, είναι ανάλογος στον ομώνυμο άγιο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, όπως και ο άγιος Κωνσταντίνος (εικ. 113) με την έντονη σχηματική διαγραφή των ζυγωματικών στις παρειές και τα σκαμμένα μάγουλα (εικ.111), καθώς επίσης και η αγία Ιουλίττα σε μετάλλιο (εικ.273) αποδίδεται σε ανάλογο προσωπογραφικό τύπο (εικ.143).

Στις τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1), η συγγένεια σε τεχνικό επίπεδο είναι περιορισμένη και διαπιστώνεται κυρίως στην απεικόνιση δύο αγίων. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τον άγιο Κωνσταντίνο (εικ.114), ο οποίος και εδώ έχει έντονη σχηματική διαγραφή των ζυγωματικών στις παρειές, με σκαμμένα μάγουλα από τα γηρατειά. Ωστόσο, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η προσωπογραφική συγγένεια που παρουσιάζει η μορφή του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά (εικ.138) με την ανάλογη στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.137).

Σε τεχνοτροπικό επίπεδο οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού συγγενεύουν και με ορισμένα μνημεία της γειτονικής με την Καστοριά περιοχής, της Κορυτσάς, όπως τον Άγιο Δημήτριο στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) και τον Χριστό Ζωοδότη στο Borje (1389/90). Τα μνημεία αυτά ανήκουν σε καλλιτεχνικά εργαστήρια της Καστοριάς του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα.

Στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα) παρατηρείται το χαρακτηριστικό στοιχείο της απόδοσης ορισμένων μορφών με έντονο διασκελισμό, όπως στη μορφή του αρχάγγελου Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (εικ.196). Επίσης, σε προσωπογραφικό επίπεδο το πρόσωπο της Παναγίας «η Χώρα του Αχώρητου» (εικ.90) στο αψίδωμα του εξωτερικού δυτικού τοίχου του ναού έχει ιδιαίτερα εντυπωσιακή συγγένεια με το πρόσωπο της Παναγίας της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.89). Συγγένεια παρατηρείται και στον προσωπογραφικό τύπο της Παναγίας της αψίδας με την ανάλογη μορφή του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Εκτός από αυτά, και εδώ, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.115), η αγία Ελένη (εικ.116) αποδίδεται με τονισμένα ζυγωματικά και έχει στενή προσωπογραφική συνάφεια με την αντίστοιχη μορφή στον καστοριανό ναό. Επίσης, συγγένεια στο πρόσωπο με ανάλογο φυσιογνωμικό τύπο έχουν οι άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας (εικ.118) και (εικ.117), αλλά κυρίως ο αρχάγγελος Γαβριήλ (εικ.146) και (εικ.145) που αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με την έντονη ρυτίδα στο μέτωπο. Ακόμη, οι μορφές του συμπλέγματος της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη της Κοίμησης της Θεοτόκου, όπως και ο άγγελος της ίδιας σκηνής (εικ.169), στο φυσιογνωμικό τύπο, στον τρόπο απόδοσης του προσώπου και στην έκφραση έχουν στενή συγγένεια με τις αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.168).

Όσον αφορά την τεχνική σημειώνουμε ότι και εδώ χρησιμοποιείται ο τρόπος της αντιπαράθεσης των χρωμάτων, όπου οι τόνοι του αυτού χρώματος ή διαφορετικής χρώματος αντιπαρατίθενται. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν τα ενδύματα των

αρχαγγέλων της αψίδας, όπου το ιμάτιο του αρχάγγελου Μιχαήλ αποδίδεται με λευκόγκριζο χρώμα, ενώ οι πτυχές του με κόκκινο, και του αρχάγγελου Γαβριήλ, του οποίου ο χιτώνας αποδίδεται με λευκόγκριζο και οι πτυχώσεις του με κόκκινο.

Στενή επίσης τεχνοτροπική σχέση με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν και οι τοιχογραφίες του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90). Έτσι, και εδώ υπάρχουν μορφές με αντιρρεαλιστικές κινήσεις, όπως η Παναγία του Λίθου. Σχετικά με τους φυσιογνωμικούς τύπους θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η Παναγία της Δέησης έχει ανάλογα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά με την αντίστοιχη μορφή του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Κυρίως όμως ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (εικ.104), ο οποίος αποδίδεται σε τρία τέταρτα, με υψωμένη την κεφαλή και με διχαλωτή γενειάδα, στο φυσιογνωμικό τύπο συγγενεύει με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.103), όπως και ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης (εικ.106) και (εικ.105) που αποδίδεται με κοντά σγουρά μαλλιά και γενειάδα και με πρόσωπο, του οποίου ο όγκος στα μάγουλα διαγράφεται σχηματικά. Επίσης, χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος απόδοσης της Παναγίας του Λίθου κατά κρόταφο (εικ.159), με έντονες σκιές κάτω από τα μάτια. Με ανάλογο τρόπο αποδίδεται και η ομώνυμη μορφή στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (εικ.158).

Επίσης, σε άλλη γειτονική περιοχή της Καστοριάς, εκείνης της Πρέσπας, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας στο Mali Grad (1368/9), ο οποίος ανήκει επίσης σε δραστηριότητα καστοριανού εργαστηρίου του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα και παρουσιάζει καλλιτεχνική συνάφεια με τον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

Στις τοιχογραφίες της Παναγίας στο Mali Grad (1368/9) με συγγενικό τρόπο αποδίδεται το βραχώδες τοπίο στις σκηνές. Στον τρόπο διαγραφής του προσώπου του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη, ο όγκος αποδίδεται στα μάγουλα σχηματικά, όπως και στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού. Ο άγιος Κωνσταντίνος (εικ.112) επίσης και εδώ έχει έντονη σχηματική διαγραφή των ζυγωματικών στις παρειές, με σκαμμένα μάγουλα από τα γηρατειά, όπως και στον καστοριανό ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.111). Ακόμη, ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης (εικ.236) συγγενεύει με την ομώνυμη μορφή του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (εικ.121), αλλά διαφοροποιείται στον τρόπο πλασίματος της σάρκας της μορφής και στη χρωματική κλίμακα που χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης.

Τέλος, καλλιτεχνικός σύνδεσμος παρατηρείται και με δύο ναούς της γειτονικής με την Καστοριά περιοχής της Αχρίδας. Συγκεκριμένα πρόκειται για το ναό του Αγίου

Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) και για το σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου αιώνα-αρχές 15ου αιώνα).

Στο ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αχρίδα (τέλη 14ου αιώνα) παρατηρείται ανάλογος τρόπος απεικόνισης του βραχώδους τοπίου μέσα στις συνθέσεις. Σε προσωπογραφικό επίπεδο ο Χριστός του Αγίου Μανδηλίου συγγενεύει με τον Χριστό της Δέησης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Επίσης, η απόδοση κατά κρόταφο της Παναγίας της σκηνής του Λίθου, με έντονες σκιές κάτω από τα μάτια, έχει το παράλληλό της στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Νικολάου Ljubaništa στη λίμνη της Αχρίδας (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), σήμερα είναι σχεδόν κατεστραμμένος, καθώς η στέγη του έχει πέσει, και σώζεται μόνο ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος. Στις ελάχιστες σωζόμενες τοιχογραφίες συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρατηρείται στη σκηνή του Λίθου, όπου οι μυροφόρες γυναίκες αποδίδονται με αντιρρεαλιστικές κινήσεις, αλλά και στη σκηνή της Ανάστασης, της οποίας ο προφήτης Δαβίδ έχει ανάλογο προσωπογραφικό τύπο με τον προφήτη Δαβίδ του Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Τέλος, απήχηση της τέχνης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού παρατηρείται σε κάποιο βαθμό στις τοιχογραφίες ενός ναού της Καστοριάς του δεύτερου τέταρτου του 15ου αιώνα, και μάλιστα στο ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/2). Ο αντίκτυπος της τέχνης των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου του Βουνού εντοπίζεται κυρίως στον τρόπο απεικόνισης του βραχώδους τοπίου στις σκηνές, αλλά και στον φυσιογνωμικό τύπο του αγίου Γεωργίου και των προφητών Δαβίδ και Σολομώντα της Ανάστασης με τις αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

* * *

Ανακεφαλαιώνοντας, έχουμε τη γνώμη ότι οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό σύνολο της παλαιολόγειας ζωγραφικής του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα, η τέχνη του οποίου αντιπροσωπεύει σε υψηλό επίπεδο την παραγωγή ενός εργαστηρίου της Καστοριάς την περίοδο αυτή.

Ειδικότερα, αποδείχθηκε ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού είναι επηρεασμένες από εικονογραφικά πρότυπα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης του

τέλους του 13ου και κυρίως του πρώτου τέταρτου του 14ου αιώνα. Επιπλέον, οι τοιχογραφίες αυτού του ναού εντάσσονται στο καλλιτεχνικό ρεύμα εργαστηρίων της Καστοριάς του δευτέρου μισού και κυρίως του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα, με αντιπροσωπευτικά έργα τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60), του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (1360-1380), του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη (1370-1385), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/4) και των Αγίων Τριών (Αβίβου, Σαμωνά και Γουρία) (1400/1). Το ίδιο ισχύει και για τοιχογραφίες μνημείων του δεύτερου μισού και κυρίως του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα της Κορυτσάς, όπως ο ναός του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (τελευταίο τέταρτο 14ου αιώνα) και ο ναός του Χριστού Ζωοδότη στο Borje (1389/90), αλλά και για τις τοιχογραφίες δύο μνημείων της Αλβανικής Πρέσπας, την Παναγία στο Mali Grad (1368/9) και το σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα), καθώς και ενός ναού στη νότια Αλβανία, την Παναγία στο Cerskë κοντά στο Leskovik (τέλη 14ου αιώνα).

Διαπιστώθηκε επίσης ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού έχουν συγγένεια σε εικονογραφικό κυρίως επίπεδο με ορισμένους ναούς της περιοχής Αχρίδας, όπως η Παναγίας του Zaum (1361), ο Άγιος Δημήτριος (τέλη 14ου αιώνα) και ο Άγιος Αθανάσιος στη Kališta (τέλη 14ου αιώνα). Στην περιοχή του Πρίλαπου (Prilep) εντοπίζονται δύο μνημεία, ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Λαζάρου στο Begnište κοντά στο Kavadarci (τρίτο τέταρτο 14ου αιώνα) και η μονή του Αγίου Γεωργίου στο Pološko κοντά στο Kavadarci (1343-1345), τα οποία επίσης παρουσιάζουν εικονογραφική συνάφεια με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Ακόμη, στην περιοχή των Σκοπίων και του Kumanovo σώζονται πέντε ναοί του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα και συγκεκριμένα η μονή του Marko (1376/7), οι ναοί του Αγίου Ανδρέα στην Treska (1388/9), του Αγίου Γεωργίου στο Matejče (τέλη έβδομης δεκαετίας του 14ου αιώνα) και οι μονές της Παναγίας στο Matejče (1348-1350) και του Αρχαγγέλου στο Lesnovo (οι τοιχογραφίες του 1346) που παρουσιάζουν εικονογραφική σχέση, σε βαθμό που ποικίλλει από μνημείο σε μνημείο, με το διάκοσμο του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού. Το ίδιο παρατηρείται και στα Μετέωρα στις τοιχογραφίες της μονής της Υπαπαντής (1366/7) και στο Άγιον Όρος, στις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου των Αγίων Ανάργυρων της μονής Βατοπαιδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα).

Τέλος, η τέχνη των καστοριανών εργαστηρίων του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα, στην παραγωγή των οποίων συγκαταλέγεται και ο διάκοσμος του Αγίου

Γεωργίου του Βουνού, επηρέασε, ως ένα βαθμό, την εικονογραφία μνημείων του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, κυρίως της Καστοριάς, αλλά και εκείνων που αποτελούν έργα του καστοριανού εργαστηρίου του τέλους του 15ου αιώνα και τα οποία βρίσκονται στην Καστοριά, στη Θεσσαλία, στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και σε άλλα μέρη της βαλκανικής.

Από την μελέτη προέκυψε επίσης, ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού αποτελούν έργο ενός ανώνυμου καλλιτέχνη μαζί με ένα τουλάχιστον βοηθό του. Ο καλλιτέχνης αυτός, έχουμε τη γνώμη, ότι λίγα χρόνια μετά έλαβε μέρος και στη διακόσμηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica Κορυτσάς (τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα), με τις οποίες παρατηρείται ιδιαίτερα στενή συγγένεια σε εικονογραφικό και τεχνοτροπικό επίπεδο, αλλά και στα παλαιογραφικά δεδομένα των επιγραφών.

Τέλος, η τοποθέτηση των τοιχογραφιών σε συγκεκριμένη χρονολογία δεν είναι δυνατή, διότι στο ναό δεν σώζεται κτητορική ή κάποια άλλη σχετική επιγραφή, παρόλο που ο καλλιτέχνης προέβλεψε δύο πινακίδες, οι οποίες ωστόσο, παραμένουν κενές. Η αιτία της μη συμπλήρωσης των επιγραφών δεν μας είναι γνωστή. Υποθετικά αυτό μπορεί να οφείλεται όχι σε αμέλεια του καλλιτέχνη, αλλά σε οικονομικές διαφορές μεταξύ του κτήτορα και του ζωγράφου ή στη μη διάθεση του σχετικού κειμένου από τον χορηγό, η αλλαγή της εξουσίας ή ακόμη περισσότερο στην πιθανή κατάκτηση της πόλης της Καστοριάς από τους Τούρκους (1385).

Η ένταξη των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού σε συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο γίνεται δυνατή με βάση την απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, ο οποίος αγιοποιήθηκε το 1368 και επομένως η απεικόνισή του αποτελεί ισχυρό *terminus post quem* για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού στο χρονικό διάστημα μετά το 1368.

Επίσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψει ότι η απουσία απεικόνισης στο ναό του πιο τιμώμενου αγίου των Σέρβων, του αγίου Σάββα Σερβίας και η απουσία της προσωνυμίας «ο Γοργός» στην τοιχογραφία του προστάτη αγίου Γεωργίου, προσωνυμία, την οποία υιοθετούν σερβικοί κύκλοι, αποδεικνύουν ότι ο χρόνος της διακόσμησης του ναού δεν συνδέεται με τη σερβική κυριαρχία της Καστοριάς, η οποία εκτείνεται μέχρι και το 1371 περίπου, και επομένως τοποθετείται, πιθανότατα, μετά το 1371.

Από την άλλη, το γεγονός ότι στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού οι προετοιμασμένες για επιγραφές πινακίδες παρέμειναν κενές, χωρίς δηλαδή να έχει αναγραφεί

κτητορική ή κάποια άλλη επιγραφή, δεν αποκλείει η διακόσμηση του ναού να έγινε πριν το 1385, περίοδο κατά την οποία πιθανότατα η Καστοριά κυριεύεται από τους Τούρκους, γεγονός που υποχρεώνει τον επικεφαλή καλλιτέχνη να εγκαταλείψη την πόλη. Από τα παραπάνω συνάγεται λοιπόν, ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού πρέπει να έγιναν στο διάστημα ανάμεσα στο 1371 και 1385.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

(Στη βιβλιογραφία δεν μνημονεύονται οι μελέτες που αναφέρονται μόνο μια φορά στο κείμενο)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΒΜΕ:	*Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*
ΑΔ:	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
ΔΧΑΕ:	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
ΕΕΒΣ:	*Επετηρίς Εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών*
ΕΕΣΜ:	*Επετηρίς Εταιρίας Στερεοελλαδικών Μελετών*
ΕΗΟ:	*Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες.*
ΙονΑνθ:	*Ιόνιος Ανθολογία*
ΗπειρΧρ:	*Ηπειρωτικά Χρονικά*
ΘΗΕ:	*Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδία*
ΜεσΓρ	*Μεσαιωνικά Γράμματα*
Ωρολόγιον:	*Ωρολόγιον το Μέγα*, Αθήνα 1997.
AIIAX:	*Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»*
AIPHOS:	*Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*
AnBoll:	*Analecta Bollandiana*
ArtB:	*Art Bulletin*
BNJ:	*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
Byz:	*Byzantion*
Bibliotheca Sanctorum:	*Bibliotheca Sanctorum*, Rome 1961-1970
CahArch:	*Cahiers Archéologiques*
CyrMeth:	*Cyrillomethodianum*
DOP:	*Dumbarton Oaks Papers*
FSt:	*Fruhmittelalterische Studien*
GSU, CSVP:	*Godišnik na Sofijskija Universitet, Centar za Slavjano Vizantijski Proučvanija I. Dujčev*
KulN:	*Kulturno Nasledstvo*
LChrI:	*Lexicon der Christlichen Ikonographie*, Rom-Freiburg-Basel-Wien

LU:	*Likovna Umetnost*
ODB:	*The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, 2, 3, New York-Oxford 1991
PrIzk:	*Problemi na Izkustvoto*
REB:	*Revue des Etudes Byzantines*
S&e-S:	*Scripta & e-Scripta*
SemKond:	*Seminarium Kondakovianum*
SKM:	*Starine Kosova i Metohije*
Synaxarium EC:	*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris* Bruxellis 1902 (H. Delehaye).
ZRVI:	*Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*
ZLU:	*Zbornik za Likovne Umetnosti*
ZMSLU:	*Zbornik Matice Srpske za Likovne Umetnosti*
ZSU:	*Zbornik Srednovekovna Umetnost*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

Άγιον Όρος. Πνευματικότητα:	*Άγιον Όρος. Πνευματικότητα-Ορθοδοξία-Τέχνη*, *Β΄ Διεθνές Συμπόσιο,* Θεσσαλονίκη 11-13.11.2005, Θεσσαλονίκη 2006.
Βυζαντινή Μακεδονία 324 -1430 μ.Χ.:	*Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 29-31.10.1992, Θεσσαλονίκη 1995
Βυζάντιο και Σερβία:	*Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, Αθήνα 1996.
Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου:	*Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του νομού Ημαθίας. Ιστορία-Αρχαιολογία*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Θεσσαλονίκη 07-09.06.2003, Θεσσαλονίκη 2004.
Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής:	*Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002.
Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων:	*Β΄ Διεθνές Συμπόσιο «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων»*, Θεσσαλονίκη 14-20.12.1992, Θεσσαλονίκη 2002.
29 Συμπόσιο ΧΑΕ (2009):	*Εικοστό ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και*

	Ανακοινώσεων, Αθήνα 15-17.05.2009, Αθήνα 2009.
Β΄ Τοπικό Συνέδριο Αρκαδικών Σπουδών:	*Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών*, Τεγέα-Τρίπολις, 11-14. 11.1988, Αθήναι 1990.
Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς:	*Πρακτικά Διεθνών Επιστημονικών Συνεδρίων «Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην ιστορία και το παρόν»*, Αθηνών (13-15.11.1998) και Λεμεσού (05-07.11.1999), Άγιον Όρος 2000, 193-216.
Πολιτιστική κληρονομιά:	*Πολιτιστική κληρονομιά και αρχιτεκτονική παράδοση στη Χαλκιδική και το Άγιο Όρος*, Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συμποσίου Ουρανούπολη 14-16.09.1990, Θεσσαλονίκη 1993.
Θεολογικό Συνέδριο εις τιμήν και μνήμην:	*Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 1986.
Actes du XIIe CIEB:	*Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines*, Ochride 10-16.09.1961.
Byzantine Macedonia:	*Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*, Melbourne 2001.
Byzantinische Malerei:	*Byzantinische Malerei. Bildprogramme-Ikonographie-Stil*, Symposium Marburg 25-29. 06. 1997, Wiesbaden 2000.
L'art de Thessalonique:	*L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spiritueles au XIVe siècle*, *IVe Colloque Serbo-Grec*, Belgrade 1985, Belgrade 1987.
Moravska škola i njeno doba:	*Moravska škola i njeno doba*, Naučni skup Resava 1968, Beograd 1972.
Niš i Vizantija II:	*Niš i Vizantija II*, *Symposium*, Niš 03-05.06. 2004, Niš 2005.
Studenica i vizantijska umetnost:	*Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, Beograd 1988.
The Twilight of Byzantium:	*The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Colloquium at Princeton University 8-9.05.1989, Princeton 1991.

Treča jugoslovenska konferencija vizantologa: *Treča jugoslovenska konferencija vizantologa*, Kruševac 10-13.05.2000, Beograd-Kruševac 2002.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Άγιος Νικόλαος Ορφανός: *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, Αθήνα 2003.

Βεροίας Μελετήματα: *Βεροίας Μελετήματα*, Βέροια 2003.

Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας: *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, Βέροια 2007.

Εορταστικός τόμος: *Εορταστικός τόμος 50 χρόνια της Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών (1939-1989)*, Θεσσαλονίκη 1992.

Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τόμ. Α΄, Άγιον Όρος 1996.

Η Φλώρινα: *Η Φλώρινα και η περιοχή της*, Φλώρινα 2002.

Καστοριανά Μνημεία: *Καστοριανά Μνημεία*, Καστοριά 1995.

Το πορτραίτο του καλλιτέχνη: *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 1997 (επιμ. Μ. Βασιλάκη).

Τριώδιον: *Τριώδιον*, εν Αθήναι 1960.

Athos, La Sainte Montagne: *Athos*, *La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, [Αθωνικά Σύμμεικτα 10], Αθήνα 2007 (επιμ. Γ. Γαλάβαρης).

Byzance et les Slaves: *Byzance et les Slaves*, *Études de civilisation: Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979.

Byzance, Les Slaves et l'Occident: *Byzance, Les Slaves et l'Occident*, London 2001.

Dečani: *Dečani*, II, Beograd 1941 (ed. M. Pupin).

Il Menologio: *Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano-Greco)*, Turin 1907.

Images of the Mother of God: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot 2000.

L'art Byzantin chez les Slaves: *L'art Byzantin chez les Slaves*, II, Paris 1932.

Les Saints et leur sanctuaire à Byzance: *Les Saints et leur sanctuaire à Byzance. Texts, images et monuments*, Paris 1993.

Monastères de la Via Egnatia: *Monastères de la Via Egnatia*, 2, Athènes 1999.

National Art Gallery: *National Art Gallery. The Crypt. Guide*, Sofia 1999.

Osam vekova Hilandara: *Osam vekova Hilandara. Istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura*, Beograd 2000.

Raška Baština: *Raška Baština*, 2, Kraljevo 1981.

Studia byzantino-bulgarica: *Studia byzantino-bulgarica. Miscellanea bulgarica*, II, Wien 1986.

Studies in Byzantine Iconography:	*Studies in Byzantine Iconography*, London 1977.
Synthronon:	*Synthronon. Art et archéologie de la fin d'Antiquité et du Moyen Age*, Paris 1968.
The Great Italian Painters:	*The Great Italian Painters from the Gothic to the Renaissance*, Florence 2003.
Thresholds of the Sacred:	*Thresholds of the Sacred*, Washington 2006.
Zidno slikarstvo manastira Dečana:	*Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, Beograd 1995 (ed. V. Djurić).

ΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ, ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ

Αντίφωνον:	*Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994.
Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον:	*Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992.
Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτηρίου Κίσσα:	*Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτηρίου Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001.
Δώρον:	*Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006.
Ευφρόσυνον:	*Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 1-2, Αθήνα 1991-1992.
Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής:	*Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002.
Μνείας Χάριν:	*Μνείας Χάριν, Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998.
Τα Ορθόδοξα Μνημεία στην Αλβανία:	*Τα Ορθόδοξα Μνημεία στην Αλβανία*, *Αφιέρωμα της Καθημερινής Επτά Ημέρες* 19.01.1997.
Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν:	*Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. Γ΄, Αθήναι 1989.
Mélanges Ch. Diehl:	*Mélanges Ch. Diehl*, II, Paris 1930.
Zbornik Svetozara Radojčića:	*Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd 1969.
Obraz i Slovo:	*Obraz i Slovo*, *Εικόνα και Λόγος*, *Recueil à l'occasion du 60e anniversaire du prof. Axinia Džurova*, Sofia 2004.
Obraz Vizantii:	*Obraz Vizantii. Sbornik statej v čest O. S. Popovoj*, Moskva 2008.
Sbornik v Pamet na Stefan Kožuharov:	*Sbornik v Pamet na Stefan Kožuharov "Peti Dostoit"*, Sofia 2003.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΚΘΕΣΕΩΝ, ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη:	*Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης 26.07.1985-06.01.1986 Αθήνα, Αθήνα 1986.
Εικόνες Αλβανίας:	*Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2006.
Εικόνες της κρητικής τέχνης:	*Εικόνες της κρητικής τέχνης,* Ηράκλειον 2004[2].
Μανουήλ Πανσέληνος:	*Μανουήλ Πανσέληνος εκ του Ιερού Ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003.
Μήτηρ Θεού:	*Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη 20.10.2000-20.01.2001, Αθήνα 2000.
Μυστήριον Μέγα:	*Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον*, Κατάλογος έκθεσης, 28.05-31.06.2001 Αθήνα, Αθήνα 2002.
Μουσείο Κανελλοπούλου:	*Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2007.
Affreschi e icone:	*Affreschi e icone dalla Grecia (X-XVII secolo),* Κατάλογος Έκθεσης, Palazzo Strozzi, Firenze 16.09.-16.11.1986, Atene 1986.
Athos. Monastic Life:	*Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Exhibition Catalogue, Helsinki 18.08.2006-21.01.2007, Helsinki 2007.
Byzantium. Faith and Power:	*Byzantium. Faith and Power (1261-1557),* Κατάλογος Έκθεσης, New York 2004.
Byzantium 330-1453:	*Byzantium 330-1453*, Κατάλογος Έκθεσης, London 25.10.2008-22.03.2009, London 2008.
From Byzantium to El Greco:	*From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and icons*, Exhibition catalogue, London 22.03-21.06.1987, London 1987.
Holy Image, Holy Space:	*Holy Image, Holy Space. Icons and frescoes from Greece*, Κατάλογος Έκθεσης στις ΗΠΑ 21.08.1988-14.01.1990, Athens 1988.
Hristianskoe Isskustvo Bolgarii:	*Hristianskoe Isskustvo Bolgarii*, Κατάλογος Έκθεσης, Moskva 01.10-08.12.2003, Moskva 2003.

Icons of Berat: *Icons of Berat. Collection of the Onufri National Museum Berat XIV-XX Century*, Κατάλογος Έκθεσης, χ. χρ.

Ikonen Bilder in Gold: *Ikonen Bilder in Gold. Sakrale Kunst aus Griechenland*, Κατάλογος Έκθεσης, Kerms-Stein 20.05-10.10.1993, Graz 1993.

Ikonen aus Albanien: *Ikonen aus Albanien. Sakrale Kunst des 14. bis 19. Jahrhunderts*, Κατάλογος Έκθεσης, 08.2001 -01.2002, München 2001.

Percosi del Sacro: *Percosi del Sacro. Icone dai musei albanesi*, Κατάλογος Έκθεσης, Milano 2002.

Rom und Byzanz: *Rom und Byzanz. Schatzkammerstucke aus bayerischen Sammlungen*, Κατάλογος Έκθεσης, Munich 1998.

Saints de Byzance: *Saints de Byzance. Icônes Greques de Veroia XIIIe-XVIIe siècles*, Κατάλογος Έκθεσης, Avignon 12.2004-3.04.2005, Athènes 2004.

Sinai, *Vizantija*, *Rus*: *Sinai*, *Vizantija*, *Rus. Pravoslavnoe iskusstvo s 6 do načala 20 veka*, Exhibition Catalogue, Sankt Peterburg 2000.

Stefano il Grande: *Stefano il Grande. Ponte tra l'Oriente e l' Occidente*, Κατάλογος Έκθεσης, Vaticana 2004.

Trésors d'art albanais: *Trésors d'art albanais. Icones Byzantines et post -byzantines du XIIe au XIXe siècle*, Catalogue d'Exposition, Nice 3.07-07.10.1993, Nice 1993.

Trésors d'art médiéval: *Trésors d'art médiéval Bulgare VIIe-XVIe siècle*, Catalogue d'Exposition, Genève 1988.

Treasures of Christian Art: *Treasures of Christian Art in Bulgaria*, Exhibition Catalogue, Rome 22.05-15.07.2000, Sofia 2001.

Vizantija. Balkani. Rus: *Vizantija. Balkani. Rus. Ikoni XIII-XV vekov*, Exhibition Catalogue, Moskva 8-15.08.1991, Moskva 1991.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άσπρα-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή*: Μ. Άσπρα-Βαρδαβάκη, Μ. Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1995.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1983.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Αθήνα 1997.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η κτητορική παράσταση: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η κτητορική παράσταση της μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδέντρι της Ηπείρου (1414)», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΔ΄ (2003), 231-242.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004.

Βασιλάκη, Εικόνες 15ου-16ου αιώνα: Μ. Βασιλάκη, «Εικόνες του 15ου-16ου αιώνα», *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 47-94.

Βασιλάκη, Εικόνες του 17ου αιώνα: Μ. Βασιλάκη, «Εικόνες του 17ου αιώνα», *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 97-138.

Βαφειάδης, *Η ζωγραφική*: Κ. Βαφειάδης, *Η ζωγραφική στο Άγιον Όρος στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο ζωγράφος Δανιήλ μοναχός*, Θεσσαλονίκη 2008.

Βογιατζής, Η Μονή: Σ. Βογιατζής, «Η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τομ. ΙΕ΄ (1989-90), 241-255.

Βοκοτόπουλος, *Εικόνες Κέρκυρας*: Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990.

Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*: Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995.

Βοκοτόπουλος, Ένα τρίπτυχο: Π.Λ. Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο τέχνης Γεωργίου Κλόντζα στο Βουκουρέστι», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΖ΄ (2006), 335-352.

Γιάγκου, Μαρτυρίες: Θ. Γιάγκου, «Μαρτυρίες περί της μνήμης του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο Άγιον Όρος», *Κληρονομιά* 28 (1996), 9-30.

Γκολομπίας, Ανέκδοτες επιγραφές: Γ. Γκολομπίας, «Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων

Καστοριάς», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1998), 53-88.

Γκολομπίας, Η χρονολόγηση: Γ. Γκολομπίας, «Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Αγίου Ανδρέα Ελεούσας (του Ρουσούλη) στην Καστοριά», Σύμμεικτα, *Μακεδονικά* 34 (2003-2004), 407-410.

Γούναρης, *Χριστός Βεροίας*: Γ. Γούναρης, *Χριστός Βεροίας*, Θεσσαλονίκη 1991.

Δεληγιάννη-Δωρή, Οι τοιχογραφίες: Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Οι τοιχογραφίες του υστεροβυζαντινού ναού των Ταξιαρχών στην Αγριάκονα», *Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών*, 543-581.

Δεληγιάννη-Δωρή, Παλαιολόγεια εικονογραφία: Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Παλαιολόγεια εικονογραφία. Ο «σύνθετος» εικονογραφικός τύπος της Ανάστασης», *Αντίφωνον*, 399-435, εικ. 1-5.

Δημητροκάλλης, Παναγία η Πανύμνητος: Γ. Δημητροκάλλης, «Παναγία η Πανύμνητος», *ΕΕΣΜ* 5 (1974-1975), 53-54.

Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία*: Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εν Πετρουπόλει 1909.

Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία: Ε. Δρακοπούλου, «Η σερβική παρουσία στην Καστοριά τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης», *Βυζάντιο και Σερβία*, 88-96.

Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς*: Ε. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία-Τέχνη-Επιγραφές*, Αθήνα 1997.

Δρανδάκη, *Εικόνες*: Α. Δρανδάκη, *Εικόνες 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα 2002.

Ευγενίδου, Κανονίδης, Παπαζώτος, *Μνημεία Πρεσπών*:Δ. Ευγενίδου, Ι. Κανονίδης, Θ. Παπαζώτος, *Τα Μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα 2000[2].

Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη Δέηση*: Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις Βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003.

Καλοκύρης, *Η Γέννησις*: Κ. Καλοκύρης, *Η Γέννησις του Χριστού εις την βυζαντινήν τέχνην της Ελλάδος*, Αθήναι 1956.

Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*: Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972.

Καλοπίση-Βέρτη, Οι ζωγράφοι: Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των

επιγραφών», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη*, 123-159.

Καραγιάννη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος: Φ. Καραγιάννη, «Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Αθανασίου Κουστοχωρίου Ημαθίας και η σχέση του με το καστοριανό εργαστήρι», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΔ΄ (2003), 257-266.

Κατσελάκη, Ο Χριστός ελκόμενος: Α. Κατσελάκη, «Ο Χριστός ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4ος αι.-15ος αι.)», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΘ' (1996-1997), 167-200.

Κόλλιας, Η διαπόμπευση: Η. Κόλλιας, «Η διαπόμπευση του Χριστού στο ζωγραφικό διάκοσμο του Αγίου Νικολάου στα Τριάντα Ρόδου», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 1, 243-261.

Κουκιάρης, Η θέση: Σ. Κουκιάρης, «Η θέση του επωνύμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού (γενικές αρχές)», *Κληρονομία* 22 (1990), 105-123.

Κουκιάρης, Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι στην Εις Άδου Κάθοδον», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΘ΄ (1996-1997), 305-317.

Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*: Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι–διάκονοι μπροστά στην αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008.

Κωνσταντινίδη, Η Θεοτόκος: Χ. Κωνσταντινίδη, «Η Θεοτόκος ως σκηνή του μαρτυρίου με τις προεικονίσεις και ο Μελισμός στην αψίδα της Κόκκινης Παναγίας στην Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΘ΄ (2008), 87-100.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς, *Οι ναοί*: Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Δ. Μυριανθεύς, *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα*, Λευκωσία 2005.

Κώττα, Η εξέλιξις: Β. Κώττα, «Η εξέλιξις της εικονογραφικής παραστάσεως του Ελκομένου (Χριστού) εν τη χριστιανική τέχνη», *BNJ* 14 (1937-1938), 245-267.

Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Μεσοβυζαντινά γλυπτά: Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από τον κάστρο του Πλαταμώνα», *Σύμμεικτα* 9 (1994). *Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού*, 331-368.

Μαλαδάκης, Στρατή, Γυμνοίς τοις σώμασι: Β. Μαλαδάκης, Α. Στρατή, «Γυμνοίς τοις σώμασι τοις ανταγωνισταίς συμπλεκόμενοι: Συζυγία ερημιτών αγίων σε μεταβυζαντινές εικόνες του Αγίου Όρους (Ο άγιος Ονούφριος και ο άγιος Πέτρος ο Αθωνίτης)», *Βυζαντινά* 26 (2006), 319-345.

Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*: Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήμματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδος (843-1204)*, Αθήνα 2001.

Μαρινέσκου, Ιερ. Ιερώνυμος Ξενοφωντινός, Σχέσεις: Φ. Μαρινέσκου, Ιερ. Ιερώνυμος Ξενοφωντινός, «Σχέσεις της Μονής Ξενοφώντος με τη Βλαχία και τη Μολδαβία. Πρόδρομη παρουσίαση», *Άγιον Όρος. Πνευματικότητα*, 175-194.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, χ.χρ.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 2, 658-669.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τα χρόνια: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Τα χρόνια της Τουρκοκρατίας (14ος-18ος αιώνας)», *Η Φλώρινα*, 88-103.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, Η μνημειακή ζωγραφική: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Μακεδονία κατά το 14ο αιώνα», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων»*, 399-439.

Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ταμπάκη, Ο άγιος Νικόλαος: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ταμπάκη, «Ο άγιος Νικόλαος. Η απεικόνισή του στις τοιχογραφίες της Καστοριάς», *Δώρον*, 101-115.

Μητσάνη, Συμεών Στυλίτης: Α. Μητσάνη, «Συμεών Στυλίτης ο πρεσβύτερος σε μικρογραφίες χειρογράφων», *Αντίφωνον*, 496-507.

Μουρίκη, Η Παναγία και οι Θεοπάτορες: Ντ. Μουρίκη, «Η Παναγία και οι Θεοπάτορες, αφηγηματική σκηνή ή εικονιστική παράσταση», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Ε΄ (1969), 31-56.

Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου*: Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήναι 1975.

Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα*: Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978.

Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες: Ντ. Μουρίκη, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΙΔ΄ (1987-88), 205-263.

Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά*: Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, τόμ. 2, Αθήνα 1985.

Μουτσόπουλος, *Καστοριά*: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Καστοριά. Λεύκωμα*, Θεσσαλονίκη 1972.

Μουτσόπουλος, *Συμβολή*: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977.

Μουτσόπουλος, Βυζαντινά μνημεία: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Βυζαντινά μνημεία της Μεγάλης Πρέσπας», *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989*, Θεσσαλονίκη 1990, [Ανάλεκτα Βλατάδων, 51], 171-199.

Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες*: Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 2003.

Νικονάνος, *Οι Άγιοι Απόστολοι*: Ν. Νικονάνος, *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997.

Ξυγγόπουλος, Η λατρευτική εικών: Α. Ξυγγόπουλος, «Η λατρευτική εικών του ναού της Αχειροποίητου Θεσσαλονίκης», *Ελληνικά* 13 (1954), 256-262.

Ξυγγόπουλος, Νεώτερα ευρήματα: Α. Ξυγγόπουλος, «Νεώτερα ευρήματα εις τον ναόν των Ταξιαρχών Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1955), 281-289.

Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία*: Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957.

Ξυγγόπουλος, Η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία: Α. Ξυγγόπουλος, «Η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία της Ρωμαϊκής αγοράς Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 9 (1977), 411-417.

Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία: Α. Ορλάνδος, «Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ*, τόμ. Δ΄, 2 (1938), 3-195.

Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες*: Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002.

Παζαράς, Η εικονογραφική εξέλιξη: Ν.Θ. Παζαράς, «Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: από την

πρώιμη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Βυζαντινά* 26 (2006), 369-394.

Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*: Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991.

Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο*: Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο. Σύντομος οδηγός*, Λευκωσία 2000.

Παπαδάκη-Oekland, Το Άγιο Μανήλιο: Σ. Παπαδάκη-Oekland, «Το Άγιο Μανήλιο ως το νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τόμ. ΙΔ΄ (1987-1988), 283-294.

Παπαζώτος, Οι τοιχογραφίες: Θ. Παπαζώτος, «Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής της Παναγίας στον Αλιάκμονα», *Μακεδονικά* 21 (1981), 93-108.

Παπαζώτος, *Η Βέροια*: Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 1994.

Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*: Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1997[2].

Παπαζώτος, *Οδοιπορικό*: Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία*, Αθήνα 2003.

Παπαμαστοράκης, Ιστορίες: Τ. Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Κ΄(1999), 213-228.

Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*: Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήναι 2001.

Πελεκανίδης, *Καστορία*: Στ. Πελεκανίδης, *Καστορία. Βυζαντιναί τοιχογραφίαι*, Θεσσαλονίκη 1953.

Πελεκανίδης, *Πρέσπα*: Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960.

Πελεκανίδης, Χατζηδάκης, *Καστοριά*: Στ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1992.

Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*: Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης. Όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήναι 1994[2].

Πέτκος, Κίσσας, *Πρέσπες*: Α. Πέτκος, Σ. Κίσσας, *Πρέσπες. Βυζαντινά μνημεία ενός υγροτόπου*, Βέροια 2008.

Προβατάκης, *Ο Διάβολος*: Θ. Προβατάκης, *Ο Διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην. Συμβολή εις την έρευναν της Ορθοδόξου ζωγραφικής και γλυπτικής*, Θεσσαλονίκη 1980.

Σίσιου, Επτά εκκλησίες: Ι. Σίσιου, *Επτά εκκλησίες της Καστοριάς. Ιστορία -αρχιτεκτονική-ζωγραφική*, Καστοριά 1995.

Σίσιου, Μία άγνωστη σύνθεση: Ι. Σίσιου, «Μια άγνωστη σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς. Συνένωση δύο σημαντικών θεμάτων της βασιλικής Δέησης και της αγίας Τριάδας», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, 511-536.

Σίσιου, Οι καστοριανοί ζωγράφοι: Ι. Σίσιου, «Οι καστοριανοί ζωγράφοι που μετακινούνται βόρεια κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα», *Niš i Vizantija II*, 295-309.

Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Αναπαυσά*: Δ. Σοφιανός, Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα 2003.

Τρεμπέλας, *Αι τρείς λειτουργίαι*: Π.Ν. Τρεμπέλας, *Αι τρείς λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήναι 1935.

Τσαμίσης, *Η Καστοριά*: Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949.

Τσιγαρίδας, Έρευνες: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς», Σύμμεικτα, *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), 379-389.

Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα,* Θεσσαλονίκη 1986.

Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και της Βέροιας. Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου», *Θεολογικό Συνέδριο εις τιμήν και μνήμην*, 263-294.

Τσιγαρίδας, Συμβολή: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς», *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. Γ΄, 332-338.

Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Αλυπίου στην Καστοριά», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 2, 648-656.

Τσιγαρίδας, Σχέσεις: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα», *Εορταστικός τόμος*, 157-207.

Τσιγαρίδας, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες του Μουσείου της Καστοριάς», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας*, Αθήνα 1992, 252-259.

Τσιγαρίδας, Σχετικά: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Σχετικά με την προέλευση και την χρονολόγηση δύο τοιχογραφιών του Μουσείου Παύλου Κανελλοπούλου», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, 441-450.

Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική στις μονές: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στις μονές του Αγίου Όρους κατά την περίοδο 1250-1500», *Πολιτιστική κληρονομιά*, 277-351.

Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς», *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.»*, 345-367.

Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Τα ψηφιδωτά και οι βυζαντινές τοιχογραφίες», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, τόμ. Α΄, 220-341.

Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Τζώτζα στην Καστοριά», *Μνείας Χάριν*, 267-285.

Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999.

Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες στη Μακεδονία: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές εικόνες στη Μακεδονία και το Άγιον Όρος κατά τον 13ο αιώνα», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΑ΄ (2000), 123-156.

Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου: Ε.Ν.Τσιγαρίδας, «Εικονιστικές μαρτυρίες του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη και στο Άγιον Όρος», *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 193-216.

Τσιγαρίδας, Βυζαντινό Μουσείο: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002.

Τσιγαρίδας, Μανουήλ Πανσέληνος: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Μανουήλ Πανσέληνος ο κορυφαίος ζωγράφος της εποχής των

Παλαιολόγων», *Μανουήλ Πανσέληνος*, 105-311, εικ. 1-172 .

Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Βεροίας Μελετήματα*, 30-39.

Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη βυζαντινή περίοδο (12ος-15ος αι.)», *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου*, 129-154.

Τσιγαρίδας, Τοιχογραφία: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου στο ναό του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Δώρον*, 209-212.

Τσιγαρίδας, Βυζαντινές εικόνες: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινές εικόνες», Ε.Ν. Τσιγαρίδας, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές εικόνες και επενδύσεις*, Άγιον Όρος 2006, 35-271.

Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3). Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008.

Τσιγαρίδας, Εικόνα Κοιμήσεως: Ε.Ν. Τσιγαρίδας, «Εικόνα Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Λ΄ (2009), 241-248.

Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*: Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986.

Τούρτα, Εικόνα με σκηνές Παθών: Α. Τούρτα, «Εικόνα με σκηνές Παθών στη μονή Βλατάδων», *Μακεδονικά* ΚΒ΄ (1982), 154-178.

Τούρτα, *Οι ναοί*: Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.

Χαρκιολάκης, Το Μουσείο: Ν. Χαρκιολάκης, «Το Μουσείο του Ονούφριου», *Τα Ορθόδοξα Μνημεία στην Αλβανία*, 27-28.

Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*: Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994.

Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*: Μ. Χατζηδάκης, Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη,* Αθήνα 1990.

Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*: Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1995.

Χατζηδάκης, *Μυστράς*: Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1999.

Χατζούλη, Αμφίγραπτη εικόνα: Γ. Χατζούλη, «Αμφίγραπτη εικόνα του αγίου Νικολάου από την Πτελέα Καστοριάς», *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), 381-403.

Χρηστίδης, Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας: Γ. Χρηστίδης, «Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* ΟΣΤ΄ (1922), 165-176.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Acheimastou-Potamianou, *Mystras*: M. Acheimastou-Potamianou, *Mystras. Historical and Archaeological guide*, Athens 2003.

Akrabova-Žandova, Videnieto: I. Akrabova-Žandova, «Videnieto na sv. Petar Alexandrijski v Balgaria», *IBAI* (1946), 24-35.

Aleksova, Mango, Bargala: B. Aleksova, C. Mango, «Bargala: A Preminilary Report», *DOP* 25 (1971), 265-281.

Amprazogoula, Particularités: K. Amprazogoula, «Particularités iconographiques de l'école de la Grèce du Nord-ouest dans la représentation des stylites», *ΔΧΑΕ* πέρ. Δ΄, τόμ. ΚΗ΄ (2007), 225-236.

Angeličin-Žura, Pešternite crkvi: G. Angeličin-Žura, «Pešternite crkvi vo Ohridsko-Prespanskiot region (R. Makedonija, R. Albanija, R. Grcija)», *Niš i Vizantija IV*, 385-402.

Babić, Pećinska crkva: B. Babić, «Pećinska crkva svetog Lazara u Tikvešu», *ZLU* 3 (1967), 161-168.

Babić, Les discussions christologiques: G. Babić, «Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle», *FSt* 2 (1968), 368-386.

Babić, Les croix: G. Babić, «Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises Serbes des XIIIe siècles», *Byzance et les Slaves*, 1-13.

Babić, Walter, The Inscriptions: G. Babić, Ch. Walter, «The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration», *Studies in Byzantine Iconography*, 270-280.

Babić, *Kraljeva crkva*: G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987.

Bakalova, *Stenopisite*: E. Bakalova, *Stenopisite na carkvata pri selo Berende*, Sofia 1976.

Bakalova, Kolarova, Popov, Todorov, *The Ossuary*: E. Bakalova, V. Kolarova, P. Popov, V. Todorov, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv 2003.

Bakalova, Srbskite učeni: E. Bakalova, «Srbskite učeni za monumentalnata crkovna živopis ot XV vek v Balgaria», *ZRVI* 44/2 (2007), 493-506.

Balabanov, Novi podatoci: K. Balabanov, «Novi podatoci za crkvata Sv. Nikola Bolnički vo Ohrid», *KulN* 2 (1961), 31-44.

Balabanov, *Ikonite*: K. Balabanov, *Ikonite vo Makedonija*, Skopje 1995.

Belović, *Ravanica*: M. Belović, *Ravanica. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1999.

Bogdanović, Djurić, Medaković, *Hilandar*: D. Bogdanović, V. Djurić, D. Medaković, *Hilandar*, Beograd 1978.

Bracieva, Matejče: D. Bracieva, «Crkvata sv. Djordji s. Matejče», *KulN* 16 (1989), 73-77.

Bracieva-Trajkovska, *Nerezi*: D. Bracieva-Trajkovska, *Sv. Pantelejmon Nerezi. Živopis*, Skopje 2004.

Chassoura, *Les Peintures*: O. Chassoura, *Les Peintures Murales Byzantines des Églises de Longanikos*, *Laconie*, Athènes 1991.

Constantinides, *Olympiotissa*: E. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, vol. I-II, Athens 1992.

Cormack, The apse mosaics: R. Cormack, «The apse mosaics of S. Sophia, Thessaloniki», *ΔΧΑΕ*, πέρ. Δ΄, τόμ. Ι΄ (1980-1981), 112-135.

Cormack, Η Παναγία στα ψηφιδωτά: R. Cormack, «Η Παναγία στα ψηφιδωτά της κόγχης του ιερού», *Μήτηρ Θεού*, 91-105.

Cvetkovski, Matejče: S. Cvetkovski, «Crkvata Sv. Djorgija vo Matejče», *ZSU* 5 (2006), 79-104.

Demus, *San Marco*: O. Demus, *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*, Washington 1960.

Dimitrova, *Manastir Matejče*: E. Dimitrova, *Manastir Matejče*, Skopje 2002.

Dimitrova, The Staging:	E. Dimitrova, «The Staging of the Passion Scenes: A Stylistic Essay. Six Paradigms from 14th Century», *Zograf* 31 (2006-2007), 115-123.
Dimitrova, Seven Streams:	E. Dimitrova, «Seven Streams. The Stylistic Tendencies of Macedonian Fresco Painting in the 13th Century», *Niš i Vizantija VI*, 193-208.
Djordjević, Sveti Hristofor:	I. Djordjević, «Sveti Hristofor u srpskom zidnom slikarstvu srednjeg veka», *Zograf* 11 (1980), 63-67.
Djordjević, Imagines clipeatae:	I. Djordjević, «Imagines clipeatae dans la peinture monumentale serbe du XIIIe siècle», *ZLU* 16 (1980), 13-23.
Djordjević, Kučevište:	I. Djordjević, «Slikarstvo XIV veka u crkvi sv. Spasa u selu Kučevištu», *ZLU* 17 (1981), 77-110.
Djordjević, Zagonetni lik:	I. Djordjević, «Zagonetni lik na kapitelima u Novoj Pavlici», *Raška Baština*, vol. 2, 117-124.
Djordjević, Sveti stolpnici:	I. Djordjević, «Sveti stolpnici u srpskom zidnom slikarstvu srednjeg veka», *ZLU* 18 (1982), 41-52.
Djordjević, Der heilige Demetrios:	I. Djordjević, «Der heilige Demetrios in der serbischen Adligen Stiftungen aus der Zeit der Nemaniden», *L'art de Thessalonique*, 67-73.
Djordjević, *Zidno slikarstvo*:	I. Djordjević, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994.
Djordjević, Zidno slikarstvo XIV veka:	I. Djordjević, «Zidno slikarstvo XIV veka Hilandarskog paraklisa Svetih Arhandjela», *Osam vekova Hilandara*, 559-573.
Djordjević, O zidnom slikarstvu:	I. Djordjević, «O zidnom slikarstvu XIV veka u Kosturskoj Crkvi Svetog Djordja του Βουνού», *Treča jugoslovenska konferencija vizantologa*, 451-461.
Djurić, *Icônes*:	V. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961.
Djurić, Nepoznati spomenici:	V. Djurić, «Nepoznati spomenici Srpskog srednjevekovnog slikarstva u Metohiji I», *SKM* 2/3 (1963), 61-89.
Djurić, Fresques médiévales:	V. Djurić, «Fresques médiévales à Chilandar. Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos», *Actes du XIIe CIEB*, 59-98.
Djurić, Ime Merkurije:	V. Djurić, «Ime Merkurije iz Psače», *ZLU* 7 (1971), 231-235.

Djurić, La peinture murale: V. Djurić, «La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine», *Moravska škola i njeno doba*, 277-291.

Djurić, Mali Grad: V. Djurić, «Mali Grad, Sv. Atanasije u Kosturu, Borje», *Zograf* 6 (1975), 31-50.

Djurić, *Byzantinische Fresken*: V. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976.

Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patrijaršija*: V. Djurić, S. Ćirković, V. Korać, *Pećka Patrijaršija*, Beograd 1990.

Dragut, *Die Wandmalerei*: V. Dragut, *Die Wandmalerei in der Moldau im 15. und 16. Jahrhundert*, Bucurest 1983.

Drandaki, *Images*: A. Drandaki, *Images de la spiritualité grecque. Icônes de la collection Rena Andreadis*, SKIRA 2004.

Drpić, The Serres Icon: I. Drpić, «The Serres Icon of Saints Theodores: Notes on a Lost Image», 29 *Συμπόσιο ΧΑΕ* (2009), 38-39.

Ducellier, *La façade maritime*: A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thessalonique 1981, 485.

Dumitrescu, Une iconographie: A. Dumitrescu, «Une iconographie peu habituelle: les saints militaries siégeant. Le cas de Saint-Nicolas d' Argeş», *Byz* LIX (1989), 48-63.

Epstein, The Fresco Decoration: A.W. Epstein, «The Fresco Decoration of the Column Churches, Göreme Valley, Cappadocia. A Consideration of Their Chronology and Their Models», *CahArch* 29 (1980-1981), 27-45.

Epstein, Mavriotissa: A.W. Epstein, «Frescoes of the Mavriotissa Monastery near Kastoria: Evidence of Millenarianism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade», *Gesta* XXXI /1 (1982), 21-29.

Evangelatou, The symbolism: M. Evangelatou, «The symbolism of the censer in Byzantine representations of the Dormition of the Virgin», *Images of the Mother of God*, 117-131.

Evans, Holcomb, Hallman, *The Arts*: H. Evans, M. Holcomb, R. Hallman, *The Arts of Byzantium. The Metropolitan Museum of Art*, New York 2001.

Floreva-Dimitrova, *Starata carkva*:	E. Floreva-Dimitrova, *Starata carkva na Dragalevskia manastir*, Sofia 1968.
Gabelić, Prilog poznavanja:	Sm. Gabelić, «Prilog poznavanja živopisa crkve Sv. Nikole kod Staničenja», *Zograf* 18 (1987), 22-36.
Gabelić, Diversity:	Sm. Gabelić, «Diversity in Fresco Painting of the Mid-Fourteenth Century: The Case of Lesnovo», *The Twilight of Byzantium*, 187-194.
Gabelić, *Manastir Lesnovo*:	Sm. Gabelić, *Manastir Lesnovo. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1998.
Gabelić, Prophylactic:	Sm. Gabelić, «Prophylactic and Other Inscriptions in Late Bzyantine Fresco Painting», *Byzantinische Malerei*, 57-72.
Gabelić, Sv. Trifuna:	Sm. Gabelić, «O Ikonografiji Sv. Trifuna», *KulN* 28-29 (2002-2003), 107-124.
Gabelić, Sv. Prokopija:	Sm. Gabelić, «O ikonografiji sv. Prokopija», *ZRVI* 43 (2006), 527-559.
Gabelić, *Manastir Konče*:	Sm. Gabelić, *Manastir Konče*, Beogad 2008.
Garidis, *La peinture*:	M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après le chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination etrangère*, Athènes 1989.
Georgievski, *Icon Gallery*:	M. Georgievski, *Icon Gallery-Ohrid*, Ohrid 1999.
Georgitsoyanni, *Les peintures*:	E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du vieux catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores (1483),* Athènes 1992.
Gergova, Popova, Genova, Klisarov, *Korpus*:	I. Gergova, E. Popova, E. Genova, N. Klisarov, *Korpus na stenopisite v Balgaria ot XVIII vek*, Sofia 2006.
Gerov, Penkova, Božinov, *Stenopisite*:	G. Gerov, B. Penkova, R. Božinov, *Stenopisite na Roženskija manastir*, Sofia 1993.
Gerov, Kirin, New Data:	G. Gerov, A. Kirin, «New Data on the Fourteenth -Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina», *Zograf* 23 (1993-1994), 51-64.
Gerov, La peinture monumentale:	G. Gerov, «La peinture monumentale en Bulgarie pendant la deuxième moitié du XVe-début du XVIe siècle. Nouvelles données», *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, 141-177.

Gerov, Newly Revealed Murals: G. Gerov, «Newly Revealed Murals from 1476 at the Dragalevci Monastery», *ZMSLU* 32-33 (2003), 71-82.

Gerov, L'image: G. Gerov, «L'image de Constantin et Hélène avec la Croix: étapes de formation et contenu symbolique», *Niš i Vizantija II*, 227-239.

Gerov, Angelite-paziteli: G. Gerov, «Angelite-paziteli na vhoda», *ZRVI* 46 (2009), 435-442.

Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*: S.E.J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle–London 1999.

Gerstel, Painted sources: S.E.J. Gerstel, «Painted sources for Female Piety in Medieval Byzantium», *DOP* 52 (1998), 89-111.

Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*: V. Gjorgjieva, *Pešterni crkvi*, Kavadarci 2002.

Gligorijević-Maksimović, Slikarstvo: M. Gligorijević-Maksimović, «Slikarstvo XIV veka u manastiru Treskavcu», *ZRVI* XLII (2005), 77-121.

Gorgievski, Kultot na sveti Hristofor: D. Gorgievski, «Kultot na sveti Hristofor vo R. Makedonija», *Patrimonium.Mk* 3-4, 5-6 (2008-2009), 117-125.

Grabar, *La peinture*: A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928.

Grabar, La Sainte Face de Laon: A. Grabar, «La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe», *SemKond*, Praga 1931, 23-29.

Grabar, Le trône des Martyrs: A. Grabar, «Le trône des Martyrs», *CahArch* 6 (1952), 31-41.

Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo*: Cv. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo od XIV vek*, Ohrid 1980.

Grozdanov, *Portreti*: Cv. Grozdanov, *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX-XVII vek*, Skopje 1983.

Grozdanov, *Sveta Sofija Ohrid*: Cv. Grozdanov, *Sveta Sofija Ohrid*, Zagreb 1988.

Grozdanov, Vizijata: Cv. Grozdanov, «Vizijata na Petar Aleksandiski vo živopisot na Bogorodica Perivlepta (Sv. Kliment) vo Ohrid», *Studii za Ohridskiot živopis*, Skopje 1990, 102-107.

Grozdanov, Isus Hristos car: Cv. Grozdanov, «Isus Hristos car nad carevima u živopisu Ohridske Arhiepiskopije od XV do XVII veka», *Zograf* 27 (1999), 151-160.

Grozdanov, Une variante: Cv. Grozdanov, «Une variante de l'image du Christ Roi des rois et Grande Prêtе dans l'art post byzantin (d'après les exemples de l'archevêché d'Ohrid)», *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, 253-270.

Grozdanov, *Kurbinovo*: Cv. Grozdanov, *Kurbinovo i drugi studii za freskoživopisot vo Prespa*, Skopje 2006.

Grozdanov, Subotić, Crkva svetog Djordja: Cv. Grozdanov, G. Subotić, «Crkva svetog Djordja u Rečici kod Ohrida», *Zograf* 12 (1981), 62-74.

Gulevski, Liturgiska služba: A. Gulevski, «Liturgiska služba na svetite otci vo oltarskiot fresko-živopis na crkvata Sv. Nikita vo s. Banjane(Skopska Crna Gora)», *Pelagonitissa* 7/8 (1999), 79-99.

Hadermann-Misguich, Contribution: L. Hadermann-Misguich, «Contribution à l'étude iconographique de Marina assomant le démon», *AIPHOS* 20 (1968-1972), 267-271.

Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*: L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975.

Hamann-MacLean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*: R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Reihe II, Band 3-5, Gießen 1963.

Ivković, Živopis: Z. Ivković, «Živopis iz XIV veka u manastiru Zrze», *Zograf* 11 (1980), 68-82.

Izmajlov, Une steatite Byzantine: N. Izmajlov, «Une steatite Byzantine du Musée de Chersonèse», *L'art Byzantin chez les Slaves*, 35-48.

Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons*: I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985.

Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992.

Kalopissi-Verti, The Proskynetaria: S. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception», *Thresholds of the Sacred*, 107-132.

Kašanin, Bošković, Mijović, *Žiča*: M. Kašanin, Dj. Bošković, P. Mijović, *Žiča. Istorija, arhitektura, slikarstvo*, Beograd 1969.

Kesić-Ristić, Ciklus Hristovih stradanja: S. Kesić-Ristić, «Ciklus Hristovih stradanja», *Zidno slikarstvo manastira Dečana*, 121-131.

Kirchhainer, Die Fresken: K. Kirchhainer, «Die Fresken der Marienkirche in Cerskë bei Leskovik (Südalbanien). Ein beitrag zur spätbyzantinischen Monumentalmalerei im Nördlischen Epirus», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, τόμ. ΚΕ΄ (2004), 89-110.

Kissas, Art in Ohrid: S. Kissas, «Fourteenth-and Fifteenth-Century Art in Ohrid and in the Areas under its Influence», *CyrMeth* 8-9 (1984-1985), 355-377.

Kyriakoudis, La peinture murale: E.N. Kyriakoudis, «La peinture murale de Kastoria pendant la deuxième moitié du XIVeme siècle et ses relations avec l'art de Salonique et des Pays Balkaniques Limitrophes», *L'art de Thessalonique*, 33-37.

Knežević, Crkva svetog Petra: B. Knežević, «Crkva svetog Petra u Prespi», *ZLU* 2 (1966), 245-262.

Koco, Miljković-Pepek, *Manastir*: D. Koco, P. Miljković-Pepek, *Manastir*, Skopje 1958.

Koinova-Arnaudova, *Ikoni*: L. Koinova-Arnaudova, *Ikoni ot Melniškija krai,* Sofia 1980.

Kondakov, *Pamjatniki*: N.P. Kondakov, *Pamjatniki Hristijanskogo iskusstva na Afone*, Sankt Peterburg 1902.

Konstantinidi, Le message: Ch. Konstantinidi, «Le message idéologique des évêques locaux officiants», *Zograf* 25 (1996), 39-50.

Kornakov, *Pološki manastir*: D. Kornakov, *Pološki manastir*, Skopje 2006.

Kostovska, Programata na živopisot: P. Kostovska, «Programata na živopisot na crkvata Sv. Nikola vo Varoš kaj Prilep i nejzinata funkcija kako grobna kapela», *ZSU* 3 (2001), 50-75.

Kovijanić, Stjepčević, *Kulturni život*: R. Kovijanić, I. Stjepčević, *Kulturni život starog Kotora (XIV-XVIII vek)*, I, Cetinje 1957.

Kravari, *Villes et Villages*: V. Kravari, *Villes et Villages de Macédoine Occidentale*, Paris 1989.

Lafontaine-Dosogne, Une thème: J. Lafontaine-Dosogne, «Une thème iconographique peu connue: Marina assommant Belzébuth», *Byz* 32 (1962), 251-259.

Lietzmann, *Das Leben*: H. Lietzmann, *Das Leben des heiligen Symeon Stylites*, Leipzig 1908

Ljubinković, *Ravanica*: M. Ljubinković, *Le monastère de Ravanica*, Belgrade 1989.

Lozanova, Predvaritelni beležki: R. Lozanova, «Predvaritelni beležki varhu ikonografiata na neizvestni stenopisi ot XIV vek v carkvata Sv. Dimitar v Boboštica (Albania)», *Sbornik v Pamet na Stefan Kožuharov*, 508-523.

Lozanova, The Church of Christ Zoodotes: R. Lozanova, «The Church of Christ Zoodotes in Emborion (Albania)», *Obraz i Slovo*, 151-165.

Maguire, The Iconography: H. Maguire, «The Iconography of Symeon with Christ Child in Byzantine Art», *DOP* 34/35 (1980-81), 261-271.

Mako, Geometrijski oblici: V. Mako, «Geometrijski oblici nimbova i mandroli u srednjovekovnoj umetnosti Vizantije, Srbije, Rusije i Bugarske», *Zograf* 21 (1990), 41-59.

Maksimović, Moravska skulptura: J. Maksimović, «Moravska skulptura», *Moravska škola i njeno doba*, 181-190.

Marković, O ikonografiji: M. Marković, «O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišťianskog umetnosti», *Zidno Slikarstvo Manastira Dečana*, 567-630.

Marković, Pojedinačne figure: M. Marković, «Pojedinačne figure svetitelja u naosu i pareklisima», *Zidno Slikarstvo Manastira Dečana*, 243-264.

Marković, Notes: M. Marković, «Notes on a Bzyantine Processional Cross from the George Ortiz Collection», *Zograf* 30 (2004-2005), 33-52.

Marković, St. Niketas: M. Marković, «St. Niketas the Goth and St. Niketas of Nikomedeia. A propos depictions of St. Niketas thw Martyr on Medieval Crosses», *ZMSLU* 36 (2008), 19-42.

Mašnić, Porečki manastir: M. Mašnić, «Porečki manastir Rodjenja Bogorodice u selu Manastircu u Makedoniji», *Niš i Vizantija II*, 279-295.

Mavrodinova, *Dolna Kamenica*: L. Mavrodinova, *Carkvata v Dolna Kamenica*, Sofia 1969.

Mavrodinova, Sv. Teodor: L. Mavrodinova, «Sv. Teodor-razvitie i osobenosti na ikonografskija mu tip v srednovekovnata živopis», *IHA* 13 (1969), 33-52.

Mavrodinova, *Stennata živopis*: L. Mavrodinova, *Stennata živopis v Balgaria do kraja na 14 vek*, Sofia 1995.

Mavrodinova, *Ikonografia*: L. Mavrodinova, *Ikonografia na dvanadesette golemi carkovni praznika v srednovekovnata stenna živopis v Balgaria*, Sofia 2005.

Meyendorff, *Introduction à l'étude*: J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959

Mijović, *Pećka Patriaršija*: P. Mijović, *Pećka Patriaršija*, Beograd 1974.

Miljković-Pepek, *Deloto*: P. Miljković-Pepek, *Deloto na zografite Mihailo i Evtihii*, Skopje 1967.

Miljković-Pepek, Zograf Merkuri: P. Miljković-Pepek, «Zograf „Merkuri"-jedan od autora fresaka crkve sv. Nikole u Psači», *ZLU* 7 (1971), 221-228.

Miljković-Pepek, Rečica: P. Miljković-Pepek, «Crkvata sv. Djordhija vo seloto Rečica», *LU* 8-9 (1981-1982), 85-103.

Miljković-Pepek, Mali Sveti Vrači: P. Miljković-Pepek, «Crkvata Mali Sveti Vrači vo Ohrid», *KulN* 19/20/21 (1992-1993-1994), 81-137.

Millet, *Mistra*: G. Millet, *Monuments Byzantines de Mistra*, Paris 1910.

Millet, *Athos*: G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927.

Millet, La vision: G. Millet, «La vision de Pierre d'Alexandrie», *Mélanges Ch. Diehl*, II, 99-115.

Millet, *Recherches*: G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris 1960.

Millet, Frolow, *La peinture*: G. Millet, A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, I, II, III, Paris 1957-1962.

Millet, Velmans, *La peinture*: G. Millet, T. Velmans, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969.

Mojsoska, *Sveta Bogorodica*: L. Mojsoska, *Sveta Bogorodica Bolnička*, Ohrid 2001.

Moutafov, Kriptogramite: E. Moutafov, «Kriptogramite i bilingvizmat na paleologovoto izkustvo», *Patrimonium* 7-8 (2010), 139-149.

Nikolić-Novaković, Ilustracijata: J. Nikolić-Novaković, «Ilustracijata na Akatistot na Bogorodica vo crkvata Vovedenie Bogorodično (Sv. Spas) vo Kučevište», *KulN* 16 (1989), 83-89.

Nitić, Tkanine: A. Nitić, «Tkanine i profani kostim u srpskom slikarstvu XIV i prve polovine XV veka poreklo i razvoj stila», *Niš i Vizantija II*, 319-336.

Ostrogorski, *Istorija*: G. Ostrogorski, *Istorija na Vizantijskata daržava*, München 1996.

Paissidou, The frescoes: M. Paissidou, «The frescoes of Ayios Nikolaos at Vevi: a landmark in the monumental painting of 15th century in Western Macedonia», *Εγνατία* 11 (2007), 113-128.

Pallas, Eine Differenzieung: D. Pallas, «Eine Differenzieung unter dem Himmlischen Ordnung (Ikonographische Analyse)», *BZ* 64 (1971), 50-60.

Panić, Babić, *Bogorodica Ljeviška*: D. Panić, G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1975.

Papageorgiou, Zu Theodoros Pediasimos: P.N. Papageorgiou, «Zu Theodoros Pediasimos», *BZ* 10/2 (1901), 425-432.

Papastavrou, *Recherche iconographique*: H. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'Annonciation*, Venise 2007.

Parani, *Reconstructing the Reality*: M.G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden 2003.

Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata Sveti Georgi*: K. Paskaleva-Kabadaieva, *Carkvata "Sveti Georgi" v Kremikovskia manastir*, Sofia 1980.

Paskaleva, *Icons*: K. Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, Sofia 1989.

Paskaleva, *Icons from Bulgaria*: K. Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, Sofia Press, χ.χ.εκδ.

Pejić, Mandilion: S. Pejić, «Mandilion u poslevizantijskoj umetnosti», *ZMSLU* 34-35 (2003), 73-94.

Petković, *Ikone*: S. Petković, *Ikone Manastira Hilandara*, Sveta Gora 1997.

Petković, *Chilandar*: S. Petković, *Chilandar*, Belgrade 1999.

Popa, *Miniatura*: Th. Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri (shek.VI-XIV)*, Tiranë 2006.

Popova, Za avtorstvoto: E. Popova, «Za avtorstvoto na ikonata sv. Marina s žitie v galerijata na ikoni-Ohrid», *PrIzk* 3 (1998), 33-40.

Popović, Program živopisa:	B.V. Popović, «Program živopisa u oltarskom prostoru», *Zidno slikarstvo manastira Dečana*, 77-97.
Popovska-Korobar, *Lesnovski manastir*:	V. Popovska-Korobar, *Lesnovski manastir*, Skopje 2000.
Popovska-Korobar, Prilog kon deloto:	V. Popovska-Korobar, «Prilog kon deloto na zografot jeromonah Konstantin», *ZSU* 4 (2003), 33-44.
Popovska-Korobar, *Ikoni*:	V. Popovska-Korobar, *Ikoni ot Muzejot na Makedonija*, Skopje 2004.
Popovska-Korobar, *Ikonopisot vo Ohrid*:	V. Popovska-Korobar, *Ikonopisot vo Ohrid vo XVIII vek*, Skopje 2005.
Praškov, *Muzei Rilski Manastir*:	L. Praškov, *Nacionalen Muzei Rilski Manastir. Ikoni*, Sofia 1981.
Praškov, *Balgarski Ikoni*:	L. Praškov, *Balgarski Ikoni*, Sofia 1985.
Prolović, *Die Kirche*:	J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997.
Radojčić, *Maistori*:	S. Radojčić, *Maistori starog srpskog slikarstva*, Beograd 1955.
Radojčić, *Portreti*:	S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd 1996^2.
Radojčić, Subotić, *Iz prošlosti*:	Dj. Radojčić, G. Subotić, *Iz prošlosti manastira Svetog Jovana Bogoslova*, Niš 2002.
Réau, *Iconographie*:	L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, I, II, III, Paris 1957, 1958, 1959.
Ristić, Naupara:	V. Ristić, «Naupara i kasnovizantijsko slikarstvo», *ZRVI* 28 (1998), 221-232.
Rousseva, The Murals:	R. Rousseva, «The Murals of the St. Demetrios Church in Bobоštica: Local Traditions and Constantinople Influences in the Ecclestical Art of the Prespa-Korča Region in the Fourteenth Century», *S&e-S* 5 (2007), 183-199.
Schiller, *Iconography*:	G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, vol. 1-2, London 1971-1972.
Schiller, *Ikonographie*:	G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, 1, Gütersloh 1986.
Serafimova, Freskoživopisot:	A. Serafimova, «Freskoživopisot vo crkvata sv. Dimitrij vo Ohrid vo kontekst na gradskoto slikarstvo od vtorata polovina na XIV vek», *ZSU* 6 (2007), 63-107.

Sinkević, *The Church of St. Panteleimon:*	I. Sinkević*, The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage,* Wien 2000.
Sinkević, Presentation of Christ:	I. Sinkević, «Changes in the Composition of the Presentation of Christ in the Temple in Palaeologan times», *KulN* 28/29 (2002-2003), 33-38.
Siomkos, *L'église Saint-Etienne*:	N. Siomkos, *L'église Saint-Etienne à Kastoria. Etude des differentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005.
Sissiou, Two unpublished icons:	I. Sissiou, «Two unpublished icons of the Kastoria school», *Zograf* 31 (2006-2007), 187-193.
Sisiou, The Wall Painting of Kastoria:	I. Sisiou, «The Wall Painting of Kastoria during the sixth decade of the 14th century», *GSU, CSVP* 96 (15) (2009), 403-412.
Smirnova, *Smotrja na obraz*:	E. Smirnova, *Smotrja na obraz drevnih živopiscev. Tema počitanija ikon v iskusstve Srednovekovoj Rusi*, Moskva 2007.
Sophocleous, *Icons of Cyprus*:	S. Sophocleous, *Icons of Cyprus 7th-20th Century*, Nicosia 1994.
Sophocleous, *Icônes de Chypre*:	S. Sophocleous, *Icônes de Chypre. Diocèse de Limassol 12e-16e siècle*, Nicosie 2006.
Staneva, Rousseva, *The Church*:	H. Staneva, R. Rousseva, *The Church of St Demetrius in Boboshevo. Architecture, Wall Paintings*, Conservation, Sofia 2009.
Stavropoulou-Makri, *Les peintures*:	A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιοάννινα 1989.
Stefanescu, *L'évolution*:	J. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX siècle*, Paris 1928, 100.
Stefanescu, *Nouvelles recherches*:	J. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX siècle. Nouvelles recherches*, Paris 1929.
Stefanescu, L'illustration:	J. D. Stefanescu, «L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient», II, *AIPHO* III (1935), 403-510.

Sterligova, Neizvestnjie pozdnevizantijskie relefi:	I.A. Sterligova, «Neizvestnjie pozdnevizantijskie relefi slonovoj kosti v muzejah Moskovskogo Kremlja», *Obraz Vizantii*, 475-484.
Stevović, Cvetković, *Kalenić*:	I. Stevović, B. Cvetković, *The Monastery of Kalenić*, Belgrade 2007.
Subotić, *Crkva Svetog Dimitija*:	G. Subotić, *Crkva Svetog Dimitija u Pećkoj Patriaršiji*, Beograd 1964.
Subotić, Počeci:	G. Subotić, «Počeci monaškog života i crkva manastira Sretenja u Meteorima», *ZLU* 2 (1966), 125-181.
Subotić, Dva spomenika:	G. Subotić, «Dva spomenika ohridskog zidnog slikarstva XV veka. Ktitori i vreme nastanka», *Zbornik Svetozara Radojčića*, 315-333.
Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena*:	G. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Beograd 1971.
Subotić, *Manastir Poganovo*:	G. Subotić, *Manastir Poganovo. Izložba kopija fresaka iz manastira Poganova*, Beograd 1975.
Subotić, *Ohridska slikarska škola*:	G. Subotić, *Ohridska slikarska škola XV veka*, Beograd 1980.
Subotić, Kosturska slikarska škola:	G. Subotić, «Kosturska slikarska škola. Nasleče i obrazovanje domačnih radionica», *Glas SANU Otdelenje Istorijskah Nauka* 10 (1998), 109-139.
Subotić, Todorović, Slikar Mihailo:	G. Subotić, D. Todorović, «Slikar Mihailo u manastiru Svetog Prohora Pčinjskog», *ZRVI* 34 (1995), 117-141.
Talbot Rice, *The Icons*:	D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937.
Tatić-Djurić, *Poznate ikone*:	M. Tatić-Djurić, *Poznate ikone od XII-XVIII veka*, Beograd 1984.
Tatić-Djurić, Archanges gardiens:	M. Tatić-Djurić, «Archanges gardiens de porte à Dečani», *Dečani i vizantijska umetnost*, 359-365.
Tatić-Djurić, Bogorodica Istinske Nade:	M. Tatić-Djurić, «Bogorodica Istinske Nade-zajednički simbol u vizantijskoj, gruzijskoj i slovenskoj umetnosti», *Studije o Bogorodici*, Beograd 2007, 213-234.
Teteriatnikov, St. Nikita:	N. Teteriatnikov, «On the meaning of the image of St. Nikita scourging the devil in Russian art», *ZMSLU* 22 (1986), 201-212.
Thomo, Byzantine Monuments:	P. Thomo, «Byzantine Monuments on Great Prespa», *Byzantine Macedonia*, 97-111.

Tischendorf, *Evangelia Apokrypha*:	C. Tischendorf, *Evangelia Apokrypha*, Leipzig 1853.
Todić, *Gračanica*:	B. Todić, *Gračanica. Slikarstvo*, Beograd-Priština 1988.
Todić, *Staro Nagoričino*:	B. Todić, *Staro Nagoričino*, Beograd 1993.
Todić, *Srpsko slikarstvo*:	B. Todić, *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998.
Todić, Signatures:	B. Todić, «"Signatures" des peintres Michael Astrapas et Eutychios. Fonction et signification», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτηρίου Κίσσα*, 643-662.
Todić, Apparition de nouveaux saints:	B. Todić, «Apparition de nouveaux saints dans l'art monumental du Mont Athos au XIVe siècle», *Athos, La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art*, [Αθωνικά Σύμμεικτα 10], Αθήνα 2007, 141-146.
Todić, Čanak-Medić, *Dečani*:	B. Todić, M. Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, Beograd 2005.
Tomeković, Les répercussions:	S. Tomeković, «Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12 siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse», *Zograf* 12 (1981), 25-42.
Tomeković, Evolution:	S. Tomeković, «Evolution d'une procédé décoratif (fonds et nimbes de couleurs différents) à Chypre, en Macédoine et dans le Péloponnèse (XIIe s.)», *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, 321-343.
Totev, Icônes:	K. Totev, «Icônes et croix de stéatite de Tarnovo (Tarnovgrad)», *CahArch* 40 (1992), 123-138.
Trifonova, Η απεικόνιση:	Al. Trifonova, «Η απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέα στοιχεία για την χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού», *ΔΧΑΕ* (2011) (υπό εκτύπωση).
Tsigaridas, La peinture:	E.N. Tsigaridas, «La peinture à Kastoria et en Macedoine Greque Occidentale vers l'anné 1200. Fresques et icônes», *Studenica i vizantijska umetnost*, 309-320.

Tsigaridas, Monumental Painting: E.N. Tsigaridas, «Monumental Painting in Greek Macedonia during the fifteenth century», *Holy Image, Holy Space*, 54-60.

Tsigaridas, L'activité artistique: E.N. Tsigaridas, «L'activité artistique du peintre Thessalonicien Georges Kalliergis», *ΔΧΑΕ* πέρ. Δ΄, τόμ. ΛΑ΄ (2010), 53-68.

Underwood, *The Kariye Djami*: P. Underwood, *The Kariye Djami*, vol. 3, New York 1966.

Usener, *Acta S. Marinae*: H. Usener, *Acta S. Marinae et S. Christophori*, Festschrift zur fünften Säkularfeir der Carl-Ruprechts-Universität zu Heidelberg, Bonn 1886, 15-46.

Valeva, Scenata Roždestvo Hristovo: Cv. Valeva, «Scenata Roždestvo Hristovo v Kremikovskia i Poganovskia manastir v konteksta na kosturskata hudožestvena produkcija», *Niš i Vizantija IV*, 297-306.

Valeva, Za edin ikonografski variant: Cv. Valeva, «Za edin ikonografski variant na scenata Oplakvane ot XV vek», *Niš i Vizantija VI*, 263-272.

Vasileva, The Scene Melismos: T. Vasileva, «The Scene "Melismos" in the Church "St. Virgin" in Dolna Kamenica (XIVc.)», *Niš i Vizantija II*, 271-276.

Velmans, Le rôle: T. Velmans, «Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues», *CahArch* XIV (1964), 183-216.

Velmans, L'image: T. Velmans, «L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres regions du monde byzantin», *CahArch* 29 (1980-1981), 47-102.

Velmans, Interférences sémantiques: T. Velmans, «Interférences sémantiques entre l'Amnos et d'autres images apparentées dans la peinture murale byzantine», *Byzance, Les Slaves et l'Occident*, 97-129.

Vidoeska, Crkvata Sv. Nikola: B. Vidoeska, «Crkvata Sv. Nikola s. Barovo», *ZSU* 3 (2001), 118-125.

Vidoeska, Crkvata Vovedenie: B. Vidoeska, Crkvata Vovedenie na Bogorodica Kučevište. Crteži na freski, Skopje 2008.

Vocotopoulos, Fresques: P. Vocotopoulos, «Fresques du XIe siècle à Corfu», *CahArch* 21 (1971), 151-180.

Vojvodić, O vremenu:	D. Vojvodić, «O vremenu nastanaka zidnog slikarstva u Paležu», *Zograf* 27 (1998-1999), 123-134.
Vojvodić, *Zidno slikarstvo*:	D. Vojvodić, *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005.
Vojvodić, O živopisu Bele crkve:	D. Vojvodić, «O živopisu Bele crkve Karanske i suvremenom slikarstvu Raške», *Zograf* 31 (2006-2007), 135-152.
Walter, The Christ on the Altar:	Ch. Walter, «The Christ on the Altar in the Radoslav Narthex: A Learned or a Popular Theme?», *Studenica i vizantijska umetnost*, 219-224.
Walter, The Apotropaic Function:	Ch. Walter, «IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross», *REB* 55 (1997), 193-220.
Walter, *The Warrior Saints*:	Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington 2003[2].
Wulff, *Cherubim, Throne und Seraphim*:	O. Wulff, *Cherubim, Throne und Seraphim. Ikonographie der ersten Engelhierarchie in der christlischen Kunst*, Altenburg 1894.
Živković, *Manasija*:	B. Živković, *Manasija*, Beograd 1983.
Živković, *Žiča*:	B. Živković, *Žiča*, Beograd 1985.
Živković, *Poganovo*:	B. Živković, *Poganovo*, Beograd 1986.
Živković, *Donja Kamenica*:	B. Živković, *Donja Kamenica*, Beograd 1987.
Živković, *Gračanica*:	B. Živković, *Gračanica*, Beograd 1989.
Živković, *Mileševa*:	B. Živković, *Mileševa*, Beograd 1992.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ALEXANDRA TRIFONOVA

Βυζαντινή Αρχαιολογία

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Β΄ ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2010

ALEXANDRA TRIFONOVA

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Β΄ ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Τομέας : Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Αρχαίας και Βυζαντινής Τέχνης και Πολιτισμού
Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 17.12.2010

Εξεταστική επιτροπή:

Αθανάσιος Σέμογλου
Γεώργιος Βελένης
Ευθύμιος Τσιγαρίδας

Αριστοτέλης Μέντζος
Πολυμνία Κατσώνη
Ναταλία Παπαδημητρίου-Πούλου
Αγγελική Σταυροπούλου

Alexandra Trifonova

Α.Π.Θ.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας

ISBN

«Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα» (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

ΣΧΕΔΙΑ 1-54

Σχεδ.1α. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (από Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 53, εικ.1)

Σχεδ.1β. Γενική κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τις μετρήσεις (arch. S. Andonova)

Σχεδ.2. Εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχεδ.3. Ανατολικός τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχεδ. 4. Νότιος τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Al. Trifonova)

Σχεδ. 5. Δυτικός τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Al. Trifonova)

Σχεδ. 6. Βόρειος τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού
(arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχεδ. 7. Παναγία η Πανύμνητος (Al. Trifonova)

Σχεδ. 8. Μελισμός με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βασίλειος ο Μέγας (Al. Trifonova)

Σχεδ. 9. Συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Αθανάσιος ο Μέγας και Γρηγόριος ο Θεολόγος (Al. Trifonova)

Σχεδ. 10. Συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Ελεήμων(Al. Trifonova)

Σχέδ.11. Άγιο Μανδήλιο (Al. Trifonova)

Σχέδ.12. Άγιος Εύπλος (Al. Trifonova)

Σχέδ.13. Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχέδ.14. Ευαγγελισμός. Αρχάγγελος Γαβριήλ (Al. Trifonova)

Σχέδ.15. Ευαγγελισμός. Παναγία (Al. Trifonova)

Σχέδ.16. Γέννηση (Al. Trifonova)

Σχέδ.17. Υπαπαντή (Al. Trifonova)

Σχέδ.18. Μεταμόρφωση (Al. Trifonova)

Σχέδ.19. Ανάσταση του Λαζάρου (Al. Trifonova)

Σχέδ.20. Βαϊοφόρος (Al. Trifonova)

Σχέδ.21. Ελκόμενος (Al. Trifonova)

Σχέδ.22. Σταύρωση (Al. Trifonova)

Σχέδ.23. Επιτάφιος θρήνος (Al. Trifonova)

Σχέδ.24. Λίθος (Al. Trifonova)

Σχέδ.25. Ανάσταση (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχέδ.26. Κοίμηση της Θεοτόκου (Al. Trifonova)

Σχέδ.27. Ανάληψη (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχέδ.28. Άγιος Γεώργιος και ζωόμορφο κεφάλι τόξου (Al. Trifonova)

Σχέδ.29. Άγιοι Θεόδωροι (Al. Trifonova)

Σχέδ.30. Αγία Μαρίνα (Al. Trifonova)

Σχέδ.31. Εξαπτέρυγο (Al. Trifonova)

Σχέδ.32. Άγιος Ονούφριος (Al. Trifonova)

Σχέδ.33. Αρχάγγελος Μιχαήλ (Al. Trifonova)

Σχέδ.34. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης (Al. Trifonova)

Σχέδ.35. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (Al. Trifonova)

Σχέδ.36. Άγιοι Αρτέμιος, Μερκούριος και Προκόπιος (Al. Trifonova)

Σχέδ.37. Άγιοι Δημήτριος και Νικόλαος (Al. Trifonova)

Σχέδ.38. Δέηση (Al. Trifonova)

Σχέδ.39. Άγιοι σε μετάλλια του νότιου τοίχου. Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων και Ερμόλαος (Al. Trifonova)

Σχέδ.40. Άγιοι σε μετάλλια του νότιου τοίχου Γρηγόριος ο Παλαμάς, Άβιβος, Σαμωνάς, Γουρίας και Τρύφων (Al. Trifonova)

Σχέδ.41. Άγιοι σε μετάλλια του δυτικού τοίχου Μαρκιανός, Μαρτύριος, Ιάκωβος ο Πέρσης και Ευστάθιος (Al. Trifonova)

Σχέδ.42. Άγιοι σε μετάλλια του δυτικού τοίχου Ιουλίττα, Κήρυκος, Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς (Al. Trifonova)

Σχέδ.43. Άγιοι σε μετάλλια του βορείου τοίχου Νικήτας, Χριστόφορος, Στρατόνικος, Βάκχος και Σέργιος (Al. Trifonova)

Σχέδ.44. Άγιοι σε μετάλλια του βορείου τοίχου Ελισάβετ, Ζαχαρίας, Άννα και Ιωακείμ (Al. Trifonova)

Σχέδ. 45. Φυτικό κόσμημα με βλαστούς, καρπούς και φύλλα (Al. Trifonova)

Σχέδ. 46. Φυτικό κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό και άνθη (Al. Trifonova)

Σχέδ. 47. Διακοσμητικό μοτίβο με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς του δυτικού τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 48. Διακοσμητικό μοτίβο με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς του βορείου τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 49. «Φυλλοφόρος» σταυρός Α΄ της αριστερής παρειάς του δυτικού τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 50. «Φυλλοφόρος» σταυρός Β΄ στο αέτωμα του εξωτερικού ανατολικού τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 51. Απόγραφο επιγραφής της σκηνής του Ελκομένου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 52. Απόγραφο επιγραφής της σκηνής της Κοίμησης της Θεοτόκου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 53. Απόγραφο επιγραφής της σκηνής της Ανάληψης (Al. Trifonova)

Σχέδ. 54. Απόγραφο επιγραφής του ειληταρίου του αρχαγγέλου Μιχαήλ (Al. Trifonova)

ΕΙΚΟΝΕΣ 1-308

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Νότια εξωτερική άποψη

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Βόρειο-ανατολική εξωτερική άποψη

Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Τέμπλο

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Θωράκιο τέμπλου

Εικ. 5. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Σανίδα οροφής με διάκοσμο

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Ξύλινη οροφή ιερού με διάκοσμο

Εικ. 7. Γενική άποψη νότιου τοίχου

Εικ. 8. Γενική άποψη δυτικού τοίχου

Εικ. 9. Γενική άποψη βορείου τοίχου

Εικ. 10. Γενική άποψη αριστερού τμήματος του ανατολικού τοίχου του ιερού

Εικ. 11. Νότιος τοίχος και η αριστερή παρειά εισόδου

Εικ. 12. Νότιος τοίχος και η δεξιά παρειά εισόδου

Εικ. 13. Νότιο-δυτικός τοίχος και η αριστερή παρειά εισόδου

Εικ. 14. Δυτικό-ανατολικός τοίχος και δεξιά παρειά εισόδου

Εικ. 15. Παναγία βρεφοκρατούσα η Πανύμνητος

Εικ. 16. Χερουβείμ (αριστερό τμήμα)

Εικ. 17. Άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Ελεήμων

Εικ. 18. Άγιο Μανδήλιον

Εικ. 19. Άγιος Εύπλος

Εικ. 20. Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας

Εικ. 21. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού

Εικ. 22. Παναγία Ευαγγελισμού

Εικ. 23. Γέννηση (αρχείο καθηγ. Ν.Κ. Μουτσόπουλου-1970)

Εικ. 24. Γέννηση

Εικ. 25. Ιωσήφ της Γέννησης

Εικ. 26. Λουτρό της Γέννησης

Εικ. 27. Μεταμόρφωση

Εικ. 28. Απόστολος Πέτρος της Μεταμόρφωσης

Εικ. 29. Προφήτης Ιωήλ της Μεταμόρφωσης

Εικ. 30. Μεταμόρφωση (άνω τμήμα)

Εικ. 31. Ανάσταση του Λαζάρου

Εικ. 32. Αδελφές του Λαζάρου της Ανάστασης του Λαζάρου

Εικ. 33. Βαϊοφόρος

Εικ. 34. Παιδιά της Βαϊοφόρου

Εικ. 35. Ιουδαίοι της Βαϊοφόρου

Εικ. 36. Ελκόμενος

Εικ. 37. Χριστός ελκόμενος

Εικ. 38. Στρατιώτης του Ελκόμενου

Εικ. 39. Σταύρωση
Εικ. 40. Σταύρωση του καλού ληστή της Σταύρωσης
Εικ. 41. Σταύρωση του κακού ληστή της Σταύρωσης
Εικ. 42. Επιτάφιος θρήνος
Εικ. 43. Λίθος
Εικ. 44. Ανάσταση του Χριστού
Εικ. 45. Ανάληψη του Χριστού (λεπτομέρεια)
Εικ. 46. Αριστερός όμιλος των αποστόλων της Ανάληψης
Εικ. 47. Δεξιός όμιλος των αποστόλων της Ανάληψης
Εικ. 48. Κοίμηση της Θεοτόκου
Εικ. 49. Άγιος Γεώργιος ένθρονος
Εικ. 50. Άγιοι Θεόδωροι αντωποί
Εικ. 51. Αγία Μαρίνα
Εικ. 52. Εξαπτέρυγο
Εικ. 53. Άγιος Ονούφριος
Εικ. 54. Αρχάγγελος Μιχαήλ
Εικ. 55. Επιγραφή ειληταρίου αρχαγγέλου Μιχαήλ
Εικ. 56. Επιγραφή στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ
Εικ. 57. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης
Εικ. 58. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη
Εικ. 59. Άγιοι Αρτέμιος και Μερκούριος
Εικ. 60. Άγιοι Προκόπιος και Δημήτριος
Εικ. 61. Άγιος Νικόλαος
Εικ. 62. Δέηση
Εικ. 63. Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός
Εικ. 64. Άγιοι Παντελεήμων και Ερμόλαος
Εικ. 65. Άγιοι Γρηγόριος ο Παλαμάς και Άβιβος
Εικ. 66. Άγιοι Σαμωνάς και Γουρίας
Εικ. 67. Άγιος Τρύφων
Εικ. 68. Άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος
Εικ. 69. Άγιοι Ιάκωβος ο Πέρσης και Ευστάθιος
Εικ. 70. Άγιοι Ιουλίττα και Κήρυκος
Εικ. 71. Άγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ
Εικ. 72. Άγιος Μηνάς
Εικ. 73. Άγιοι Νικήτας και Χριστόφορος
Εικ. 74. Άγιοι Στρατόνικος, Βάκχος και Σέργιος
Εικ. 75. Αγία Ελισάβετ και προφήτης Ζαχαρίας
Εικ. 76. Αγία Άννα και άγιος Ιωακείμ
Εικ. 77. Φυτικό κόσμημα με βλαστούς, καρπούς και φύλλα
Εικ. 78. Φυτικό κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό και άνθη

Εικ. 79. Φυλλοφόρος σταυρός κυρίως ναού
Εικ. 80. Φυλλοφόρος σταυρός εξωτερικού ανατολικού τοίχου
Εικ. 81. Ύφασμα ενδύματος αγίας Ελένης
Εικ. 82. Ύφασμα ενδύματος αγίου Προκοπίου
Εικ. 83. Ύφασμα ενδύματος αγίου Μερκουρίου
Εικ. 84. Ύφασμα ενδύματος αγίου Νικήτα
Εικ. 85. Χριστός της Δέησης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 86. Χριστός. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στο ναό της Παναγίας
Φανερωμένης στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)
Εικ. 87. Χριστός «ο Φοβερός Κριτής». Ναός της Παναγίας του Zaum Αχρίδας
Εικ. 88. Χριστός «ο Δίκαιος Κριτής». Μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo
Εικ. 89. Παναγία Δέησης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 90. Παναγία «η Χώρα του Αχώρητου». Άγιος Δημήτριος στη Boboštica
Εικ. 91. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος της Δέησης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 92. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος της Δέησης. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη
στην Καστοριά
Εικ. 93. Παναγία «η Πανύμνητος». Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 94. Παναγία «η Αχειροποίητος». Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά
Εικ. 95. Χριστός Εμμανουήλ. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 96. Χριστός Εμμανουήλ. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 264, εικ. 148)
Εικ. 97. Χριστός Εμμανουήλ. Άγιος Αλύπιος στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)
Εικ. 98. Χριστός Εμμανουήλ. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica
Εικ. 99. Άγιος Γεώργιος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 100. Αδιάγνωστος προφήτης. Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο
Εικ. 101. Άγιος Δημήτριος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 102. Άγιος Στέφανος. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 275, εικ. 159)
Εικ. 103. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 104. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Χριστός Ζωοδότης στο Borje Κορυτσάς
Εικ. 105. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 106. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης. Χριστός Ζωοδότης στο Borje
Εικ. 107. Άγιος Μερκούριος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 108. Άγιος Νικόλαος ο Νέος. Άγιος Νικόλαος Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 281, εικ. 165)
Εικ. 109. Άγιος Προκόπιος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 110. Αδιάγνωστος προφήτης. Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο
Εικ. 111. Άγιος Κωνσταντίνος Άγιος Γεώργιος του Βουνού
Εικ. 112. Άγιος Κωνσταντίνος. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 113. Άγιος Κωνσταντίνος. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 114. Άγιος Κωνσταντίνος. Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 115. Αγία Ελένη. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 116. Αγία Ελένη. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 117. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 118. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 119. Άγιος Νικόλαος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 120. Άγιος Νικόλαος. Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 121. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 122. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 123. Άγιο Μανδήλιο. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 124. Άγιο Μανδήλιο. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 270, εικ. 154)

Εικ. 125. Άγιος Παντελεήμων. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 126. Άγιος Παντελεήμων. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 127. Άγιος Τρύφων. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 128. Άγιος Χριστόφορος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 129. Άγιος Βάκχος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 130. Άγιος Σέργιος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 131. Άγιος Κοσμάς. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 132. Άγιος Δαμιανός Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 133. Άγιος Άβιβος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 134. Άγιος Εύπλος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 135. Άγιος Νικήτας. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 136. Άγιος Ερμόλαος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 137. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 138. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Άγιοι Τρεις στην Καστοριά

Εικ. 139. Άγιος Σαμωνάς. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 140. Άγιος Γουρίας. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 141. Αγία Άννα. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 142. Αγία Άννα. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 143. Αγία Ιουλίττα. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 144. Αγία Ελισάβετ. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 145. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 146. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 147. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 274, εικ. 158)

Εικ. 148. Αδελφή Λαζάρου της Ανάστασης του Λαζάρου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 149. Μυροφόρες του Λίθου. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 150. Λογγίνος της Σταύρωσης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 151. Λογγίνος της Σταύρωσης. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 152. Παναγία και Χριστός του Επιταφίου θρήνου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 153. Παναγία και Χριστός του Επιταφίου θρήνου. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 154. Ιωάννης του Επιταφίου θρήνου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 155. Ιωάννης του Επιταφίου θρήνου. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 156. Μυροφόρες του Επιταφίου θρήνου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 157. Παναγία της Δέησης. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 282, εικ. 166)

Εικ. 158. Παναγία του Λίθου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 159. Παναγία του Λίθου. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 160. Χριστός της Ανάστασης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 161. Χριστός της Ανάστασης. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (αχρείο καθηγ. Ε. Τσιγαρίδα)

Εικ. 162. Αδάμ της Ανάστασης Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 163. Αδάμ της Ανάστασης. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (αχρείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 164. Δαβίδ της Ανάστασης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 165. Σολομών της Ανάστασης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 166. Παναγία και Ιωάννης της Κοίμησης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 167. Παναγία και Ιωάννης της Κοίμησης. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 168. Άγγελος της Κοίμησης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 169. Άγγελος της Κοίμησης. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 170. Άγιος Πέτρος της Ανάληψης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 171. Ιωάννης της Σταύρωσης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 172. Προφήτης Ηλίας της Μεταμόρφωσης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 173. Προφήτης Μωυσής της Μεταμόρφωσης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 174. Χριστός του Ελκόμενου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 175. Χριστός της Ανάστασης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 176. Παναγία Πανύμνητος. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 177. Ιωάννης του Επιταφίου θρήνου. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (αχρείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 178. Παναγία Πανύμνητος. Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 179. Παναγία Αχειροποίητος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 180. Παναγία δεόμενη με εξαπτέρυγα. Παναγία στο Cerskë (από Kirchhainer, Die Fresken, 92, εικ. 3)

Εικ. 181. Παναγία βρεφοκρατούσα με εξαπτέρυγα. Μονή Kalenić (από Stevović, Cvetković, *Kalenić*, 34, εικ. 16).

Εικ. 182. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 183. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 184. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Άγιος Νικόλαος Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 185. Άγιο Μανδήλιο. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 186. Άγιο Μανδήλιο. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 187. Άγιος Εύπλος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 188. Άγιος Εύπλος. Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 189. Όραμα Αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 190. Όραμα αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 191. Όραμα Αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 192. Όραμα αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 193. Παναγία Ευαγγελισμού. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 273, εικ. 157)

Εικ. 194. Παναγία Ευαγγελισμού. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 195. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (από Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, 156, εικ. 272)

Εικ. 196. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 197. Μεταμόρφωση. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 198. Ανάσταση του Λαζάρου. Άγιος Νικόλαος μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά

Εικ. 199. Ανάσταση του Λαζάρου. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 200. Ελκόμενος. Μονή του Marko

Εικ. 201. Ελκόμενος. Άγιος Νικήτας στο Čučer

Εικ. 202. Σταύρωση. Gračanica

Εικ. 203. Σταύρωση. Άγιος Γεώργιος στο Staro Nagoričino

Εικ. 204. Σταύρωση. Vaganeš

Εικ. 205. Σταύρωση. Μονή του Marko

Εικ. 206. Επιτάφιος θρήνος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 207. Λίθος. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 208. Λίθος. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 209. Λίθος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 210. Λίθος. Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα (αρχείο επικ. καθηγ. Γ. Φουστέρη)

Εικ. 211. Λίθος. Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 212. Ανάσταση. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 213. Ανάσταση. Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 214. Ανάσταση. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 215. Ανάσταση. Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα (αρχείο επικ. καθηγ. Γ. Φουστέρη)

Εικ. 216. Ανάληψη. Άγιος Γεώργιος στο Pološko

Εικ. 217. Ανάληψη. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 218. Κοίμηση της Θεοτόκου. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 219. Εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου. Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 220. Κοίμηση της Θεοτόκου. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 221. Κοίμηση της Θεοτόκου. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 222. Άγιος Γεώργιος ένθρονος. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 223. Λεοντοκεφαλή. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 224. Κεφαλή. Μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo

Εικ. 225. Λεοντοκεφαλή. Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 226. Λεοντοκεφαλή. Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 227. Άγιοι Θεόδωροι. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 228. Άγιοι Θεόδωροι. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 229. Άγιοι Θεόδωροι. Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 230. Άγιοι Θεόδωροι. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 231. Άγιος Ονούφριος. Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός στη Θεσσαλονίκη (από *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, 97).

Εικ. 232. Άγιος Ονούφριος. Παναγία στο Matejče

Εικ. 233 Άγιος Ονούφριος. Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 234. Αρχάγγελος Μιχαήλ. Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 236. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 237. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Παναγία Ελεούσα Πρέσπας (αρχείο επικ. καθηγ. Γ. Φουστέρη)

Εικ. 238. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Ασκηταριό της Μικρής Ανάληψης Πρέσπας (αρχείο επικ. καθηγ. Γ. Φουστέρη)

Εικ. 239. Βασίλισσα Σιμωνίδα. Gračanica

Εικ. 240. Αγία Ελένη. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 241. Αγία Κυριακή. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 242. Άγιος Μερκούριος. Άγιος Γεώργιος στο Matejče (από Cvetkovski, Matejče, 95, εικ. 14)

Εικ. 243. Άγιος Μερκούριος. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 244. Άγιος Προκόπιος. Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 245. Άγιος Προκόπιος. Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 246. Άγιος Δημήτριος. Άγιοι Απόστολοι στη Θεσσαλονίκη (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 247. Άγιος Δημήτριος Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 248. Άγιος Δημήτριος. Άγιος Γεώργιος στο Matejče (από Cvetkovski, Matejče, 90, εικ. 12)

Εικ. 249. Άγιος Νικόλαος . Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 250. Άγιος Νικόλαος. Άγιος Αθανάσιος στην Kališta

Εικ. 251. Βασιλική Δέηση. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 252. Βασιλική Δέηση. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 253. Δέηση. Παναγία στο Cerskë

Εικ. 254. Βασιλική Δέηση. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 255. Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός. Άγιος Λάζαρος στο Begnište (από Gjorgieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 5)

Εικ. 256. Άγιοι Κοσμάς, Θεοδότη και Δαμιανός. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι

Εικ. 257. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Λάζαρος στο Begnište (από Gjorgieva, *Pešterni crkvi*, 13, εικ. 5)

Εικ. 258. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 259. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 260. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 261. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Παρεκκλήσιο Αγίων Αναργύρων Μ. Βατοπαιδίου (από Τσιγαρίδας, Τα ψηφιδωτά, 97, εικ.74)

Εικ. 262. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Εικόνα στο Μουσείο Α. Puškin (από *Vizantija, Balkani, Rus*, εικ. 48-Ο. Etingof).

Εικ. 263. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 264. Άγιοι Τρεις. Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 265. Άγιοι Τρεις. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι

Εικ. 266. Άγιοι Τρεις. Άγιος Ανδρέας του Ρουσούλη στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 267. Άγιος Τρύφων. Παναγία στο Cerskë

Εικ. 268. Άγιος Τρύφων. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 269. Άγιος Μαρκιανός. Άγιος Πέτρος στο Golem Grad (αρχείο R. Rousseva)

Εικ. 270. Άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης. Άγιος Γεώργιος στο Matejče (από Cvetkovski, Matejče, 88, εικ. 9)

Εικ. 271. Άγιος Ευστάθιος. Άγιος Ανδρέας στην Treska

Εικ. 272. Άγιος Ευστάθιος. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Treskavec

Εικ. 273. Άγιοι Ιουλίττα και Κήρυκος. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 274. Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 275. Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 276. Άγιοι Μηνάς και Βίκτωρ. Άγιος Ανδρέας στην Treska

Εικ. 277. Άγιοι Βίκτωρ και Βικέντιος. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι

Εικ. 278. Άγιος Μηνάς. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 279. Άγιος Νικήτας. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 280. Άγιος Νικήτας. Παναγία στο Cerskë

Εικ. 281. Άγιος Χριστόφορος. Μονή Zrze

Εικ. 282. Άγιος Χριστόφορος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 283. Άγιος Στρατόνικος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 284. Άγιος Σέργιος και Βάκχος. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 285. Άγιος Σέργιος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 286. Άγιος Βάκχος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 287. Αγία Ελισάβετ. Μονή Υπαπαντής στα Μετέωρα

Εικ. 288. Αγία Άννα. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 289. Αγία Άννα. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 290. Άγιος Ιωακείμ. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 291. Φυτικό κόσμημα. Άγιος Δημήτριος στην Αχρίδα

Εικ. 292. Φυτικό κόσμημα. Άγιος Στέφανος στο Konče (Gabelić, *Manastir Konče*, 195, σχεδ. 38)

Εικ. 293. Διακοσμητική ταινία. Άγιος Πέτρος στο Golem Grad (αρχείο R. Rousseva)

Εικ. 294. Διακοσμητική ταινία. Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά (αρχείο καθηγ. Ε.Ν. Τσιγαρίδα)

Εικ. 295. Κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό. Άγιος Αλύπιος στην Καστοριά

Εικ. 296. Κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 297. Κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 298. Φυλλοφόρος σταυρός. Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 299. Φυλλοφόρος σταυρός. Άγιος Αθανάσιος στην Kališta

Εικ. 300. Κενή θέση επιγραφής στο νότιο τοίχο

Εικ. 301. Κενή θέση επιγραφής στο δυτικό τοίχο

Εικ. 302. Επιγραφές σε σκηνές του Δωδεκαόρτου και του αγίου Μανδηλίου

Εικ. 303. Επιγραφές ολόσωμων αγίων

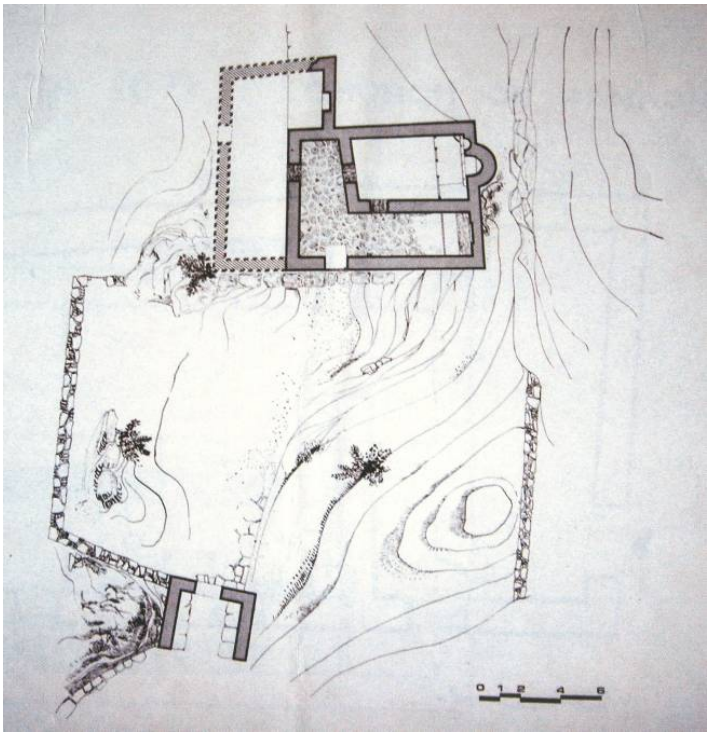
Εικ. 304. Επιγραφές αγίων σε μετάλλια

Εικ. 305. Επιγραφές αγίων στο ιερό από το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica

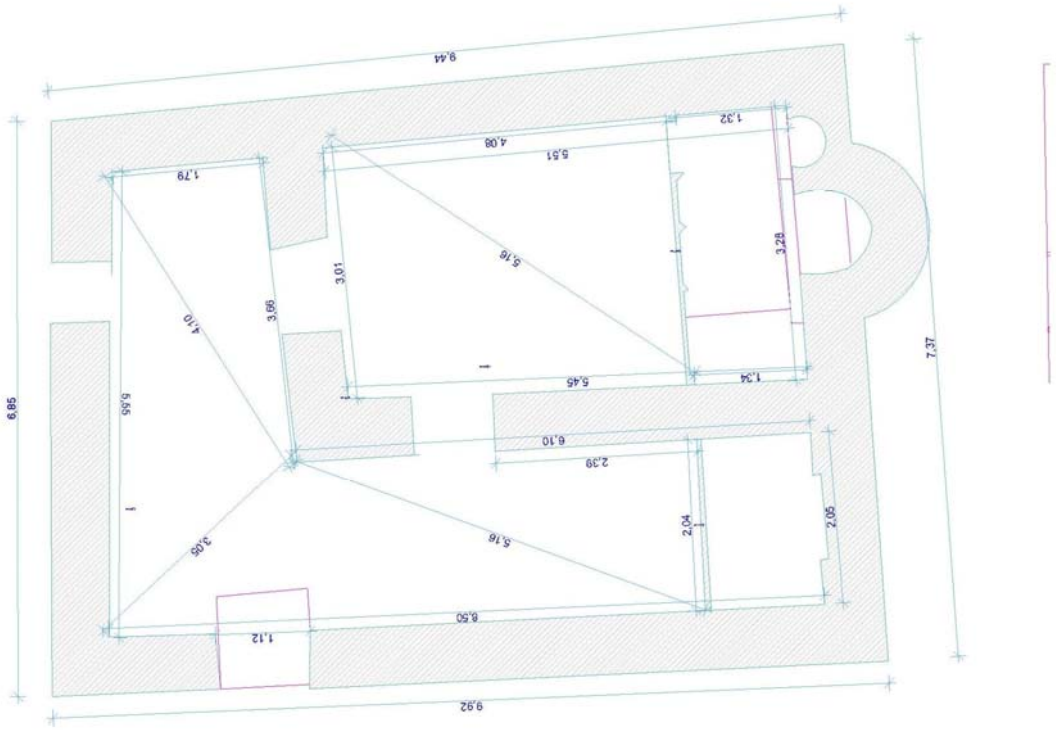
Εικ. 306. Επιγραφές αγίων στον κυρίως ναό και στον εξωτερικό τοίχο από το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica

Εικ. 307. Επιγραφές σκηνών του Δωδεκάορτου από το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica

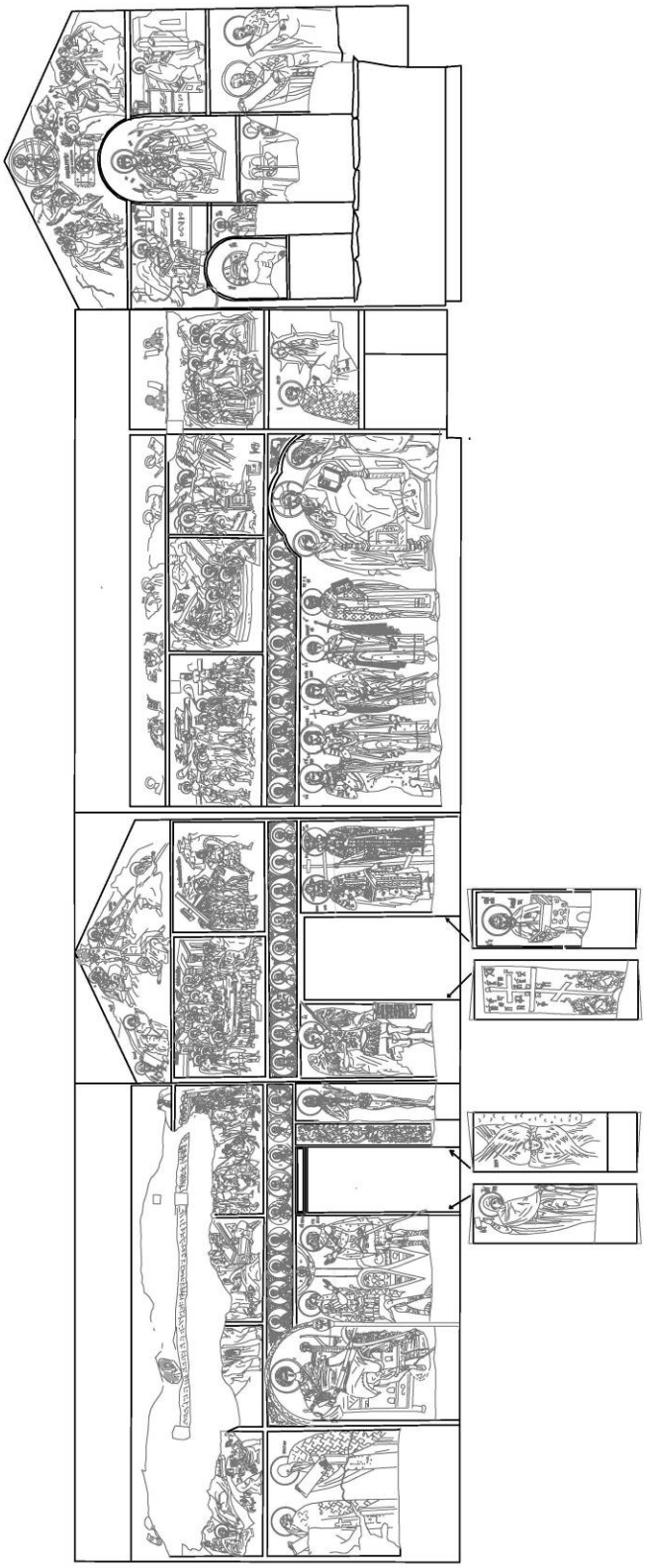
Εικ. 308. Κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (λεπτομέρεια)

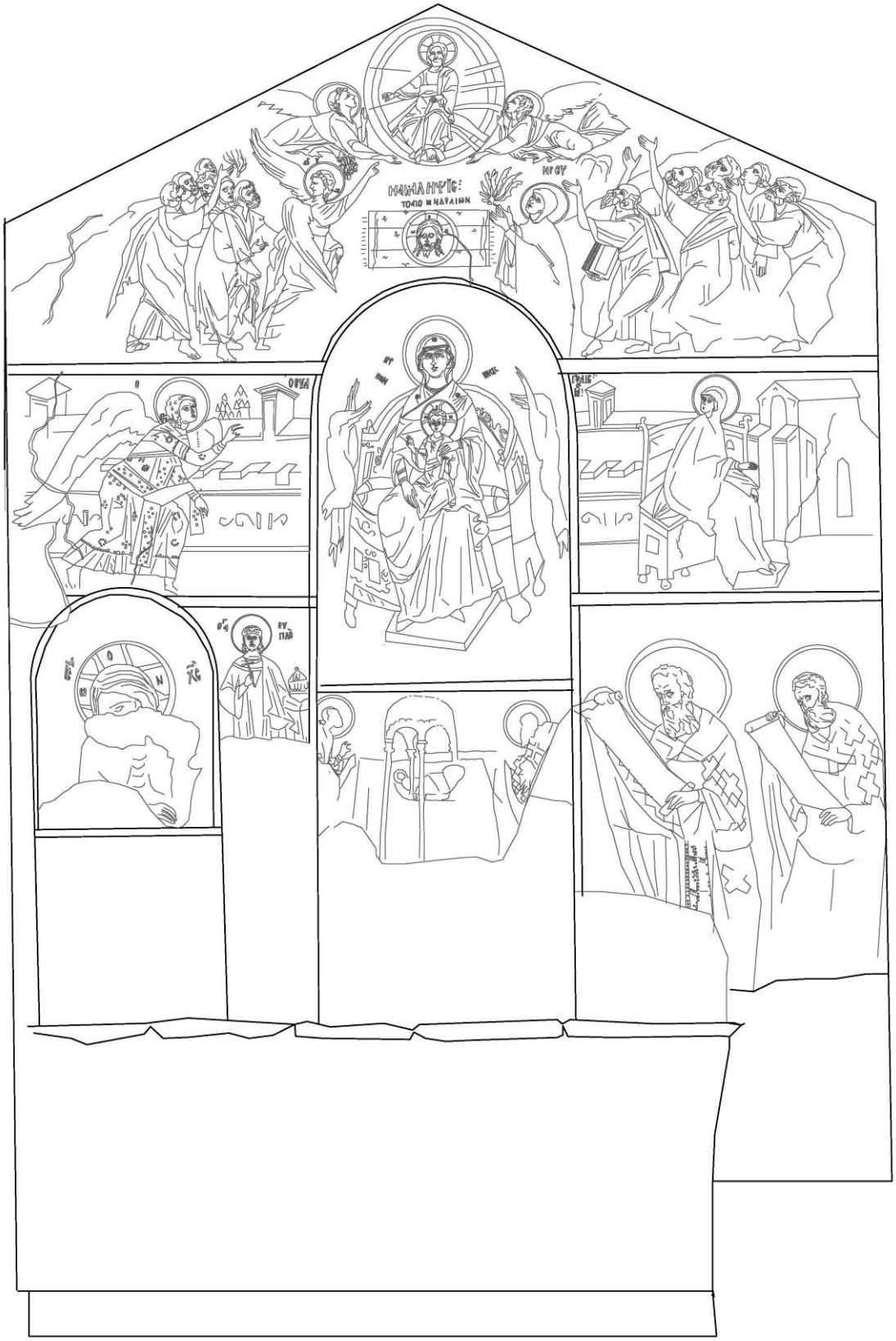
Σχεδ.1α. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (από Μουτσόπουλος, *Καστοριά*, 53, εικ.1)

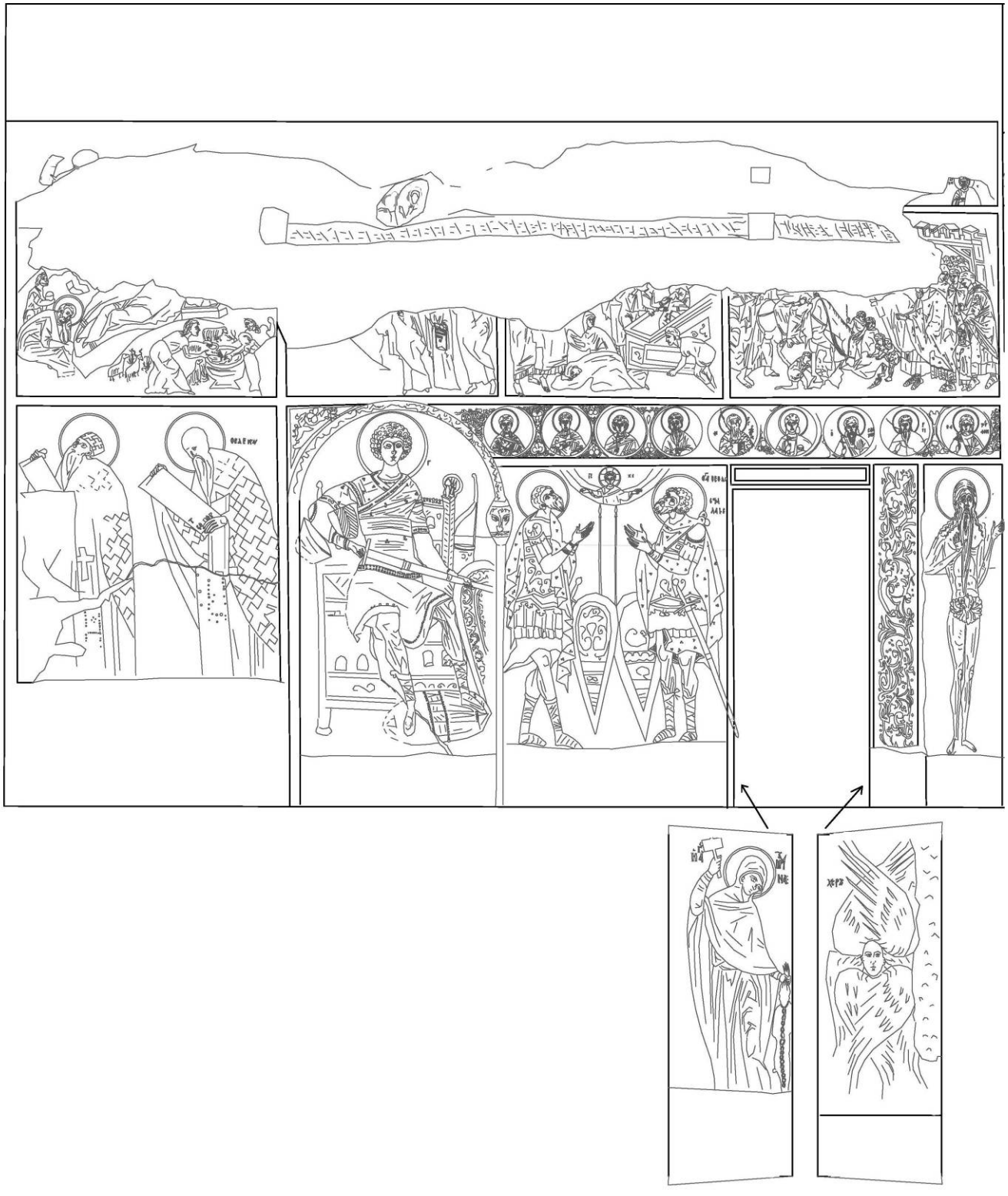
Σχεδ.1β. Γενική κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού με τις μετρήσεις (arch. S. Andonova)

Σχεδ.2. Εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

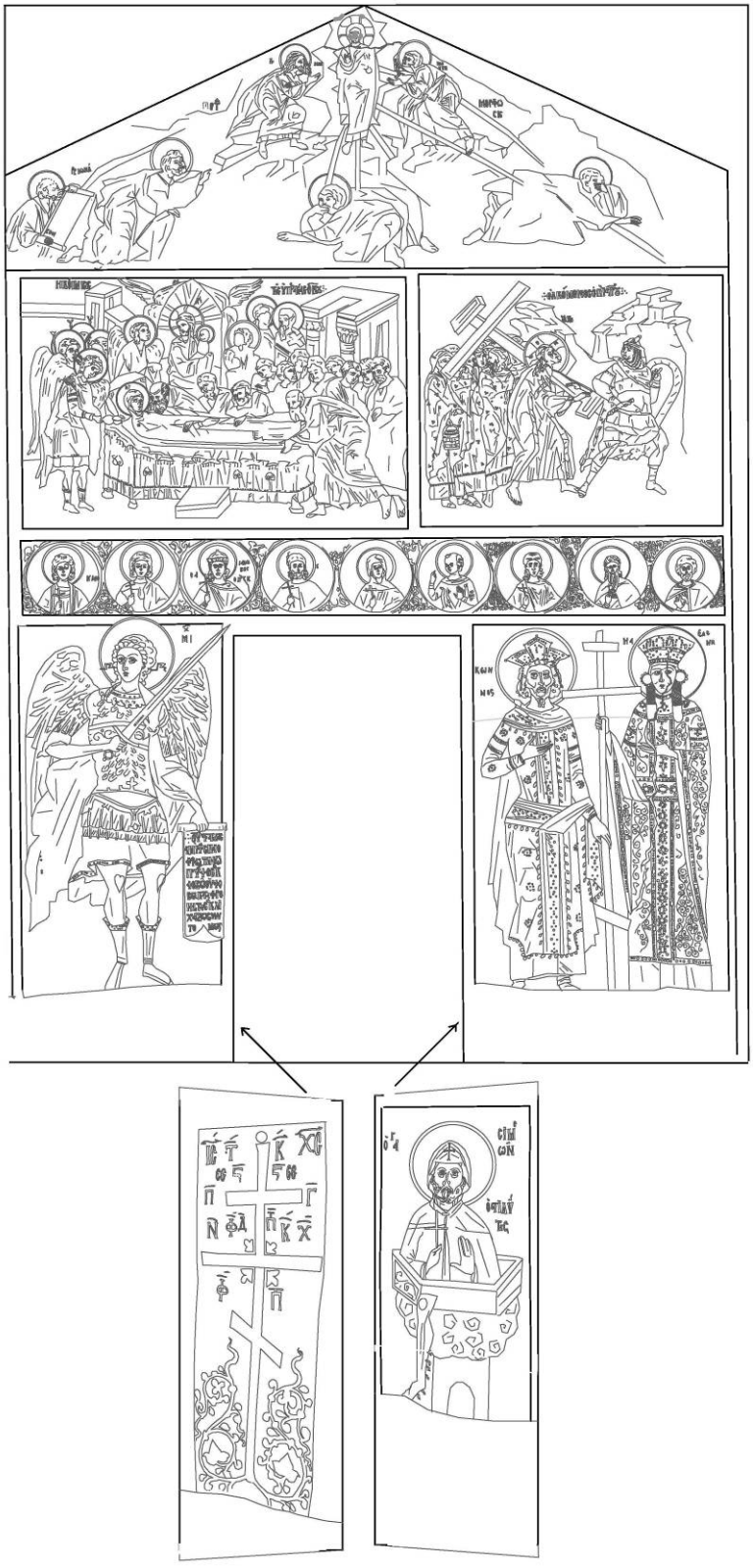

Σχεδ.3. Ανατολικός τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

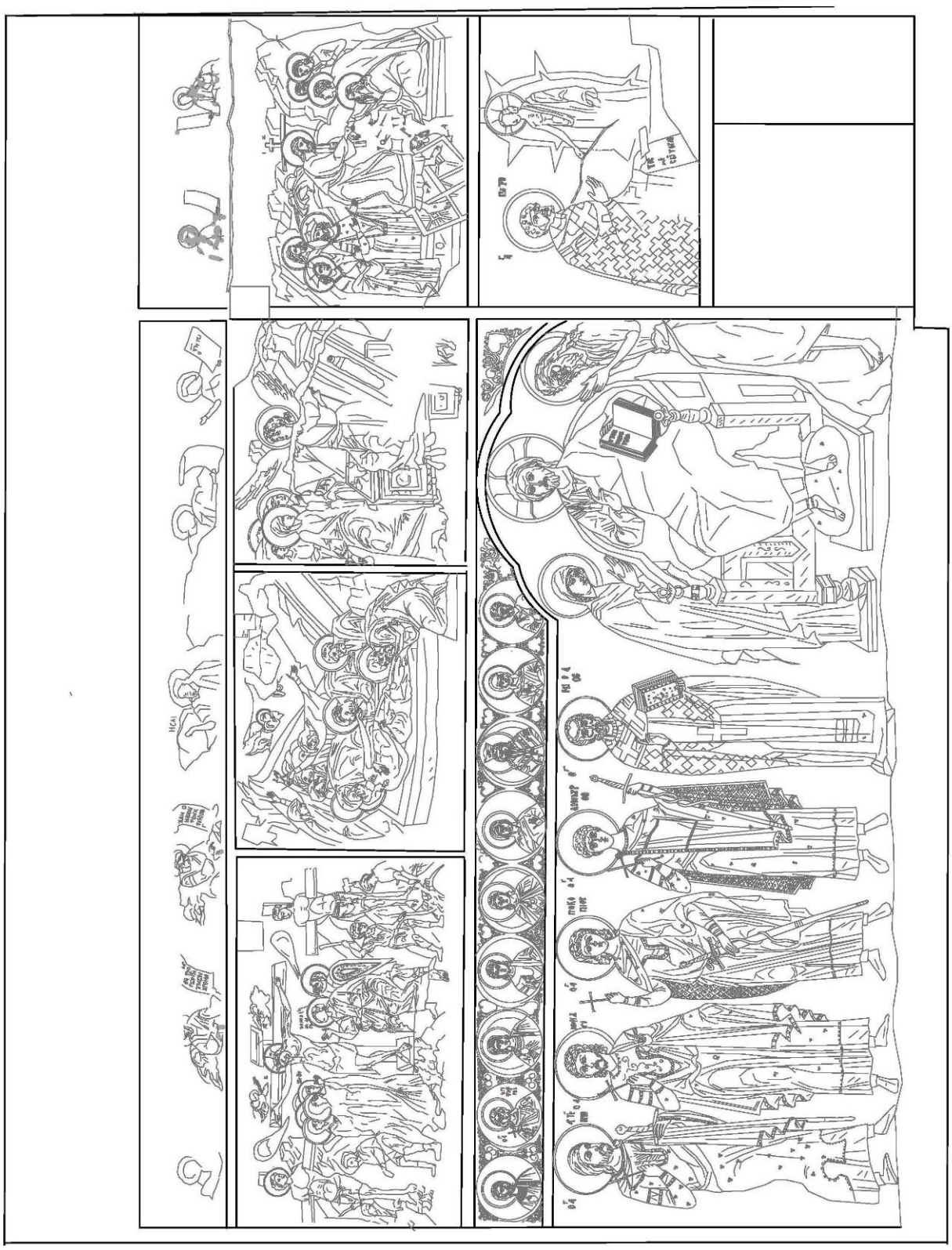

Σχεδ. 4. Νότιος τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού

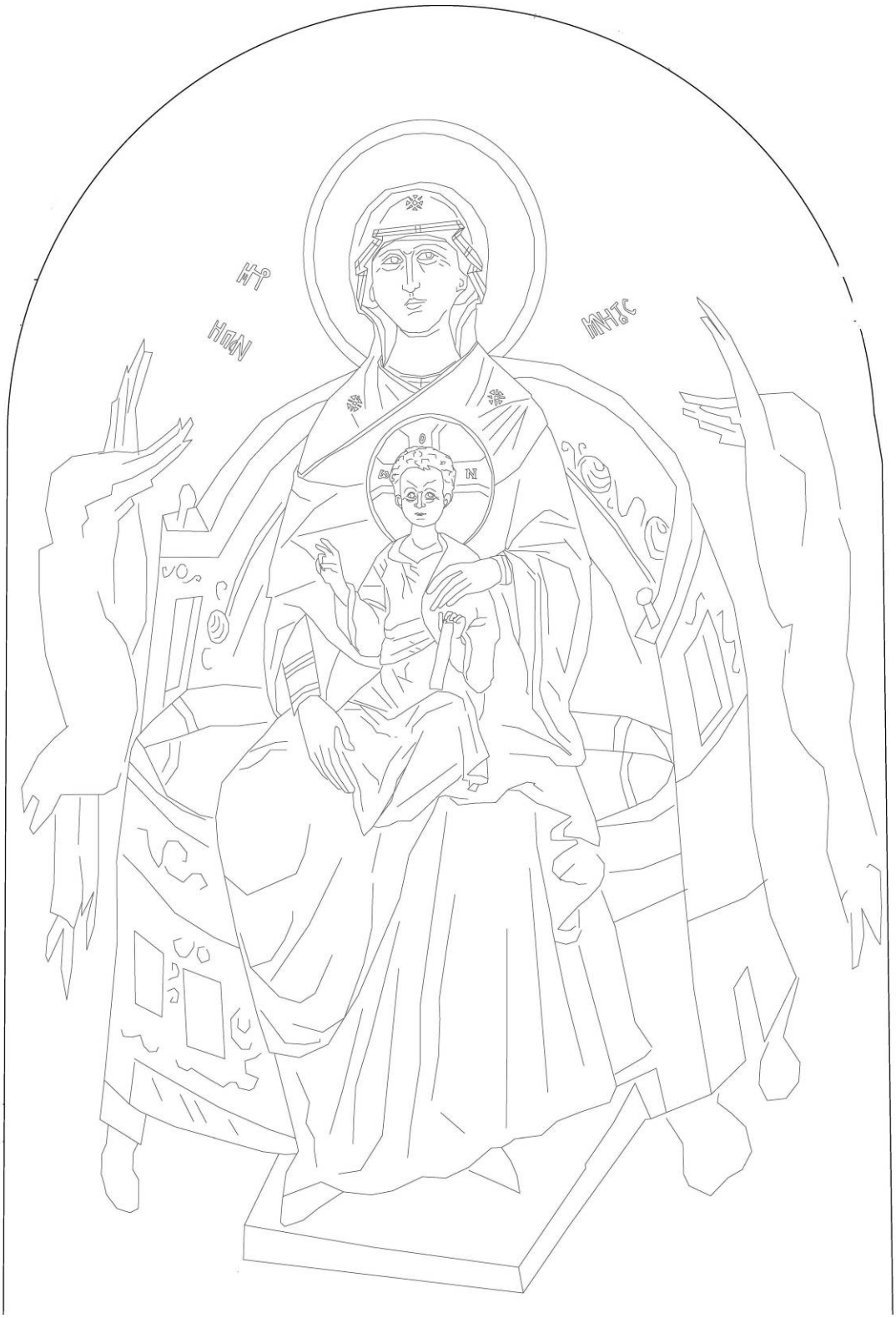
(Al. Trifonova)

Σχεδ. 5. Δυτικός τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (Al. Trifonova)

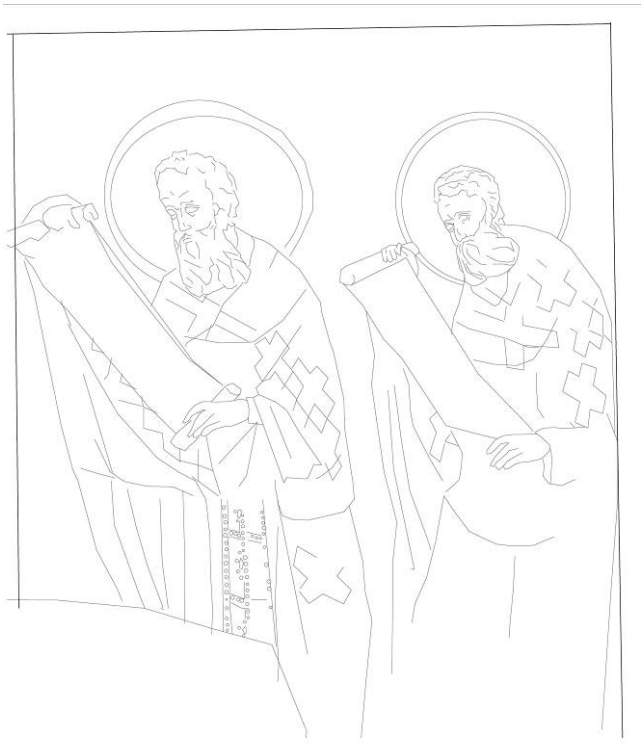
Σχεδ. 6. Βόρειος τοίχος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού
(arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

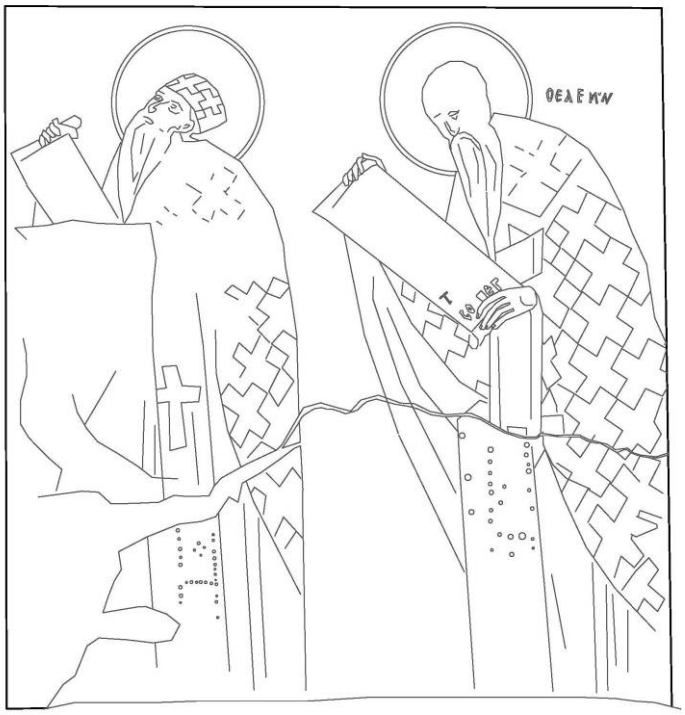
Σχεδ. 7. Παναγία «η Πανύμνητος» (Al. Trifonova)

Σχεδ. 8. Μελισμός με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βασίλειος ο Μέγας (Al. Trifonova)

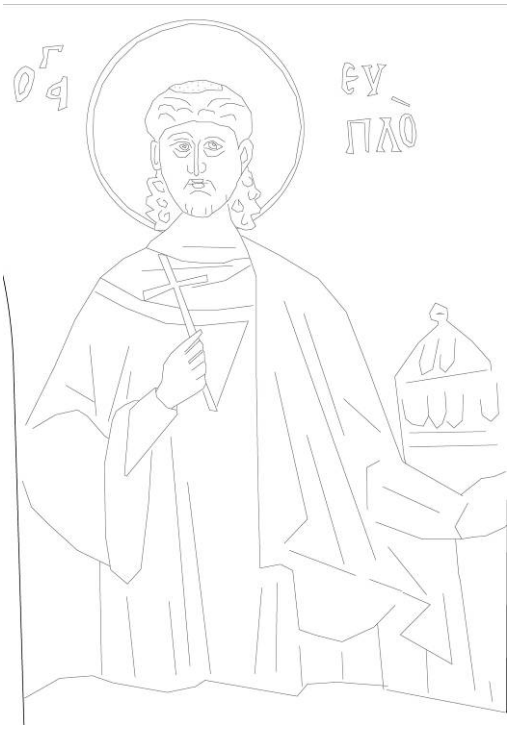
Σχεδ. 9. Συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Αθανάσιος ο Μέγας και Γρηγόριος ο Θεολόγος (Al. Trifonova)

Σχεδ. 10. Συλλειτουργούντες ιεράρχες άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Ελεήμων (Al. Trifonova)

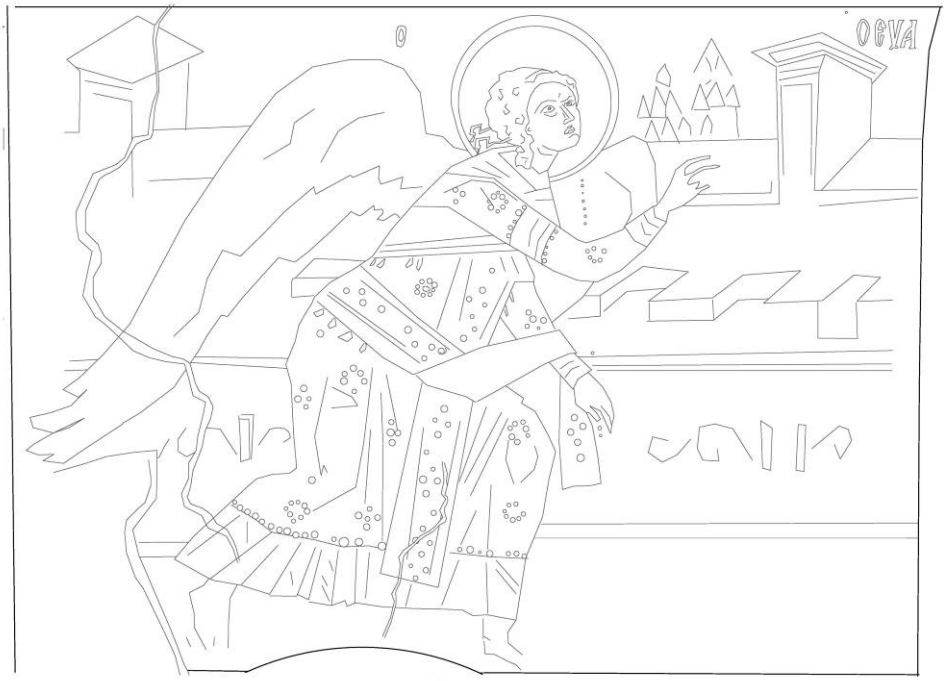
Σχέδ.11. Άγιο Μανδήλιο (Al. Trifonova)

Σχέδ.12. Άγιος Εύπλος (Al. Trifonova)

Σχέδ.13. Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας
(arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

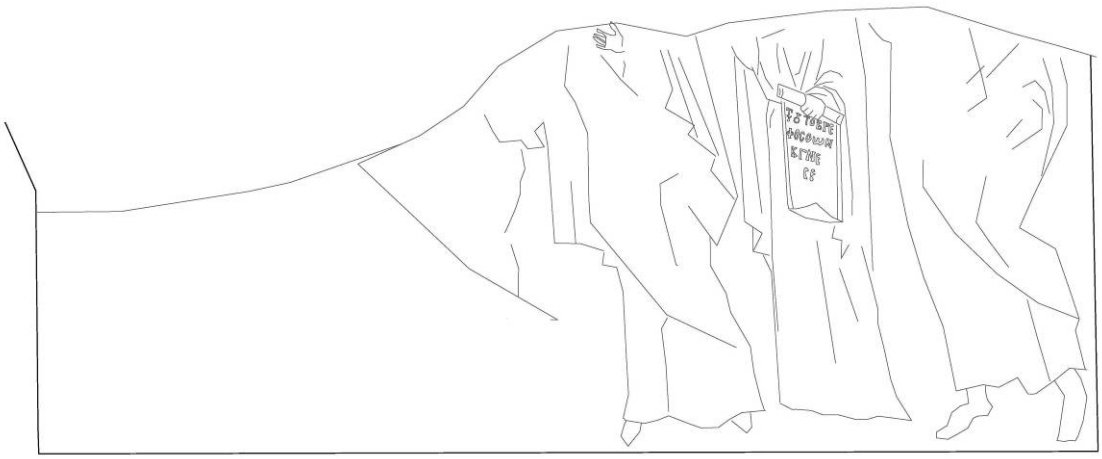
Σχέδ.14. Ευαγγελισμός. Αρχάγγελος Γαβριήλ (Al. Trifonova)

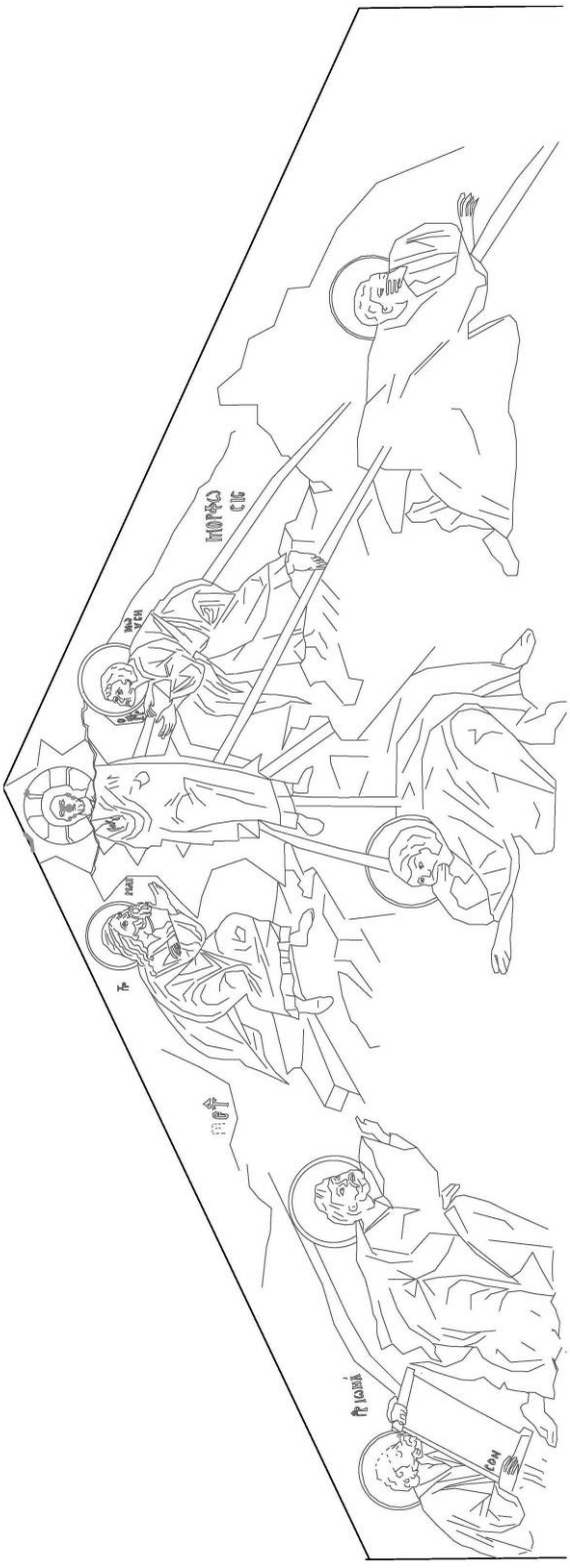
Σχέδ.15. Ευαγγελισμός. Παναγία (Al. Trifonova)

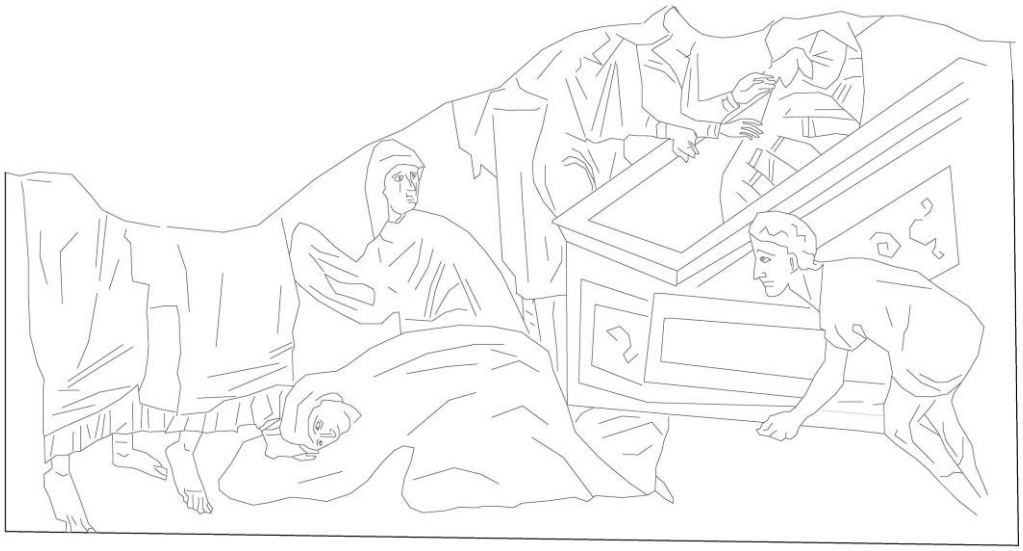
Σχέδ.16. Γέννηση (Al. Trifonova)

Σχέδ.17. Υπαπαντή (Al. Trifonova)

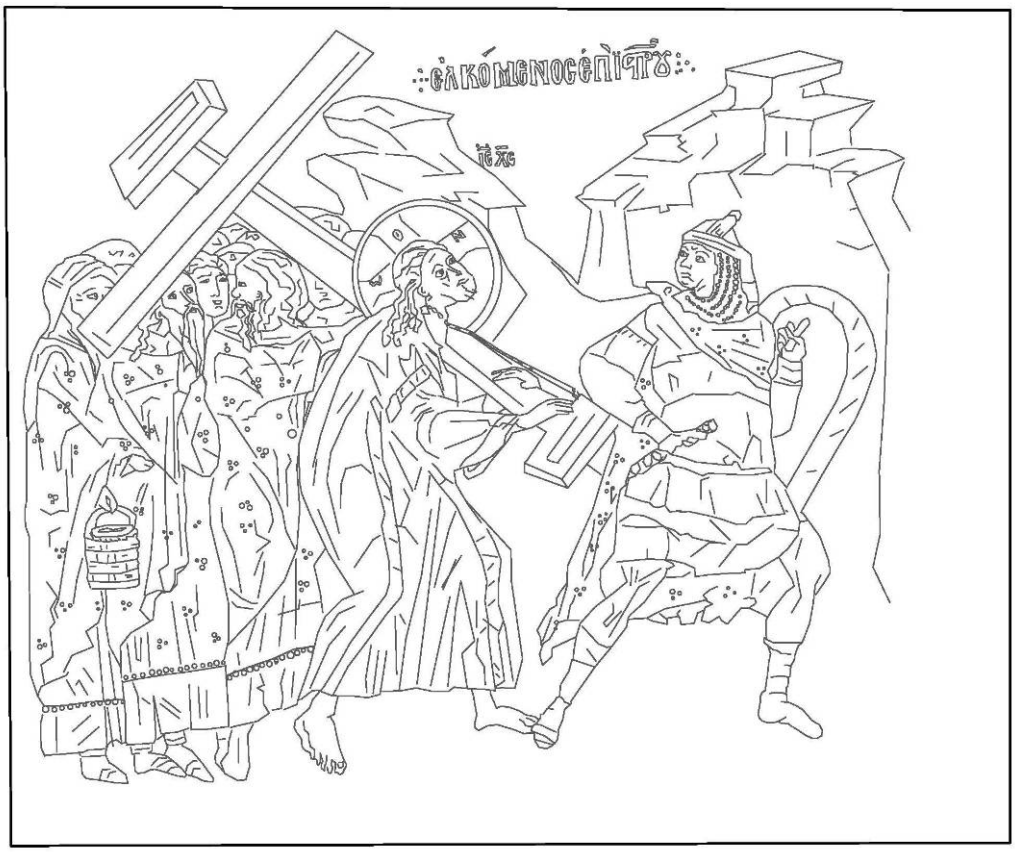
Σχέδ.18. Μεταμόρφωση (Al. Trifonova)

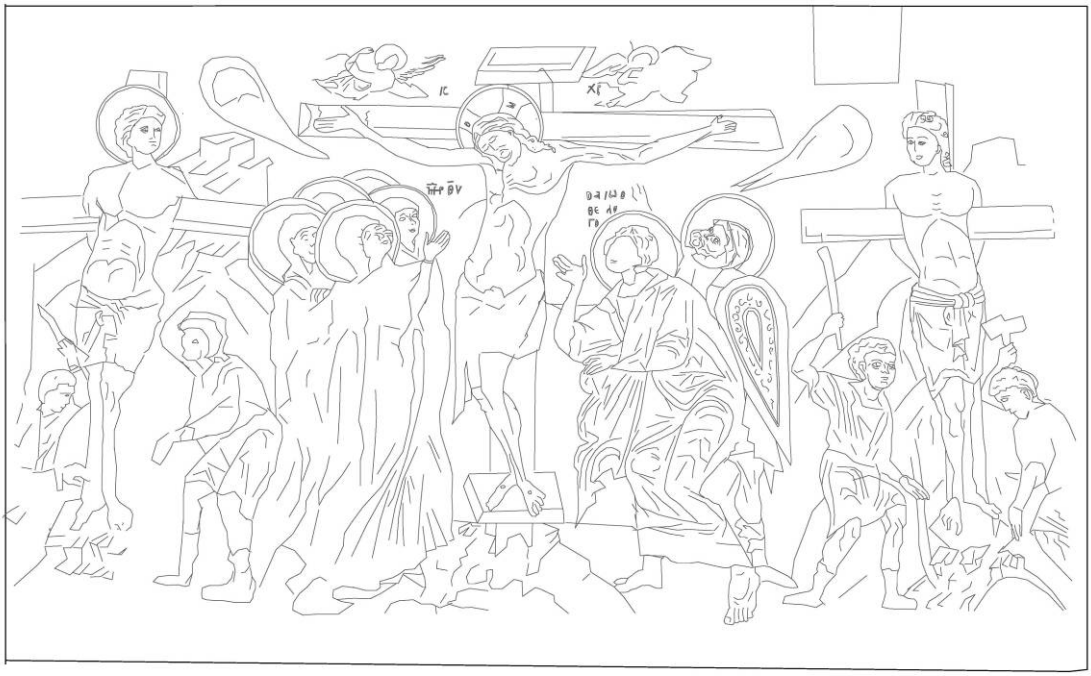
Σχέδ.19. Ανάσταση του Λαζάρου (Al. Trifonova)

Σχέδ.20. Βαϊοφόρος (Al. Trifonova)

Σχέδ.21. Ελκόμενος (Al. Trifonova)

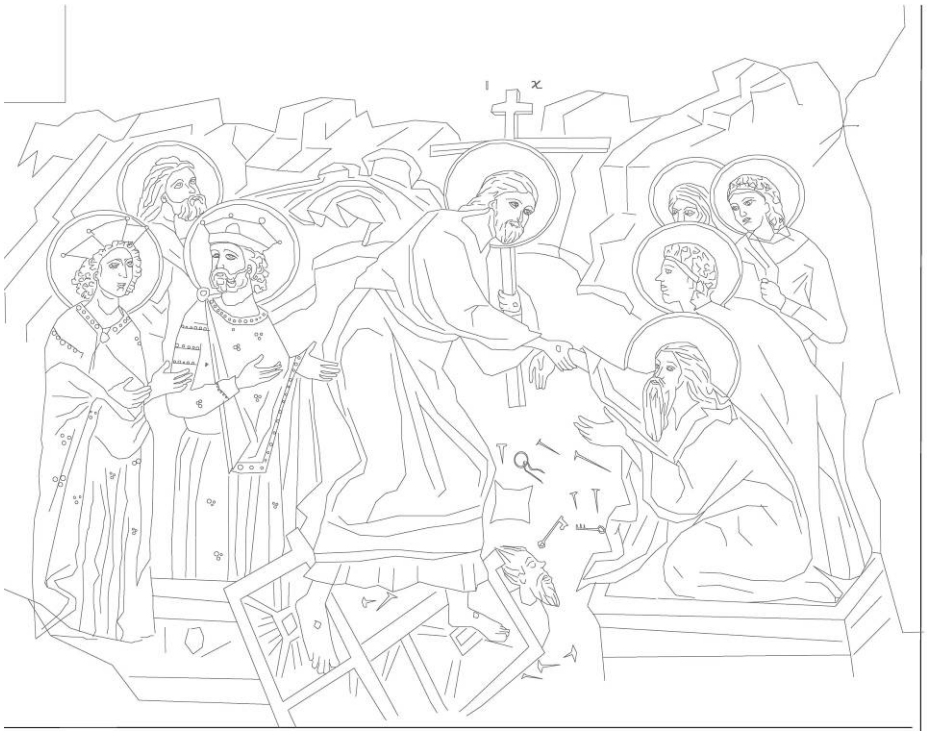
Σχέδ.22. Σταύρωση (Al. Trifonova)

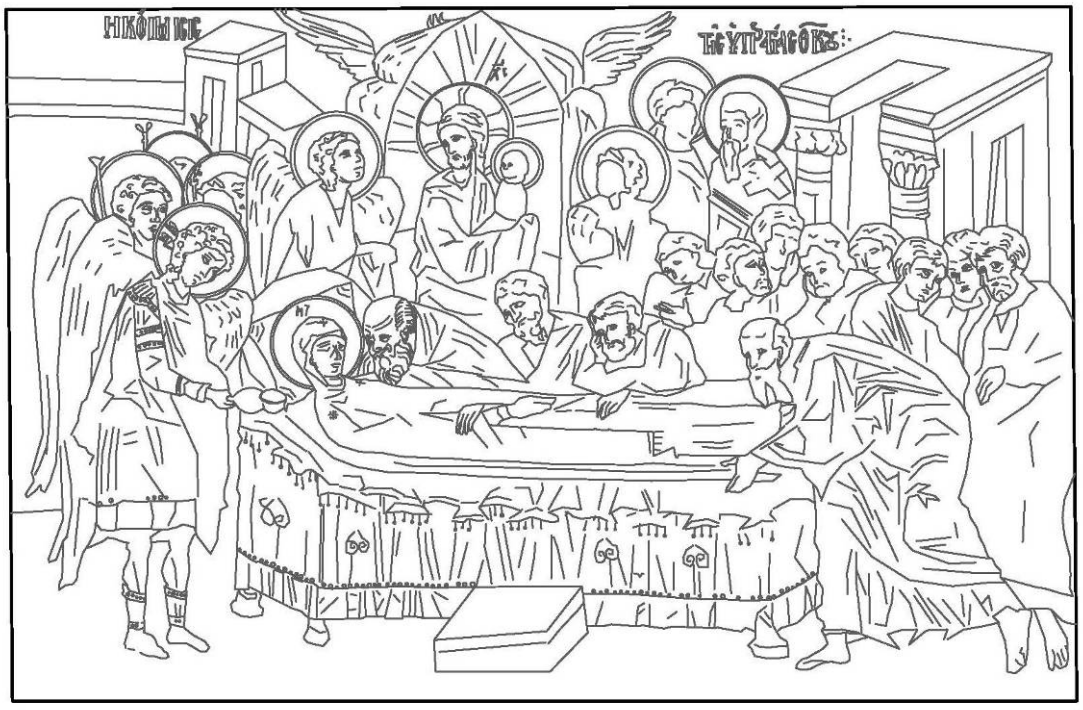
Σχέδ.23. Επιτάφιος θρήνος (Al. Trifonova)

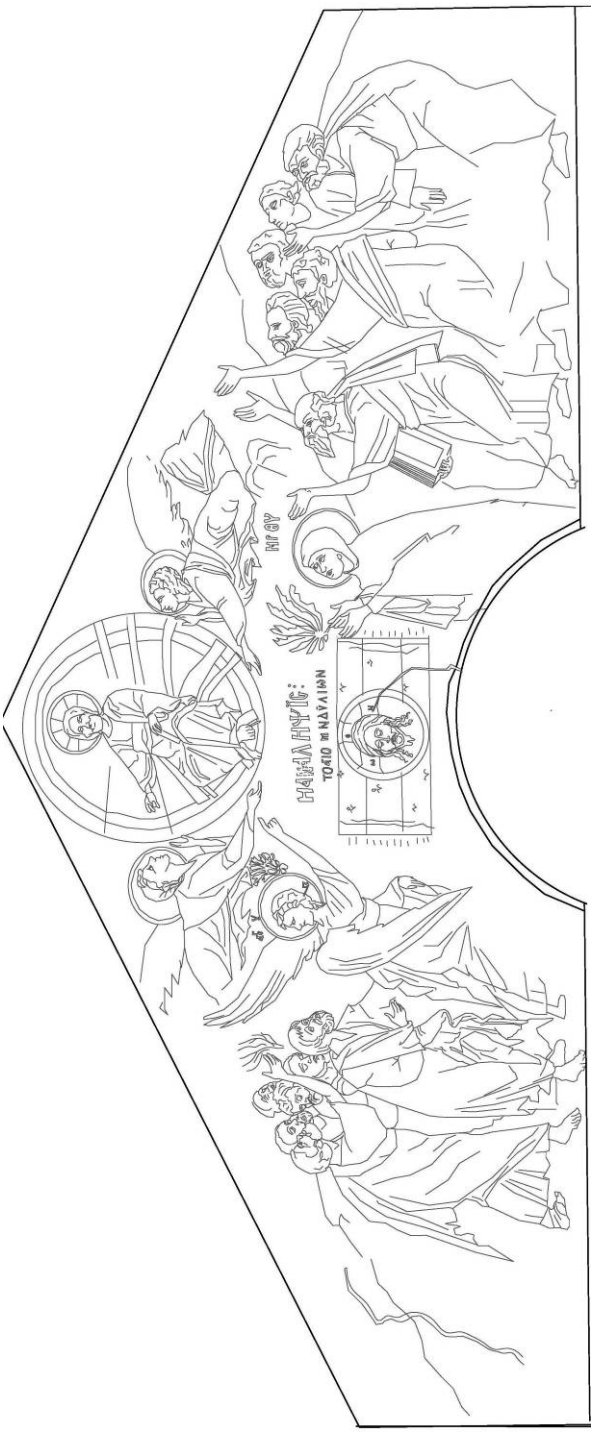
Σχέδ.24. Λίθος (Al. Trifonova)

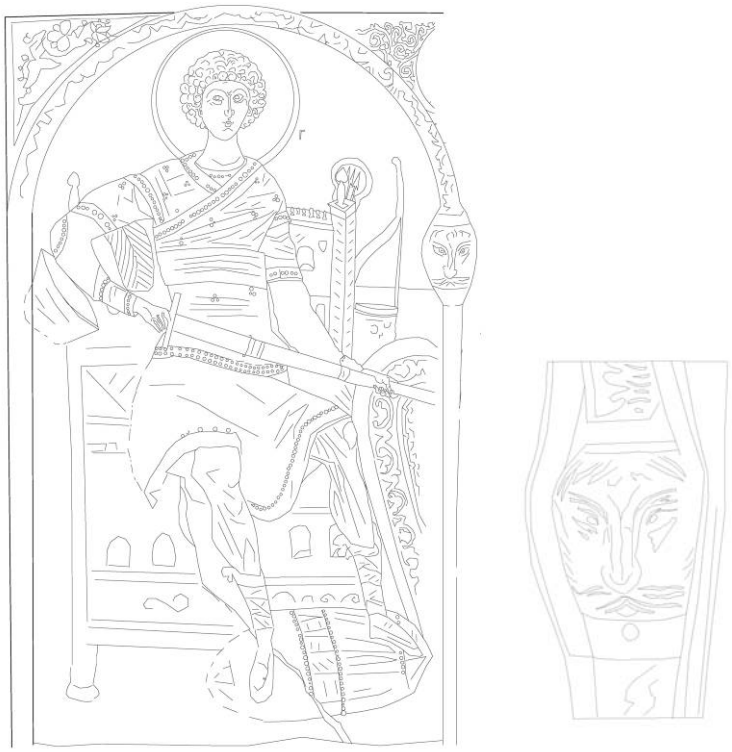
Σχέδ.25. Ανάσταση (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

Σχέδ.26. Κοίμηση της Θεοτόκου (Al. Trifonova)

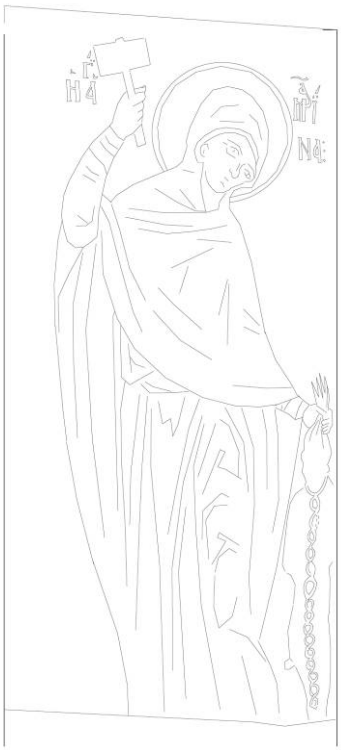
Σχέδ.27. Ανάληψη (arch. S. Andonova-Al. Trifonova)

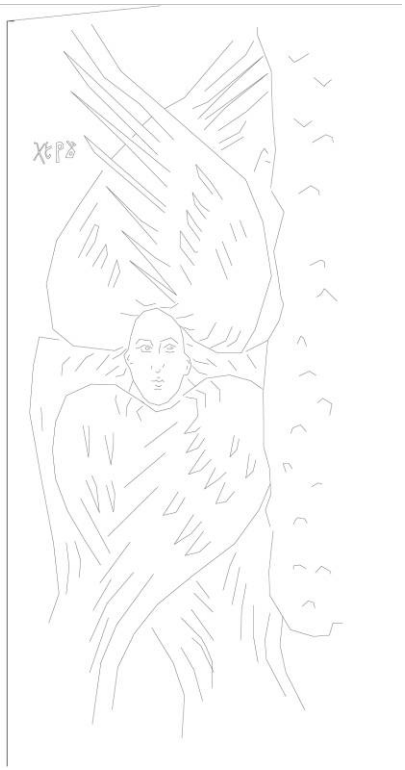
Σχέδ.28. Άγιος Γεώργιος και ζωόμορφο κεφάλι τόξου (Al. Trifonova)

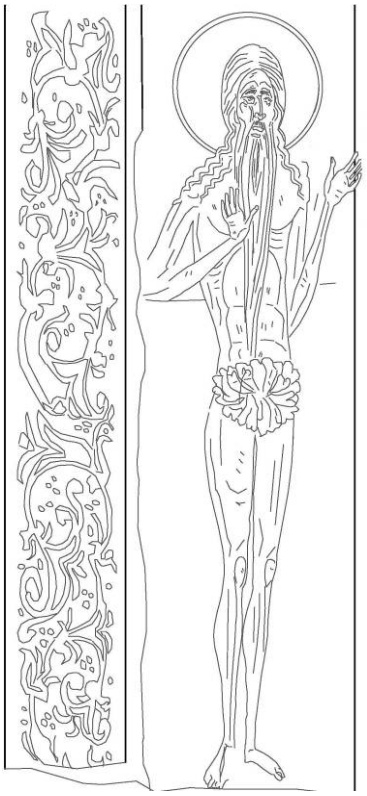
Σχέδ.29. Άγιοι Θεόδωροι (Al. Trifonova)

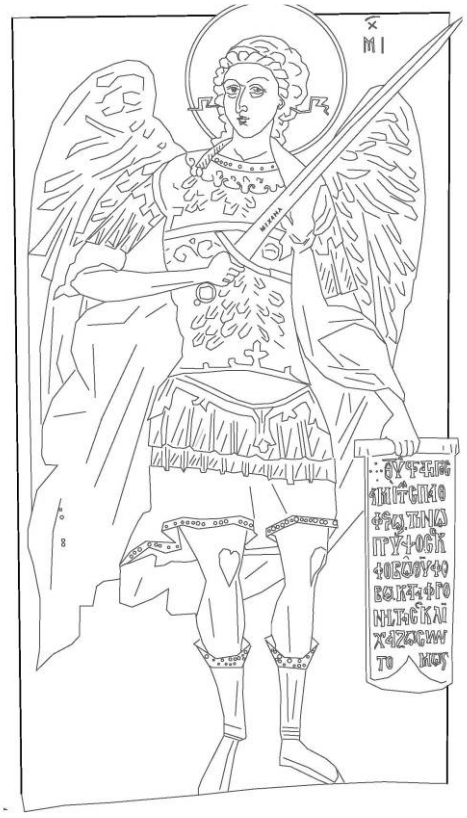
Σχέδ.30. Αγία Μαρίνα (Al. Trifonova)

Σχέδ.31. Εξαπτέρυγο (Al. Trifonova)

Σχέδ.32. Άγιος Ονούφριος (Al. Trifonova)

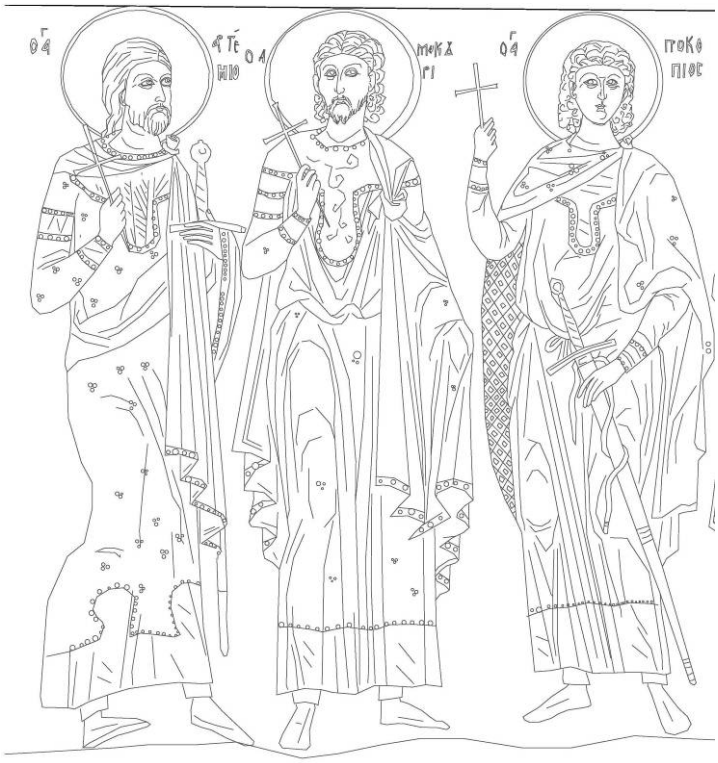
Σχέδ.33. Αρχάγγελος Μιχαήλ (Al. Trifonova)

Σχέδ.34. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης (Al. Trifonova)

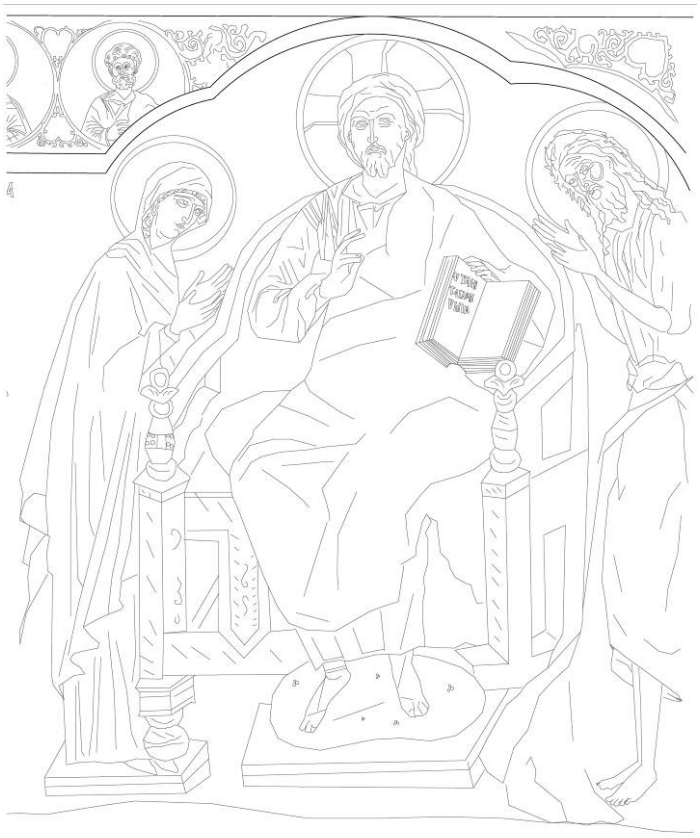
Σχέδ.35. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (Al. Trifonova)

Σχέδ.36. Άγιοι Αρτέμιος, Μερκούριος και Προκόπιος (Al. Trifonova)

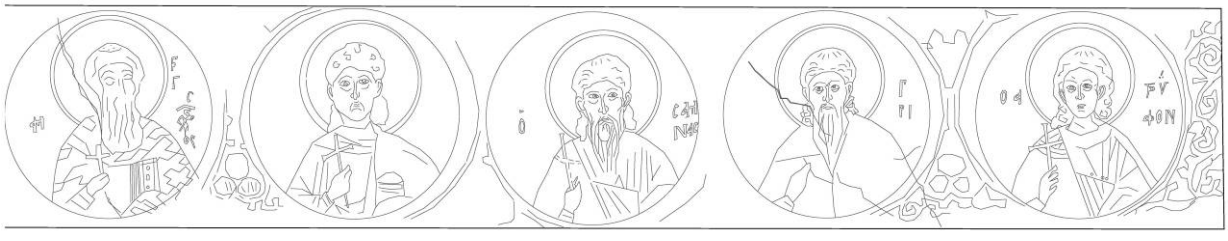
Σχέδ.37. Άγιοι Δημήτριος και Νικόλαος (Al. Trifonova)

Σχέδ.38. Δέηση (Al. Trifonova)

Σχέδ.39. Άγιοι σε μετάλλια του νότιου τοίχου
Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων και Ερμόλαος (Al. Trifonova)

Σχέδ.40. Άγιοι σε μετάλλια του νότιου τοίχου
Γρηγόριος ο Παλαμάς, Άβιβος, Σαμωνάς, Γουρίας και Τρύφων (Al. Trifonova)

Σχέδ.41. Άγιοι σε μετάλλια του δυτικού τοίχου
Μαρκιανός, Μαρτύριος, Ιάκωβος ο Πέρσης και Ευστάθιος (Al. Trifonova)

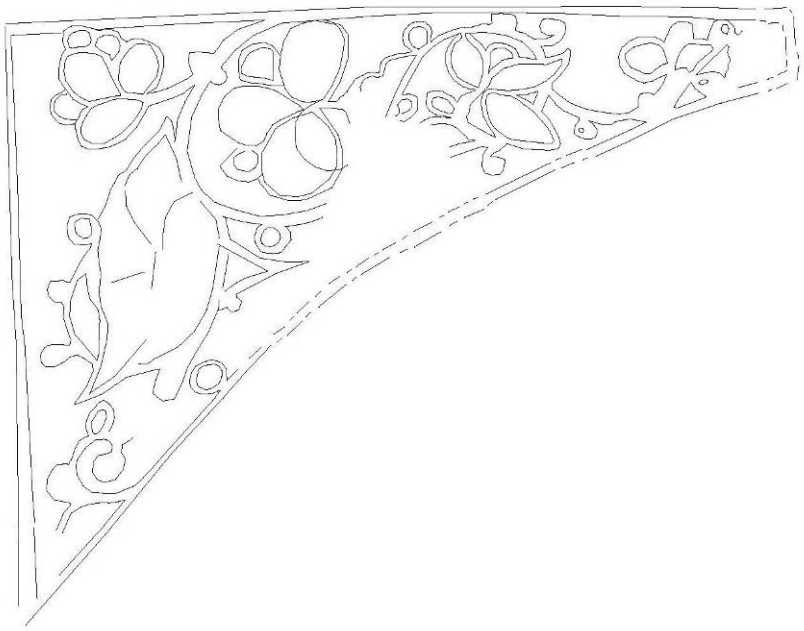
Σχέδ.42. Άγιοι σε μετάλλια του δυτικού τοίχου
Ιουλίττα, Κήρυκος, Βικέντιος, Βίκτωρ και Μηνάς (Al. Trifonova)

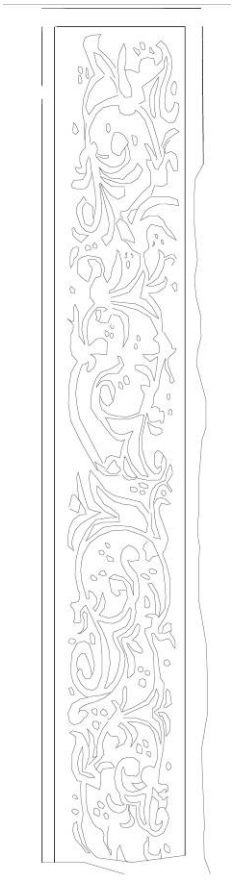
Σχέδ.43. Άγιοι σε μετάλλια του βορείου τοίχου
Νικήτας, Χριστόφορος, Στρατόνικος, Βάκχος και Σέργιος (Al. Trifonova)

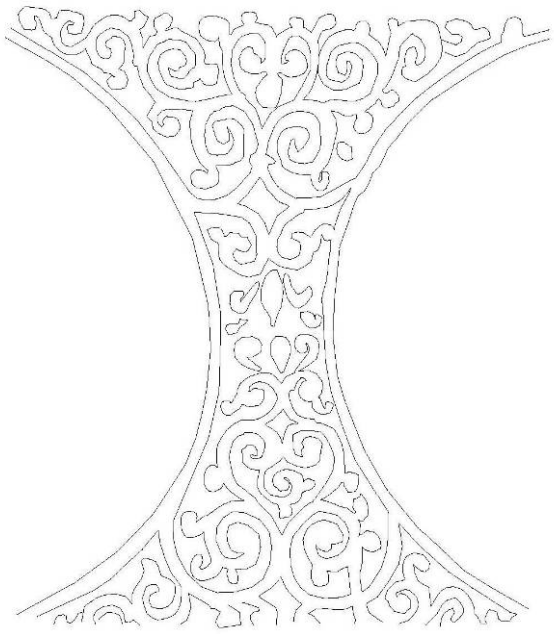
Σχέδ.44. Άγιοι σε μετάλλια του βορείου τοίχου
Ελισάβετ, Ζαχαρίας, Άννα και Ιωακείμ (Al. Trifonova)

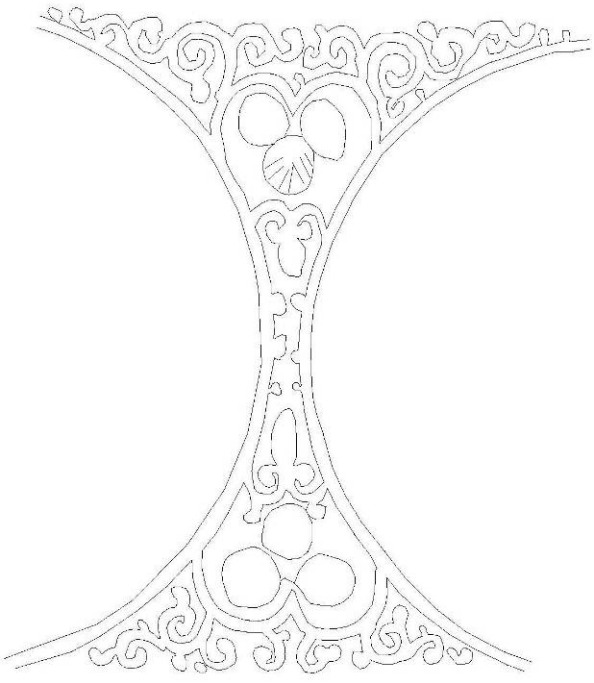
Σχέδ. 45. Φυτικό κόσμημα με βλαστούς, καρπούς και φύλλα (Al. Trifonova)

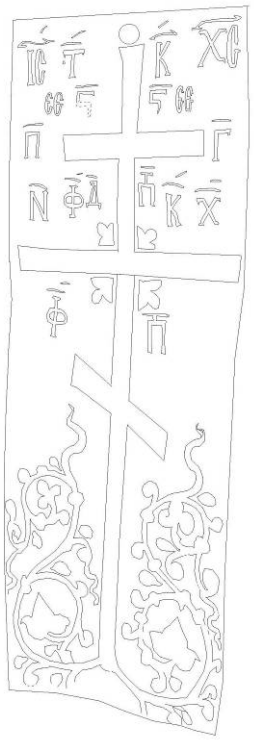
Σχέδ. 46. Φυτικό κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό και άνθη (Al. Trifonova)

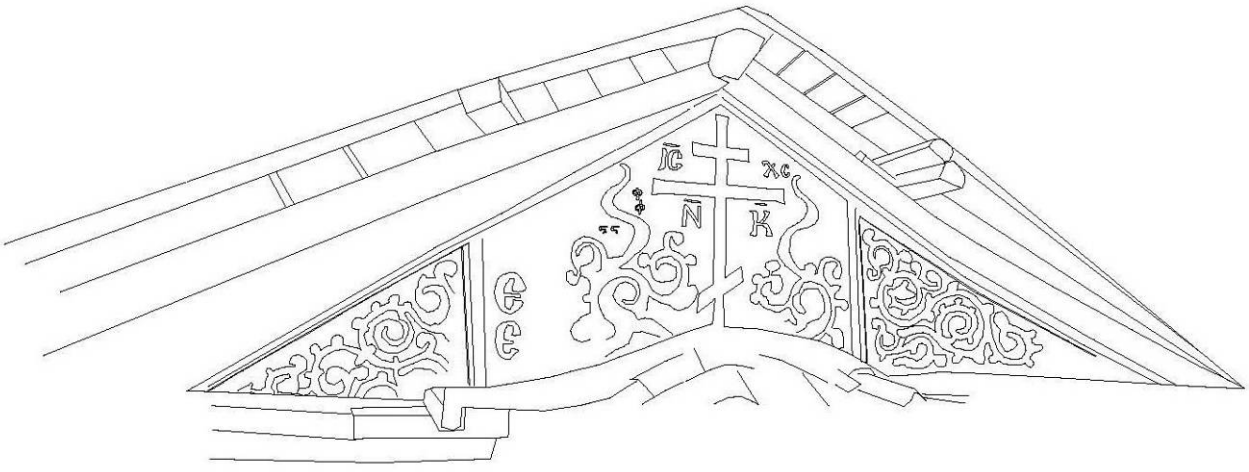
Σχέδ. 47. Διακοσμητικό μοτίβο με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς του δυτικού τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 48. Διακοσμητικό μοτίβο με ελισσόμενους κυματοειδείς βλαστούς του βορείου τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 49. «Φυλλοφόρος» σταυρός Α΄ της αριστερής παρειάς του δυτικού τοίχου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 50. «Φυλλοφόρος» σταυρός Β΄ στο αέτωμα του εξωτερικού ανατολικού τοίχου (Al. Trifonova)

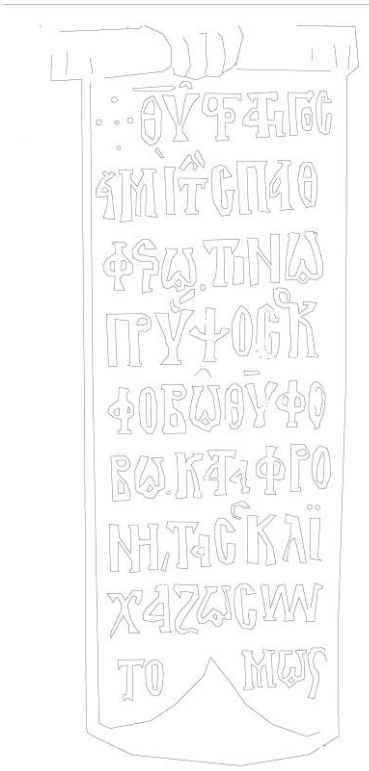
Σχέδ. 51. Απόγραφο της επιγραφής της σκηνής του Ελκομένου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 52. Απόγραφο επιγραφής της σκηνής της Κοίμησης της Θεοτόκου (Al. Trifonova)

Σχέδ. 53. Απόγραφο επιγραφής της σκηνής της Ανάληψης (Al. Trifonova)

Σχέδ. 54. Απόγραφο επιγραφής του ειληταρίου του αρχαγγέλου Μιχαήλ (Al. Trifonova)

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Νότια εξωτερική άποψη

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Βόρειο-ανατολική εξωτερική άποψη

Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Τέμπλο

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Θωράκιο τέμπλου

Εικ. 5. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Σανίδα οροφής με διάκοσμο

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος του Βουνού. Ξύλινη οροφή ιερού με διάκοσμο

Εικ. 7. Γενική άποψη νότιου τοίχου

Εικ. 8. Γενική άποψη δυτικού τοίχου

Εικ. 9. Γενική άποψη βορείου τοίχου

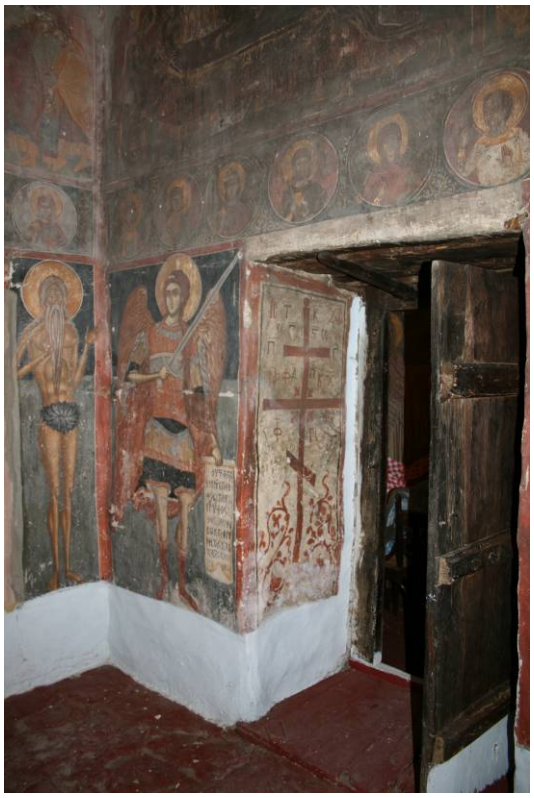
Εικ. 10. Γενική άποψη αριστερού τμήματος του ανατολικού τοίχου του ιερού

Εικ. 11. Νότιος τοίχος και η αριστερή παρειά εισόδου

Εικ. 12. Νότιος τοίχος και η δεξιά παρειά εισόδου

Εικ. 13. Νότιο-δυτικός τοίχος και η αριστερή παρειά εισόδου

Εικ. 14. Δυτικό-ανατολικός τοίχος και δεξιά παρειά εισόδου

Εικ. 15. Παναγία βρεφοκρατούσα «η Πανύμνητος»

Εικ. 16. Χερουβείμ (αριστερό τμήμα)

Εικ. 17. Άγιοι Κύριλλος Αλεξανδρείας και Ιωάννης ο Ελεήμων

Εικ. 18. Άγιο Μανδήλιον

Εικ. 19. Άγιος Εύπλος

Εικ. 20. Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας

Εικ. 21. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού

Εικ. 22. Παναγία Ευαγγελισμού

Εικ. 23. Γέννηση (1970)

Εικ. 24. Γέννηση

Εικ. 25. Ιωσήφ της Γέννησης

Εικ. 26. Λουτρό της Γέννησης

Εικ. 27. Μεταμόρφωση

Εικ. 28. Απόστολος Πέτρος της Μεταμόρφωσης

Εικ. 29. Προφήτης Ιωήλ της Μεταμόρφωσης

Εικ. 30. Μεταμόρφωση (άνω τμήμα)

Εικ. 31. Ανάσταση του Λαζάρου

Εικ. 32. Αδελφές του Λαζάρου της Ανάστασης του Λαζάρου

Εικ. 33. Βαϊοφόρος

Εικ. 34. Παιδιά της Βαϊοφόρου

Εικ. 35. Ιουδαίοι της Βαϊοφόρου

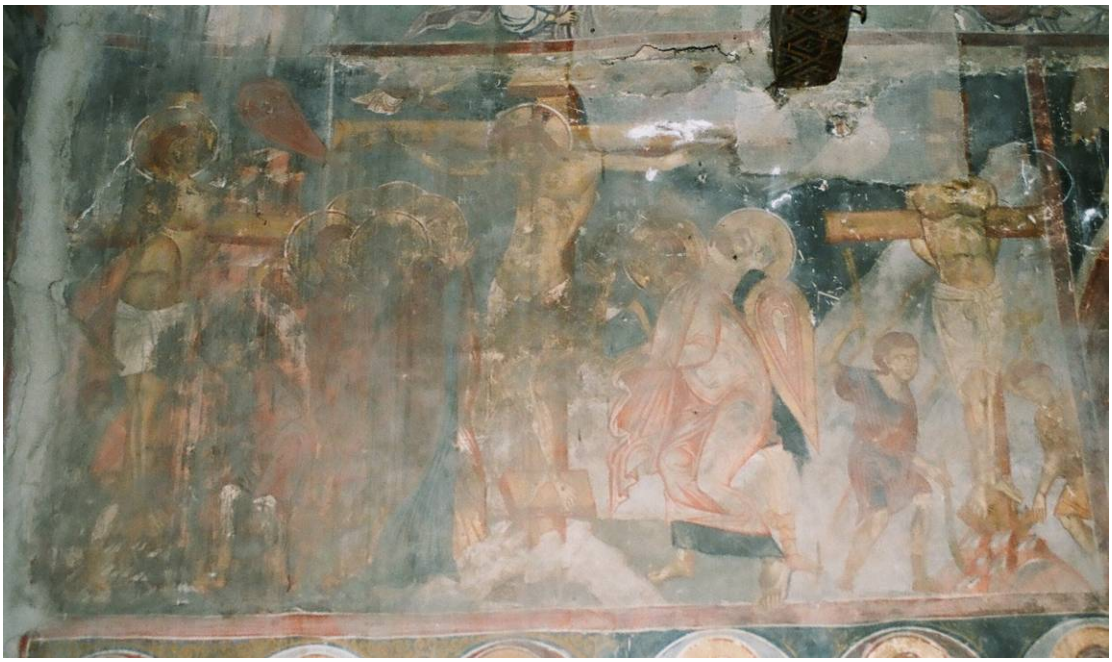
Εικ. 36. Ελκόμενος

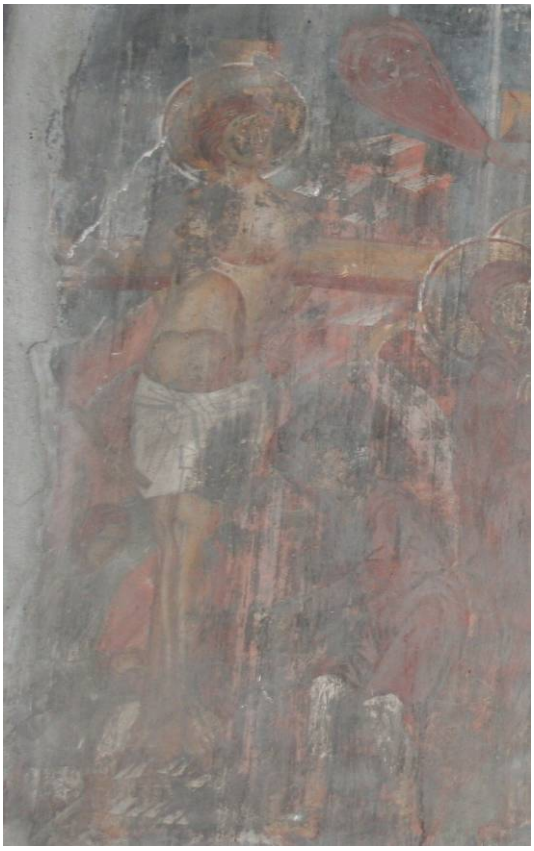
Εικ. 37. Χριστός ελκόμενος

Εικ. 38. Στρατιώτης του Ελκόμενου

Εικ. 39. Σταύρωση

Εικ. 40. Σταύρωση του καλού ληστή της Σταύρωσης

Εικ. 41. Σταύρωση του κακού ληστή της Σταύρωσης

Εικ. 42. Επιτάφιος θρήνος

Εικ. 43. Λίθος

Εικ. 44. Ανάσταση του Χριστού

Εικ. 45. Ανάληψη του Χριστού (λεπτομέρεια)

Εικ. 46. Αριστερός όμιλος των αποστόλων της Ανάληψης

Εικ. 47. Δεξιός όμιλος των αποστόλων της Ανάληψης

Εικ. 48. Κοίμηση της Θεοτόκου

Εικ. 49. Άγιος Γεώργιος ένθρονος

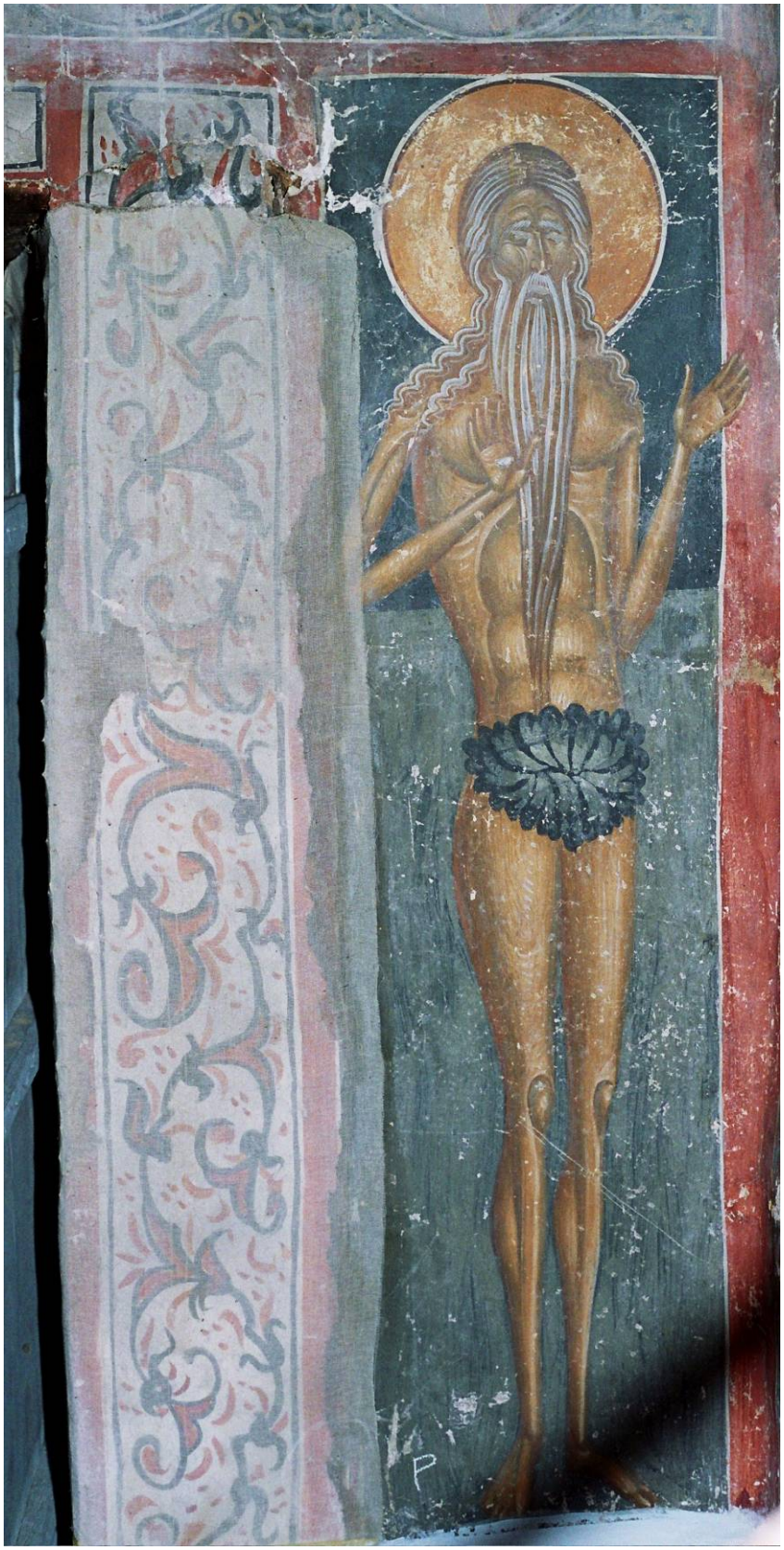
Εικ. 50. Άγιοι Θεόδωροι αντωποί

Εικ. 51. Αγία Μαρίνα

Εικ. 52. Εξαπτέρυγο

Εικ. 53. Άγιος Ονούφριος

Εικ. 54. Αρχάγγελος Μιχαήλ

Εικ. 55. Επιγραφή ειληταρίου αρχαγγέλου Μιχαήλ

Εικ. 56. Επιγραφή στο σπαθί του αρχαγγέλου Μιχαήλ

Εικ. 57. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης

Εικ. 58. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη

Εικ. 59. Άγιοι Αρτέμιος και Μερκούριος

Εικ. 60. Άγιοι Προκόπιος και Δημήτριος

Εικ. 61. Άγιος Νικόλαος

Εικ. 62. Δέηση

Εικ. 63. Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός

Εικ. 64. Άγιοι Παντελεήμων και Ερμόλαος

Εικ. 65. Άγιοι Γρηγόριος ο Παλαμάς και Άβιβος

Εικ. 66. Άγιοι Σαμωνάς και Γουρίας

Εικ. 67. Άγιος Τρύφων

Εικ. 68. Άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος

Εικ. 69. Άγιοι Ιάκωβος ο Πέρσης και Ευστάθιος

Εικ. 70. Άγιοι Ιουλίττα και Κήρυκος

Εικ. 71. Άγιοι Βικέντιος και Βίκτωρ

Εικ. 72. Άγιος Μηνάς

Εικ. 73. Άγιοι Νικήτας και Χριστόφορος

Εικ. 74. Άγιοι Στρατόνικος, Βάκχος και Σέργιος

Εικ. 75. Αγία Ελισάβετ και προφήτης Ζαχαρίας

Εικ. 76. Αγία Άννα και άγιος Ιωακείμ

Εικ. 77. Φυτικό κόσμημα με βλαστούς, καρπούς και φύλλα

Εικ. 78. Φυτικό κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό και άνθη

Εικ. 79. Φυλλοφόρος σταυρός κυρίως ναούς

Εικ. 80. Φυλλοφόρος σταυρός εξωτερικού ανατολικού τοίχου

Εικ. 81. Ύφασμα ενδύματος αγίας Ελένης

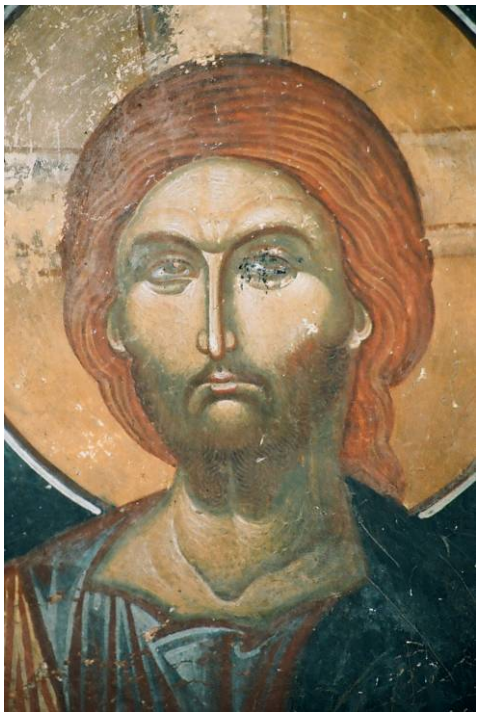
Εικ. 82. Ύφασμα ενδύματος αγίου Προκοπίου

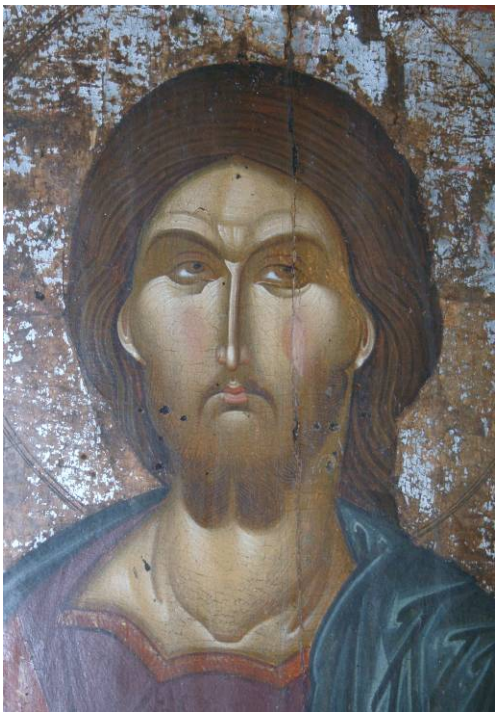
Εικ. 83. Ύφασμα ενδύματος αγίου Μερκουρίου

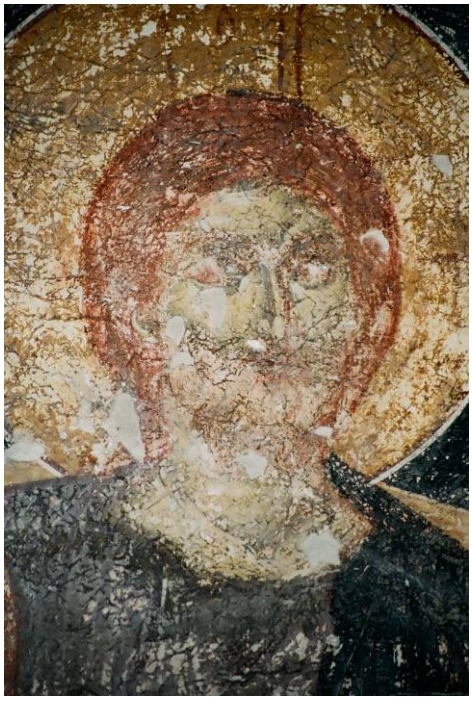
Εικ. 84. Ύφασμα ενδύματος αγίου Νικήτα

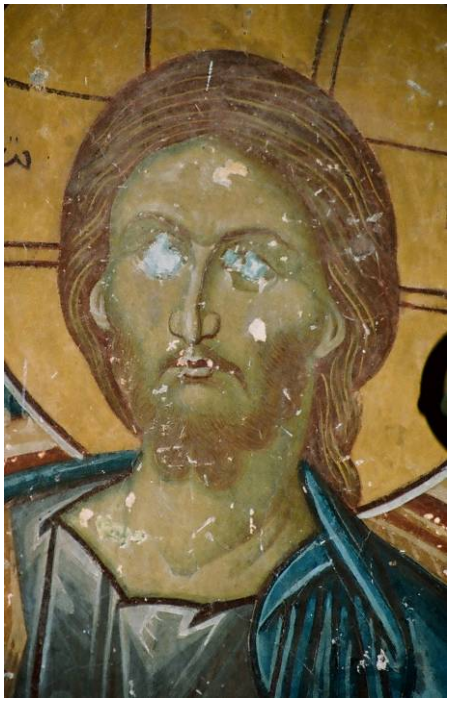
Εικ. 85. Χριστός της Δέησης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

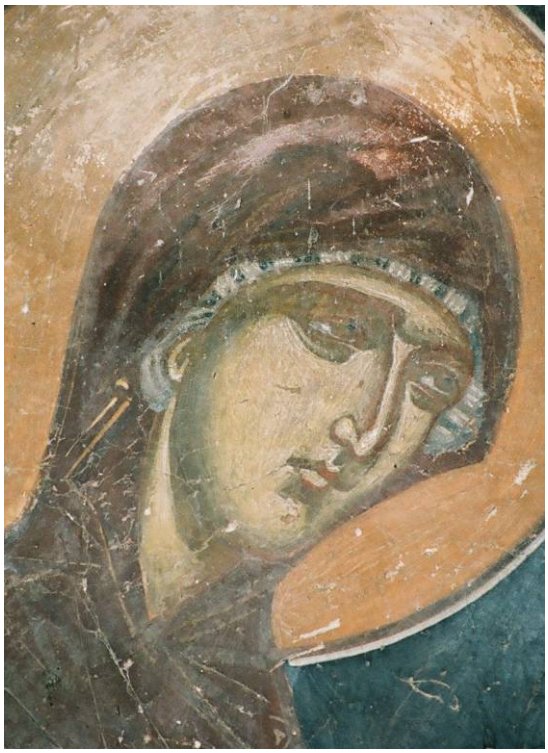
Εικ. 86. Χριστός. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στην Καστοριά

Εικ. 87. Χριστός «ο Φοβερός Κριτής»
Ναός της Παναγίας του Zaum Αχρίδας

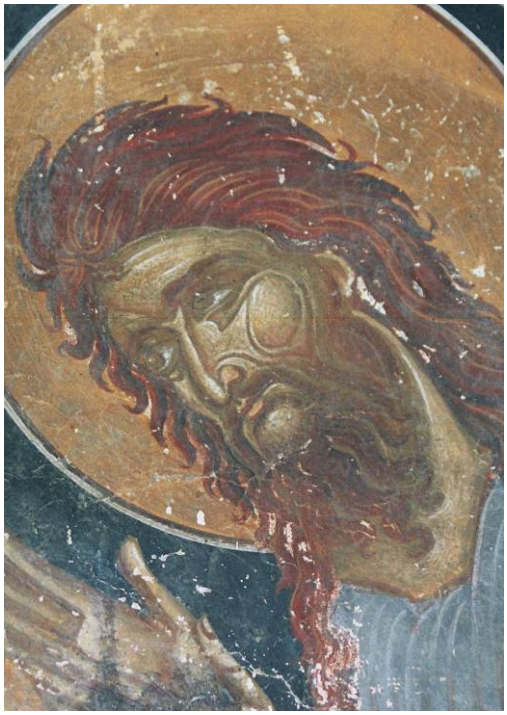
Εικ. 88. Χριστός «ο Δίκαιος Κριτής»
Μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo

Εικ. 89. Παναγία Δέησης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 90. Παναγία «η Χώρα του Αχώρητου»
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

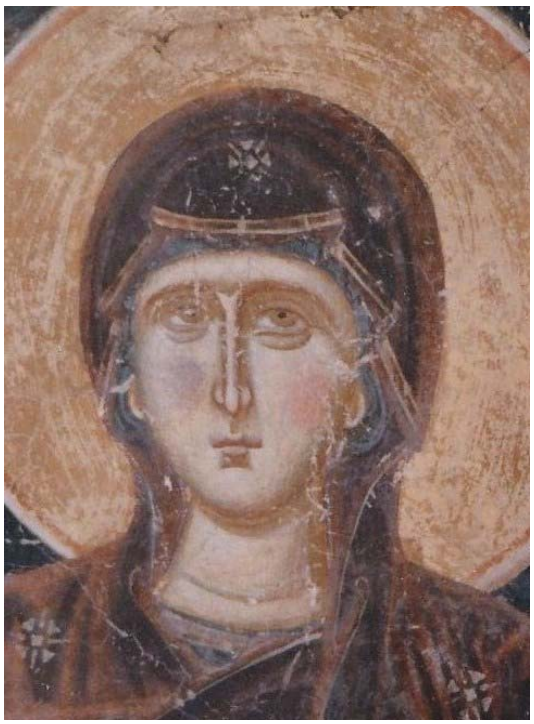
Εικ. 91. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος της Δέησης. Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 92. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος της Δέησης Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 93. Παναγία «η Πανύμνητος»
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

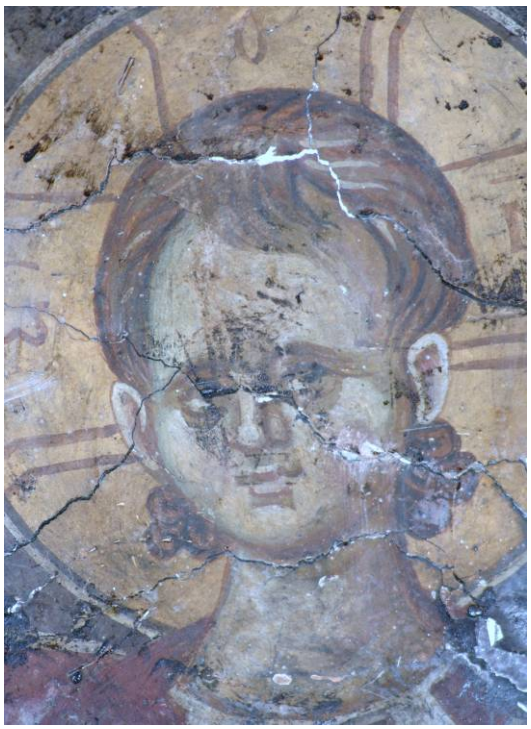
Εικ. 94. Παναγία «η Αχειροποίητος»
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

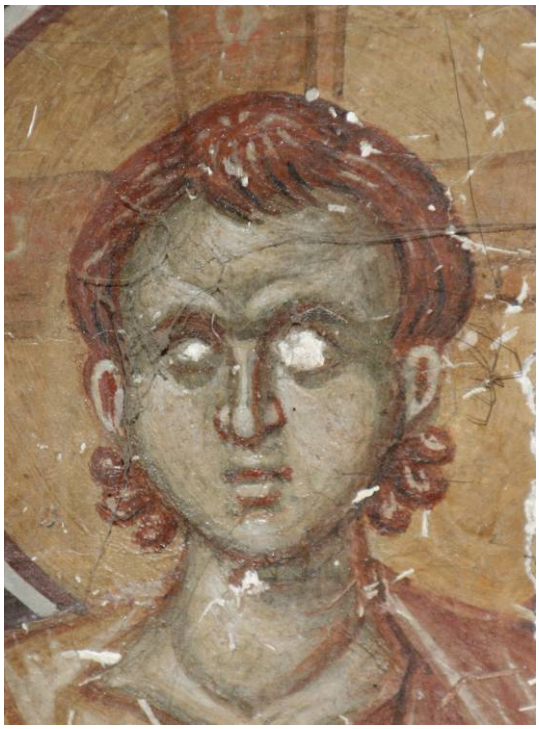
Εικ. 95. Χριστός Εμμανουήλ
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

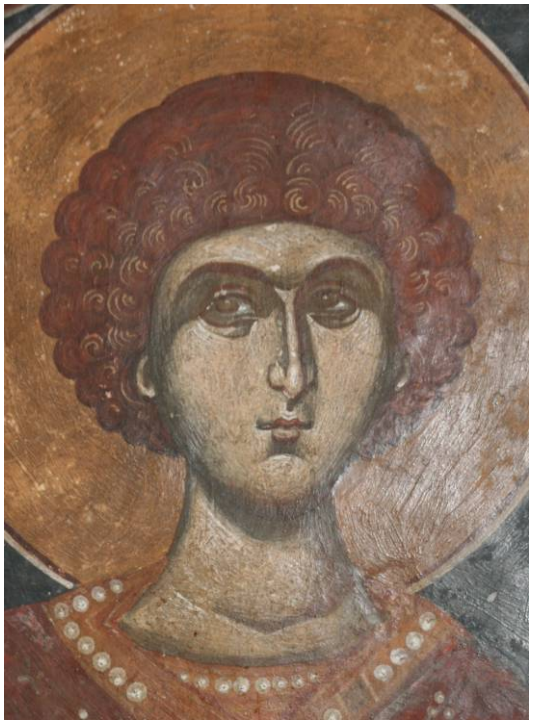
Εικ. 96. Χριστός Εμμανουήλ
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

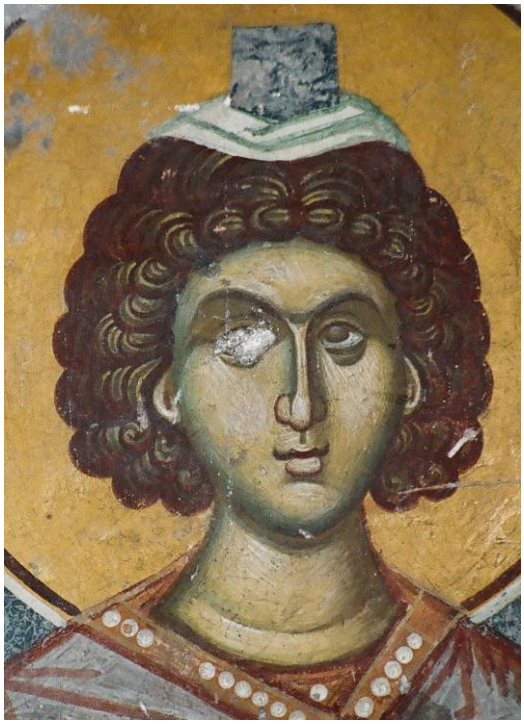
Εικ. 97. Χριστός Εμμανουήλ
Άγιος Αλύπιος στην Καστοριά

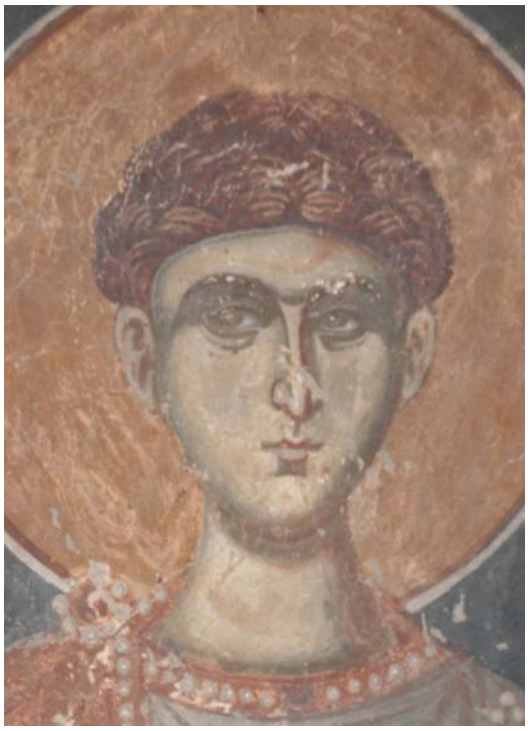
Εικ. 98. Χριστός Εμμανουήλ
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

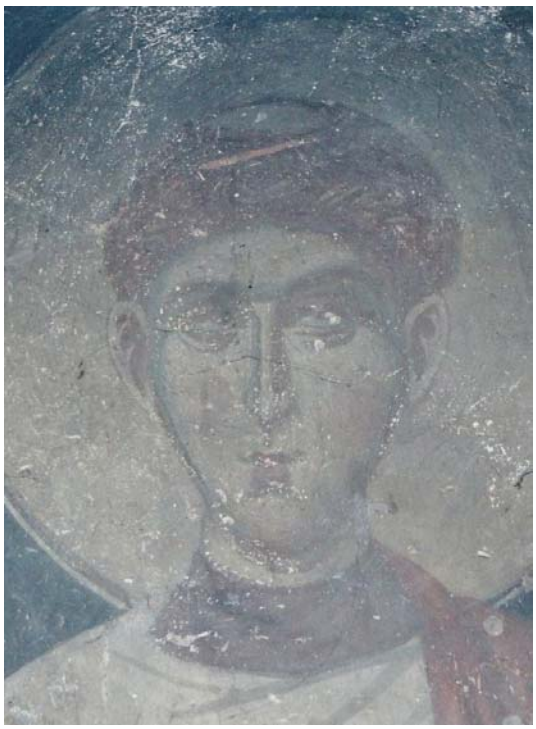
Εικ. 99. Άγιος Γεώργιος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

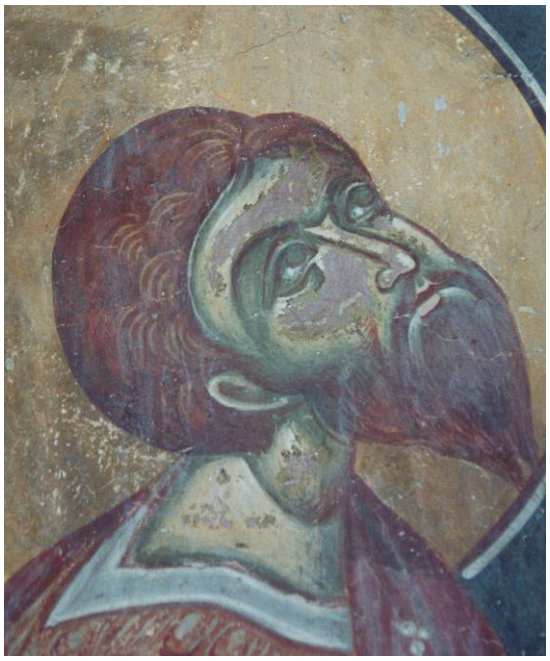
Εικ. 100. Αδιάγνωστος προφήτης
Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec κοντά στον Πρίλαπο

Εικ. 101. Άγιος Δημήτριος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

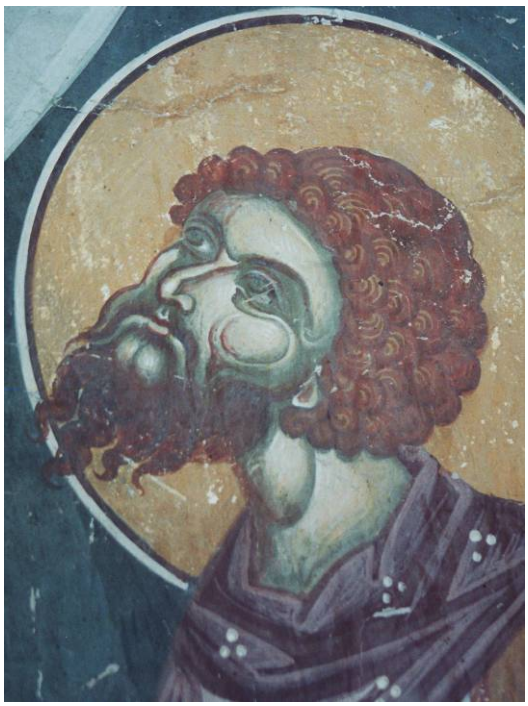
Εικ. 102. Άγιος Στέφανος
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 103. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

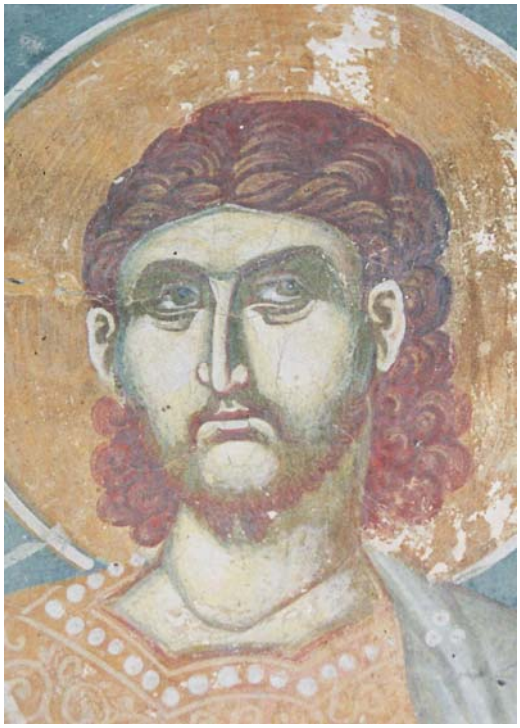
Εικ. 104. Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων
Χριστός Ζωοδότης στο Borje

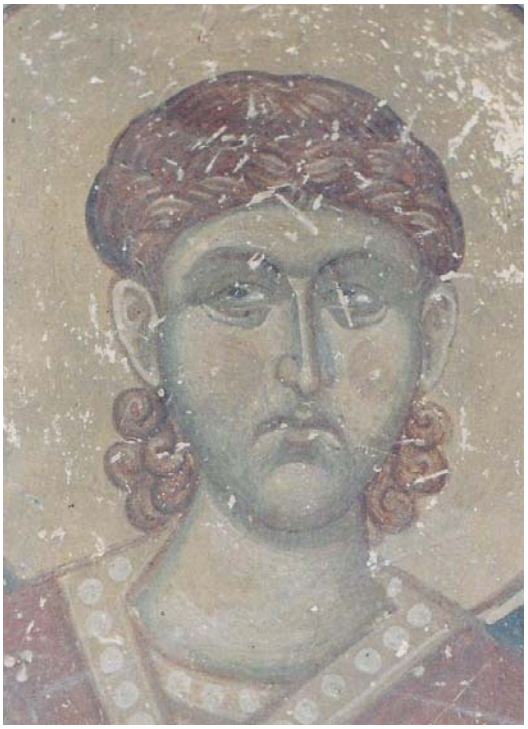
Εικ. 105. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

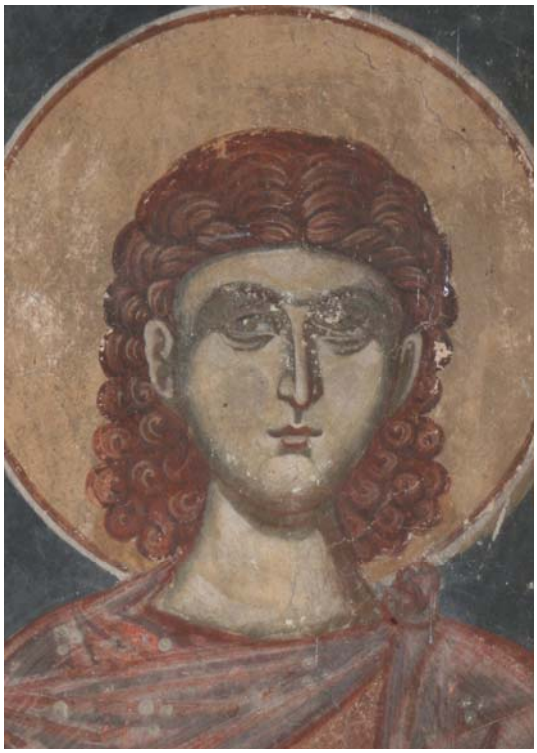
Εικ. 106. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης
Χριστός Ζωοδότης στο Borje

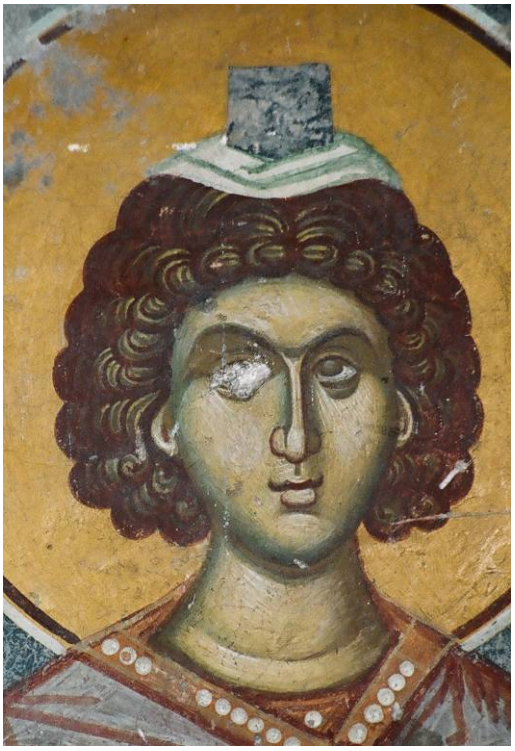
Εικ. 107. Άγιος Μερκούριος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

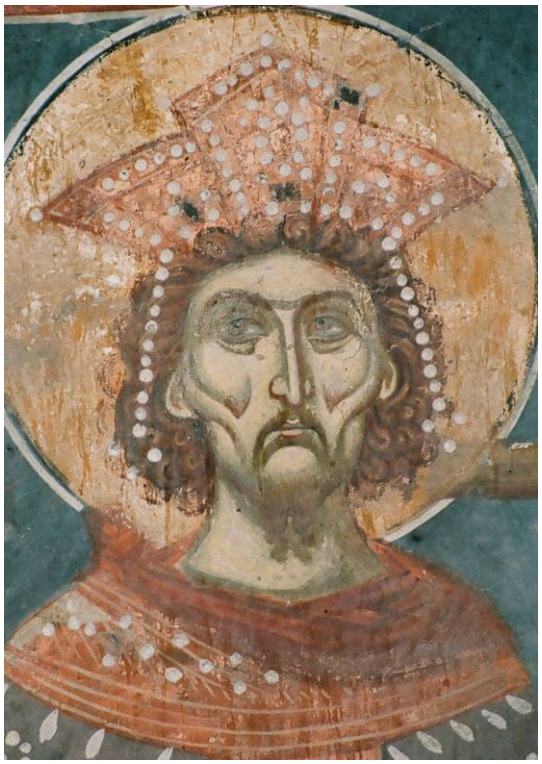
Εικ. 108. Άγιος Νικόλαος ο Νέος
Άγιος Νικόλαος Τζώτζα στην Καστοριά

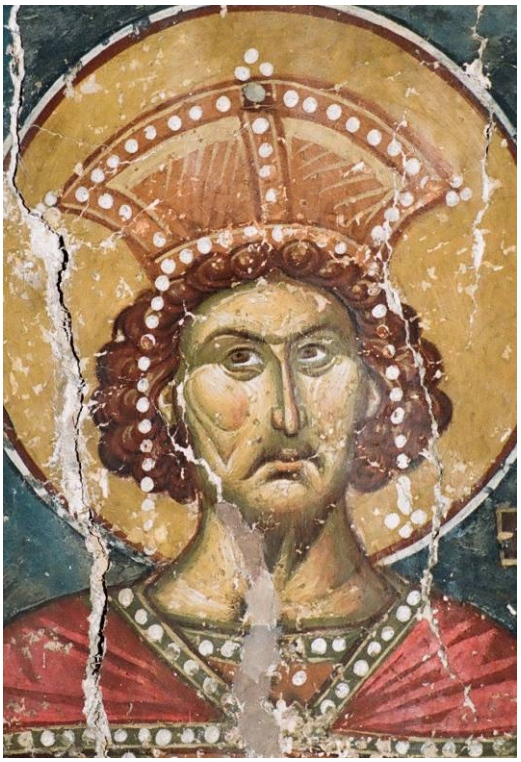
Εικ. 109. Άγιος Προκόπιος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 110. Αδιάγνωστος προφήτης
Μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Treskavec
κοντά στον Πρίλαπο

Εικ. 111. Άγιος Κωνσταντίνος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 112. Άγιος Κωνσταντίνος
Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 113. Άγιος Κωνσταντίνος
Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

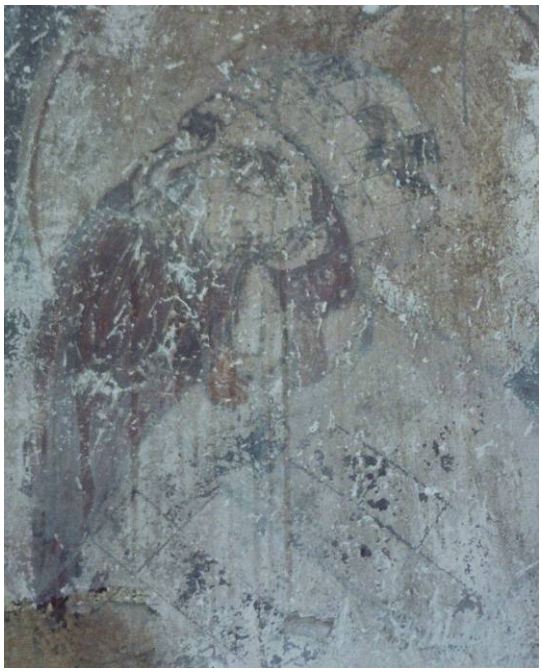
Εικ. 114. Άγιος Κωνσταντίνος
Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 115. Αγία Ελένη
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

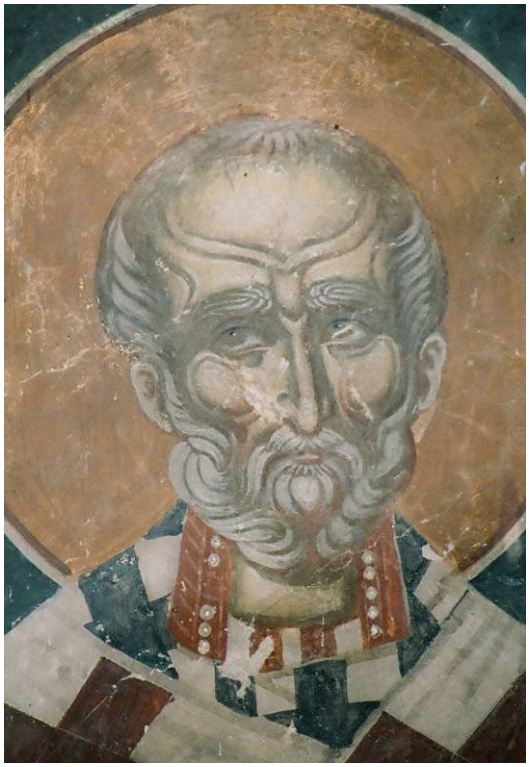
Εικ. 116. Αγία Ελένη
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

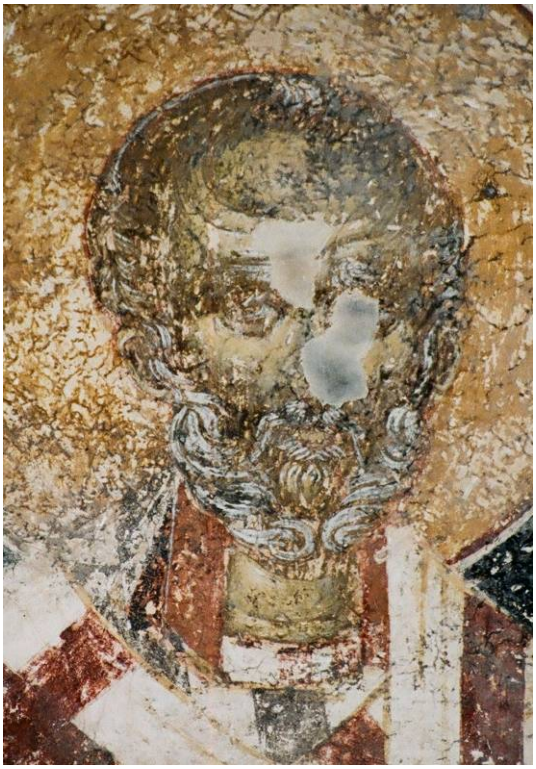
Εικ. 117. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

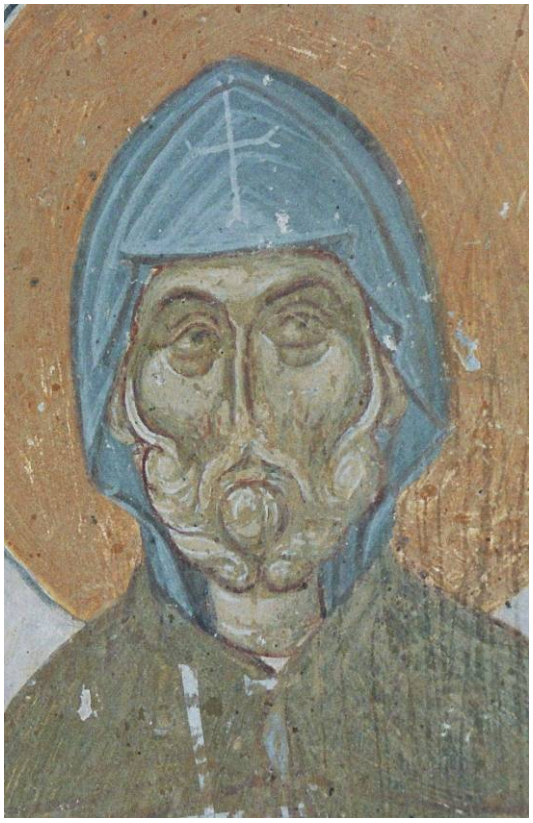
Εικ. 118. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

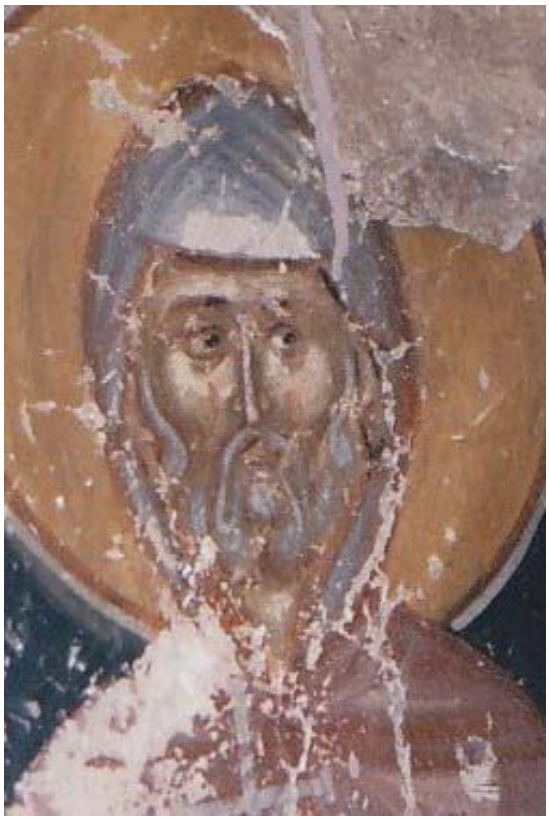
Εικ. 119. Άγιος Νικόλαος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 120. Άγιος Νικόλαος
Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 121. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

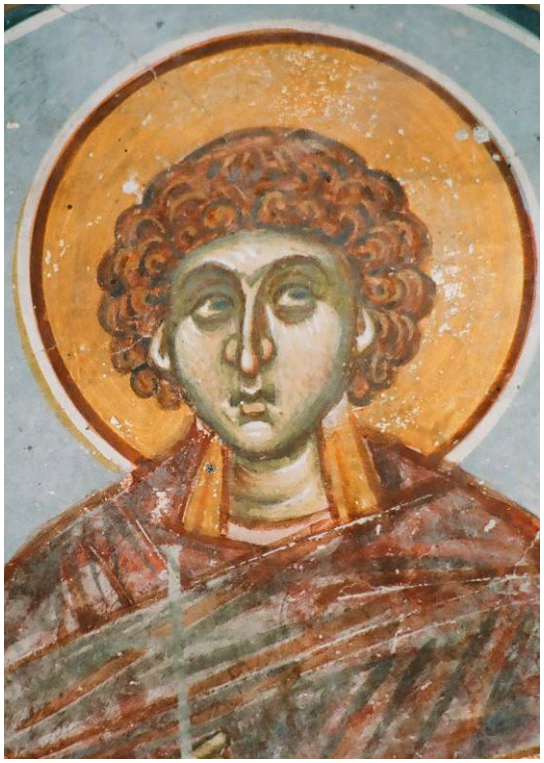
Εικ. 122. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

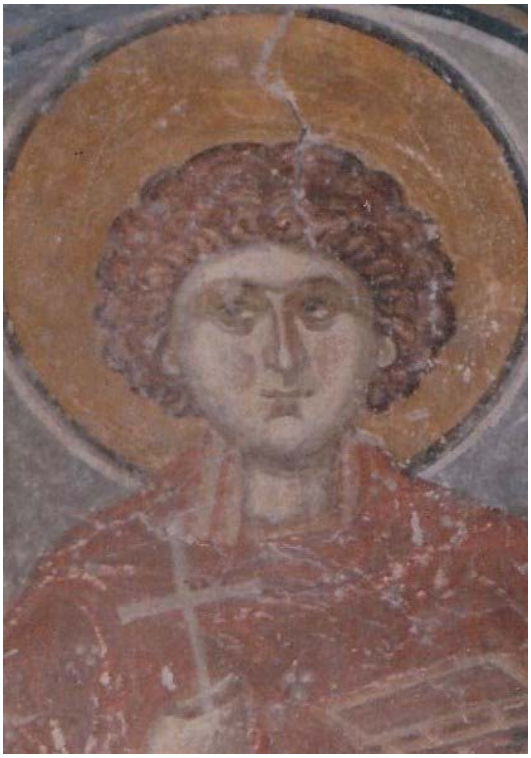
Εικ. 123. Άγιο Μανδήλιο
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 124. Άγιο Μανδήλιο
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

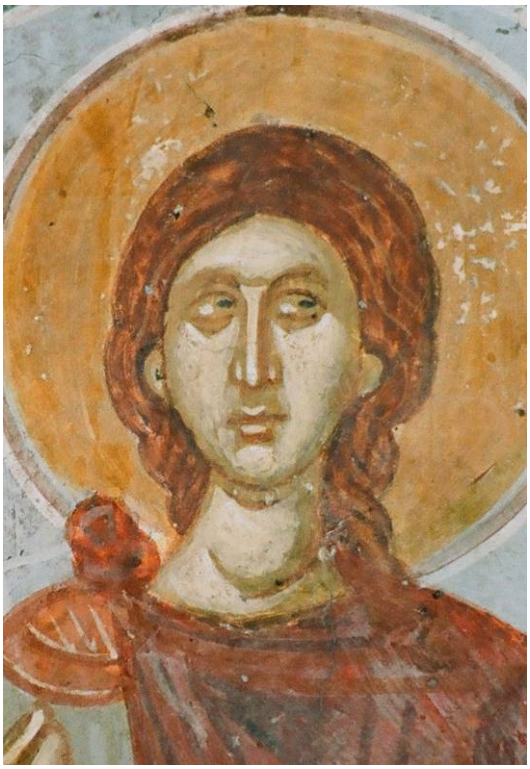
Εικ. 125. Άγιος Παντελεήμων
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

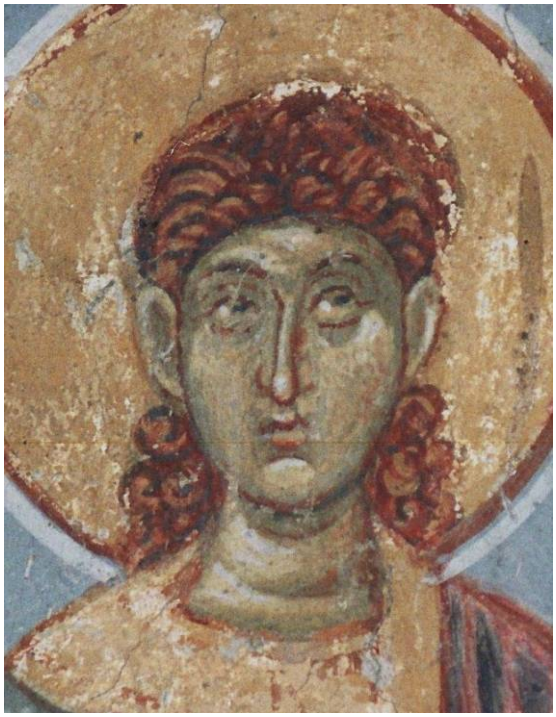
Εικ. 126. Άγιος Παντελεήμων
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 127. Άγιος Τρύφων
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

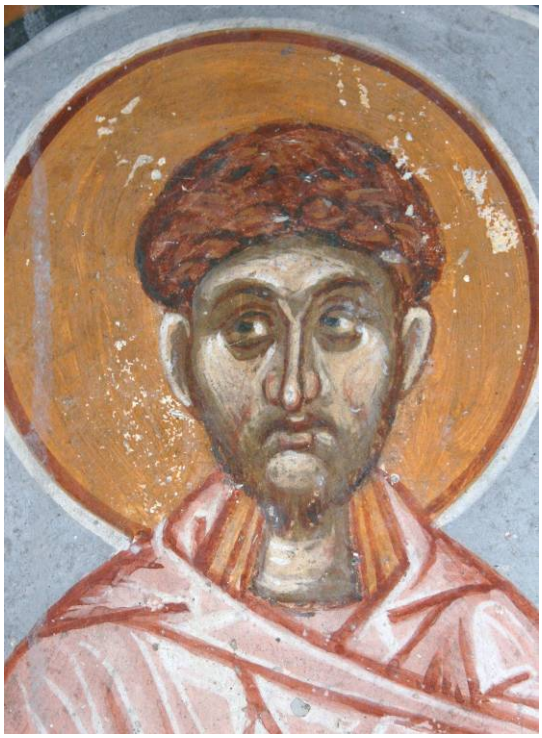
Εικ. 128. Άγιος Χριστόφορος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

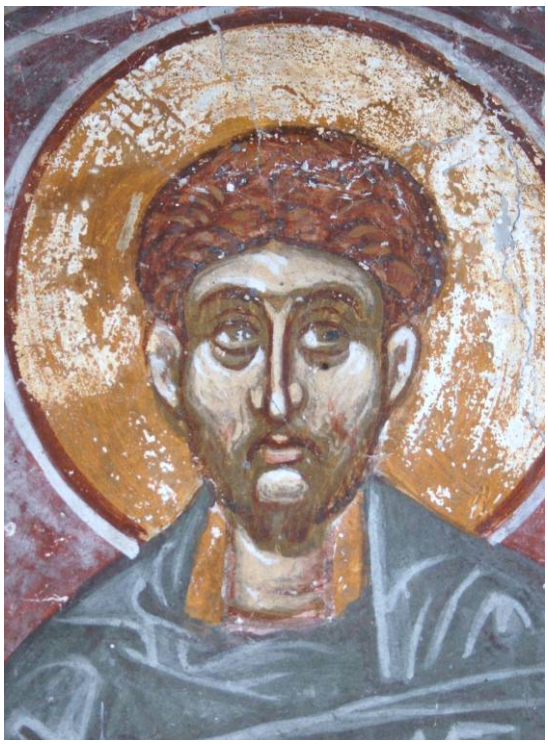
Εικ. 129. Άγιος Βάκχος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 130. Άγιος Σέργιος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

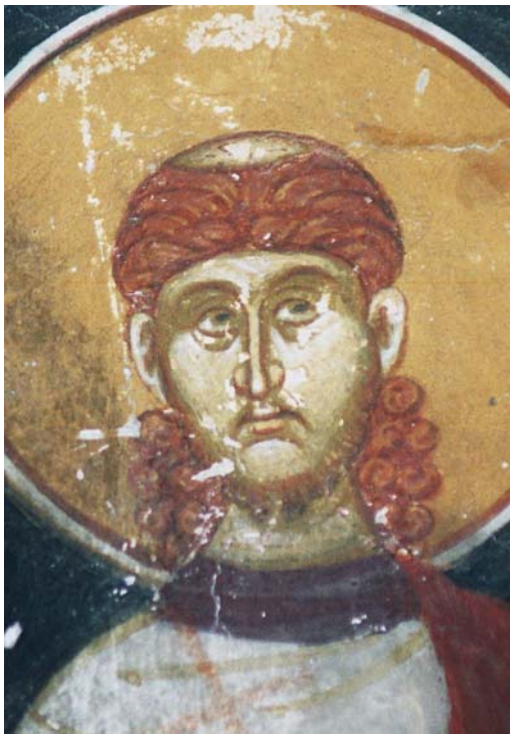
Εικ. 131. Άγιος Κοσμάς
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

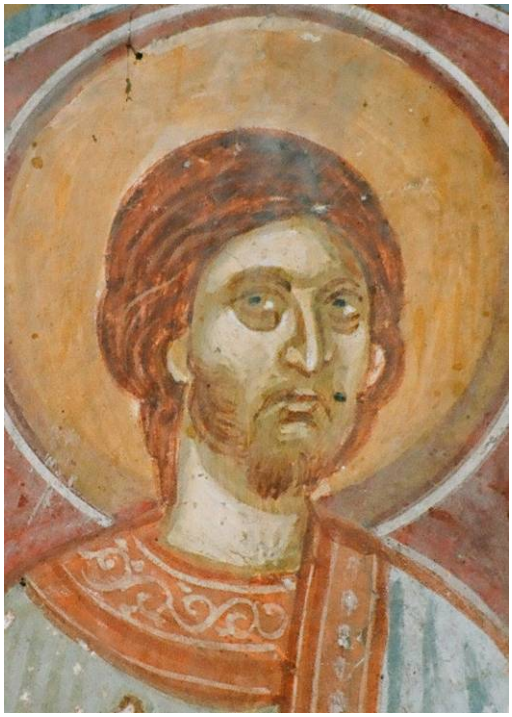
Εικ. 132. Άγιος Δαμιανός
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

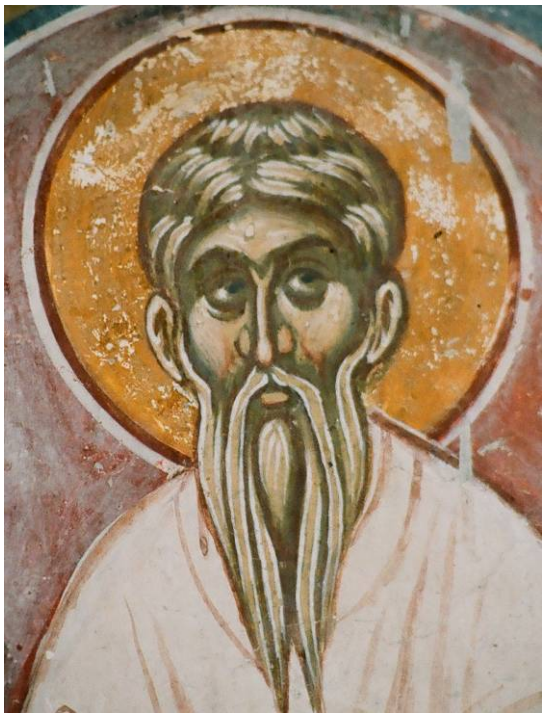
Εικ. 133. Άγιος Άβιβος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 134. Άγιος Εύπλος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

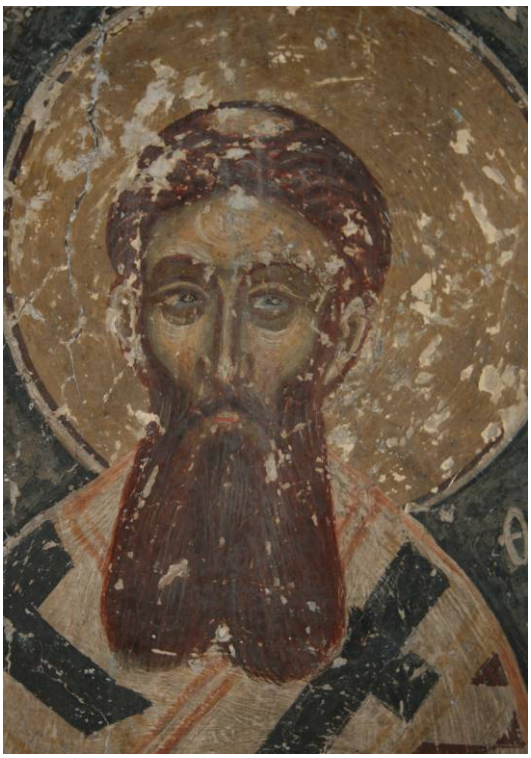
Εικ. 135. Άγιος Νικήτας
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 136. Άγιος Ερμόλαος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 137. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 138. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς
Άγιοι Τρεις στην Καστοριά

Εικ. 139. Άγιος Σαμωνάς
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 140. Άγιος Γουρίας
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

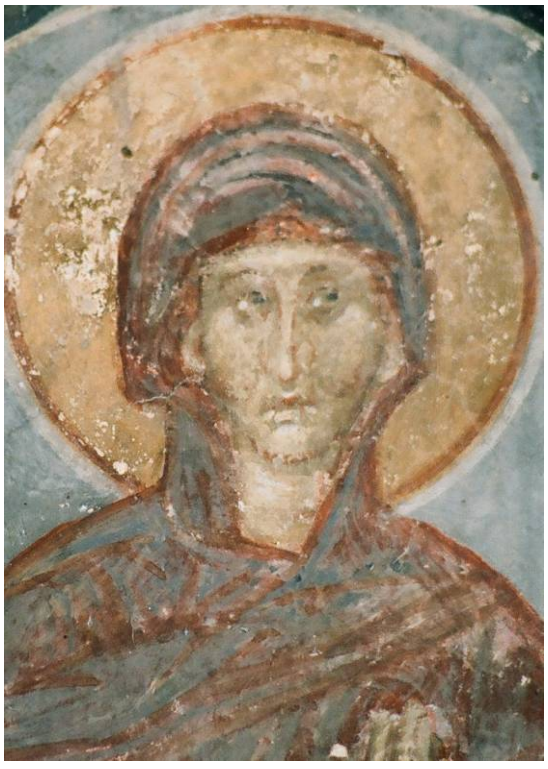
Εικ. 141. Αγία Άννα
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

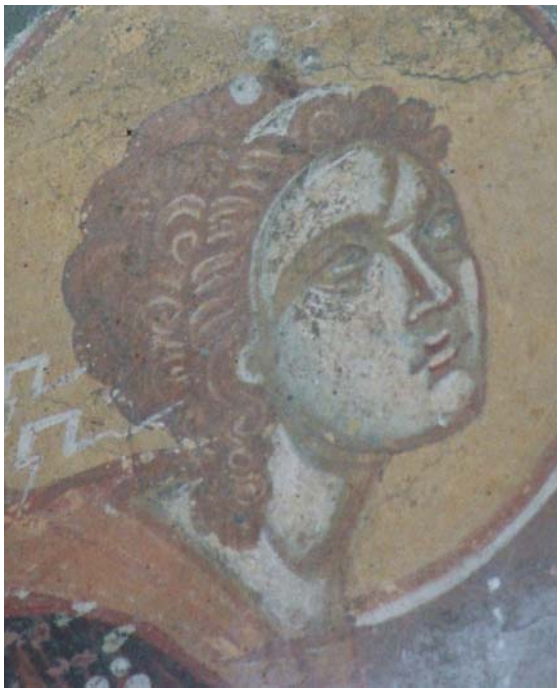
Εικ. 142. Αγία Άννα
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

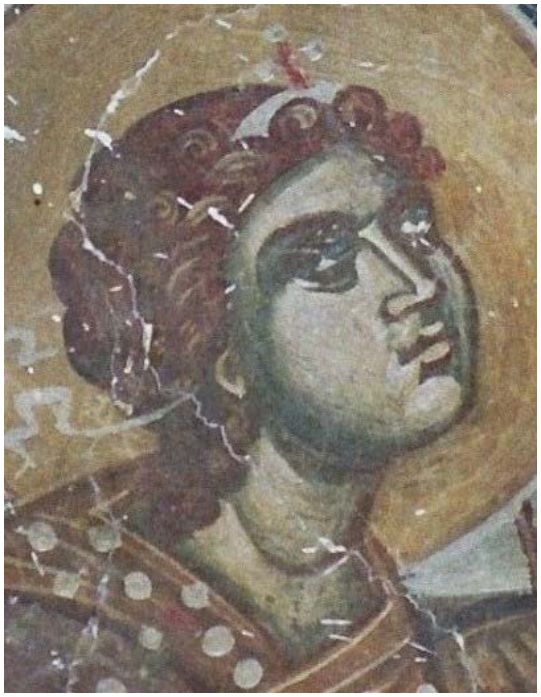
Εικ. 143. Αγία Ιουλίττα
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

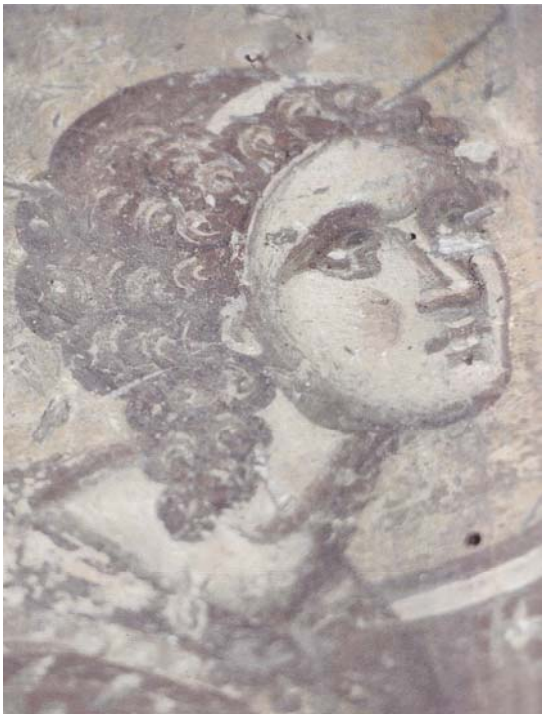
Εικ. 144. Αγία Ελισάβετ
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 145. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

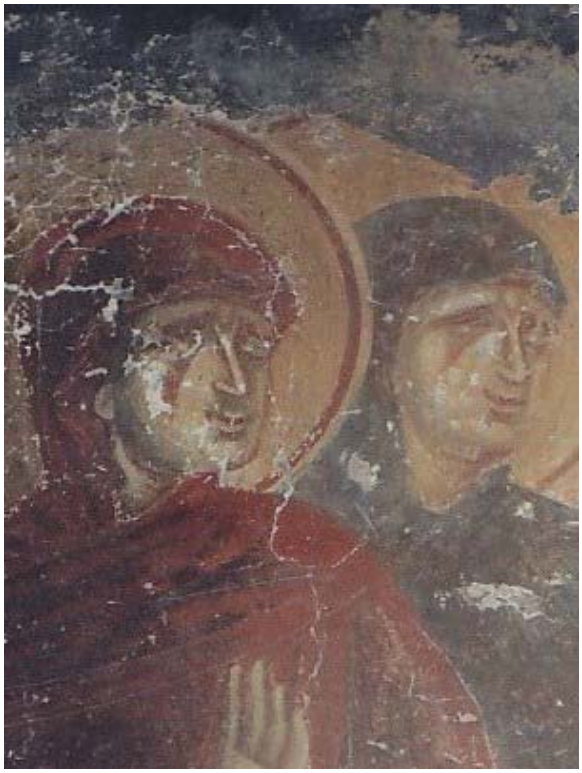
Εικ. 146. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 147. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 148. Αδελφή Λαζάρου της Ανάστασης Λαζάρου
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 149. Μυροφόρες του Λίθου
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 150. Λογγίνος της Σταύρωσης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 151. Λογγίνος της Σταύρωσης
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

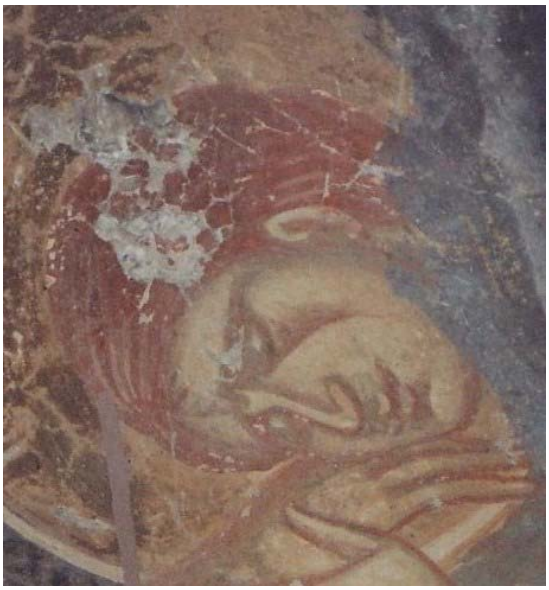
Εικ. 152. Παναγία και Χριστός του Επιταφίου θρήνου Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 153. Παναγία και Χριστός του Επιταφίου θρήνου Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 154. Ιωάννης του Επιταφίου θρήνου Άγιος Γεώργιος του Βουνού

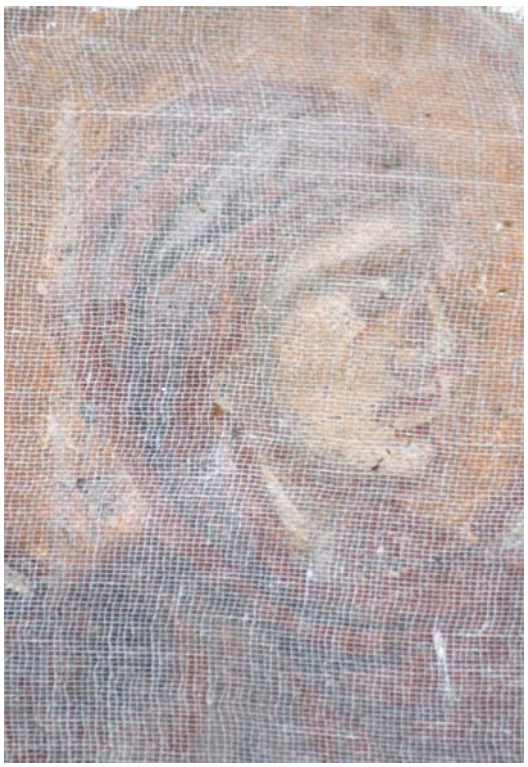
Εικ. 155. Ιωάννης του Επιταφίου θρήνου Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 156. Μυροφόρες του Επιταφίου θρήνου
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 157. Παναγία Δέησης
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 158. Παναγία του Λίθου
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

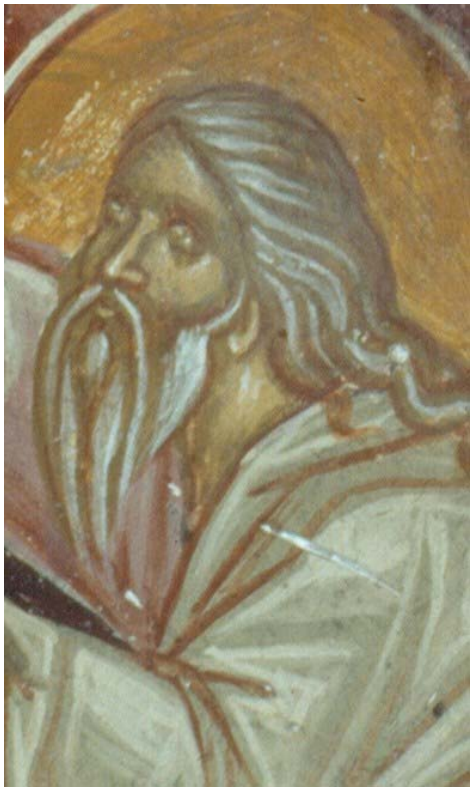
Εικ. 159. Παναγία του Λίθου
Χριστός Ζωοδότης στο Borje

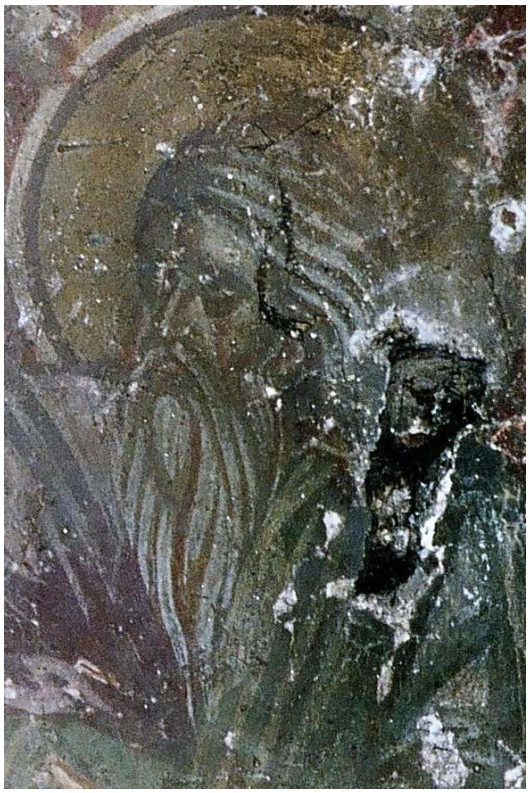
Εικ. 160. Χριστός της Ανάστασης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 161. Χριστός της Ανάστασης
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 162. Αδάμ της Ανάστασης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 163. Αδάμ της Ανάστασης
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 164. Δαβίδ της Ανάστασης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 165. Σολομών της Ανάστασης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

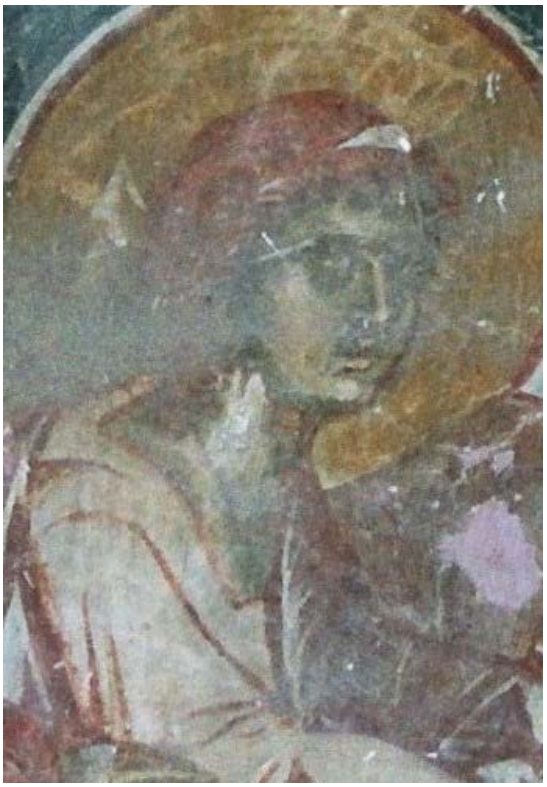
Εικ. 166. Παναγία και Ιωάννης της Κοίμησης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

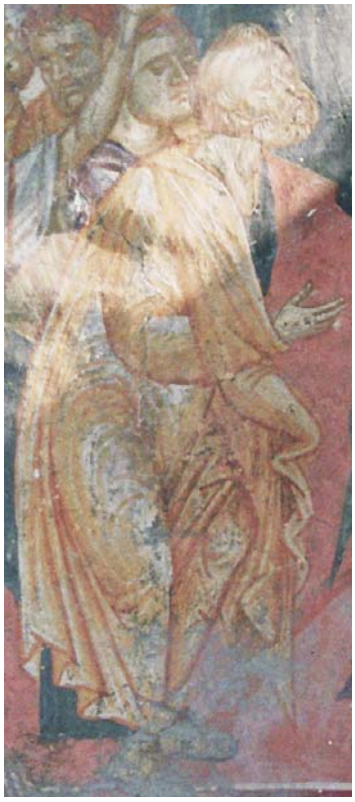
Εικ. 167. Παναγία και Ιωάννης της Κοίμησης
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 168. Άγγελος της Κοίμησης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 169. Άγγελος της Κοίμησης
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 170. Άγιος Πέτρος της Ανάληψης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 171. Ιωάννης της Σταύρωσης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 172. Προφήτης Ηλίας της Μεταμόρφωσης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

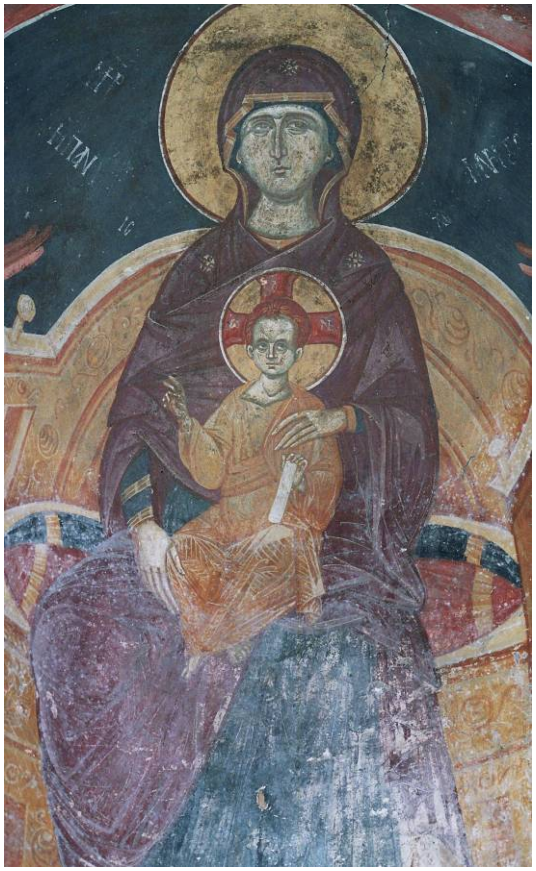
Εικ. 173. Προφήτης Μωυσής της Μεταμόρφωσης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 174. Χριστός του Ελκόμενου
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

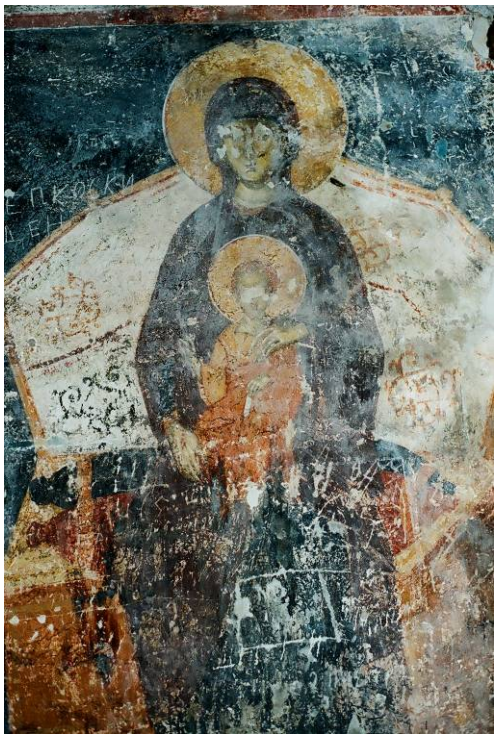
Εικ. 175. Χριστός της Ανάστασης
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 176. Παναγία Πανύμνητος
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 177. Ιωάννης του Επιταφίου θρήνου
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

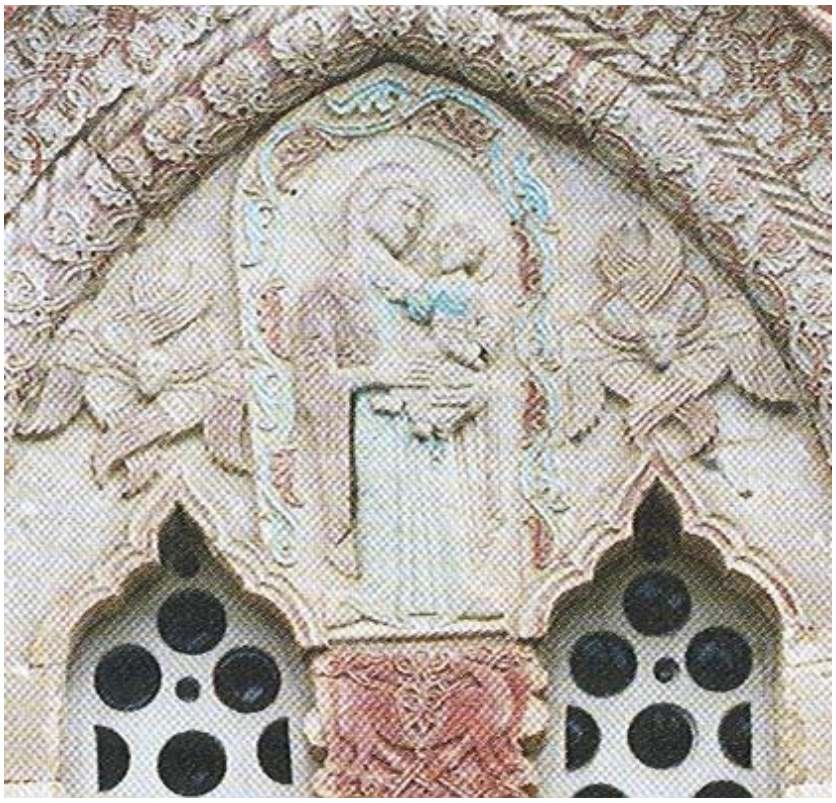
Εικ. 178. Παναγία «η Πανύμνητος»
Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 179. Παναγία «η Αχειροποίητος»
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 180. Παναγία δεόμενη με εξαπτέρυγα Παναγία στο Cerskë

Εικ. 181. Παναγία βρεφοκρατούσα με εξαπτέρυγα. Μονή Kalenić

Εικ. 182. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας
Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 183. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 184. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Άγιος Νικόλαος Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 185. Άγιο Μανδήλιο. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 186. Άγιο Μανδήλιο. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 187. Άγιος Εύπλος
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 188. Άγιος Εύπλος
Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 189. Όραμα Αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 190. Όραμα αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 191. Όραμα Αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 192. Όραμα αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 193. Παναγία Ευαγγελισμού
Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 194. Παναγία Ευαγγελισμού
Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 195. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 196. Αρχάγγελος Ευαγγελισμού. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 197. Μεταμόρφωση. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 198. Ανάσταση του Λαζάρου. Άγιος Νικόλαος μοναχής Ευπραξίας στην Καστοριά

Εικ. 199. Ανάσταση του Λαζάρου. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 200. Ελκόμενος. Μονή του Marko

Εικ. 201. Ελκόμενος. Άγιος Νικήτας στο Čučer

Εικ. 202. Σταύρωση. Gračanica

Εικ. 203. Σταύρωση. Άγιος Γεώργιος στο Staro Nagoričino

Εικ. 204. Σταύρωση. Vaganeš

Εικ. 205. Σταύρωση. Μονή του Marko

Εικ. 206. Επιτάφιος θρήνος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 207. Λίθος. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 208. Λίθος. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 209. Λίθος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 210. Λίθος. Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα

Εικ. 211. Λίθος. Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι

Εικ. 212. Ανάσταση. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 213. Ανάσταση. Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 214. Ανάσταση. Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα στην Καστοριά

Εικ. 215. Ανάσταση. Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας στην Πρέσπα

Εικ. 216. Ανάληψη. Άγιος Γεώργιος στο Pološko

Εικ. 217. Ανάληψη. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 218. Κοίμηση της Θεοτόκου. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 219. Εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου. Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς

Εικ. 220. Κοίμηση της Θεοτόκου. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

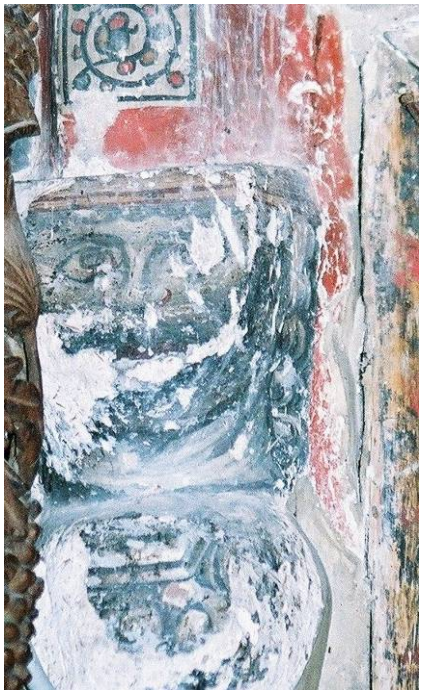
Εικ. 221. Κοίμηση της Θεοτόκου. Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 222. Άγιος Γεώργιος ένθρονος. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 223. Λεοντοκεφαλή
Άγιος Γεώργιος του Βουνού

Εικ. 224. Κεφαλή
Μονή του Αρχαγγέλου στο Lesnovo

Εικ. 225. Λεοντοκεφαλή
Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 226. Λεοντοκεφαλή
Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 227. Άγιοι Θεόδωροι. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 228. Άγιοι Θεόδωροι. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 229. Άγιοι Θεόδωροι. Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 230. Άγιοι Θεόδωροι. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 231. Άγιος Ονούφριος
Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός στη Θεσσαλονίκη

Εικ. 232. Άγιος Ονούφριος
Παναγία στο Matejče

233 Άγιος Ονούφριος. Παναγία του Zaum Αχρίδας

Εικ. 234. Αρχάγγελος Μιχαήλ
Παναγία του Zaum Αχρίδας

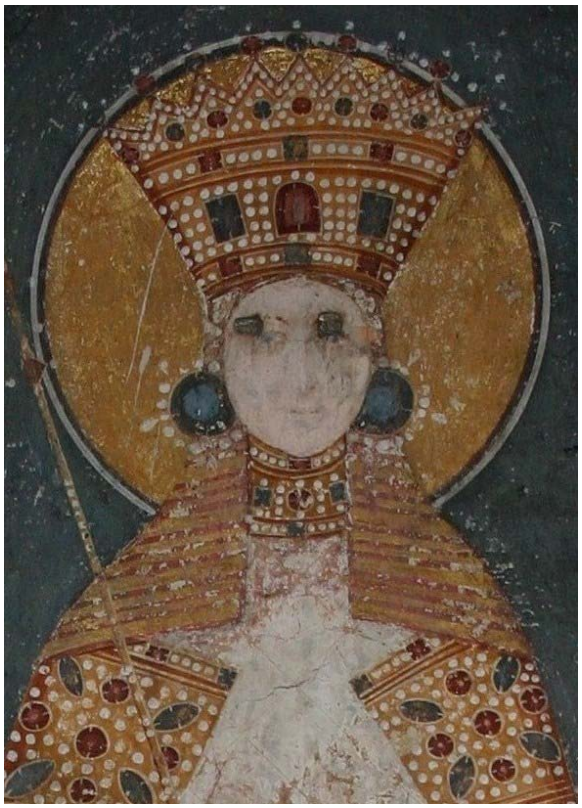
Εικ. 235.Αρχάγγελος Μιχαήλ
Άγιοι Τρεις στην Καστοριά

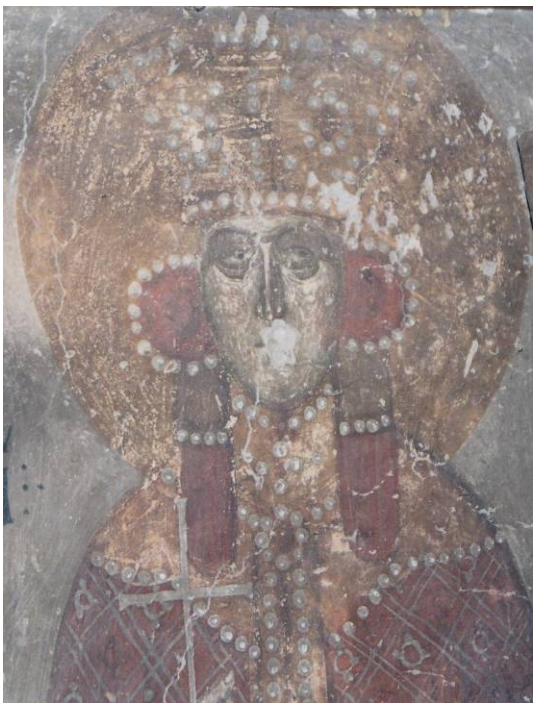
Εικ. 236. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης Εικ. 237. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης Εικ. 238. Άγιος Συμεών ο Στυλίτης
Παναγία στο Mali Grad Παναγία Ελεούσα Πρέσπας Ασκηταριό της Μικρής Ανάληψης Πρέσπας

Εικ. 239. Βασίλισσα Σιμωνίδα. Gračanica

Εικ. 240. Αγία Ελένη
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 241. Αγία Κυριακή
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 242. Άγιος Μερκούριος
Άγιος Γεώργιος στο Matejče

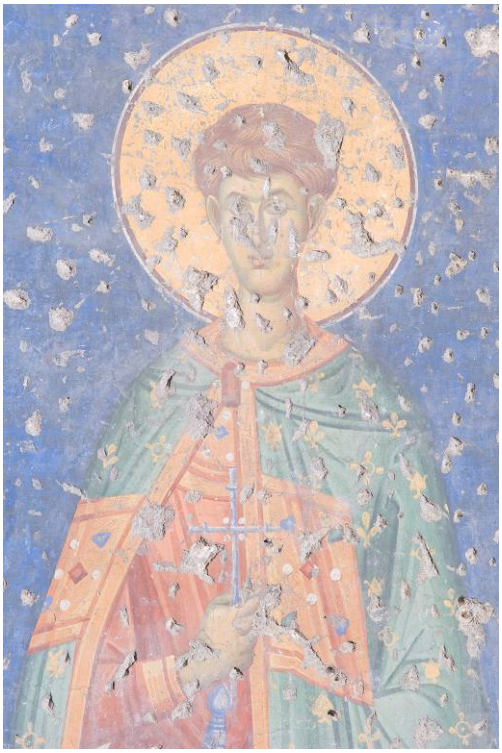
Εικ. 243. Άγιος Μερκούριος
Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 244. Άγιος Προκόπιος
Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 245. Άγιος Προκόπιος
Σπήλαιο της Θεοτόκου στο Globoko

Εικ. 246. Άγιος Δημήτριος. Άγιοι Απόστολοι στη Θεσσαλονίκη

Εικ. 247. Άγιος Δημήτριος
Άγιος Δημήτριος στη Boboštica

Εικ. 248. Άγιος Δημήτριος
Άγιος Γεώργιος στο Matejče

Εικ. 249. Άγιος Νικόλαος
Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 250. Άγιος Νικόλαος
Άγιος Αθανάσιος στην Kališta

Εικ. 251. Βασιλική Δέηση. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 252. Βασιλική Δέηση. Χριστός Ζωοδότης στο Borje

Εικ. 253. Δέηση. Παναγία στο Cerskë

Εικ. 254. Βασιλική Δέηση. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 255. Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός. Άγιος Λάζαρος στο Begnište

Εικ. 256. Άγιοι Κοσμάς, Θεοδότη και Δαμιανός. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι

Εικ. 257. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Λάζαρος στο Begnište

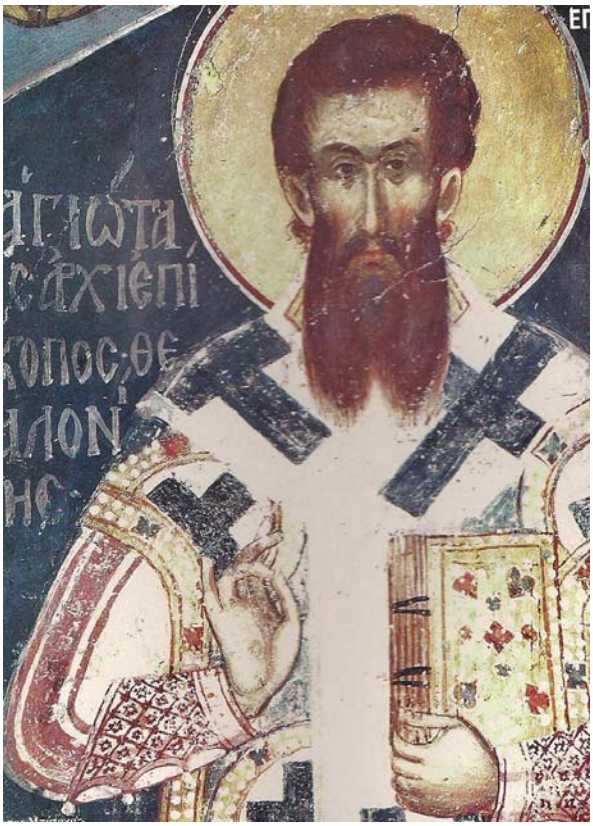
Εικ. 258. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 259. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 260. Άγιοι Ερμόλαος και Παντελεήμων. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 261. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς. Παρεκκλήσιο Αγίων Αναργύρων Μ. Βατοπαιδίου

Εικ. 262. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς
Εικόνα στο Μουσείο Α. Puškin

Εικ. 263. Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς
Άγιοι Τρείς στην Καστοριά

Εικ. 264. Άγιοι Τρεις. Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 265. Άγιοι Τρεις. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι

Εικ. 266. Άγιοι Τρεις. Άγιος Ανδρέας του Ρουσούλη στην Καστοριά

Εικ. 267. Άγιος Τρύφων
Παναγία στο Cerskë

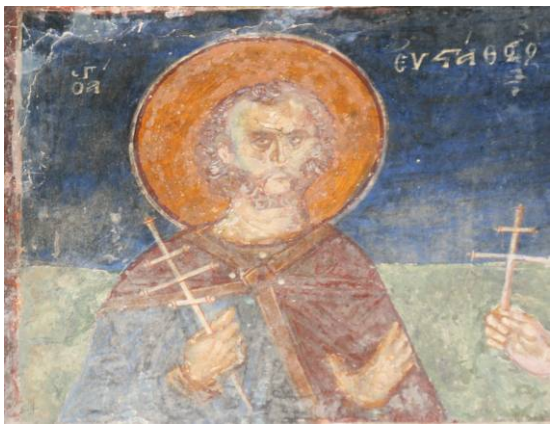
Εικ. 268. Άγιος Τρύφων
Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Poganovo

Εικ. 269. Άγιος Μαρκιανός. Άγιος Πέτρος στο Golem Grad

Εικ. 270. Άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης. Άγιος Γεώργιος στο Matejče

Εικ. 271. Άγιος Ευστάθιος
Άγιος Ανδρέας στην Treska

Εικ. 272. Άγιος Ευστάθιος
Κοίμηση της Θεοτόκου στο Treskavec

Εικ. 273. Άγιοι Ιουλίττα και Κήρυκος. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 274. Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 275. Άγιοι Κήρυκος και Ιουλίττα. Άγιος Γεώργιος στο Kremikovci

Εικ. 276. Άγιοι Μηνάς και Βίκτωρ. Άγιος Ανδρέας στην Treska

Εικ. 277. Άγιοι Βίκτωρ και Βικέντιος. Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι

Εικ. 278. Άγιος Μηνάς. Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 279. Άγιος Νικήτας. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 280. Άγιος Νικήτας
Παναγία στο Cerskë

Εικ. 281. Άγιος Χριστόφορος
Μονή Zrze

Εικ. 282. Άγιος Χριστόφορος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 283. Άγιος Στρατόνικος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 284. Άγιος Σέργιος και Βάκχος. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 285. Άγιος Σέργιος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 286. Άγιος Βάκχος. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 287. Αγία Ελισάβετ
Μονή Υπαπαντής στα Μετέωρα

Εικ. 288. Αγία Άννα
Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 289. Αγία Άννα
Παναγία στο Mali Grad

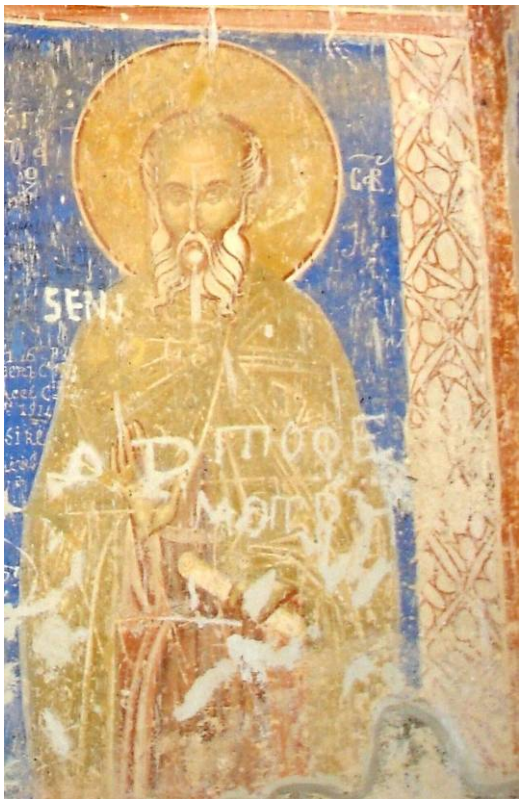
Εικ. 290. Άγιος Ιωακείμ
Παναγία στο Mali Grad

Εικ. 291. Φυτικό κόσμημα
Άγιος Δημήτριος στην Αχρίδα

Εικ. 292. Φυτικό κόσμημα
Άγιος Στέφανος στο Konče

Εικ. 293. Διακοσμητική ταινία
Άγιος Πέτρος στο Golem Grad

Εικ. 294. Διακοσμητική ταινία
Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 295. Κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό. Άγιος Αλύπιος στην Καστοριά

Εικ. 296. Κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό. Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη στην Καστοριά

Εικ. 297. Κόσμημα με ελισσόμενο βλαστό. Άγιος Νικόλαος του Κυρίτζη στην Καστοριά

Εικ. 298. Φυλλοφόρος σταυρός
Ταξιάρχης Μητροπόλεως στην Καστοριά

Εικ. 299. Φυλλοφόρος σταυρός
Άγιος Αθανάσιος στην Kališta

Εικ. 300. Κενή θέση επιγραφής στο νότιο τοίχο

Εικ. 301. Κενή θέση επιγραφής στο δυτικό τοίχο

Εικ. 302. Επιγραφές σε σκηνές του Δωδεκαόρτου και του αγίου Μανδηλίου

Εικ. 303. Επιγραφές ολόσωμων αγίων

Εικ. 304. Επιγραφές αγίων σε μετάλλια

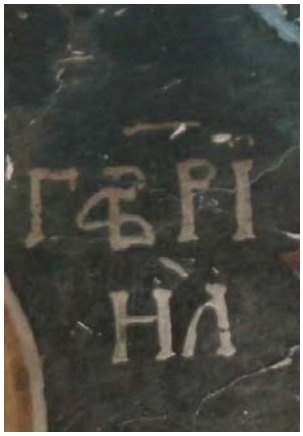

Εικ. 305. Επιγραφές αγίων στο ιερό από το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica

Εικ. 306. Επιγραφές αγίων στον κυρίως ναό και στον εξωτερικό τοίχο από το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica

Εικ. 307. Επιγραφές σκηνών του Δωδεκάορτου από το ναό του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica

Εικ. 308. Κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Boboštica (λεπτομέρεια)